

# AZƏRBAYCAN NƏSRİ ANTOLOGİYASI

BEŞ CİLDDƏ

I CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”  
BAKI-2006

Tərtib edəni və  
ön sözün müəllifi:

**Zaman Əsgərli**

**894.361'3'008-dc22**

**AZE**


**Azərbaycan nəsrİ antologiyası.** Beş cilddə. I cild. Bakı, “ŞərQ-Qərb”, 2006,  
312 səh.

Kitabda XIX əsr Azərbaycan nəsrinin nümayəndələrindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşını, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmməd-quluzadə, Nəriman Nərimanov və Sultanməcid Qənizadənin nəsr əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

**ISBN10 9952-34-076-1**


**ISBN13 978-9952-34-076-1**

© “ŞƏRQ-QƏRB”, 2006



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti  
İLHAM ƏLİYEVİN  
**“Azərbaycan dilində latın qrafikası  
ilə kütləvi nəşrlərin həyata  
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı  
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına  
hədiyyə edilir



## ÖN SÖZ

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində xüsusi mərhələ kimi seçilən XIX yüzilin fərdi özəlliyini, onun modern səciyyəsinə və poetikasını şərtləndirən mühüm amillərdən biri yeni bədii nəsrin yaranmasıdır. Əlbəttə, həyatı əksətdirmə üsulu kimi mənsur təhkiyə Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrə qədər də var idi və XIX yüzildə yazılan hekayə, nəsihət, nadirə, povest, roman örnəklərinin çoxu özündən əvvəlki dövrün nəsr ənənələri üzərində meydana gəlmişdir. Hətta XIX yüzildə yaranan Azərbaycan bədii nəsrinin ilkin nümunələrinin həm məzmun, həm də struktur qatında, dil üslub modelində və bədii sintaksisində orta əsrlərə məxsus təhkiyə üsulunun, Füzuli “Hədiqətüs-süeda”sının tipoloji oxşarlığı aydın görünür. Lakin əsrin ikinci yarısında milli bədii-estetik fikrin Qərbə inteqrasiyası bütövlükdə ədəbiyyatı, o cümlədən, onun ayrı-ayrı növlərini və janrlarını zənginləşdirir; bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan nəsrində, bir tərəfdən ənənəvi Şərq, digər tərəfdən isə yeni Qərb kontekstini birləşdirir.

Xalis Şərq – Füzuli ənənələri əsasında yaranan klassik nəsrin zirvəsində məşhur şair, alim və ictimai xadim Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-qüds” (1820) əsəri dayanır. Dahi Füzulinin “Hədiqətüs-süeda” əsərinin ədəbi təsiri və Məhəmməd Bağır Məclisinin “Cilaül-üyun” (“Gözlərin işığı”) kitabından sərbəst faydalanma yolu ilə yazılan<sup>1</sup> bu roman-dastanda Kərbəla hadisələri, İmam Hüseyin başına gətirilən müsibətlər təsvir olunur. Yazıçı böyük məhəbbətlə canlandırdığı surətlərin, xüsusilə, əsərin baş qəhrəmanının simasında əqidə uğrunda mübarizədə yolundan dönməyib şəhid olan ideal bir şəxsiyyət surəti yaratmış, onu dərin məhəbbətlə müqəddəsləşdirmişdir.

Gənc Bakıxanovun dünyagörüşünün, sosial-əxlaqi baxışlarının bədii təcəssümü kimi yaranan “Riyazül-qüds” əsərində Məhəmməd peyğəmbər, onun qızı Fatimə və kürəkəni Həzrət Əli ehtirasla tərifləndikdən sonra onların övladlarının qanlı taleyi təsvir edilir. Mənəvi saflıq, haqqa sədaqət, ədalətsizliyə, zülmə nifrət, məslək uğrunda fədakarlıq və həqiqi aşıqlıq ideyaları aşılayan roman-dastanda ruzigarın, fələyin vəfasızlığından doğan qəm-kədər motivləri də güclüdür. Lakin bu kədər bədbinliyə, ümitsizliyə səsləmir, əksinə, dünyadakı ictimai haqsızlığa möhkəm, ciddi etirazın forması kimi çıxış edir.

<sup>1</sup> Son tədqiqatlarda “Riyazül-qüds”ün tərcümə olduğu və Məhəmməd Bağır Məclisinin “Cilaül-üyun” kitabından sərbəst faydalanma yolu ilə yazıldığı qeyd edilir (Bax: Möhsün Nağısoylu. A.Bakıxanovun “Riyazül-qüds” əsəri haqqında bəzi qeydlər. AMEA-nın Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası) 2004, №2, səh.136-142).

Əsər giriş (Dibaçə) və sonluqdan başqa on dörd bölmədən – babdan ibarətdir. Hər bölmədə bir əhvalat danışılır. Ayrıılıqda hərəsi müstəqil, bitkin, tamamlanmış dastan-hekayət olan bu bölmələr arasında daxili bir vəhdət vardır. A.Bakıxanov müxtəlif bölmələrdə təsvir etdiyi əhvalatları vahid kompozisiya daxilində möhkəm əlaqələndirir. Əhvalatlar ardıcılıqla, bir-birinin davamı kimi verilərək biri-digərini tamamlayır.

Mövzusu islami-Şərq tarixindən alınmış “Riyazül-qüds”dən fərqli olaraq ədibin “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsində mövcud cəmiyyətdə baş verən hadisələr təsvir olunur. Əsər Qubada Əsgər Ahəngərzadə adlı bir gəncin onun ruhani müəlliminin qızı arasındakı sevgi macərəsindən bəhs edir. Ədib iki gəncin saf, təmiz məhəbbəti fonunda feodal-dini qaydalara, köhnəlmiş adət-ənənələrə, bütövlükdə mənəvi əsarətə qarşı çıxır. Əsərin konflikti maarifçilik dünyagörüşünə uyğun olub, ümumi halda işıqla qaranlıq, qabaqcıl, yeni əxlaqi fikirlərlə zülmət və cəhəlin mübarizəsi üzərindədir. Onun bir qütbündə hekayənin baş qəhrəmanı Əsgər, o biri qütbündə isə qəhrəmanın əhatə olunduğu cansıxıcı mühit, bu mühidə yaşayan köhnə düşüncəli adamlar – “firqeyi-eybcu və taifeyi-tənəcular” (eyib axtaranlar dəstəsi və tənə edənlər tayfası) dayanır.

Əsgər hələ həyatın isti-soyuğunu görməyən, onun acısını, şirini dadmayan yeniyetmə bir gəncdir. O, həm daxilən, həm də zahirə görə gəncə gözəldir, əxlaqlı və mərifətlidir. Qara gözləri, hündür قامəti, gülnar çöhrəsi, boynuna tökülən uzun siyah saçları, nəhayət, şirin danışığı, bülbül səsi kimi xoş avazı var. Əməkçi xalqın içərisindən çıxmış bu gənci müəllif nəcib meyllərin, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin timsalı kimi göstərir.

Dəmirçi oğlu Əsgər dini elmlərə yiyələnmək üçün evinə gedib-gəldiyi mərsiyəxandan təkə təbiət elmlərini (A.Bakıxanovda: “elmi-əbdan”) yox, həm də həyat dərslərini öyrənməyə çalışır. Getdikcə müəlliminə və onun səmimi ailəsinə isnişən gəncin müəllimin gözəl qızı bir-birini sevməyə başlayır. Lakin bu zaman mərsiyəxan ölür və gənclərin saf, təmiz məhəbbətinə pis gözlə baxan məhəllə adamları Əsgərin sevgilisi ilə görüşməsinə imkan vermirlər. Maneələri aradan qaldırmaq üçün Əsgər bəzi tədbirlər görüb, söylər göstərsə də bunlar səmərəsiz qalır. Məşuqə, pis adamların tənəsindən uzaqlaşmaq və təskinlik tapmaq üçün sevgilisi ilə vidalaşsın səfərə çıxır. Bu ayrılıq Əsgəri daha da üzür. O, iztirabdan zəifləyir, saralıb-solaraq xəstələnir və tamam üzlülərək yorğan-döşəyə düşür.

Sevgilisi səfərdən qayıtdıqdan sonra bir qədər dirçəlsə də bədxahlara qarşı açıq mübarizə apara bilməyib yenidən ümitsizləşir. Buna baxmayaraq, əsər nikbin bir sonluqla qurtarır: uzun məşəqqətlərdən sonra Əsgər yuxuda sevgilisinin atası ilə, ölmüş müəllimi ilə görüşür. O, qızını Əsgərə verdiyini bildirib, “bundan sonra mənim malım və əyalım sənə məxsusdur” – deyir. Əsgər yuxudan ayılan kimi yoldaşlarının yanına qaçsın, əhvalatı onlara danışsın. Yoldaşları

onun yuxusunu məhəbbətinin uğurlu qurtaracağını bildiren bir əlamət kimi yozurlar. Əsgər buna inanıb tezliklə öz sevgilisinə qovuşacağına ümid bəsləyir.

Hekayədə Əsgərin sevgilisi də zəmanənin ədalətsizliyindən, bədxah adamların böhtanlarından əzab çəkən insanların nümayəndəsi kimi göstərilir. Atasının vəfatından sonra köməksiz, arxasız qalan bu qız Əsgərin simasında özünə gözəl sevgili, dost, simsar və arxa tapır. Lakin məhəllə adamları onun da xoşbəxtliyinə maneə törədir, iztirab, üzüntü çəkməsinə səbəb olurlar. O da Əsgərlə arxayın görüşmək, ailə qurmaq üçün tədbir görmək, maneələri aradan qaldırmaq istəyir. Əks tərəfin güclü olduğunu gördükdə isə gah taledən, bəxt-dən şikayətlənir, gah da bədxah adamları lənətləyərək, nicatı yaşadığı yeri dəyişməklə onlardan uzaqlaşmaqda görür. O, bir müddət qürbət ellərdə gəzib, yenidən doğma şəhərə qayıdır. Yol kənarında durub onu gözləyən Əsgərlə böyük sevinclə, mehribanlıqla görüşür, hal-əhval tutur. Əsgərin saralıb-solduğunu görəndə həyəcanlanır, onun xəstəliyinin səbəbini soruşur. Pis adamların yenə onlara iftira, böhtan ata biləcəyini eşidəndə narahat olur, tədbirlər düşünür.

Hekayə maarifçi yazıçıların əsərlərində tez-tez təsadüf olunan “xoşbəxt sonluq”la bitir və bu sonluq ədibin irəli sürdüüyü ideyanın qabarıq ifadəsinə çevrilərək, sağlam ağıln, mənəvi-əxlaqi təmizliyin, sədaqət və doğruluğun avamlıq, cəhalət, böhtan, əqli naqislik və eybəcərlik üzərində təntənəsi kimi mənalanır. Müəllif qəhrəmanlarının sevgi macərələrini nağıl edib qurtardıqdan sonra onların yaxın zamanlarda bir-birinə qovuşacağına ümid bəslədiyini bildirir və hekayəni Allaha dua səciyyəli misralarla tamamlayır.

“Kitabi-Əsgəriyyə” kimi İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəri də məhəbbət mövzusunda yazılmış və maarifçilik ideallarını əks etdirir. İlk dəfə 1835-ci ildə Varşavada fransız dilində nəşr olunan bu sentimental ruhlu hekayədə məişət və mənəviyyatdakı geriliyə, köhnəlik qalıqlarına qarşı ehtirashı maarifçi etirazları aydın ifadə olunur. Özü də bu xüsusiyyət “Rəşid bəy və Səadət xanım”ın təkcə mövzusunda, ideya-məzmun planında yox, bədi toxumasında da aşkar görünür.

Hekayənin mənəvi-əxlaqi məzmun daşıyan konflikt yazıcının maarifçilik ideali ilə cəmiyyətdəki köhnəmiş adətlər arasında davam edir. İ. Qutqaşın özünün yeni insan, yeni ictimai münasibətlər haqqında arzularını böyük bir səmimiyyətlə yaratdığı baş obrazların – Rəşid bəylə Səadət xanımın simasında ümumiləşdirir. Azərbaycan zadəganlarının qabaqcıl nümayəndələri içərisindən çıxıb, əsrin mütərəqqi fikirləri ilə tərbiyələnmən Rəşid bəy yeniyetmə yaşlarından vuruş meydanlarında olmuş, qoçaqlıq və igidlikləri ilə həmvətənləri arasında dərin hörmət qazanmışdır. O, gücsüzlərə, darda qalana yardım əli uzadır, tez-tez silaha sarılaraq vətəni çapıb-talayan, əkinçiləri incidən quldurlarla vuruşur, onların yuvalarını tar-mar edir. Rəşid bəy eyni zamanda Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olan bir ziyalıdır. O, Firdovsinin “Şahnamə” əsərini, başqa qəhrəmanlıq dastanlarını, xüsusilə fars qəzəllərini oxumağı çox

sevir. Onun ən böyük arzusu “bütün məşhur igidlərə qalib gəlmək və bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etməkdir”<sup>1</sup>.

Yazıcının maarifçi ideali Rəşid bəyin ailə qurmaq məsələsinə münasibətində daha qabarıq təzahür edir. Üzeyir bəy Hacıbəyovun “Arşın mal alan” komediyasında da göstəriləndiyi kimi ta XX əsrin əvvəllərinə qədər Rəşid bəyin vətəninə gənclərin evlənərkən, gələcək nişanlısını görüb seçməsi müşkül bir iş idi. Buna baxmayaraq, Qutqaşının qəhrəmanı ailə qurmaq istədiyi qızı mütləq görmək, yaxından tanımaq istəyir. Çünki Rəşid bəyə görə arvad ər “ürəkdən sevən bir həyat yoldaşı” olmalıdır.

Beləliklə, Rəşid bəy öz dövrü üçün çox mühüm, ciddi, aktual bir məsələ irəli sürür. O, “islam Şərqində yüz illərdən bəri hökm sürən qadın alveri, kororanə və məcburi izdivac məsələsi əleyhinə çıxaraq, kişi ilə qadın hüququnun bərabərliyini təbliğ edir; azad sevgi, azad intixab, qarşılıqlı məhəbbət məsələsini meydana atır” və bunu “qadın hüquqsuzluğunun ortadan qaldırılması, ailə həyatının sağlamlaşdırılması, ailə fəlakətlərinin yox edilməsi və gələcək nəslin düzgün inkişafı” ilə əlaqələndirir.<sup>2</sup>

Rəşid bəy əməllərində səmimi, niyyətinin gözəlliyinə ürəkdən inanan bir gəncdir. O, sevgi münasibətlərində təmiz, alicənab, nəzakətli, eyni zamanda, qətiyyətli və əzmkardır. Qarşısına çıxan maneələr onu qorxudub əqidəsindən döndərmir. Əksinə, sevgilisinin başqa bir adama verildiyini eşidəndə qoçaqlıq göstərib onu azad edir.

Yazıçı öz qəhrəmanının maarifçi əhval-ruhiyyəsini, xalqa yaxınlığını və demokratizmini onun nökrəi Əzizlə münasibətlərində də əks etdirir. Belə ki, onların arasında nəinki ağa-nökrə münasibətləri, ictimai mənşə fərqi hiss olunmur, əksinə, Rəşid bəy ən çətin anlarda Əzizlə məsləhətləşib, sözlərinə qulaq asır, köməyinə arxalanır. Bu cəhət onun nitqində, xüsusilə Əzizə müraciətlərində daha aydın görünür. Rəşid bəy bütün situasiyalarda Əzizə müraciət edərkən ən mehriban, ən səmimi sözlər işlədir: “Mənim vəfalı yoldaşım”, “Mənim sevimli Əzizim” “Mənim sadıq sirdaşım” və s. Bütün bunlar göstərir ki, onlar bir-birini ürəkdən sevən, bir-birilə həmdərd, sirdaş olan iki səmimi dostdur.

Ümumiyyətlə, hekayədə kəndli-mülkədar, ağa-nökrə, varlı-yoxsul münasibətlərinin təsvirinə rast gəlinmir. Burada yalnız haqlı və haqsız, güclü və zəif, ədalətli və zalım adamlar var. Bunun səbəbi, görünür, odur ki, Qərb və rus maarifçilərindən təsirlənən, onlardan yaradıcılıqla bəhrələnən İ. Qutqaşınlı toxunduğu məsələləri sinfi mövqedən deyil, liberal zadəgan maarifçiliyi baxımından qiymətləndirir. İctimai ziddiyyətlərin xeyirləşər, yaxşı ilə pis arasındakı

<sup>1</sup> İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Rəşid bəy və Səadət xanım. “AKƏK”, VIII cild, Bakı, 1988, səh.542.

<sup>2</sup> H.Əfəndiyev. Azərbaycan nəsrinin inkişaf tarixindən. Bakı, 1963, səh.129-130.

konflikt kimi verilməsi də buradan irəli gəlir. Rəşid bəyin iki ən mühüm arzusundan biri budur: “Bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək”<sup>1</sup>. O, quldurların yuvasını həm də ona görə dağıdır ki, onlar əkinçiləri, zəhmət adamlarını incidir, onlara əziyyət verirlər.

Nəhayət, hekayədə öz rəqibinə aqlın gücü ilə, “qan tökməmiş”, tədbirlə qalib gəlmək istəyən Rəşid bəyin son dərəcə insanpərvər bir gənc kimi təsvir olunması da müəllifin maarifçi mövqedə dayandığını göstərən yaxşı bir sübutdur. Səadət qaçırıldıqdan sonra qəzəblənmiş Kərim xana qarşı gördüyü tədbirlər onun humanizmini əks etdirən səciyyəvi hadisələrdir.

XIX əsr Azərbaycan nəsrində, o cümlədən, “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsində qaldırılan mühüm və əhəmiyyətli məsələlərdən biri də qadın azadlığı məsələsidir. Bu, həm Bakıxanovun, həm də Qutqaşının əsərində cəmiyyətin əsas problemlərindən biri kimi qoyulur, azad sevgi, qarşılıqlı məhəbbət, qadın hüquqsuzluğunun aradan qaldırılması, ailənin yeni prinsiplərlə qurulması, gənc nəslin düzgün tərbiyəsi və inkişafı problemləri ilə əlaqələndirilir. Hər iki yazıcının qadın qəhrəmanı daxilən təmiz, saf, yüksək əxlaqlıdır. Onların ikisi də azad yaşamaq, qarşılıqlı məhəbbət əsasında ailə qurmaq istəyir, bundan ötrü yaşadıkları qaranlıq mühitin bədxah qüvvələrinə qarşı çıxmalı olurlar. Lakin Səadət xanım mərsiyəxan qızı ilə müqayisədə daha dolğun surətdir. İ.Qutqaşınlının onun simasında yeni yaranmaqda olan açıqfikirli gəncliyin nəcib, insani xüsusiyyətlərini canlandırır.

Səadət xanım köhnə məişət qaydalarına, vaxtı keçmiş adətlərə etiraz edən yeni meyilli bir qızıdır. Valideynləri onu tanımadığı bir adama ərə verərkən Səadət xanım etiraz edib deyir: “Bu yaxın zamanda mən öz nəcabəti və sərvəti ilə məğrur olan Əsgər ağanın arvadı olmalıyam. Mən onun xasiyyətinə bələd deyiləm, bəlkə o, heç məni sevmir. Ah! Elə bir uşağa ərə getməkdənsə, mən daim anamın və sənin yanında yaşamağı nə qədər xoş bir səadət hesab edərdim. Elə bir adam məndən nə məhəbbət, nə də həssas bir könül uma bilməz”<sup>2</sup>. Səadət xanım ondan çox–çox kiçik olan və ürəyinə yatmayan Əsgər ağaya ərə verilməsi barədə anasının və yaxın qohumlarının qərarını dəyişərək Rəşid bəylə ailə qurur. Heç şübhəsiz, bu zamanına görə mütərəqqi, cəsarətli hərəket idi və bir daha İ.Qutqaşınlının demokratik meyilli yazıçı olduğunu göstərirdi.

Hekayənin ideya–bədiə dəyəri, müəllifin maarifçi mövqeyi bir də bundadır ki, orada səhv edənlər, yanılanlar öz qəbahətlərini başa düşərək, başqalarından ibrət götürür, günahlarını etiraf etməli olurlar. Məsələn, oğlu Əsgər ağanı evləndirərkən heç kəsin rəyini soruşmayan Kərim xan səhvini başa düşəndən sonra Rəşid bəyin alicənablığı qarşısında baş əyərək onun elçisinə deyir: “Mən Rəşid bəyin, Səadət xanımın və hətta oğlumun yanında günahkaram. Çünki

<sup>1</sup> İsmayıl bəy Qutqaşınlının. Göstərilən əsəri, səh.542.

<sup>2</sup> Yenə orada, səh.547.



mən oğlumu özündən ikiqat yaşlı bir qızla evləndirmək niyyətinə düşdüm. Bunu fikirləşmədim ki, həmin qız bir başqasını sevir və onun tərəfindən sevilmişdir. Bu saat gedib ağana söylərsən ki, mən onunla barışıram, çünki mənim göz dikdiyim bir oğlumdan məni daim məhrum etmək ixtiyarında ikən, onu mənə qaytarmağı təklif edir”<sup>1</sup>.

Beləliklə, əsərdə müsbət qəhrəmanların gözəl, nümunəvi hərəkəti ilə pis adamlara təsir göstərilməsi, onlara mənəvi saflıq aşılması, çirkin, qorxulu niyyətlərdən çəkindirilməsi də maarifçi müəllifin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Həm Rəşid bəy, həm Səadət xanım, həm də onların yaxınlıq və dostluq etdiyi Əziz, Mərdan və Şamah kimi adamlar özlərinin insanpərvər fəaliyyətləri ilə mühitlərindəki qaranlıqları yarıb, cəmiyyətin ziyalanmasına nail olurlar.

Həm “Riyazül-qüds” və “Kitabi-Əsgəriyyə”, həm də “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərləri bədii keyfiyyətlərinə görə də maraqlı nəsr nümunələridir. Doğrudur, A.Bakıxanovun əsərlərinin dili çətindir. Həm “Riyazül-qüds”ün, həm də “Kitabi-Əsgəriyyə”nin leksikasında çoxlu ərəb-fars sözlərinin, mürəkkəb tərkiblərin işlənməsi onların dilini xeyli qəlizləşdirmişdir. “Rəşid bəy və Səadət xanım” isə fransız dilində yazılmışdır. Buna baxmayaraq, hər üç əsərdə hadisələr təbii inkişaf etdirilir və bir-birini tamamlayır. Süjet ardıcılığı, kompozisiya bütövlüyü, surətlərin psixoloji onların sənətkarlıqla təqdimi – bu əsərlərin əsas bədii məziyyətləridir.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycan nəsr dil-üslub və janr baxımından daha da çeşidlənir. İlk dastan-roman və hekayələrdən sonra A.Bakıxanovun “Nəsihətlər”, M.Ş.Vazehin “Hikmətlər və nəsihətlər” adlı əsərləri meydana gəlir. Əsrin ortalarında isə görkəmli pedaqoq və şair Mirzə Şəfi Vazehin məzhəkə və hekayət janrlarında yazdığı mənsur əsərləri “Kitabi-türki” dərsliyində çap olunur.<sup>2</sup> Bu əsərlər yeni dövrün tələblərindən meydana gəlmişdi; təzə açılan məktəblərdə istifadə olunmaq üçün hazırlanan dərsliklərə pedaqoji-didaktik prinsiplərə uyğun sadə, yığcam nəsr əsərləri lazım idi. Belə ehtiyacları maarifpərvər sənətkarların özləri ödəyirdilər. A.Bakıxanov yazırdı: “Mən nə qədər axtardımsa, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o, asan anlaşılacaq bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işləməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir... Buna görə hicrətdən 1252-ci il keçən zamanda “Nəsayeh” adlı aydın və sadə anlaşılacaq müxtəsər bir kitab yazdım. Qüdrətli Allahın köməyinə ümid edirəm ki, bu əsər uşaqlara faydalı olub, onların tərbiyəsinə gətirdikcə daha artıq təsir etsin”<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> İsmayıl bəy Qutqaşınlı. Göstərilən əsəri, səh.560.

<sup>2</sup> Bax: Kitabi-türki. Tiflis, 1272 (h.).

<sup>3</sup> Abbasqulu ağa Bakıxanov. Bədii əsərləri. Bakı, 1973, səh.351.

Belə xeyirxah məqsədlə yazılmış “Nəsihətlər” dərin humanist məzmun daşıyır. Qısa, yığcam formada söylənən həmin nəsihətlərdə Şərq müdrikliyinin ümumbəşəri ruhu aydın duyulur. Yaxın və Orta Şərq bədii-fəlsəfi fikrinin ibrətamiz ənənələrini davam etdirən ədib müasirlərini şərəflə yaşamağa, mənali ömür sürməyə, alicənab, xeyirxah olmağa çağırır. Onun nəsihətlərində həmçinin elmin, biliyin faydası, böyüklərə hörmət, zəhmətə məhəbbət, qanunlara riayət, dostluq və yoldaşlıq qaydaları haqqında ibrətamiz fikirlər vardır ki, bu gün də gözəl və mənali səslənir:

– Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşda səndən böyüksə, ona hörmət elə, ta ki, səndən kiçiklər də sənə hörmət etsinlər.

– Yalan danışmaqdan çəkin. Çünki hər kəs sənin bu xasiyyətini bilərsə, doğru sözünə də inanmaz.

– Hər kəs başqasının eybini açıb sənə desə, ondan uzaq ol. Çünki o, sənini də eybini başqasına söyləyər.

– Tənbəllikdən qorx, çünki o, bütün eyiblərdən daha pisdir.

– Bil ki, təvazökar və şirindilli adamın dostları çox olar.

– Ağıldan və elmdən daha yaxşı bir dövlət yoxdur. Çünki onlar həmişə səninlə olar və heç kəs onları sənini əlindən ala bilməz və s.

A.Bakıxanovun əsəri kimi M.Ş.Vazehin “Hikmətlər və nəsihətlər”i də Yaxın Şərq ədəbiyyatının əxlaqi-didaktik ənənələrinə əsaslanır. Onun əsas məzmunu müəllifin öz çağdaşlarına ünvanladığı tərbiyəvi tövsiyələrdən ibarətdir. Böyük həyatı həqiqətləri, əxlaqi-tərbiyəvi düşüncələri, həyatda dəfələrlə yoxlanılmış, sınaqdan keçirilmiş dolğun, mənali fikirləri ifadə edən bu tövsiyələr insanlara humanizm ideyaları, azadlığa, xalqa, əməyə dərin məhəbbət, dostluq, ədalət, mərdlik kimi gözəl mənəvi keyfiyyətlər aşılayır, onları qurub-yaratmağa, həyatda ayıq olmağa və mənali yaşamağa çağırır. Bu nəsihətlərdə dostluq, mehribanlıq, səmimilik, qayğıkeşlik, doğruluq, ədalət, insanpərvərlik kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər tərif-təqdir olunur, əksinə, yalan, kin, ədavət, şəhvət, paxıllıq, haram, zalımlıq, tamahkarlıq, qəsbkarlıq və s. insana yaraşmayan mənfi xüsusiyyətlər pislənir.

Həyatın mənasını, yaşamağın gözəlliyini hünərdə, xalqa, vətənə xidmətdə görünən şair adamları pis xüsusiyyətlərdən, bəd hərəkətlərdən çəkinməyə, insanı ucaldan, nəcibləşdirən əməllər görməyə çağırır. O, gerilik, fanatizm, avamlıq və nadanlığın hökm sürdüyü feodalizm cəmiyyətində insanların mənəviyyatında əmələ gələn çirkin ehtiraslara – zinətçilik, şöhrətpərəstlik, zülmkarlıq, qeybət, tamahkarlıq və oğurluğa qarşı çıxır, çağdaşlarına halal, gözütöx, səbirli, tədbirli və gözüaçıq olmağı məsləhət bilir: “Lal dil yaxşıdır yalançı dildən; Yatanın oyaqdan xəbəri olmaz; Kim çox danışır, çox sürüşür; Fəqirlik yaxşıdır haram dövlətliklərdən və kasıblıq xoşdur zülmədən; Evdən irəli qonşunu axtar və yoldan

irəli yoldaşını; Səbirsiz fəqir yağsız çıraq kimidir; Dünyanın və malın dostluğu hamı xətalara başıdır; Diri it ölü aslandan yaxşıdır; Yaxşılıq eyləyən kişi diridir, əgərçi ölmüş ola” və s.<sup>1</sup>

Məzmunca müxtəlif sahələri əhatə edən “Hikmətlər və nəsihətlər” əsərində elmin səmərəsi, ağılın rolu, alimin böyüklüyünə dair fikirlər, habelə nadanlığın və savadsızlığın tənqidi xüsusi yer tutur. “Elm və kamal təhsilinə hər şeydən çox çalış, çünki hər şey onların köməyi ilə əldə edilir” – deyən A.Bakıxanov kimi Vazeh də alimin bir gününü cahilin bütün ömründən qiymətli, ağıllı düşməni cahil dostdan üstün sayır. Maarifpərvər şair insan mənəviyyatını alçaldan xəbislik, kin, küdurət, acıq kimi antihumanist sifətlərin cəmiyyətə fayda, xeyir deyil, peşmançılıq, zərər, məyusluq gətirdiyini dönə-dönə qeyd edir. O, xüsusən bildirir ki, acıqlı olanda insan ətrafındakı hadisələri yaxşı sərf-nəzər də bilmədiyindən düzgün, haqlı qənaətə gələ bilmir, səhv nəticə çıxardır. Vazeh deyir: “Acığın əvvəli dəlillikdir, axırı peşmançılıq; Hər kəsin havası əqlinə qalibdir, həlak olur; Həlimlik bilinməz acıq vaxtı; Özünü xalqdan sayma, nə qədər ki, acığın özünə qalibdir; qüvvətli o kişidir ki, öz acığına qalibdir”<sup>2</sup>.

“Kitabi-türki” dərslərində XIX əsr Azərbaycan bədii nəsrinin başqa nümunələri də çap olunmuşdur. Bir qismi klassik Şərq ədəbiyyatından sərbəst tərcümə və təbdil, bir qismi də Azərbaycan folklorundan istifadə yolu ilə yazılmış və tədqiqatçıların “fars və ərəbcədən tərcümə olunmuş məqalələr”, “mənsur miniatür”, “miniatür hekayə” adlandırdıqları<sup>3</sup> həmin nümunələrin bir hissəsini müəllifin özü “Məzhəkələr”<sup>4</sup>, digər hissəsini “Hekayətlər”, üçüncü hissəsini isə “Təmsillər” başlığı altında təqdim etmişdir.

Xalq nağıllarına məxsus epik təhkiyə-söyləm tərzii, folklor-rəvayət üslubu, sadə anlaşılıq dil, aydın nitq, doğma qrammatik quruluş, canlı bədii intonasiya, yığcamlıq, konkretlik – “Kitabi-türki”dəki nəsr nümunələrini onlardan əvvəlki və sonrakı povest və romanlardan fərqləndirən ən səciyyəvi bədii-estetik məziyyətlərdir. Sonralar bu məziyyətlər S.Ə.Şirvani və M.M.Şükühinin nadi-rələrində davam etdirilmişdir.

<sup>1</sup> Mirzə Şəfi Vazeh. Hikmətlər və nəsihətlər. “AKƏK”, VIII cild, Bakı, 1988, səh.414-420.

<sup>2</sup> Zaman Əsgərli. M.Ş.Vazehin hikmət və nəsihətləri. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 17 oktyabr 1986, №84.

<sup>3</sup> A.Məmmədov. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə. H.Zərdabi ad. DPİ-nin nəşri, 1970, səh.22; yenə onun: Azərbaycan hekayəsi. Bakı, 1984, səh.14-20; A.Bayramov. Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi. Bakı, 1980, səh.79-80.

<sup>4</sup> Məzhəkə Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında kiçik həcmli mənsur əsərdir. Mayasında gülüş-yumor dayanır; həm forma, həm də məzmun baxımından şifahi xalq ədəbiyyatındakı lətifələri xatırladır. Onların başlıca gülüş hədəfi avamlıq, mədəni gerilik, mənəvi yoxsulluq, təbliğ etdiyi fikir-ideya isə əxlaqi təmizlik və gözəllikdir.

XIX əsr Azərbaycan nəsrinin inkişafında yeni mərhələ M.F.Axundzadənin fəaliyyəti ilə başlanır. Milli bədii və ictimai-fəlsəfi fikir tarixinə maarifçilik hərəkatının ideya ilhamçısı, böyük filosof, mütəfəkkir yazıçı, birinci dramaturq kimi şöhrətlənən Mirzə Fətəli ədəbiyyat tarixində bir də yeni nəsrin banisi kimi məşhurlaşır. Məhz “Aldanmış kəvakib” özündən əvvəlki nəsr nümunələrindən tamamilə fərqli təzə bədii dəyər, estetik məziyyət kəsb edir və bütünlükdə Azərbaycan nəsrini özündə Qərb kontekstini də ehtiva edən orijinal bədii təfəkkür hadisəsinə çevrilir. Bu əsəri yazmaqla Mirzə Fətəli təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün Yaxın Şərqdə bədii nəsrin inkişafına yeni “ardıcıl realist istiqamət verir” və bu istiqamət uzun müddət milli nəsrin “bilavasitə zəmini, ən yaxşı ideya-bədii başlanğıcı olaraq qalır”<sup>1</sup>.

İnsanın sosial, mənəvi, milli, şəxsi azadlıq hüquqları və bu hüquqların əldə edilməsində xalqın rolu barədə maarifçi fikir və ideya bu əsərdə daha geniş miqyasda və realist boyalarla ifadə olunur. Xalqın siyasi-mənəvi azadlığı, xoşbəxtliyi şahın, hökmdarın yox, onun öz əlindədir. Əxlaqi-milliy və sosial-siyasi yetkinlikdən uzaq “bəsirət və elm sahibi” olmayan avam xalqı ideal şah da azadlığa və xoşbəxtliyə qovuşdura bilmir. İdeal cəmiyyət yaratmaq üçün adil hökmdardan əvvəl “bəsirət və elm sahibi” olmuş xalq lazımdır!

Bu ideya əsərdə quru nəsihət, yorucu moizə formasında deyil, yüksək bədii lövhələrlə canlandırılır. Yazıçı bir tərəfdən Şərq istibdad üsuli-idarəsinin despotizmə əsaslanan siyasi eybəcərliklərini, keçmiş vəzirlərin və dövlət başçılarının ağılsızlığını, ikinci tərəfdən isə həmin despotizmi və ağılsızlığı normallıq kimi qəbul edən xalqın və kütlənin cahilliyini və avamlığını gülüş-ifşa hədəfinə çevirməklə gələcək nəsillərə ibrət verir. O, tənqid yolu ilə inkar etdiyi siyasi quruluşun eybəcərliklərini bədii surətlərin timsalında əyaniləşdirərək tarixi əhvalatı müasir həyatla, mifiki təfəkkürü real hadisələrlə, personajları qaynaqlardakı məlumatla elə üzvi əlaqələndirir ki, oxucu tarixdə bu günü, bu gündə isə tarixi görməyə çətinlik çəkmir.

Povestdə əsas tənqid hədəfi Şah Abbasdır. O, nadan, qabiliyyətsiz bir padşahdır; ölkənin müqəddəratı, əhəlinin qayğıları ilə maraqlanmayıb, günlərini eys-ışrətlə keçirir. Şahın bacarıqsızlığı və təqsiri üzündən İrən dövləti ağır bir vəziyyətə düşmüşdür: ticarət pozulmuş, körpülər, karvansaralar uçulub dağılmış, kəndlər, şəhərlər viran olmuşdur. Ölkənin hər yerində nadan, ədalətsiz, rüşvətxor dövlət məmurları əhaliyə zülm edir, onu soyub-talayır.

Şah Abbas rəhmsiz, qəddar bir dövlət başçısıdır. O, hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün hər cür zülmə və ədalətsizliyə yol verir: insanları dar ağacına

<sup>1</sup> Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, 1996, səh.221.

çəkir, onları şaqqaladırb qala qapısından asdırır. Qəddar şah, hətta öz övladlarını belə cəzalandırmaqdan çəkinmir; oğlanlarından birini öldürür, ikisinin gözünü çıxartdırır.

Şah Abbas, eyni zamanda, nadan bir hökmdardır. O, öz ətrafına yaltaq, riyakar adamları toplamış, ölkənin idarə işlərini bacarıqsız şəxslərə tapşırılmışdır. İkiüzlü saray xadimləri – vəzirlər, mollabaşılar, münəccimlər əhəlinin sosial-iqtisadi durumunu yaxşılaşdırmaqdan ötrü çalışmaq əvəzinə, öz rütbələrini əllərində saxlamaq üçün şaha yaltaqlanır, onun qəddar hərəkətlərinə bəraət qazandırır. Bunun nəticəsində ölkə əhəlisinin maddi yaşayış tərzində də pisləşir, insanlar dilənçi vəziyyətinə düşürlər. Şah xəzinəsi tükənərək bomboş qalır.

Yazıçı Şah Abbasın nadanlığını və eybəcərliyini dərinləndirən açmaq üçün onun saray xadimlərini təqdim edir. Ölkənin maliyyə işlərinə rəhbərlik edən vəzir Mirzə Möhsün rüşvətxorluğu və qohumbazlığı, xəzinədar Mirzə Yəhya yalançılığı və ikiüzlü olması, mollabaşı Axund Səməd paxıllığı və intiqamçılığı, münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin və onun ustası Mövlana Cəmaləddin mənsəbpərəstliyi və qorxaqlığı ilə səciyyələnilirlər. Onların siyasi savadsızlığı, bacarıqsızlığı və gülünclüyü Sərdar Zaman xanın müdafiə tədbirlərinə münasibət-lərində daha aydın görünür.

Ölkəni xarici işğalçılardan qorumaq üçün heç bir hərbi-döyüş taktikası olmayan Sərdar Zaman xan Osmanlı tayfası İrana hücum edərkən onların yolunu kəsmək, hücumunu dayandırmaq üçün sərhəddən Azərbaycana qədər yolları, körpüləri dağıtdır. Düşmənin əlinə heç nə keçməsin deyər kəndlilərin əkinlərini və mal-qaranı tələf etdirir. Sərkərdə bununla fəxr edir ki, yollar, körpülər xaraba qaldığından osmanlılar özləri elə topxana gətirə bilməyib, Təbrizə yalnız atlı və piyadalarla daxil oldular. Əkin sahəsi dağıdıldığı, mal-qara tələf edildiyi üçün onların əlinə heç nə keçmədi, buna görə də çarəsiz qalıb üç gündən sonra ac və zəif halda Təbrizdən çıxıb getdilər.

Zaman xanın sərdarlıq işini, müdafiə tədbirlərini ürəkdən bəyənib təqdir edən İran hakimləri belə qərara gəlirlər ki, ölkəni gələcəkdə müxtəlif xarici basqınlardan qorumaq üçün orada abadlıq işləri aparmaq, dağıdılmış yolları, körpüləri bərpa etmək lazım deyil. Yollar, körpülər, keçidlər bərpadə vəziyyətdə saxlanılmalıdır ki, düşmənlər hücum etdikdə qarət üçün əllərinə heç nə keçməsin.

Beləliklə, M.F.Axundzadə saray xadimlərinin işi, fəaliyyəti, düşüncəsi haqqında konkret söhbət açmaqla Şah Abbasın dövlət aparatının gülünclüyünü, onun hakimiyyətinin başında duran adamların nadanlığını əks etdirir. Vəzir Mirzə Möhsün, Sərdar Zaman xan, mollabaşı Axund Səməd, münəccimbaşı Mirzə Sədrəddin kimi ali mənsəb sahibləri ümumi halda Şah Abbasın səciyyələnməsinə xidmət edirlər.

Povestdə Şah Abbas hakimiyyətinə, onun siyasi idarə sisteminə qarşı Yusif Sərrac surəti qoyulur. Ədibin ictimai-maarifçilik ideallarını əks etdirən bu surətin həyat və fəaliyyəti əsərdə daha geniş və əhatəli təsvir olunmuş, hətta yazıçı povestin adını da onun adı ilə bağlamışdır: “Hekayəti-Yusif şah”.

Ağıllı, uzaqgörən və ədalətli şah olan Yusif Sərrac dindar və mömin bir kəndli ailəsində böyümüşdür. Uşaqlığında atası onu ruhani etmək istəmiş, buna görə Qəzvin şəhərində məktəbə qoyub oxutdurmuşdur. Yusif Sərrac Qəzvində məktəbi qurtardıqdan sonra İsfahanda və Kərbəladada təhsil alıb dini elmləri öyrənmiş, lakin ruhanilərin əksəriyyətinin kələkbaz olduğunu görüb “özünü onların zümərəsinə daxil etmək” fikrindən uzaqlaşmışdır. O, Həmədana gəlib Xəlil adlı bir ustanın yanında sərraclıq (at yəhəri düzəltmək) sənətini öyrənmiş, bundan sonra işləmək üçün Qəzvinə qayıtmışdır.

Qəzvində olarkən o, sadə, zəhmətkeş adamların dərin hörmətini qazanır. Dostları onu sevir, inanır və ondan məsləhət alırlar. Yusif qorxub-çəkinmədən hər yerdə öz fikrini açıq söyləyir. O, Şah Abbasın zülmkarlığını, dövlət məmurlarının özbaşnalığını, ruhanilərin firıldaqçılığını zəhmətkeş kütlələrə başa salır. Buna görə hakim təbəqələr, saray xadimləri Yusif Sərracı qətiyyətlə xoşlamır, ona nifrət edirlər. Mollabaşı Axund Səməd onun haqqında deyir: “Bu şəhri-Qəzvində bir nəfər nabəkar peyda olubdur ki, cəmi-ruyi-zəmində ondan mücrimlər və qətlə müstəhəq bir kimsənə tapılmaz; adına Yusif Sərrac deyirlər. Məlum deyil ki, harada tərbiyə tapıbdir. Ancaq bu ovqat şəhri-Qəzvində sakin olduğu üçün əcamir və övbaşdan özünə mürid cəm edib həmişə üləmayi-giramın və xüddami-şəriəti-qərranın zərbinə və zəmminə zəbangüsadır... Bu mələun həmişə öz müridlərinə sərəhətən zikr edir ki, guya üləmayi-giram əvamə firib verirlər. Və bundan əlavə deyir ki, kəndxudadan tutmuş padşahadək küll ərbabı-mənasib əhli-zələmə və qütaüttəriqdirlər”<sup>1</sup>.

Bu xüsusiyyətlərinə görə saray xadimləri Yusif Sərraca nifrət edir və onu Şah Abbasın əvəzinə taxt-tac sahibi seçirlər ki, ulduzlardan gələcək xəta ona dəysin. O, taxta çıxan kimi mühüm islahat işləri aparır. Əvvəlcə rüsvətxor, yaltaq, satqın vəzirləri saraydan qovub zindana saldırır. Onların vəzifəsini xalq içərisindən çıxmış ağıllı, namuslu adamlara tapşırır. Münəccimbaşı mənəbini dövlətə və millətə heç bir faydası olmadığı üçün tamam ləğv edir.

Yusif şah vilayət hakimlərinə tapşırır ki, xalqla yaxşı rəftar etsinlər, öz şəxsi mənafeələrindən ötrü heç kəsi cərimələməsinlər, nəhaq cəza verməsinlər. O, hər vilayətə xüsusi baxıcılar göndərir ki, onlar xalqın yaşayış səviyyəsini, maddi vəziyyətini, ehtiyaclarını öyrənib şahə məlumat versinlər. Yusif şah məhkəmə işini yenidən qurur. Bütün vilayətlərin hakimlərinə bildirir ki, onlar mühakiməni ədalətlə aparsınlar və əhalini var-yoxdan çıxarmasınlar.

<sup>1</sup> Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri. 3 cildə, I cild, Bakı, 1987, səh.216.

Xalqı ağır vergilərdən azad etmək və dövlət gəlirini nizama salmaq üçün Yusif şah yeni vergi qanunları elan edir. O, kəndlilərlə və şəhər əhalisi ilə bərabər, hakim təbəqələrdən – şahzadələrdən, tacirlərdən, ruhanilərdən də vergi alınması barədə qərar çıxardır. Vergilərin miqdarını azaldır: şəhər əhalisi üçün gəlirlərinin ondan biri, kəndlilər üçün isə iyirmidən biri miqdarında vergi qoyur. Dini vergiləri isə tamam aradan götürür.

Ölkəni abadlaşdırmaq, milləti maarifləndirmək üçün Yusif şah dağılmış yolları, körpüləri düzəltmək, karvansaralar tikdirmək, hər vilayətdə məktəblər, xəstəxanalar açdırmaq barədə sərəncam verir, köhnə ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi fikrini irəli sürür, susuz yerlərə su çəkdirir, qocalara, yetimlərə, şikəst və korlara ianə verir. Qəzvin şəhərinin küçələrini çirkli saxladığı üçün yaramaz kəndxudaları vəzifədən qovub, yerinə namuslu adamlar təyin edir. Xiyabanların genişləndirilməsi və səliqəyə salınması haqda göstəriş verir.

Şahın sərəncamı ilə saray xərcləri azaldılır, məhkəmə işləri üləmanın əlindən alınıb xüsusi dövlət hakimlərinə tapşırılır. Əhalidən yığılan xüms ləğv edilir, məmurların kimdənsə hədiyyə və peşkəş alması qadağan olunur. Qoşuna və məmurlara məvacibin vaxtında çatdırılması barədə sərəncam verilir. Bununla da Yusif Sərracın iki həftəlik şahlıq dövrü İran üçün “səadət əyyamı” olur. Hər tərəfdə abadlıq işləri başlanır, səliqə-sahman, ədalət, azadlıq görünür. Lakin həmişə zülm altında yaşayan əhali “yaxşı günə dözmür”. Rəhmlı padşahın himayəsində yaşamaq kütlə üçün çətin, kədərli olur. Əhalinin bu əhval-ruhiyyəsi istifadə edən fitnəkarlar xalqı üsyana qaldırır Yusif Sərracı taxtdan salırlar.

Müəllif maarifsiz iranlıların bu əməlinə gülür; qəhqəhə çəkərək acı-acı gülür və bu gülüş öz məzmununa, mahiyyətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatında tamam yeni bir estetik hadisə kimi səslənir. Onu nəinki orta əsrlərin Şərq ədəbiyyatındakı və milli folkloradakı gülüşlə (məsələn, Molla Nəsrəddin gülüşü ilə), heç M.F.Axundzadənin özünün komediyalarındakı gülüşlə də eyniləşdirmək səhvdir. Yazıçının ədəbi irsinin ilk araşdırıcılarından olan A.Şaiq haqlı deyir ki, “Mirzə Fətəlinin əsərlərindəki gülüş bir-birindən fərqlidir. “Hacı Qara”dakı gülüş “Aldanmış kəvakib”də olan gülüşə bənzəməz. Birinci laübalı gəncliyin şux və istehzalı, ikincisi isə tərzi andıran acı və yaxıcı qəhqəhələrdir”<sup>1</sup>. Bu gülüş cəmiyyətin eybəcərliklərinə nifrət və qəzəb doğurur.

“Aldanmış kəvakib” povestinin estetik gözəlliyini səciyyəvləndirən və tamamlayan bir keyfiyyət də onun orijinal bədii strukturudur. Epik təhkiyə, hadisə və obrazlara münasibətdə obyektivlik, həqiqətə istinad prinsipi, surətləri səciyyəvləndirərkən açıq, birbaşa monoloq üsulundan istifadə, mifik düşüncə ilə tarixi faktın möhkəm sintezi zaman və məkan konkretliyi – bu əsərin yad-qaçan məziyyətləridir. Müəllifin irəli sürdüyü maarifçi-rasionalist ideyanın

<sup>1</sup> Abdulla Şaiq. Əsərləri. 5 cildə, IV cild, Bakı, 1977, səh.333.

açılışı süjetin bütün məntiqi inkişafında baş verir. İnsan surətləri yüksək sənətkarlıqla ümumiləşdirilir, xarakterlər, obrazların səciyyəsi onların hadisələrə münasibətlərində və danışıqlarında açılır.

Povestin fabulasını təşkil edən hadisələr silsiləsi ardıcıl və bir-biri ilə möhkəm əlaqədə təqdim edilir. Əhvalatların bir qismi Şah Abbas, ikinci qismi Yusif Sərracla bağlı cərəyan edir. Buna əsasən povestin fabulası iki hissəyə bölünür: birinci hissə Mirzə Sədrəddinin novruzdan on beş gün keçmiş ulduzların toqquşacağı və bu toqquşmadan ölkə padşahına xətər toxunacağı barədə Şah Abbasa xəbər verməsi ilə başlayıb, hakimiyyət başına Yusif Sərracın gətirilməsi ilə tamamlanır. İkinci hissə isə mollabaşı Axund Səmədin Yusif Sərrac haqqında məlumatı ilə başlanıb, fitnəkarların qiyamı nəticəsində onun taxtdan salınması, itkin düşməsi və köhnə şahın öz yerinə qayıtması ilə sona çatır.

“Aldanmış kəvakib” povestinin dili qəliz və çətindir. Onun leksik tərkibində ərəb-fars sözləri, ifadə və birləşmələri çoxdur. Əsərdə hekayəçinin və personajların əksəriyyətinin savadlı olması, saray mühitində yaşayıb fəaliyyət göstərməsi onların danışıqını – nitqini mürəkkəbləşdirmişdir. Yazıçı povestin dilində həmin mürəkkəb danışıq tərzini göstərməklə saray həyatının koloritini canlandırmış və surətləri tipikləşdirmişdir.<sup>1</sup> Bununla bərabər, orta əsrlərin nəsr dili ilə müqayisədə M.F.Axundzadənin əsərinin dilində – onun leksikasında və qrammatik quruluşunda müəyyən sadələşmə də müşahidə etmək mümkündür; xüsusilə Yusif Sərracla bağlı epizodlarda cümlələr nisbətən qısa və yığcamdır.

Povest epik üslubda yazılmışdır, insan xarakterlərinin geniş əhvalatlar, hadisələr müstəvisində təqdimi onun üslubunun əlamətdar cəhətidir. Lakin əsərin bəzi epizodlarında, xüsusilə Şah Abbasın saray xadimləri ilə müşavirəsini təsvir edən səhifələrində müəyyən qədər drammatizm çalarları da nəzərə çarpır; həmin müşavirədə çıxış edən personajların nitqi monoloq səciyyəlidir. Ancaq bu xüsusiyyət povestdə epik vüsəti zəiflətmir, əksinə, təhkiyənin quruluşunu zənginləşdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində irihəcmli realist bədii nəsrin – povest janrının ilk, lakin dünya ədəbiyyatının kamil nümunələri sırasında dura bilən, örnəyi olan “Aldanmış kəvakib” milli nəsrə möhkəm, uçulub-dağılmaz bir təməl olmaqla bərabər, onun gələcək yüksəliş istiqamətini də müəyyənləşdirmişdir. Povest özünün ideya-məzmun və bədii-sənət keyfiyyətləri ilə XIX-XX əsrlərdə milli ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmiş, Z.Marağayi, M.Ə.Talıbov, S.Qənizadə, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov kimi yazıçılar bu əsərdən bəhrələnərək yeni bədii nəsr nümunələri yaratmışlar.

<sup>1</sup> H.Əfəndiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, 1963, səh.231-233; Nadir Məmmədov. M.F.Axundovun realizmi. Bakı, 1978, səh.210-226; Arif Məmmədov. Nəsrin poetikası (XIX əsrin II yarısı). Bakı, 1990, səh.55-56.



XIX əsrin əvvəllərində və ortalarında olduğu kimi, sonlarında da bədii nəsrin baş ideya xəttini maarifçilik təşkil edirdi. 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmməd Tağı Sidqi, Rəşid bəy Əfəndiyev, Eynəli bəy Sultanov kimi maarifpərvər yazıçılar xalq ədəbiyyatında, yaxud Şərq klassik şairlərinin əsərlərində mövcud olan hazır süjetlər əsasında bir sıra kiçik hekayələr yazıb öz dərslərinə daxil etmişdilər. “Kitabi-türki”dəki nəsr nümunələri kimi bu hekayə və nadirələrin də çoxu hazır süjet əsasında qələmə alınmış və ciddi əxlaqi-didaktik funksiya daşıyırdı. Mövzusu müxtəlif rəvayətlərdən, şahların, vəzirlərin, müdrik adamların həyatından alınmış bu əsərlərdə müəlliflər insanı ucaldan, şərəfləndirən keyfiyyətlərdən söhbət açır, uşaqları və gəncləri həmin keyfiyyətlərə yiyələnməyə çağırırdılar.<sup>1</sup>

90-cı illərdə isə bədii nəsr tamam yeni məzmununda və formada doğuldu. Bu dövrün nəsrində iki üslubi istiqamət aparıcı mövqe qazandı: birinci bədii, ikinci isə fəlsəfi-publisist üslub idi. Bu üslubların hər ikisi öz mayasını M.F.Axundzadənin yaradıcılığından alırdı: birincisi, “Aldanmış kəvəkib”dən, ikincisi isə “Kəmalüddövlə məktubları”ndan. Birinci istiqaməti Cəlil Məmməd-quluzadə, Nəriman Nərimanov, Sultanməcid Qənizadə, ikinci istiqaməti Mirzə Əbdürrəhim Talıbov və Zeynalabdin Marağayi təmsil edirdilər. Onların fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında “Kitab yüklü eşşək”, “Səyahətnameyi-İbrahim bəy”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Bahadır və Sona”, “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” kimi müasir tipli roman, povest nümunələri yarandı.

Bu əsərlərdə həyat geniş planda, real bədii lövhələrdə və canlı xarakterlə təqdim olunurdu. obrazlar yüksək səviyyədə tipikləşdirilir, onların zahiri fəaliyyətləri ilə bərabər, daxili-psixoloji əlamətləri də öz bədii ifadəsini tapırdı. Belə maraqlı əsərlərdən biri Mirzə Əbdürrəhim Talıbovun “Kitab yüklü eşşək” romanıdır.

Əsrin müəllifi M.Ə.Talıbov 1834-cü ildə Təbriz şəhərində dülgər ailəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada almış, sonra şəxsi mütaliə yolu ilə biliyini artırmışdır. Gənc yaşlarında xalq azadlıq hərəkatına qoşulmuş, din xadimlərini və hakim dairələri tənqid etmişdir. Buna görə ruhanilər onu kafir adlandırmış və Talıbov doğma vətəndə yaşaya bilməyib, Teymurxanşuraya köçməyə məcbur olmuşdur. O, Rusiyanın şəhərlərini gəzmiş, sonra İstanbula, Məkkəyə, Almaniyanın paytaxtı Berlin şəhərinə səyahət etmiş, nəhayət, 1911-ci ildə Teymurxanşurada dünyasını dəyişmiş, orada dəfn olunmuşdur.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Xeyrulla Məmmədov. “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər. Bakı, 1987, səh.189-191.

<sup>2</sup> Mirəli Mənafi. Mirzə Əbdürrəhim Talıbov. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1977.

Yazıcının fars dilində zəngin bədii və publisistik irsi qalmışdır. Onun alleqorik üslubda yazılmış “Kitab yüklü eşşək” romanı əxlaqi-tərbiyəvi əsərdir. Orada təsvir olunan əhvalatların mərkəzində Çoşsa dayanır. O, adamların danışığını başa düşür, onlar kimi fikirləşir. Öz sahiblərinin hərəkətlərini təhlil edir, qiymətləndirir.

Ədib cəmiyyətdəki kəsirləri alleqorik üsullarla tənqid edir. Çoşsa cəmiyyət haqqında və cəmiyyətdə gördüklərini danışır. Özü də cəmiyyət üzvünə – mehriban ağası Mirzə Cəfərə danışır. O, adamların heyvanlara münasibətindən, xüsusilə sahiblərinin eşşəklərlə rəftarından olduqca narazıdır. Çünki sahibləri onlara “təhqiramız gözlə baxır”, “şüursuz heyvan” hesab edirlər. Halbuki Çoşsa görə uzunqulaqlar da xeyrxah, sədaqətli, “zövq və idrakda rütbələri olan” incə vücudlu heyvanlardır.

Əsərin ideyası nadanlıqın, ağılsızlığın tənqididir. Ə.Talıbov zalımlıq, qəddarlıq, sədaqətsizlik, unutqanlıq kimi əxlaqi kəsirləri qətiyyətlə pisləyərək müasirlərini daxili təmizliyə, mənəvi ucalığa, ədəbli, mərifətli olmağa çağırır: “İnsanlara vacibdir ki, bir-birinə hörmət bəsləsinlər. Yəni birindən məhəbbət gördükdə ona hörmət və minnətdarlıq etsinlər. Ədəbli o adamdır ki, heç vaxt boşboğazlıq və şişirdilmiş təriflər işlətmək fikrində olmasın; hiyləgərlik əvəzinə özünə gözəl xasiyyət və xoşagələn əxlaq aşılamaqla başqalarının məhəbbətini və rəğbətini qazansın; qəlbini kin-küdurət və pisləklərdən təmizləsin; lovğalıq və təkəbbür üzündən öz həmcinsini incitməsin”<sup>1</sup>.

Əsərdən çıxan əxlaqi nəticə budur ki, insanları pis əməllərdən yalnız xeyrxahlıq yolu ilə çəkəndirmək olar. Zülmkarlıq, ədalətsizlik başqalarında həmişə intiqam, ədavət, qisas duyğuları oyadır. Çoşsa da başqalarından zülm, ədalətsizlik görəndə qeyzlənir, intiqam duyğuları coşur. Əksinə, mehribanlıq, ədalət görəndə yumşalır, xeyrxahlıq etmək istəyir. O, yaxşılığa yaxşılıq, yamanlığa yamanlıq göstərir. Çoşsa İfritə adlandırdığı sahibini zülmkar olduğuna görə əzişdirir, Məmişi ədalətsizliyinə görə cəzalandırır; onlardan intiqam alır. Xəstə qızdan isə mehribanlıq gördüyü üçün onu böyük həvəslə belinə mindirib təmiz havada gəzdirir, yangından xilas edir, Qaragöz üçün pul toplayır, quldurların ələ keçirilməsinə kömək edir və s.

Çoşsa öz həyat sərgüzəştlərini danışib qurtardıqdan sonra onu “böyük mütəfəkkirin icmalı və ruzigarın bir nümunəsi” adlandırır. Uzunqulağın həyatından və uzunqulağın öz dili ilə söylənən bu hekayət insanı – Mirzə Cəfəri təsirləndirir. O, Çoşsanın dediklərini “həyat dərsi” adlandırır və bu dərslərdən özü üçün ibrətli nəticə çıxararaq, mehribanlıq, xeyrxahlıq, mülayimlik, qayğıkeşlik kimi sifətləri şüar edir.

M.Ə.Talıbov müasirlərinə tövsiyə edərək əsərin sonunda yazır: “Yaxşı işlər görməyə, pisləkdən uzaqlaşmağa çalış. Əgər cavanlıqda səadət toxumu əkib

<sup>1</sup> Mirzə Əbdürrəhim Talıbov. Kitab yüklü eşşək. Bakı, 1979, səh.38.

xeyirxahlıq yolu ilə getmiş olsan, ömrünün axırlarında onun meyvəsindən bəhrələnəcəksən... Səadət və səlamətlik torunu o adam ələ keçirər ki, hər bir vəziyyətdə haqq və ədaləti öz məqsədinin sərlövhəsi etmiş olsun; pak niyyətlə xeyirli əməllərə nail olub fürsəti əldən verməsin... Hər kim xeyirxahlıq edir, mehribanlıq göstərsə, hamının qəlbi ona tərəf yönəlir və cəzb olunur. Dünyanın böyük adamları mehribanlığa və xeyirxahlığa arxalanmış və bu yol ilə nicat tapmışlar”<sup>1</sup>.

“Kitab yüklü eşşək” əsərində M.Ə.Talıbov özünün maarifçilik ideyalarını təbliğ edir. O, dünya ədəbiyyatında dəfələrlə sınaqdan çıxarılmış bir bədii üsuldan (insan cəmiyyətini heyvanların gözü ilə qiymətləndirmək üsulundan) istifadə edərək, uzunqulağın dili ilə mövcud əxlaqın yararsız cəhətlərinə qarşı çıxır. Eyni zamanda, burada ciddi ictimai-siyasi problemlər qaldırılır; yazıçı böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadənin mövqeyində dayanaraq istibdad quruluşuna və müstəmləkəçiliyə qarşı maddi və mənəvi azadlıq konsepsiyasını müdafiə edir. Bütün bunlar romanda açıq publisistika, şüar kimi deyil, zəngin bədii vasitələrlə – bəzən Ezop üslubu, gizli kinayə, təşxis, bəzən də öyüd, nəsihət, hikmət və kəlam formasında ifadə olunur.

XIX əsrin 90-cı illərində bədii nəsrin həm say-kəmiyyət, həm də poetika-sənətkarlıq müstəvisində yeni bir inkişaf – boy artımı görünür. Mövzusu və süjeti çox zaman şifahi xalq ədəbiyyatından, yaxud klassik Şərq şairlərinin əsərlərindən alınan 80-ci illər nəsrindən (S.Ə.Şirvani, S.Vəlibəyov, M.Sidqi, R.Əfəndiyev kimi ədiblərin əsərlərindən) fərqli olaraq, 90-cı illər nəsrində real milli varlığın özü, canlı xarakterlər təsvir edilir. X.Məmmədov haqlı deyir ki, “M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və S.Qənizadənin bədii yaradıcılıq aləminə gəlişi ilə milli Azərbaycan nəsrini kitablardan və xalq ədəbiyyatından gələn süjetlərin inhisarından qurtarıb, müasir real həyata daha da yaxınlaşır, ictimai ziddiyyətlər, kapitalizmin yaratdığı təzadlar, kənd və şəhər həyatı nəsrin başlıca mövzusunə çevrilir, kiçik adamlar, aşağı təbəqənin nümayəndələri yeni nəsr əsərlərinin qəhrəmanı olur”<sup>2</sup>.

Belə klassik əsərlərdən birincisi Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestidir. Mövzusu kənd həyatından alınan bu əsərdə cəmiyyətdəki sosial-ictimai bərabərsizliyin, qanunsuzluğun və özbaşınalığın törətdiyi faciələr təsvir olunur. Müəllif böyük sənətkarlıqla yaratdığı Xudayar bəy, Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb, Şərəf, Əhməd, Zibə kimi surətlərin təmsalində həm ədalətsiz, istismarçı təbəqənin – kəndxuda, qlava, naçalnik, qazı və mollaların qəddarlığını, həm də onların zülmü altında əzilən, məhv olan zəhmətkeş kəndlilərin, kölə qadınların, günahsız gənclərin və məsum uşaqların

<sup>1</sup> Mirzə Əbdürrəhim Talıbov. Göstərilən əsəri, səh.106, 111.

<sup>2</sup> Xeyrulla Məmmədov. “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər. Bakı, 1987, səh.191.

faciəsini canlandırır. Surətlərin tipik şəraitdə və tipik xarakterlər kimi təqdim olunduğu bu əsərdə bütün faciələrin törədicisi – səbəbkarı Xudayar bəydir. Povestin süjeti başdan-başa onun adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Xudayar bəy Danabaş kəndinin katdası – kəndxudasıdır. Ancaq o, əsilsiz-nəcabətsiz adamdır. Əvvəllər kasıb kəndli olan Xudayar bir müddət qlava yanında çavuşluq edib. İki il əvvəl qlava onun anasını özünə siğə eləmiş, bundan sonra Xudayar “çox asan vəchlə”, yəni qanunsuz-seçkisiz katda təyin olunmuşdur.

O, vəzifəyə keçən kimi əvvəlcə libasını dəyişir; əyninə təzə paltar geyinib, əlinə yekə bir zoğal ağacı alır. Bildirir ki, bu gündən hamı ona “Xudayar bəy” deməlidir. Kəndxuda ona bəy deməyənləri həbs edir, incidir. Kəndlilər də şərə düşməmək üçün onu “bəy” – deyə çağırırlar.

Xudayar bəy yalançı, ikiüzlü, xudbin, zalım və namərd adamdır. Dostu Kərbəlayı Heydər öləndən sonra öz ailəsi, arvad-uşağı ola-ola dostunun dul qadınını almaq fikrinə düşür. Üzdə özünü elə göstərir ki, guya mərhum dostunun – Kərbəlayı Heydər ailəsinin qeyrətini çəkir, onun yetim qalmış uşaqlarının taleyi üçün narahatlıq keçirir. Əslində isə Xudayar bəy Zeynəblə ona görə evlənmək istəyir ki, onun ərindənqalma var-dövlətini ələndən alsın, yetimlərin çörəyinə sahib çıxsın. Bundan ötrü o, çox tədbirlərə əl atır. Axırda şəhərə gedib qazıya rüşvət verməklə Zeynəbin kəbinini özünə kəsdirir və məcburi surətdə Zeynəbi evinə gətirir. Altı ay müddətində Zeynəbin bütün var-yoxunu zorla ələndən alıb, onu və uşaqlarını ac-yalavac vəziyyətdə qoyur.

Yazıçı Xudayar bəyin amansızlığını, vəhşiliyini və zülmkarlığını onun kimsəsizlərlə, özündən gücsüzlərlə rəftarı zamanı açıb göstərir. Kəməksiz, arxasız adamların qənimi olan Xudayar bəy arvadı Şərəfin saçlarını əlinə dolayıb, evin içində otərəfə-butərəfə sürüyür. Məhəmməd həsən əminin oğlunun – balaca Əhmədin kürəyinə ağacla vurur. Kişinin eşşəyini öz malı kimi satır, Zeynəbi “bir qaranlıq dama qatıb ac və susuz saxlayır”, onun 7 yaşlı qızı Zibanın üstünə hücum çəkib, uşağın başını, gözünü yumruqlayır, ağız-burnunu qanadır, qoca sövdəgər kişini insafsızcasına əzişdirir.

Kimsəsiz adamları vəhşicəsinə incidən Xudayar bəy qazı, naçalnik, qlava qarşısında qorxaq və kölədir. O, Danabaş kəndinin sakinləri yanında nə qədər hökmlü və sözükeçəndirsə, şəhərdə özündən güclülər yanında bir o qədər cılız və üzüyoladır. Xudayar bəy adi karvansaraçıdan, tacirdən tutmuş hökumət adamlarına qədər hamıya yaltaqlanır. Şəhərdə çubuğunu (qəlyanını) yandırmaq üçün tacir Karapetdən kibrit istərkən tacir ona qeyzlə: “İtil cəhənnəmə burdan, supa oğlu supa! İtil!” – deyəndə Xudayar bəy qorxub kənara çəkilir. Nisyə qənd almaq istəyəndə isə Karapet onu qovur: “Çıx get! Tez ol get burdan! Elə bu saat çıx get!” Bu sözlərin qabağında kəndxuda heç nə deyə bilmir, dinməz-söyləməz dükandan çıxıb gedir.

Daxilən çox eybəcər olan Xudayar bəy zahirən də çirkin və iyrəncdir. Yazıçı onun zahiri görkəmini – portretini belə təqdim edir: “Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi-otuz səkkiz sinni olar; artıq olmaz, bəlkə əskik ola. Boyu ucadı, çox ucadı... saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözlər belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür. Bəs deyəsən ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı ötür. Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burnu əyridi... Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridi. Amma Xudayar bəyin burnu pis əyridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü. Amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadı, ya sonra olubdu. Amma çox pis burundu, vəssəlam. Xudayar bəyə göyçək kişi demək olmaz”<sup>1</sup>.

C.Məmmədquluzadə Xudayar bəyin zahiri çirkinliyi ilə mənəvi eybəcərliliyini vəhdətdə təsvir edir. Ədib onun simasında özü-özünü “bəy” adlandıran, lakin əslində-kökündə, damarında bəylikdən heç bir əsər-ələmət olmayan və buna görə həmişə evlər yıxan, insanlara göz yaşları, bədbəxtlik gətirən cına-yətkar bir gədə tipini canlandırır. Xudayar bəyin əməlləri, hərəkətləri kimi zahiri görünüşü də həyatın, insanlığın ləzzətini qeyrətlə, namusla yaşamaqda, cəmərdlikdə, kişilikdə, xeyirxahlıqda görünən azərbaycanlı-türk bəylərinə kəskin parodiyadır və buna görə oxucuda ona qarşı dərin nifrət hissi doğurur.

Xudayar bəyin əksinə olaraq Məhəmməd həsən əmi mənəvi-əxlaqi saflıq, insanlıq mücəssəməsidir. C.Məmmədquluzadənin böyük rəğbətlə təsvir etdiyi bu surət sadə, ürəyitəmiz, dindar və yoxsul bir kişidir. “Kəndin sayılan şəxslərindən biri” olan Məhəmməd həsən əminin həyatı məşəqqətlər içərisində keçmişdir. 10-12 yaş olanda ata-anası ölmüş, əmiləri onun var-dövlətini dağıdıb, özünü quru yerdə qoymuşlar. Cavanlığında pul-para qazanmaq üçün bir müddət İrəvan tərəflərdə çalışmış, sonra əliboş kəndə qayıdıb, çarvadarlıq etmiş, xırda alverlə məşğul olmuşdur. Axırda “tövləsini ortadan yarı bölüb, küçəyə səmt bir qapı açmış və bura bir-iki pud undan, buğdadan, tut qurusundan, iydədən düzüb” sövdəgərliyə başlamış, bu tərzdə yaşayaraq ömrünün 54-55 yaşlarına gəlib çatmışdır.

Kasıb olmasın baxmayaraq, Məhəmməd həsən əmi “çox yaxşı adamdı. Şər ilə, şiltaq ilə arası yoxdu”. Xeyirxah, mehriban, hamıya əl tutmaq istəyən, gözütöx, əliaçıq bir kişidir. Əgər “birisi gedə deyər: Məhəmməd həsən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı, – özündə olsa əlüstü çıxardıb verəcək, olmasa çalışacaq hər tövrən olmuş-olsa, özgəsindən tapsın, sənin işini düzəltsin”<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 6 cildə, I cild, Bakı, 1983, səh.12-13.

<sup>2</sup> Yəne orada, səh.9.

Mömin, dünya malına etinasız olan Məhəmmədhəsən əminin bircə arzusu var: üç-dörd ildir ki, Kərbəla ziyarətinə getmək istəyir. Amma kasıblıq onun arzusunu gözündə qoyur. Hər dəfə ziyarətə gedənlərin yola çıxmaq, səfərdən qayıtmaq xəbərini eşidəndə Məhəmmədhəsən əminin qəlbi çırpınır, onların arxasıya baxanda gözlərindən yaş çəşmə kimi axır.

Nəhayət, miladi tarixin 1894-cü ilində o, Kərbəla ziyarətinə getməyi qərarlaşdırır. Səhər yerindən qalxan kimi arvadına bildirir ki, yuxu görmüşəm, necə olsa, görək bu il gedəm Kərbəlaya. Bundan ötrü ailəsi üçün bəzi tədarük görür, özündən, özgedən pul toplayıb, bir ulaq alır ki, səfərə çıxanda minsin. Ancaq Xudayar bəy onun eşşəyini şəhərə aparıb satır və Məhəmmədhəsən əmi yenə arzusuna çata bilmir.

Öz ömür yolunu xatırlayanda Məhəmmədhəsən əmi “görür ki, onun alınına məhz bir qaragüncülük yazılıb”. Uşaqlıqdan yetim qalmasını, kasıbcılıqla dolanmağını, eşşəyinin itməsini, nəhayət, Kərbəla ziyarətindən qalmağını da o, alın yazısı kimi başa düşür. Bütün varlığı ilə qəzavü-qədərə, olacağa inanan bu kişinin düşüncəsinə görə dünyadakı “işlərin hamısı Allah-taalanın öz işidi”. Bir insan kimi sarsılmasına, dərin ızdırablar çəkməsinə səbəb də həmin inam və düşüncəsidir: “Pəs görükən budur ki, Allah-taalanın ona, yəni Məhəmmədhəsən əmiyə iltifatı yoxdu... Allah-taala onun ziyarətə getməkliyinə əslən razı deyil ki, onun başına bu işlər gəlir”<sup>1</sup>.

Dünyada gördüklərinin hamısına şükür edən, şər və şikayətlə arası olmayan Məhəmmədhəsən əmi ömründə bir dəfə – Danabaş kəndinin zəvvarı Kərbəla ziyarətinə yola düşdüyü gün öz təbiətinin əksinə çıxır. O, çavuşla Kərbəlaya – Həzrət Abbasa şikayət ərizəsi göndərir. Bu hərəkəti onun etiqadının təmizliyini, mənəvi saflığını, eyni zamanda, yazıqlığını, avamlığını, məzlumluğunu və kimsəsizliyini əks etdirən ən güclü detaldır. Məhəmmədhəsən əmi qəhərdən boğula-boğula deyir: “Apar, qardaş, apar... o ərizəni Həzrət Abbasa. Mən gedə bilmədim... Mənim eşşəyimi oğurladılar... Satdılar... Mən gedə bilmədim”.

Beləliklə, Məhəmmədhəsən əmi arzusuna çata bilmir. Onun simasında ədib zorakı cəmiyyətdə arxasız insanların faciəsini əks etdirir. Əsərin sonunda, əhvalatdan üç il keçəndən sonra Məhəmmədhəsən əminin eşşəyi təsadüfən tapılır. Ancaq bu hadisə onun müsibətini yüngülləşdirə bilmir, əksinə, daha da çoxaldır. Çünki Məhəmmədhəsən əminin ailəsində eşşəyin tapılmağına sevinəcək heç kəs qalmayıb. Bir il bundan əvvəl oğlu Əhməd boğaz ağrısından ölüb, arvadı İzzət iki ay Əhmədin qüssəsini eləyib, axırda dünyadan köçüb. “Amma Məhəmmədhəsən əmi indiyədək and içir ki, Əhmədi də, övrətini də eşşəyin dərdi öldürdü”<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh.62.

<sup>2</sup> Yenə orada, səh.74.

C.Məmmədquluzadənin təsvir etdiyi Məhəmməd həsən əmi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni, orijinal bir surətdir. Bu surətin təmsalında ədib XIX əsrin ictimai münasibətləri şəraitində Azərbaycan kəndlisinin ağır, dözülməz vəziyyətini canlandırır və insana məhəbbət ideyasının yeni formasını təqdim edir.

Povestdə Azərbaycan qadınlarının ictimai-mənəvi hüquqsuzluğu, onların cəmiyyətdəki yeri, acınacaqlı, faciəli yaşayış tərzini Zeynəb və Şərəf kimi surətlərin simasında əks olunur. Ədibin dərin rəğbət və məhəbbətlə təsvir etdiyi Zeynəb “qırx-qırx iki yaşında kök, dolu və qarabuğdayı bir övrətdir”<sup>1</sup>. Əri Kərbəlayı Heydər in sağlığında Zeynəb firavan yaşamış, bir oğul, iki qız anası olmuşdur. Lakin ərinin ölümündən sonra onun müsibətli günləri başlanır. Kərbəlayı Heydər in canı ağzından çıxan kimi Xudayar bəy Zeynəbin yanına elçi göndərir. Zeynəb onun təklifini rədd edir; elçilərə deyir ki, “qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın, Zeynəb onun tayı deyil, onu qapısında heç nökr də saxlamaz”<sup>2</sup>. Buna baxmayaraq, Xudayar bəy öz çirkin niyyətindən əl çəkmir. Zeynəbdən xəbərsiz onun kəbinini Xudayar bəyə kəsirlər. Bu kəbinə əsasən kəndin qlavasına əmr verilir ki, Zeynəbi sürüyə-sürüyə Xudayar bəyin evinə aparıb salsınlar. Qlava köməksiz qadına deyir: “Əgər sən öz xahişinnən gedib ərinin evində oturmasan, səni it ölüsü kimi sürüdüb apardıram”<sup>3</sup>. Üstəlik oğlu Vəliqulu da Xudayar bəyin yalan vədlərinə inanıb anasını döyür, hədələyir; ona deyir ki, əgər Xudayar bəyə getməsə, ayrılıb evdən çıxacaq, bir də Zeynəbə ana deməyəcək.

Zeynəb göstərilən təzyiqlərə davam gətirə bilmir. Hər tərəfdən onun üstünə düşüb, iyrendiyi bir adamın arvadı olmağa məcbur edirlər. Əlacsız qalan qadın axır ki, Xudayar bəyin arvadı olmağa razılıq verir. Xudayar bəy Zeynəbin bütün var-yoxunu əlindən alandan sonra onun qayıdış öz evinə getməyinə razı olur. Artıq Zeynəbin yeməyə çörəyi də qalmayıb. Onun kiçik qızı acından ölür. Oğlu Vəliqulu Xudayar bəyin qapısında nökrəçilik, qızı isə qulluqçuluq edir. Zeynəb isə öz ömrünü mənəvi əsarət, istismar altında yaşamaq məli olur.

Əsərdə Azərbaycan qadınının ən ağır dərhləri, acınacaqlı həyat – yaşayış tərzini, təkə makrocəmiyyətdə deyil, öz ailəsindəki hüquqsuzluğu, sosial-ictimai arxasızlığı və kimsəsizliyi bir də Xudayar bəyin birinci arvadı Şərəf surətinin təmsalında əyaniləşdirilir. O da Zeynəb kimi ata-anasız, kimsəsiz və kasıb bir insandır. Vaxtilə Şərəfin atası Xudayar bəyin atasından heç də əskik kişi olmayıb. Amma sonradan ata-anası, qardaşları öldüyündən Şərəf Xudayar bəyin

<sup>1</sup> Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh.28.

<sup>2</sup> Yenə orada, səh.31.

<sup>3</sup> Yenə orada, səh.70.

ümidinə qalib. Əri kəndxuda olandan sonra Şərəfin vəziyyəti daha da pisləşib. İndi o, Xudayar bəyin qapısında qaravaş mənzilindədir.

İki oğul, bir qız anası olmasına baxmayaraq, Xudayar bəy onu insan yerinə qoymur; söyür, döyür, kötəkləyir, onu boşayacağı ilə hədələyir, üstünə təzə arvad alır. Bu vəziyyət Şərəfə “ölümdən bətər” gəlsə də o, dərini heç kəsə deyə bilmir. Çünki cəmiyyətdə qadını insan saymır, onun sözünü eşitmirlər. Əsərin sonunda Şərəf həyatın qəm-qüssəsinə dözə bilməyib ölür.

“Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində köməksiz insanların faciəsinə səbəb olan güclü bir ictimai qüvvə var. Bu qüvvə müsəlman şəriəti və onun hökmlərini həyata keçirən ruhanilərdir. Hakimlər zor göstərəkən şəriətə arxalanırlar. Kimsəsizlər isə ona heç bir müqavimət göstərə bilmirlər. Xudayar bəy Zeynəbə şəriət yolu ilə sahib çıxır; qlava, molla, Zeynəbi onun evinə getməyə məcbur edərkən şəriətin hökmünü yerinə yetirirlər; Zeynəb isə şəriət qarşısında məğlub olur.

Povestdə şəriətin avam insanlar üçün mənəvi istismar vasitəsi, ruhanilərin isə yalançı, ikiüzlü fırıldaqçılar olması qazının simasında sənətkarlıqla göstərilir. Ədib zahirdə özünü ədalətli ruhani kimi göstərən qazının əslində çox çirkin, acgöz və tamahkar bir iblis olduğunu incə detallarla əks etdirir. Qazı Xudayar bəyin ona qənd gətirdiyini biləndə “özü ayağa durub salam verir”, ona “yuxarı başda yer göstərir”, qabağına çay gətirir. Xudayar bəyin məqsədini biləndə heç bir mənəvi əzab çəkmədən onun istədiyini yerinə yetirir; Xudayar bəydən “bir kəllə rus qəndi, bir girvənkə çay” alıb, Zeynəbin rəyini soruşmadan, siğəsinə oxumağa razılıq verir. C.Məmmədquluzadə qazı surətini Məhəmməd həsən əminin, Zeynəbin, onların ailə və uşaqlarının bədbəxtliyinə səbəbkar şəxslərdən biri kimi təqdim edir. O, dildə xeyirxah işlərdən danışsa da, əməllərində şər törədir. Elə buna görə həmişə ikrah və nifrətlə xatırlanır.

Yüksək insani fikirlər, humanist ideyalar təbliğ edən “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti öz bədii keyfiyyətləri baxımından da seçilən sənət əsəridir. Sürətlərin bitkinliyi, təhkiyə aydınlığı, obrazların fərdiləşdirilməsi, süjet ardıcılığı, kompozisiya bütövlüyü bu əsərin başlıca məziyyətləridir. Povestin əsas leytmotivini Xudayar bəy – Zeynəb xətti təşkil edir. Başqa xətlər isə həmin ana xətlə möhkəm əlaqələndirilir.

Povest “Bir yüngülvarı müqəddimə” adlanan girişlə başlanır. Sonra əsas əhvalat – “Eşşəyin itməkliyi” verilir, nəhayət, “Xitamə” ilə sona çatır. “Bir yüngülvarı müqəddimə”də əhvalatları nağıl edən Lağlağı Sadiq və onları yazıya alan qəzetçi Xəlil barədə məlumat verilir. “Eşşəyin itməkliyi” hissəsində Xudayar bəy tərəfindən Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb və Şərəfin başına gətirilən müsibətlər nağıl olunur. “Xitamə”də isə hadisələrin sonu – Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin tapılması, Zeynəbin Xudayar bəydən ayrılıb öz



evinə gəlməsi, Şərəfin ölməsi, Xudayar bəyin yenidən evlənməsi, Zeynəbin uşaqlarını öz qapısında nökrər və qulluqçu saxlaması haqda məlumat verilir.

Əsərin başlığından sonra deyilən “Nağıl edibdi Lağlağı Sadıq. Yazıya götürübdü qəzetçi Xəlil” sözləri əhvalatların həyatiliyini və realizmini gücləndirir. Təhkiyənin başlanğıcından əvvəl qədim yunan filosofu Sokratdan verilən epıqraf isə yazıcının öz xalqına, onun ehtiyac və məhrumiyyətlərinə ürəkdən yandığını göstərir. Epıqrafda deyilir: “Qəlbimdən gələn səs mənə çox zadlar öyrədir. Haman səs pak və təmiz insafımın səsidir ki, hamıda o insaf var. Hər kəs güş-huş ilə onun buyurduğuna əməl eləsə, çox sirlərdən agah olub, çox şeylər bilər”<sup>1</sup>.

“Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin dili aydın və səlisdir. Yazıcının təhkiyəsində və surətlərin danışığında xəlqilik və təbiilik asanlıqla duyulur. Zeynəbi zorla Xudayar bəyin evinə aparmaq barədə qazının kənd qlavasına yazdığı məktub və Danabaş mollasının söylədiyi bəzi sözlər nəzərə alınmazsa, demək olar, əsər əvvəldən axıra qədər avamların, kənd camaatının başa düşdüyü sadə bir dildə yazılmışdır. Ədib hadisələri və surətləri təsirli, yaddaqalan göstərmək üçün Azərbaycan türkcəsinin incəliklərindən, xüsusilə onun məcazlar sistemindən ustalıqla bəhrələnməmişdir<sup>2</sup>.

Povestin dilində çoxlu təşbeh, mübalığə, kinayə və s. bədii təsvir, ifadə vasitələri vardır. Onların hər biri öz yerində olduqca mənalı və orijinal səslənir. Məsələn, Zeynəbin Xudayar bəyə nifrətini göstərəkən ədib yazır: “Zeynəb Xudayar bəydən elə irgənirdi, necə ki, insan qurbağadan irgənir”<sup>3</sup>. Yaxud Məhəmməd həsən əminin qəzəblənmiş arvadı qarşısındakı vəziyyətini belə təsvir edir: “Bu sözləri deyəndə Məhəmməd həsən əmi əllərini yanına salıb durmuşdu övrətinin qabağında, guya divanbəyiyə cavab verir”<sup>4</sup>.

Təhkiyə prosesində hadisə və əhvalatları əlaqələndirmək üçün yazıçı Azərbaycan xalq nağıl və dastanlarında tez-tez təsadüf edilən sintaktik vahidlərdən – cümlə və ifadələrdən istifadə edir. Misal üçün: “Məhəmməd həsən əmi eşşəyi götürməkdə olsun, görək pəs bu şəxs kimdi və nəçidi”. Yaxud: “Hələ Xudayar bəy şəhərdə qalmalı olsun, keçək Danabaş kəndinə və Zeynəbin matəmindən başlayıb, deyə-deyə gələk çıxacaq başa” və s.

Surətlərin psixoloji vəziyyətini, onların keçirdiyi gərginliyi və iztirabları real, görümlü əks etdirmək baxımından da “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti gözəl sənət nümunəsidir. Eşşəyi oğurlandığı üçün Kərbəla ziyarətinə

<sup>1</sup> Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh.3.

<sup>2</sup> Məmməd Məmmədov. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii irsi. Bakı, 1963; Firdun Hüseynov. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı, 1977; Arif Məmmədov. Nəsrin poetikası (XIX əsrin ikinci yarısı). Bakı, 1990.

<sup>3</sup> Cəlil Məmmədquluzadə. Göstərilən əsəri, səh.71.

<sup>4</sup> Yenə orada, səh.46.

gedə bilməyən Məhəmmədhəsən əminin ağlaya-ağlaya çavuşun atının ayaqlarına yığılıb, onun dırnaqlarından öpməsini, İzzətin ağlaya-ağlaya Həzrət Abbasa şikayət göndərməsini, balaca Zibanın vəhşicəsinə döyülərək anasının qoltuğuna sığınmasını əks etdirən epizodlar çox təsirli, ürək dağlayan səhnələrdir. Bütün bu keyfiyyətlər “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestini Azərbaycan bədii nəsrinin ən yaxşı nümunələri sırasına daxil etmişdir.

Əsrin 90-cı illərində “saf nəsr əsəri” (Y.Qarayev) kimi yazılan və nəsr olunan epik nümunələrdən biri də Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanıdır (1896-1899). Zəngin ictimai-əxlaqi və etik-fəlsəfi məzmun baxımından ağır bədii çəkisi olan bu əsəri məhdud “xalqlar dostluğu, proletar bəynəlmilərlə ideallarını” (M.İbrahimov) təbliğ edən roman kimi səciyyələndirmək səhvdir. Onun müəllifini və gənc qəhrəmanlarını narahat edən problem olduqca böyük, qlobaldır: millət, dil, mədəniyyət, sosial tərəqqi və s.

Həm Bahadır, həm də Sona öz millətlərini dərin məhəbbətlə sevən gənclərdir. Bahadırı narahat edən əsas məsələ millətlərin bir-birindən uzaq düşməsidir. Onun düşüncəsinə görə bu ayrılığı, uzaqlığı insanlar özləri yaradıblar. Ən qədim dövrlərdə heç kəs müsəlman, xristian, yaxud bütperəst kimi doğulmayıb. Hamı təbii qanunlar əsasında yaşayıb. Sonradan insanlar dinləri yaradıb və bu dinlər “uçurum dərələr”ə çevrilib, insanları bir-birindən ayırıb. Bahadıra görə insanlar təbii qanunlar əsasında yaşamalıdır və “təbii qanun hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtədə gərəkdir yerləşsinlər. Bu nöqtə isə hüriyyət, məhəbbət ələmidir”<sup>1</sup>.

Romanda qaldırılan mühüm problemlərdən biri də sosial-əxlaqi tərəqqidə dinin roludur. XIX əsr ədəbiyyatında yaradılmış başqa maarifçi gənc surətləri kimi Bahadır da ictimai tərəqqidə dinin rolunu qiymətləndirir. Onun fikrincə, islam inkişafa mane olmur. Əksinə, o, insanlara tərəqqi yolunu göstərir, “əxlaqi pozğun qövmin əxlaqını düzəldir”. Elmin, mədəniyyətin inkişafına islam dininin xeyirli təsirini əsaslandırmağa çalışan Bahadır onun tarixi keçmişini xatırlayaraq deyir ki, əgər islam “tərəqqiyə, yəni elmə düşmənlə olsaydı, Bəni-Abbəsilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar”<sup>2</sup>.

Millətini və dinini dərin məhəbbətlə sevən Bahadır başqa dinlərin də heç birini pisləmir, əksinə, “mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm” – deyər peyğəmbərlərin fəaliyyətində bir fədakarlıq, insanları “qaranlıqdan işığa çıxarmaq” məqsədi görür. Onun qənaətinə görə, bəşəriyyəti dini təriqətlərə peyğəmbərlər yox, insanların özləri ayırıblar. Ağıllarının naqisliyi ucundan onlar vahid Allahu, təbii hüquqları unudub, süni qanunlar düzəldib və beləliklə, ayrı-ayrı dinlərə, təriqətlərə bölünüblər. Bahadırın Sonaya göndərdiyi məktubda oxuyuruq: “Hamı dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı

<sup>1</sup> Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973, səh.198.

<sup>2</sup> Yenə orada, səh.174.

yola dəvət ediblər. Yəni ümumi bir nöqtəyə yerləşmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəliblər, fəqət deməyiblər: “Biz islam və xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik”. Hamı: – Biz insanları düz yola dəvət edirik, – deyiblər. “Nə üçün insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər? Səbəb? Səbəb ağılınızın naqisliyi. Biz əsil mətləbi əldən buraxıb, cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir Allahu buraxıb min allaha səcdə edirik”<sup>1</sup>.

İctimai baxışlarının məzmununa görə, maarifçi olan Bahadır həmvətənlərinin cəhəlt və nadanlıq girdabından qurtuluş yolunu onların təhsillənməsində müasir mədəniyyətə yiyələnməsində görür. O, mətbuatın inkişafına rəvac verməyi, yeni tipli məktəblərin açılmasını, gənclərin, xüsusilə qızların düzgün tərbiyələndirilməsini ictimai tərəqqinin əsas yolu hesab edir. Gənc maarifçi kimi Bahadırı narahat edən budur ki, onun milləti “dünya elmlərindən qaçaq düşübdür”. Müsəlman milləti və ya müsəlman dövlətləri hər yerdə tənəzzüldədir.<sup>2</sup> Ruhanilərdə nəinki millət qeyrəti, heç din qeyrəti də yoxdur<sup>3</sup>. Başqa millətdən olan qızlar öz tarixləri, mədəniyyətləri ilə bərabər, başqa xalqların da dilini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini öyrəndikləri halda, türk qızları “millət qeyrəti”ndən uzaqdırlar. Onlar “yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan ötrü ki, tans öyrənsinlər, öz dillərini unutsunlar və ərə də gedəndə ancaq əfsərə”<sup>4</sup>...

Həmişə öz millətinin tərəqqisi barədə düşünən Bahadır Sonada “millət qeyrəti” gördüyü üçün onu öz ruhuna yaxın hesab edir. Görüşlərində məqsəd və əqidə uyğunluğu olduğu üçün onların qəlbində bir-birinə qarşı səmimi məhəbbət hissləri yaranır. Hər ikisi bir-birini ürəkdən sevir. Lakin dini ayrışkıllıq və adətlər onların birləşməsinə mane olur. Bahadır həmin adətləri “uçurum dərələr” adlandırır və onları aradan qaldırmaq fikrinə düşür. Ancaq özü “uçurum dərələr”in əlində məhv olur.

Bahadır müztərib gəncdir. Onun fəaliyyəti yalnız iztirab çəkməkdən və narahat olmaqdan ibarətdir. Bu cəhətdən Bahadırın xarakteri Getenin gənc Verterini xatırladır. O, öz fikirlərini əməli olaraq həyata keçirmək uğrunda ciddi fəallıq göstərə bilmir. Əsərin əvvəlində qadın əsarətini aradan qaldırmaq, ədəbi dili ərəb, fars sözlərindən təmizləyib, xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırmaq, əhalini savadlandırmaq, qadın azadlığını təbii yolla həyata keçirmək barədə maarifçi fikirlər irəli sürən Bahadır axırda tamamilə bədbinləşərək, mübarizəni davam etdirmək yolunu tapa bilmir. Onun iztirabları adi sızıltı, xəstə adam ah-ıfları səviyyəsində qalır. Öz məhəbbətini məktubla Sonaya bildirdikdən sonra o, ruhi böhranlar keçirir; çoxlu düşünür, ağlayır, sızlayır, nəhayət, intihar edir.

<sup>1</sup> Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, səh.198.

<sup>2</sup> Yəne orada, səh.191.

<sup>3</sup> Yəne orada.

<sup>4</sup> Yəne orada, səh.192.

Romanın süjeti bəsitdir; surətlər çox vaxt birxətli təsvir edilir. Elə buna görə V.Nəbioğlu əsərin bədii təsvirlərində, personajların xarakterlərinin açılmasında “ciddi sənətkarlıq qüsurları” görür.<sup>1</sup> Bunlarla bərabər, romanda təhkiyə orijinallığı, canlı təbiət lövhələri, bədii və publisistik sintaksisin uğurlu vəhdəti də diqqəti cəlb edir. Bu əsərlə milli ədəbi-bədii təcrübəyə ilk dəfə olaraq yeni bir janr, bütün kəsirlərinə baxmayaraq, romanın özü daxil olur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin ideya-üslub polifonizmini əks etdirən ən gözəl nümunələr içərisində Zeynalabdin Marağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi, yaxud təəssübkeşliyin bəlası” romanının mühüm yeri vardır. Üç cildən ibarət olan bu əsərin birinci cildi 1897-ci ildə, ikinci və üçüncü cildləri isə XX əsrin əvvəllərində (1906; 1909) çap edilmişdir.

Romanın mövzusu İran həyatından alınmışdır. İdeyası vətənpərvərlikdir. Əsərin qəhrəmanı İbrahim bəy Azərbaycanın böyük tacirlərindən birinin oğludur. O, Misirdə doğulmuş, orada boya-başa çatmışdır. Uşaqlıqdan yaxşı təlim-tərbiyə almış, bir neçə dil öyrənmişdir.

İbrahim bəy təcrübəli, ağıllı, fərasətli, kamil bir gəncdir. Onun səciyyəvi xüsusiyyəti vətən aşığı olmasıdır. O, İranı dərin bir məhəbbətlə sevir. Başqa ölkədə yaşamasına baxmayaraq, həmişə öz vətəni haqqında düşünür, onun abadlığını, gözəlləşməsini arzulayır. Lakin vətəni İbrahim bəyin arzuladığı kimi deyildir. O, tez-tez İranda qanunsuzluğun, özbaşnalığın hökm sürməsi, əhalinin yoxsul yaşayışı haqda xəbərlər eşidir. Bu xəbərlər onu daxilən incidir, narahat edir. İbrahim bəy Məşhədi ziyarət, İranı səyahət etmək, eşitdiklərini öz gözü ilə görüb, əmin olmaq məqsədi ilə müəllimi Yusif əmi ilə səfərə çıxır. Onlar gəmi ilə Qahirədən İstanbula, oradan Batuma, Batumdan qatarla Tiflisə, Tiflisdən isə Bakıya gəlirlər. Yenidən gəmi ilə Aşqabada, oradan da faytonla İrana – Məşhədə gedirlər.

Bu şəhərlərdə İbrahim bəy çoxlu iranlı ilə rastlaşır. Onların əksəriyyəti ölkələrindəki dolanışığın çətinliyindən cəlayi-vətən olub yad şəhərlərdə nökrəkçilik, muzdurluq, hərbəllik, fəhləlik edir, ən çətin, ən çirkli işləri görməyə məcbur olur. Ancaq min bir əzabla qazandıqları qəpik-quruşları əllərində saxlaya, özlərinə sərf elə bilmirlər. Onların qazandıqlarını ya ağalar, ya da məmurlar əllərindən alırlar.

İbrahim bəy İran torpağına çatanda faytondan düşüb yerdən bir ovuc torpaq götürür, öpüb, iyləyib gözüne sürtür. O, vətən torpağını müqəddəs sayır, ona təzim edir. Lakin vətəndə gördükləri İbrahim bəyin qəlbini qana döndərir. O, millətin halını pərişan, ölkəni viran görür, şəhərləri gəzdikcə hər gün bir xoşagəlməyən hadisə ilə qarşılaşıb qüssələnir. İranda hökumət səhlənkər, məmurlar isə rüsvətxordur. Tacirlər milli və ümumi mənəfəti heç vaxt mülahizə

<sup>1</sup> Vəli Nəbioğlu. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər). Bakı, 2004, səh.113.

eləmirilər. Ölkənin əmtəəsini özlərinin beşgünlük müvəqqəti xeyirləri üçün saxtalaşdırırlar. Onlar “özlərinin bir tımən mənəfəti üçün millətin, həmvə-tənlərinin və din qardaşlarının yüz tımən zərərinə canı-dildən razı olurlar”.

Ölkə sakinləri möhkəm maddi sıxıntı və ehtiyac içərisində yaşayır. Onlar kağızdan tutmuş ölümlərin kəfəninə qədər hər bir əşyani Firəngistandan alırlar. Əyanlar lovğa və eqoist adamlardır. Onların hər biri özünü başqalarından yüksək tutmaq istəyir. Danışarkən səslərinə xüsusi ahəng verir, qəliz sözlər işlədirlər. Hər biri yüksək rütbəli xanlarla, yaxud axundlarla yaxınlıq, dostluq etməsi barədə söz açıb öyünür. Lakin danışılardan başa düşülür ki, onlar dardüşüncəli, biliksiz və qeyri-səmimi adamlardır.

Bütün bunları böyük narahatlıqla, həyəcanla seyr edən İbrahim bəy ürək ağrısı ilə deyir: “Vətənin tərəqqisi və islahı haqqında heç kəs düşünmür. Kiçikdən böyüyə, varlıdan kasıba, alimdən cahilədək hamı öz fikrindədir. Hər kəs öz eşşəyini otarır. Heç kəs başqasının hayına qalmır. Bir nəfər belə vətən və övladi-vətənin müştərək mənəfeyindən danışmır. Sanki bu onların heç vətəni deyil, ya da ki, onlar bir-biri ilə həmvətən deyildir”<sup>1</sup>.

Səkkiz aylıq səyahət zamanı İranda gördüyü kədərli hadisələr, xüsusilə mədəni gerilik və nadanlıq İbrahim bəyin iztirablarını daha da artırır, ürəyini ağrıdır. O, doğma vətəninin müasir ictimai tərəqqidən geri qalmasına dözə bilmir. Misirə dönərkən İstanbulda iztirab, həyəcan keçirməkdən xəstələnir.

Romanın ikinci cildində İbrahim bəyin xəstə həyatı təsvir edilir. O, yataqdan qalxa bilməyib gündən-günə solur. Heç bir həkim onun dərдинə çarə edə bilmir və İbrahim bəy həyata göz yumur. Bu hissədə, həmçinin İbrahim bəyin şəxsi məhəbbətinin geniş təsviri verilir. Uşaqlıqdan İbrahim bəylə bir evdə böyümüş Məhbubə xanımın onun arasında səmimi və möhkəm sevgi hissi yaranmışdır. Məhbubə İbrahim bəyi dərין bir məhəbbətlə sevir. Buna görə İbrahim bəy xəstə olarkən onun bütün qayğılarını çəkir, nəvazişləri ilə onu sağaltmaq istəyir. Sevgilisinin dərдинə əlac tapılmayanda o da hicrana, ayrılığa dözə bilməyib dünyasını dəyişir.

Əsərin üçüncü cildində İbrahim bəylə Məhbubənin ölümlərindən sonrakı vəziyyətləri göstərilir. Daha doğrusu “bu cilddə əsas məqsəd Yusif əminin yuxusunun şərhı və onun yozulmasından ibarətdir”<sup>2</sup>. Yusif əmi yuxuda o biri dünyanı – cənnəti və cəhənnəmi gəzir. Görür ki, vətənə xəyanət edənlərin hamısı cəhənnəm odunda yanır. İbrahim bəylə Məhbubə xanım isə behiştə əbədi səadətə qovuşublar. Yusif əmi yuxusunu danışdıqdan sonra Mirzə Abbasın evində Rza xan Mazandaranlı onu təbir edərək deyir: “Min ümitsizlik və məyusluqdan sonra artıq indi ümid doğulur.

<sup>1</sup> Zeynalabdin Marağayi. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, 1982, səh.81.

<sup>2</sup> Yəne orada, səh.449.

Keçdi hicran möhnəti, gəldi səfayi-vəsli-yar,  
Üz qoyur abadlığa viranə qalmış bu diyar”<sup>1</sup>.

Romanın belə nikbin sonluqla qurtarması yazıçının dünyagörüşü və təbliğ etdiyi maarifçilik ideyaları ilə sıx bağlıdır. Əbədi xoşbəxtlik qazanmaq istəyirsənsə, müvəqqəti nemətlərə, ötəri həvəsə uyma, xalqı, vətəni, torpağı sev! Onlardan kənarda heç bir sevinc-şadlıq yoxdur. Vətən uğrunda çəkilən hər bir zəhmətin bəhrəsi gözəl olacaq. Vətən yolunda ölmək əbədi səadətdir! Bu cür ideya siqlətinə görədir ki, “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” özündən sonrakı mütəfəkkir şəxsiyyətlərin diqqətini cəlb etmiş, Cəlil Məmmədquluzadə, Mir Cəlil, Mirzə İbrahimov kimi görkəmli sənətkarlar bu əsəri yüksək dəyərləndirmişlər.

XIX əsr Azərbaycan nəsrinin son nümunəsi Sultanməcid Qənzadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” dilogiyasıdır. Əsərin birinci hissəsi “Müəllimlər iftixarı” (1898), ikinci hissəsi “Gəlinlər həmaili” (1990) adlanır. Vahid başlıq altında birləşməsinə və baş qəhrəman Şeyda bəyin hər iki əsərdəki hadisələrin mərkəzində dayanmasına baxmayaraq, həm “Müəllimlər iftixarı”, həm də “Gəlinlər həmaili” müstəqil əsərdir: hər birinin öz mövzusu, fabulası, süjet xətti, kompozisiyası, fərdi janr xüsusiyyətləri vardır. Əhvalatlar ayrı-ayrı bədii məkanlarda cərəyan edir. Buna baxmayaraq, “Müəllimlər iftixarı” və “Gəlinlər həmaili” ideyaca bir-birinin davamıdır”. “Gəlinlər həmaili”ndə qoyulan məsələlər “Müəllimlər iftixarı”ndakı problemi tamamlayır”<sup>2</sup>.

Hər iki əsərin baş qəhrəmanı Şeyda bəydir. S.Qənzadə onun simasında XIX əsrin sonlarında fəaliyyət göstərən Azərbaycan maarifçi ziyalılarınun bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmişdir. Prototipi yazıçının özü olan Şeyda bəy Azərbaycan, rus və fars dillərində təhsil almış gözəl bir müəllimdir. O, musiqinin və poeziyanın vurğunudur; Şərq şairlərinin şeirlərini əzbər söyləməkdən ləzzət alır.

Maarifçi bir müəllim olaraq Şeyda bəy yalnız dərslər deməklə kifayətlənməyib, pedaqoji müşahidə və təcrübələrini ümumiləşdirir, tərbiyə işinin aktual məsələləri haqda əsər yazır, xalqı cəhalət və نادانlığın pəncəsindən qurtarmaq üçün əməli fəaliyyət göstərir. O, elmi bilikləri, qabaqcıl demokratik fikirləri xalq arasında yaymaq, onun keçmişindəki parlaq cəhətlərini göstərməklə, mənəviyyatını oyandırmaq işinə üstünlük verir. Şeyda bəy bu fikirdədir ki, bəşəriyyətə “məxsus hər qisim həvəs və əxlaq var isə hamısı bizim millətdə parlaq mövcuddur”. Buna görə də o, xalqın qüsurlarından şikayətlənməyi xoşlamır, əksinə, onun qabiliyyətinə ümid bəsləyərək savadlandırmaq istəyir: “Köhnə qərinələrdən qalma eyibləri ox edib xalqın üzünə çırpmaqdan isə əsrimizdəki qaideyi-məməduhəni (bəyənilmiş qaydaları – Z.Ə.) qalxan edib xəlqi cəhalət-

<sup>1</sup> Zeynalabdin Marağayi. Göstərilən əsəri, səh.489.

<sup>2</sup> Xeyrulla Məmmədov. Sultanməcid Qənzadə. Bakı, 1983, səh.115-116.

dən mühafizət etmək əfzəldir”<sup>1</sup>. – Gənc Şeyda bəyin cəhalət və nadanlığa qarşı mübarizə ideyasının başlıca üsulu belədir.

Şeyda bəyin ictimai-maarifçi görüşlərini ətraflı təhlil və şərh edən ədəbiyyatşünas Xeyrulla Məmmədov belə doğru nəticəyə gəlir ki, cəmiyyətin inkişafını və tərəqqisini üç amildə – məktəbdə, müəllimdə və qabaqcıl ideyaların təbliğində görə Şeyda bəy bunların ayrı-ayrılıqda mövqeyini müəyyən-ləşdirərkən məktəbi birinci yerə çəkir<sup>2</sup>. Doğrudan da Şeyda bəyin fikrincə, bütün tərəqqi yolları məktəbdən başlanır. O, məktəbdə millətin nicatını görür, məktəbsiz tərəqqi etmək istəyən millətin niyyətini “Qırata minib hava seyri diləmək” kimi gülünc hesab edir. Şeyda bəyə görə, məktəb müqəddəs məkandır – zülmət səltənətində işıq şüası, cəhalət dünyasında çilçıraqlı komadır. Onun qapısında xidmət etmək sultanlığa bərabərdir: “Əgər sultanlıq istər isən dəri-məktəbdə xadim ol”<sup>3</sup>.

Göründüyü kimi, Şeyda bəy cəmiyyətin inkişafında məktəbin rolunu çox yüksək qiymətləndirir, onu idealizə edib bütün bəşəriyyəti maddi və mənəvi azadlığa qovuşduracaq bir vasitə sayır. Lakin Şeyda bəyin maarifçi düşüncəsinə görə, məktəb yeganə tərəqqi vasitəsi deyil; o, bu fikirdədir ki, bağ bağbansız becərilmədiyi kimi, cəmiyyət də müəllimsiz yaşaya bilməz. Buna görə Şeyda bəy çox işləyib, az maaş almasına baxmayaraq, müəllimlik sənətinə yiyələndiyi, öz fəaliyyəti ilə başqalarını maarifləndirdiyi üçün taleyindən razılıq edir, iftixar hissi keçirir.

Şeyda bəyin düşüncəsinə görə müəllim “mal və əsnas yoxluğunda çox dövlətlidir”. O, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri əsil zənginlik sayaraq tacir və kapitalistlərin maddi sərvətindən üstün tutur: “Bəli, dünyada dövlət təkə mal və qızıl varlığı ilə deyil, bəlkə hər bir övsafi-Həsənə dövlət hesab olunur: səxavət, şücaət, dəyanət və həkəza, qeyri sifəti-məmduhə və əxlaqi-Həsənə hamısı Allah-taalanın nemət və ətaları olduqda insan üçün zatən böyük dövlət və bəlkə dövləti-əsildirlər”<sup>4</sup>.

Daxili zənginliyi, əxlaqi saflığı ən böyük sərvət hesab edən Şeyda bəyə görə, müəllim bütün varlığı ilə məktəbə bağlanmalı, bütün bacarığını və qüvvəsini xalqın maariflənməsinə sərf etməlidir: “Müəllimin evi məktəbxanadır, müəllimin nökrəri məktəb mülazimidir. Müəllimin təvabe və ətvarı çocuq şagirdlərdir, müəllimin müxəlləfatı qara-qura məktəb mizləridir, müəllimin saz və nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasıdır, müəllimin istirahəti dəftərlər təshihidir. Müəllimin mal və mətəi dərş və təlimidir. Müəllimin kəsb və icarəti öz millətinin məhəbbət və iradəsidir”<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Sultanməcəd Qənizadə. Gəlinlər həmaili. Bakı, 1986, səh.17.

<sup>2</sup> Xeyrulla Məmmədov. Sultanməcəd Qənizadə. Bakı, 1983, səh.121.

<sup>3</sup> Sultanməcəd Qənizadə. Göstərilən əsəri, səh.30.

<sup>4</sup> Yənə orada, səh.20.

<sup>5</sup> Yənə orada, səh.23.

S.Qənizadə “Müəllimlər iftixarı”nda qaldırdığı sosial-əxlaqi problemləri “Gəlinlər həmaili”ndə daha da inkişaf etdirir. Bu əsərdə Şeyda bəyin dünya-görüşünün yeni keyfiyyətləri meydana çıxır. Artıq onu Şərq-Qərb iqtisadi və mənəvi münasibətləri, cəmiyyətdəki sosial ədalətsizlik, qadın hüququ, irqçilik, din qarşıdurması maraqlandırır. Problemlərin çoxluğu əsərin süjet xəttini də zənginləşdirir. Şeyda bəy – Sofya Mixaylovna, Şeyda bəy – Pavel Petroviç, Şeyda bəy – Filippovlar ailəsi, Şeyda bəy – Qafqaz müsəlmanları, Şeyda bəy – usta Paqos xətlərinin hər birində müəllif müəyyən ictimai-əxlaqi məsələdən söhbət açmaqla Şeyda bəyin vətənpərvərlik, mərdlik, əxlaqi saflıq və b. yeni keyfiyyətlərini təqdim edir.

“Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” dilogiyasının poetikası ənənə ilə müasirliyin vəhdətinə əsaslanır. Mövzunun aktuallığı, ideyanın yeniliyi, bədii təhlil və şərhlərin mərkəzinə gətirilən mətləblərin dövr üçün əhəmiyyətli olması, bir çox fikirlərin ümumbəşəri səciyyə daşması, surətlərin orijinallığı onun müasirlik ruhunu qüvvələndirən məziyyətlərdir. Lakin romanın leksikası bir çox cəhətdən M.F.Axundzadənin nəsr dilini xatırladır: “Müəllif çətin ərəb-fars sözlərinə tez-tez müraciət etməklə əsərin dilini qəlizləşdirmiş, onu kütləvi oxucu üçün müəyyən qədər anlaşılmaz etmişdir”<sup>1</sup>.

XIX əsrdə Azərbaycan nəsr dil-üslub və janr baxımından da yeniliyə, kamilliyə doğru müəyyən təkamül yolu keçir. Bu nəsrin ilk nümunəsi (“Riyazül-qüds”) forma baxımından da Füzuli “Hədiqətüs-süəda”sına oxşayır; mətni nəsrə nəzmin əvəzlənməsi prinsipinə əsaslanır. Onu “mərsiyə-poema”, yaxud “ağı-mərsiyə” adlandırmaq<sup>2</sup> əsassız görünməklə bərabər əsərin məzmun qatını da kiçildir. On dörd bölmədən ibarət olan “Riyazül-qüds” əvvəldən axıra qədər vahid məsələyə Kərbəla hadisələrinin geniş, əhatə təsvirinə həsr olunmuşdur. Əslində bu əsəri Füzuli “Hədiqətüs-süəda”sından fərqləndirən əlamətlərdən biri elə bu nöqtədədir. “Dibaçə” və “Xatimə” hissələrindən başqa on babdan ibarət olan “Hədiqətüs-süəda”da Füzuli həzrəti Adəmdən başlamış Məhəmməd əleyhissələmə qədərki bir sıra peyğəmbərlərdən (Nuh, Xəlilullah, Yəqub, Musa, İsa, Əyyub, Zəkəriyyə, Yəhya) söhbət açır. Həzrəti Rəsulun Qureysdən çəkdiyi bəlalər, Fatimeyi-Zəhranın, həzrət Əlinin vəfatı haqqında məlumat verir. Kərbəla hadisələri və imam Hüseyin tərəfdarlarının pəhrəmanlığı və şəhadəti isə əsərin onuncu babında təsvir edilir. Bundan fərqli olaraq A.Bakıxanovun əsəri birbaşa Məhəmməd peyğəmbərlə başlanır. Onun ilk babı “Həzrəti-xatəmül-nəbiyyun Məhəmməd peyğəmbər haqqında” adlanır. İkinci babda Fatimeyi-Zəhradan söhbət açılır. Digər babların hərəsi imamlardan birinə həsr olunmuşdur. Bölmələrin hamısı vahid süjet ətrafında birləşir və bütöv bir tam kimi görünür. Elə bu xüsusiyyət “Riyazül-qüds”ü orta əsrlərin

<sup>1</sup> Xeyrulla Məmmədov. Sultanməcid Qənizadə. Bakı, 1983, səh.141; Abbas Zamanov. Əməl dostları. Bakı, 1980, səh.145.

<sup>2</sup> Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002, səh.195.



yazılı ədəbiyyatındakı dastan janrına aid etməyə əsas verir: əsər yazılı dastan janrının XIX əsrdə yaranmış klassik nümunəsidir və M.Füzulinin “Hədiqətüs-süeda”sı kimi “Riyazül-qüds”də özündən sonrakı dövrün şifahi ədəbiyyatında dastan janrının formalaşmasına xeyirli təsir göstərmişdir.

Mətnə nitqin mənzum və mənsur formalarının sintezi A.Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə”sində qalır və bu cəhətdən onun da bədii strukturu özündən əvvəlki nəsrin (Füzuli nəsrinin) quruluşuna uyğun gəlir. Bədii forma, struktur baxımından “Riyazül-qüds” və “Kitabi-Əsgəriyyə”dən fərqlənən – saf hekayə kimi yazılan ilk orijinal əsər isə İ.Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım”ı olur. Bu hekayənin “adı orta əsrlərin lirik sevgi süjetləri üçün son dərəcə önəməli olsa da, janrı, məzmunu, üslubu və süjeti yeni və müasirdir. İ.Qutqaşınli eşq süjetini poemada yox, povestdə, klassik romantik süjetdə yox, müasir məişətin materiallarında, tragik-fəlsəfi yox, xoşbəxt nikahla qurtaran nikbin-həyati açarda təsvir edir”<sup>1</sup>.

İlk dastan-roman və hekayələrdən sonra əsrin ortalarında hikmət, nəsihət, kəlam, nadirə, hekayət kimi janrların bir sıra nümunələri meydana gəlir. Bədii nəsrin inkişafı sənədlə janrın da yaranmasına səbəb olur; İsmayıl bəy Qutqaşının Məkkə səfərindən bəhs edən “Səfərnəmə” əsəri yazılır. Müəllifin yolda gördüyü yerlərin, hadisə və adamların təsvirindən ibarət olan bu əsərdə müxtəlif xalqların yaşayış tərzini, dolanışığı, adət-ənənəsi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, sənətkarları haqqında yığcam, konkret məlumat verilir. Onların təsvirindəki təbiilik, dil sadəliyi, üslub aydınlığı, təhkiyə üsulu və s. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan nəsr dilinin sadəliyə doğru inkişafını göstərir.

M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povesti XIX əsrin ortalarında milli nəsrin yeni bir inkişaf mərhələsinə yüksəldiyini xəbər verir. Əsrin bədii xüsusiyyətlərindən kifayət qədər ətraflı söhbət açılmasına<sup>2</sup> baxmayaraq, janr haqqında mübahisələr yenə də davam edir. “Aldanmış kəvakib”i hekayə, povest və roman hesab edən müəlliflərin fikirlərinə tənqidi yanaşan mərhum tədqiqatçı V.Nəbioğlu belə qənaətə gəlir ki, bu əsər povest, yaxud roman deyil, hekayətdir.<sup>3</sup> Janrın adını və məzmununu Yaxın və Orta Şərq ədəbi-elmi kontekstində dəqiqləşdirmək baxımından bu fikir əhəmiyyətlidir. Ancaq məsələ bundadır ki, “povest” və “hekayət” eyni anlayışı müxtəlif dillərdə bildirən sinonim sözlərdir. “Təmsilat”ın ilk nəsrindən başlayaraq, Mirzə Fətəli “Aldanmış kəvakib” başlığından sonra “Hekayəti-Yusif şah” sözlərini də yazmış və buna tam uyğun olaraq F.Köçərli də həmin “hekayət” sözünü rus

<sup>1</sup> Yaşar Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002, səh.197.

<sup>2</sup> Nadir Məmmədov. M.F.Axundovun realizmi. Bakı, 1978, səh.205-220; Yaşar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, 1980, səh.106-108; Arif Əmrahov. Epik sözün bədii gücü. Bakı, 2000, səh.21-32; 33-42; 43-51.

<sup>3</sup> Vəli Nəbioğlu. Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər). Bakı, 2004, səh.72.

dilinə “povest” deyə tərcümə etmişdir. Bu sözlərin termin kimi mənalari da təxminən eynidir: hər ikisi “danışmaq”, “söyləmək” anlamındadır.

“Aldanmış kəvakib”lə təxminən eyni dövrdə fəlsəfi-publisistik romanın da ilk nümunəsi meydana gəlir: “Kəmalüddövlə məktubları”. Onun üslubuna bədiilikdən çox elmliliklə publisistikliyin vəhdəti xasdır. Burada həyat, ictimai mühit açıq publisist formada, konkret faktlar, misallar gətirmək yolu ilə göstərilir. Onların təhlil və şərhı isə bədii yox, fəlsəfi mühakimələr, məntiqi düşüncələr, elmi-publisistik müqayisələr vasitəsi ilə verilir. Əsərin baş qəhrəmanı Kəmalüddövlə də ümumiləşdirilmiş bədii qəhrəman deyil, cəmiyyətdəki naqislikləri “bəsirət gözü” ilə görənlər və onları siyasi mövqedən kəskin tənqid edən filosofdur.

Maraqlıdır ki, əsərin sonlarındakı nəsrdə məhz “Kəmalüddövlə üsulu” üstün mövqə qazanır; M.Ə.Talıbov, Z.Marağayı kimi yazıçılar cəmiyyətdəki ictimai nöqsanları əks etdirən əsərlərində bədii-publisistik üsluba daha geniş yer verirlər. Hətta S.Qənizadə məşhur romanının adını da “Kəmalüddövlə”nin adına oxşadır: “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”. Z.Marağayı isə özünün təbliğ etdiyi vətənpərvərlik ideyalarını əyaniləşdirmək üçün səyahət üsulunu seçir ki, onun də tənqid və etirazlarında “Kəmalüddövlə məktubları”ndan bir duz vardır.

C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” və N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” əsərləri varlığı inikas formalarına bədii təhlil predmetinin həyatiliyinə, obrazların canlı təqdiminə, habelə dilinin sadəliyinə, üslubunun aydınlığına, bütövlükdə təhkiyənin bədii təşkilindəki təbiiliyə, axıcılığa görə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “saf nəsr”in zirvəsidir. Onlardan ikincisi həm də milli ədəbiyyat tarixində “roman” adı ilə təqdim olunan ilk nümunədir; N.Nərimanov bədii təcrübədə əsərini “balaca roman” adlandıran birinci yazıçıdır. “Bahadır və Sona”dan sonra yazılan “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” isə bizim milli nəsrin inkişaf tarixinə silsiləvi əsərin – dilogyanın ilk nümunəsi kimi daxil olur.

Beləliklə, XIX əsrdə Azərbaycan nəsrı bir tərəfdən orta yüzillərin ənənəsi üzərində davam edir, ikinci tərəfdən isə bu dövrdə nəsrin yeni tipi təşəkkül taparaq, inkişafa başlayır və özündən sonra yaranacaq XX əsr nəsrı üçün möhkəm bədii-estetik zəmin və özül rolunu həmin yeni tipli nəsr oynayır; Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənşeminli, İ.Musabəyov, A.Şaiq, A.Divanbəyov, M.S.Ordubadı, B.Talıblı, S.S.Axundov, C.Cabbarlı və başqa sənətkarların nəsr yaradıcılığı həmin bədii-estetik zəmin üzərində yüksəlir.

*Zaman Əsgərli*



*XIX əsr*

**AZƏRBAYCAN  
NƏSRİ**



# ABBASQULU AĞA BAKIXANOV

(1794-1847)

*Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixində alim, şair, mütəfəkkir kimi tanınan Abbasqulu ağa Bakıxanov, eyni zamanda bədii nəsrin gözəl nümunələrini yaratmış istedadlı yazıçıdır. Onun fars və Azərbaycan dillərində yazdığı “Riyazül-qüds”, “Kitabi-Əsgəriyyə” və “Nəsihətlər” əsərləri XIX əsr Azərbaycan nəsrinin təşəkkül tarixini və inkişaf yolunu izləmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.*

*Ədibin ən populyar əsəri “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsidir. 1833-cü ildə yazılmış bu hekayə ilk dəfə 1946-cı ildə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Əsərləri”ndə nəşr olunmuş, sonralar yazıçının “Bədii əsərləri” (Bakı, 1964) və “Əsərləri” (Bakı, 1984) kitablarına daxil edilmişdir. Burada təqdim olunan mətn ədibin “Əsərləri”ndən götürülmüşdür.*

## KİTABI-ƏSGƏRİYYƏ

Ə... mma bəd pabəsteyi-səlasili-möhnət və giriftari-zindani-məhəbbət.

### FƏRD

Bəsteyi-dami-ələm, pəmali-ənduhi-mələl,  
Bülbüli-gülzari-möhnət Qudsiyi-şuridəhal

– bu rəsmi dilaviz ilə firqeyi-ülül-əlbabə bəyani-mafılbal etmiş və əlvahi-zəməiri-ərbabül-bəsairə bu şiveyi-zövqəngiz ilə qələmi-ələm yürütmüş ki, çün məzmuni-hikmət məşhunil-ərvahi-cünudi məcənnədə təarifi-minha etmədən və “Ma təkərrümiha” ixtilafi-dələləti ilə xələti-xilqəti-işbah geymədən rəqabeyi-zənciri-məhəbbət çəkmişlər və riyazi-vicudi-bəşəriyyədə və “həmdəhül-insanü

fəkanə zülmən cəhulən”<sup>1</sup> misdaqincə nihali-möhnət əkmışlər. Labüdd aləmi-surətdə iqtizayi-təbiəti-bəşəri odur ki, hər kimsə gərək bir növ mənzur ilə cilabəxşi-dideyi-dil olub, ovqati-şərifı zayə və bihudə keçirməsin və bəzm-həvadisə cami-qəflətdən təbi-talibin hüşiyarə bədeyi-cəhl içirməsin.

Hər dildə ki, yox nişaneyi-eşq,  
Arayışi-qəm, fəsaneyi-eşq,  
Əlbəttə, deyil kəmalə qabil,  
Ovqati keçər, vali nə hasil?  
Bibəhrə qalar bu müddəadən,  
Təhsili-ləzayizi-səfadən.  
Ey dil, duta gör xəyal zövqin,  
Ta dərək edəsən vüsəl zövqin.  
Eşqilə cahanda biniyaz ol,  
Amma rəvişinlə pəkbaz ol!  
Ol vəchilə ki, qalıbdır Əsgər,  
Meyli-həvəsi-liqai-dilbər.  
Dəhr etsə əgər cəfa iradə,  
Sindan kimi səxtədir vəfadə.  
Vər başına çalsa dəsti-matəm,  
Çakuc kimi çərx, çəkməz ol qəm.  
Ah ilə olur dəhən, yolu bənd,  
Ləbrizi-şərarə kurə manənd.

Məzkur olan aşiqi-sadiqi-suxtəcan və məztur olan dərdməndi-müstəməndi-hali pərişanın təlxisi-bəyani-hali və izhari-süluki-möhnətü məlali oldur ki, Quba şəhərində Ahəngərzadə Əsgər adlı bir cavani-növrəsü şirin şəmaili-dilfirib olub ki, hüsnü bəyani-məqəldə və səbahəti-surətdə camalda ədimül-misal idi.

Bir çeşmi siyahü afəti-dil,  
Bir qaməti sərv, çöhrə gülnar,  
Bir kəc küləhi ki, zülfü kakil,  
Boynuna salıb misali-zünnar.  
Hər ləhzə qıya baxanda çeşmi,  
Asari-qiyamət eylər izhar.  
Bülbül kimi sovtü ləhni dilkeş,

<sup>1</sup> “İnsanın ona şükr etməsi cahillikdir”, yəni Allah nə etdiyini özü yaxşı bilir. (ərəbcə)

Xoş ləhcə, sənəmlər içrə sərdar,  
O, qönçə dəhəndə cəm olubdur,  
Təsiri-sədavü hüsni-rüxsar.  
Zülmə xəti etirafnamə,  
Güftarı fünuni-mehrə inkar.

Əlqissə, ol cavani-suxtəcan həmişə rüəsi-mənabirdə və məcməi-əkabirdəvü əsağirdə mərsiyəxan, bəlkə kəndisinin əvaqibi-ümürin yad edib həmqərini-naləvü əfqan olurdu. Və bu fənnə ustad olan bir yeganeyi-ruzigardan ki, növhəxanlar sərxeyle idi, kəsbi-təəllüm edərdi və gah-gah hərəmsərayi-iclalına məhrəmiyyət yolu ilə gedərdi. İttifaqən ol şəxsin sədəfi-ismətdə bir gövhəri-şahvari və gülşəni-iffətdə bir laleyi-novxiz gülüzari var idi ki, zülfi-girehgiri sərgəştə aşıqlər mürği-ruhin seydləmək üçün türreyi-dam tək xəmdərxəm, xali-cansitani ol dam içrə danə idi. Və çeşmi-kafər-nigahi-siyahi xəncər-müjgan əldə durub şiveyi-xunrizlikdə mütərəssidi-bəhanə idi.

Bir dilarami-cahan seyrəti-hur,  
Afitabi-fələki-hüsnü sürür.  
Dilbəri-məhvəşi-şirinhərəkət,  
Büti-siminbədən hur sūfat,  
Qəddi bir sərvə-rəvan, mayeyi-naz  
Ki, bülənd ondan olur payeyi-naz.  
Vəh nə qamət, nə qiyamət, nə fizun!  
İstiqamətdə əlif tək mövzun.  
Bəlkə sərrişteyi-ərbabi-nicat.  
Vəh nə zülfü, nə səvadi-giyusu!  
Sünbülü-pürşikənü ənbərbu.  
Mərhəbə əbrüyi-xəm şəkli-hilal,  
Zibibəxşi-şəfəqi-arizi-al.  
Vəh nə qaş! – sərxəti-məhbubeyi-naz,  
Lacərəm guşeyi-məhrabi-niyaz.  
Vəh nə göz! Bəlkə qəzali-vəhşi,  
Nigahi-şuxi, misali-vəhşi.  
Müjələr hər biri bir xəncəri-tiz,  
Qətli-üşşaq üçün olmuş xunriz.  
Dutub ol qədr cəməli zivər  
Ki, deyil hövsələyi-hüsni-bəşər.

Əlqissə, ol iki atəşparə bir-birə yetmək ilə atəşi məhəbbət nairə-əfruz olub xərməni-dilü dini yandırdı.

Ol iki əsiri-zarü məhcur,  
Bir camdən oldu məstü məxmur.  
Eşq ilə tutub kəmal peyvənd,  
Zənciri-bələdə oldular bənd.  
Sərrişteyi-əqlə tab düşdü,  
Canü dilə izzirab düşdü.

Gün-gündən asari-ülfəti cəzabati-məhəbbət ziyadə olub rəsmi iştiyaq bir məqamə yetdi ki, zövqü ələmdə guya iki cismdə bir ruh oldu. Bu əsnadə müəllimi-mövsuf ələmi-havadisdən qəti-rəvabəti-ələyiq edib, həmağuşı-ərayisi-hura və nəşəyabi-sayəri-şərabən təhura oldu (rəhmətullahi-əleyh) və əhli-beyti-naşünasın, xüsusən Hüseynü Abbasın və müxəlləfatdan əmmamə, pustin və əbasın, cübbə, şənə, misvak və ridasın, küləcə, şali-kəmənrəbənd və qabasın ol cəvanə vəgüzar edib yerində canışın etdi. Ol dəxi kəmalı-iftixarü nişatü nəhayət sürürü inbisat ilə məhrəməyi-hərimi-visal olub zövqilə-ruzigarın keçirirdi.

Xoşa ol aşiqi-dilxunə kim zövqü sürür ilə,  
Nigari-gülüzarı lütf üzündən mehriban olmuş.  
Deyib məşuqi kim tək eyləyim cövrü cəfa rəsmi,  
Edib bir dəm tərəhhüm kim, yazıqdır bağı qan olmuş.

Ta ki, müruri-zaman ilə firqeyi-eybcu və taifeyi-tənəcu, yəni əğyari-dilazarü sitəmşüar bu halə vəqif olub zəbani-təərrüz açdılar. Çün növgüli-çəmənə-ahəngər aşiqi-dilxun Əsgəri-müztər gördü ki, surəti-haldan xələyiq müttələ olub məcali-visal imkanı məhal oldu və minbəd bəhanəsiz ol yerə getmək müttəzzirdir, dəmbədəm ahü nalələr çəkib deyirdi:

Ah, kim dövri-fələkdən ixtiyarım qalmaq,  
Ələmi-dunpərvər içrə etibarım qalmaq,  
Ruzigarım xoş keçirdi dövləti-dildarilə,  
Ayrılıq həngamıdır, ol ruzigarım qalmaq.

Bir gün əğyardan məxfi özünü ol şuxi-gülgün üzərə yetirib dedi:  
– Ey yari-mehriban! Ey arami-dilü can! Vey nazıkbədən gülpirəhən!  
Ey şəkərləb, şirinsüxən! Ruzigari şəbədəbaz və zəmaneyi-hiyləsiz fitnələr ağaz edib, dövləti-vüsələ möhnəti-fəraq yetirmək istər. Nə çarə edim?



Dövrani-fələk nədir ki, bilmən,  
Bivəch bizimlə oldu düşmən.  
Təfriq üçün ah kim dəmadəm,  
Təmhid qılır vəsaili-qəm.

Ol şəkərləb, şirinzəban bu sözləri eşidib, çaki-giriban edib, üzünü atasının qəbrinə tutub, şivən ilə səsləndi:

– Ya əkəllülhələvat! Ey atacan! Bir baş qəbirdən götür! Biz pəri-şanruzgar, tirəbəxtlərə nəzər qıl! Bivəfa ərdebillilər əlində necə zarü sərgərdan qalmışıq!

Dilxun qəribiz, bizə bir yar tapılmaz,  
Qəmzar tapılmaz.  
Bir həmdəmü həmrazü həvadar tapılmaz,  
Ənsər tapılmaz.  
Düşmənlər edər tənə, dütar rəsmi-cəfasın,  
Bu dərdi-nihanın.  
Yoxdur bizə bir rəhm qılan sahibi-namus,  
Səd ah, səd əfsus!  
Bu şəhridə bir mömini-dindar tapılmaz,  
Gər var, tapılmaz,  
Dil qanə dönüb tənəyi-əğyar qəmindən,  
Xəlqin sitəmindən.  
Şərhi-qəm üçün fürsəti-izhar tapılmaz,  
Didar tapılmaz.

Ah, bunları bu hal ilə görüb və dəsti-müsiyyət başa vurub kim gəldi?

#### BEYT

Hüseyn! Hansı Hüseyn. Dudmanın şərəfi,  
Desəm dürüstünü əhli-zəmanə naxələfi.

Dedi:

– Bacıcan! Nə əmri-hadis bu ənduhə bais olubdur?

Dedi:

– Ah! Qardaş, kaş sənin kimi naxələf ölə idi, bu günləri görməyə idi:

Nə tab edim belə bidadə, ya əxul-idbar,  
Alub qərarımı dövrü-sipehri-göcrəftar.  
Nəvayi-eşqilə ney tək dolub quru cismim,  
Zaman-zaman çəkərəm bəs ki, ahi-atəşbar.

Qərəz, onlar ağlayıb nalə edirdilər. Əsgəri-biçarə gəlib qolların məşuqəsinin boynuna salıb üzündən öpüb dedi:

– Ey arami-canım! Fikir elə ki, atandan qalan əmmaməni başıma qoyub, əbasın çiynimə salub və qəbbasın qucağıma alıb bir nifrin elə-yərəm ki, düşmənlərimizdən biri də yer üzündə qalmaz.

Çün eşq odu əgər dutuşa canı yandırar,  
Bir şölədir ki, cümleyi-dünyanı yandırar.  
Məzlum aşiqin əgər ahi bülənd ola,  
Yeddinci göydə xərməni-Keyvanı yandırar.

Xülasə, ol məzlumə dedi:

– Ey aşiqi-mehribanım! Bu sözlər fayda verməz. Bir fikir elə ki, sən bu yerə gəlmək üçün əlində bəhanə olsun və xalq bədgüman etməsin.

Dedi:

– Ey yari-mehribanım! On şahı pul sənə verim, amma məni rədd etmə, hər vaxt gəlib ol məbləği mütalibə eyləsəm, bir bəhanə ilə təxir et. Bəlkə bu vəsilə ilə bir-birimizi görmək müyəssər ola.

Cümləsi bu rəyi dürüsti qəbul edib, bir müddət dəxi ovqat keçirdilər.

Aşiqdə gərək fünuni-hiyələ,  
Tay eyləyə vəsl üçün vəsilə.

Nagah bir gəmmaz süxənçin bu surəti-macaranı əla macara varıb ol məhəllə rəisinə məlum etdi. Ol rəis dəxi müvəkillər təyin et ki, hər yerdə ol aşiqi-dilxuni görsələr tutub işgənceyi-siyasətə yetirsinlər. Əsgəri-müztərdən nəqlidir ki:

– Çün rahi-çarə hər tərəfdən məsdud oldu və rəis ilə saziş etməkdən başqa çarə görmədim və dedim:

Zülmü gör kim, ayrılıqdan canə yetdim aqibət,  
Çarəsiz qaldım varıb əğyar könlüm bağladım.

Axirül-əmr bir gün əlimə bir parə nan alıb üstündə rovgəni-karə tısrə çıxdım. Rəisi-məzkur mənə düçar olduqda təarif ilə ona verib dedim:

– Əgər həqqi-neməti fəramuş edib, mənə təərrüz qılsan, bu nan gözlərini tutsun və səmumi-küfrani-nemət gülşəni ömrünü xəzan etsin:

Məni-həzinə gəl Allah rızası cövr eləmə  
Ki, aşiq ahi tutar zalimin giribanın.

Dedi:

– Ey aşiqi-miskin! Bundan sonra fariqülbal olub bəzmi-vüsələ məhrəm ol, kimsədə cürəti-təərrüz sənə yoxdur:

Çəkmə qəm ey-aşiqi-dilxəstə, mən yarəm sənə,  
Özgələr cövr eylədikdə mən həvadərəm sənə.

Əlqissə, bu tedadan dəxi fariğ olub məşğuli-işrətü nədimi-məhfili-məsərrət ikən:

Ol xəstəcigər bəlayə düşdü,  
Bir qüssəli macərayə düşdü.  
Çərx eylədi dövrü-namüvafiq,  
Hicran sitəmi araya düşdü,  
Aləmdə həmişə qureyi-qəm.  
Uşşaq günü qərayə düşdü.

Gərdişi-dövrani-gəcrəftar və izzai-fırqeyi-əşrar, tənəyi-dilşikəni-əğyar və sədamati-həvadisi-ruzigardan aşiqi-suxtəcan ilə məşuqeyi-mehraban arasında müfariqat vaqə olub, biri avareyi-diyar, biri vətənidə qərib, biqəmküsar oldu.

Necə tab etsin dili-şuridə canandan cüda?  
Bisərü-saman qalır hər mülk sultandan cüda.  
Aşiqi-biçarənin cismində can canan idi,  
Necə şivən qılmasın kim cism olur candan cüda?!

Xülasə, ənvai-nalövü şivən ilə bir-birindən vida edib, məşuqə səfər qıldı. Və aşiqi-məhcür dediyi-xunbarilə bikəs qaldı. Guya mükərrər bu şəri oxuyub aqlardı:

Sənsiz dili-xəstə zar olubdur,  
Bimunisü qəmküsar olubdur.  
Xunabə tutubdu rəngi-zərdim,  
Bu gülşən üçün bahar olubdur.  
Xunin cigərim bə sani-lalə,  
Əfsürdəvi dağidar olubdur.  
Hicran sitəmi alıb qərarım,  
Gün nuri gözümə tar olubdur.  
Hicrində düşüb bəlayə Əsgər,  
Sərgəştəyi-ruzigar olubdur.

Ol məzlumeyi-qəmnak dəxi gündüzlər seylabi-əşkibiqərarın  
dəlili-rah, gecələr şəmi-şəbistanın şöleyi-ah edərdi. Qafileyi-əşkü  
ahilə həmsəfər, dil püratəşü didə tər, hər mənzilə kim virud edər  
bu novilə ağazi-sürud edərdi:

Ey mayeyi-eyşü kam, sənsiz,  
Xunin cigərim, müdam sənsiz.  
Həm dəm mənə qasidi-fəraqın,  
Qəmdən gətirir payəm sənsiz.  
Eyb etmə sözüm müşəvvəş olsa,  
Yox təbidə bir nizam sənsiz.  
Seyri-çəmənü kəmalı-işrət,  
Ənduhim olur tamam sənsiz.  
Dünyada hüsuli-şadimani,  
Olmazmı mənə haram sənsiz?!  
Mən bikəsə künci-möhnət olmuş,  
Hicran gecəsi məqam sənsiz.

Zaman-zaman yadı-əyyami-vüsal etmək ilə gülü seyrabını giri-  
bañçak edərdi və ləhzə-ləhzə təmənnayı-zövqi-mülaqat eyləməkdən  
laləsüfət daği-həsərət sineyi-suzanə çəkərdi və bu şəri oxurdu:

Bülbül necə gülzar ətəyindən əlin üzmez,  
Şivən dili-bimar ətəyindən əlin üzmez?!  
Qanilə boyar səfheyi-rüxsarımı gül-gül,  
Dil, didəyi-xunbar ətəyindən əlin üzmez.

Dil, dərdü-bəla çəkmək ilə qəmdən usanmaz,  
Ol şuxi-cəfakar ətəyindən əlin üzmez.  
Göz pərdəsi xunabilə rəngindir, əmma,  
Nəzzareyi-dildar ətəyindən əlin üzmez.  
Əqsami-bəlavü qəmi-ənvai-müsbət,  
Üşşaqi-cigərxar ətəyindən əlin üzmez.

Bilmərrə daməni-şəkib dəsti-iqtidarından gedib tabifəraq etmədi  
və arizuyi-dövləti-didar qılıb bir müddət sonra yenə müraciət edib,  
müğaviri kuyi canan olmaq istədi. Qürbi-şəhrə yetdikdə aşiqi-məhcur  
kim ahi-cansuz çəkməkdən gülbərgi-üzari onraqi-xəzan tək saral-  
mışdı və barı-müsbət həmlindən qaməti-movzunu xəmə olmuşdu:

Təravəti-güli-rüxsarəsi xəzanə dönüb,  
Qədi xəmidələninib, qaməti kəmanə dönüb.  
Sirişgi-didə rəvan seyli-guhsaran tək,  
Cigər şərərə tutub qəmdə, batğı qanə dönüb.

Məşuqeyi-diləranın xəbəri vürudin istima etdikdə bəstəri-  
mərizdən durub, əlinə bir əsa alıb, haləti-zəfdə kəməli-qüvvət ilə  
şəhərdən tışrə çıxdı, guya bu sözləri deyirdi:

Söylə ey həmdəm, kərəm qıl hali-yarımdan mənə,  
Həq rızası, bir xəbər ver gülüzarımdan mənə!  
Rövşən eylə rəhgüzarim gəl ey ahi-atəşin,  
Tar olubdur ruzi-rövşən intizarımdan mənə.

Nagah gördü kim karivani-Leyli, məhbublar sərxeyle yetişdi.  
Nəhayət, şövqilə yügürdü özün onun ayağına salıb bu növ ədai-şükr  
etdi:

Lilləhül-həmd ki, çərx etdi müyəsər kamım,  
Cövri-bidadilə hier almış idi aramım.

Pəs, ol kim müstəməndi-cigərxun biri-birini qucaqlayıb sədayi-  
təhniyəti avazi-mübarəkbad zəminü zamandan bülənd oldu, məşuqə-  
nəzəri həsrətilə baxub dedi:

– Ey aşiqi-dilxuni-müztər, ey novgülü-çəmənı-ahəngör! Bu nə haləti-mükəddərdir kim, müşahidə qılıram? Aya, gərđişi-dövrani izai-əbnai-zaman sənə nə zümlər etmiş ki, surəti-halın bu məqamə yetmiş?

Əsgəri-biçərə bu sözləri istima edib, seylabi-əşki-çəşmsari çəşmindən cari edib dedi: Ey yarı-dilnəvaz, ey şuxi-işvəbaz!

Ey rövşənəyi-dü çəşmi xunbar,  
Arami-dili həzini-bimar!  
Kami-dilü arızuyı-didə,  
Asayışı-canı-möhnətasar.

Kim mənə izayi-hal etməyə qadir olur? Surəti-əhvalimə təərrüz qılır kim, bu növ dilxəstəvü rəncur etsin? Və ya gərđişi-dövrandan, aləmi-həvadisati-zəmandan nə bakim var ki, əncami-karim bu məqamə yetsin?

Mənəm novgülü-bağı-ahəngəri,  
Mənəm valideynin əziz Əsgəri.  
Mənəm, kim, atam çakucundan səda,  
Alır günbədi-çərxi-neylufəri.  
Onun kurəsindən bülənd olsa, gər,  
Fələkdə şərər yandırar əxtəri.  
Verir xəlqi suri Srafiltək  
Fənyə onun dəminin dəmləri.  
Əgər Gəvə tək rəyəti-rəzm açə.  
İtaət qılar aləmin əksəri.  
Onun sümtəraşi zibəs tizdir,  
Edib-münfəil tiği və xəncəri.  
Əgər görsə Rüstəm onun zərbini,  
Şücaətdə eylər vücudun bəri.

Amma sənın dağı-fəraqından bir növ pərişan olmuşam. Və həvayi-küli-rüxsarından qönçeyi-novxizlək bağı qan olmuşam.

Sənın fəraqın alıbdır qərarü taqətimi,  
Səmumi-qəhrilə bərgi-gülüm xəzan olmuş.  
Edəndə yad o gün arizin ənadiltək,  
Həmişə virdi-dəbim naləvü fəğan olmuş.

Məşuqəsi dedi:

– Ey cani-şirin! Mən dəxi səndən ayrı çəkdiyim bəlaları şərh etsəm, baisi-italeyi məqal olur ki, ədəmi-izhar münasibdir. Hala bir tədbir et ki, səbəbi-müvasilət olsun.

Bir yan fələk cəfası mənimçün qəm artırır,  
Bir yan zəmanə gərdişi min matəm artırır.  
Bir yan həsud tənəsi bağrımı qan edər,  
Bir yan qərib cövri bəla hər dəm artırır.  
Eşqin bəlası sineyi-pürxunə ah kim,  
Hər ləhzə bir cərahəti-bimərhəm artırır.  
Bunlar qamusu səhlidir, asan tedariki,  
Hicran dili-həzinə qəmi-aləm artırır.  
Bir çarə fikrin eylə məcali-vüsal üçün,  
Hicrani-dövr daiyyəyi-əzəm artırır.

Və atan ovsafını bəyan etdiyindən, mədəri-mehribanım dəxi ona təəşşüq yetirmiş. Nə olar əgər varub təcəssüsi-əhkami-şəriət edəsən, əgər caizü mübah olsa, məni sən aldıqdan sonra valideyni-namidarımı də ki, validi büzürgü-varın təzvicilə ilə şad qılasan ki, əhli-beyt arasında təfriqə düşməsin. Və Abbas, Hüseyn bir-birindən ayrılmasın və məcmu müxəlləfati-mətrukatə malik olub validi-ali-miqdarım məqamində namülbədəl olasan.

Bir daha qismət bizə ənduhi-hicran olmasın,  
Xatiri-cəmiyyətim qəmdən pərişan olmasın.  
Ta ki, təxti-gülbün üzrə gül qoyar başına tac,  
Könlümün şəhrinə səndən özgə sultan olmasın!

Pəs, Əsgəri – biçarə dəxi bu məsləhətdən mülahizəyi-ümidixeyr edib, bir fazili-fərzanə və yeganəyi-dövri-zəmanə hüzurinə varıb kəşfi-məal tərqiqlə istismar qıldı ki:

– Bir kimsə əgər bir səbiyyəni həbəleyi-nigahə gətirsə, naghah validi-mənguhə validəsindən təməttöi-təzvic almaq caizmidir?

Çün məzhəbi-eşqdə bu surət məqami-əşkal idi, ol fazil məsələni fitvayi-piri eşqə mühənvəl qıldı, hənuz kaşanəyi-uqdeyi mətləb təviqdə qalmışdı. Bir gecə kim, ərusi cahanaray mehri-ənvari-zülməti-şamdan zülfi-mişkin rüxsarinə töküb hicleyi-rübdə aram

buldu və mahi-şəbəfruz məclisi-sur mürəttəb edib ki, şəbi-qarı  
qeyrəti-ruz və surəti-Leyli tək zinətənduz qılıb dirhəmə dinar sava-  
bitü səyyari-əflakdan təbqlər doldurub nisar üçün amadə qıldı:

Mehr oldu büsati-çərxdən dur,  
Mah aldı əlinə şəmi-kafur.  
Bir türfə şəbü xüçəstə fərcam  
Onun kimi görməmişdi əyyam.  
Novruz günündən ol füzun qədr,  
İzzətlə misali-leylətül-qədr.

Cümlə xəlayiq xabi-rahətdə olub Əsgəri-müztər səri-təhəyyür  
balini-ənduhə qoyub, gah əğyari-dilazar cövrin yad edib naləvü  
əfqan çəkərdi, gah möhnəti-fəraqi-gülüzardan, seylabi-əşg səfheyi-  
rüksarə təkərdi və deyərdi:

Qəm canimə qəsd eylər əlim yarə yetişməz,  
Mətlubə nədəndir dili-biçarə yetişməz.

Hicran çəkərəm hali-pərişan günüqarə,  
Ümmid əlim ol türreyi-tərrarə yetişməz.

Başlar dili-şuridə fəğan yardan ayrı,  
Bir bülbülə manənd ki, gülzarə yetişməz.

Aramımı bir dilbəri-şirindəhən almış,  
Kim, tuti dili ondakı gövtarə yetişməz.

Hərçənd ki, var qönçədə yüz növ nəzakət,  
Bihudədir, ol ləli-göhərbərə yetişməz.

Guya turalım hüsndə məşhuri-cahandır,  
Rüksari-gül, amma güli-rüksarə yetişməz.

Yansın bu necə tale varundu ki, Əsgər,  
Ömrün tükədir hicrdə, dildarə yetişməz.

Və gah fələki-kəcrəftardan şikayətlər edib bu sürud ilə mütərən-  
nüm olurdu:



Göyrəyim dövrü-fələk mən kimi naşad olsun,  
Qoymadı əhli-vəfa qüssədən azad olsun.

Dağılıb bir-birə dəysin bu rəvaqi-niyli,  
Könlümün şəhri-kimi qübbəsi bərbad olsun.

Və gah məhbubeyi-dilarami-cansitanının şahidi-xəyalini müxatəb qılıb söylərdi:

Yox səndə qəmi-əşqdən, ey dust nişanə,  
Mən qəmzədənən surəti-halın nə bilirsən?  
Sən bəstəri-rahətdə tutub təkyəgahi-xab,  
Aşıqlərin ənduhi-mələlin nə bilirsən?

Xülasə, ol qədər naləvü şivən qıldı ki, bihuş olub, didəyi-zahirbini bağlanıb çeşmi-bəsirət açdı. Aləmi-röyada gördü ki, məxfuri-mərhum, müəllimi-məlum qəbrindən qiyam edib məscidə gəldi. Minbər üzrə çıxıb mövizələr qılırkən dedi:

– Handadır mənim canişinim?

Pəs, Əsgəri-xunicigər ləbbeykguyan ehrami-ixlas bağlayıb təhsili-səfarə səy edib, kəndisin kəbeyi-məqsudə qurban vermək üçün məqamından durub hüzurinə getdikdə dedi:

– Ey nuri-didə! Düxtəri-nikəxtərimi sənə təcviz etdim. Bundan sonra mənim malım və əyalim sənə məxsusdur. Amma gərəkdir ki, mənim Abbasımı əziz tutasan, nəvazişlər edəsən:

Yetim olan kəsə, əlbəttə, qəmgüzar olmaz,  
Zəlili-ələm olur, izzü etibar olmaz.  
Bələlər içrə qılır dərbədər, dəmi keçməz  
Ki, bağrı qanə dönüb didə əşkbar olmaz.

Əlassəbah kim, təlieyi-sübhi sadıq bu məzmuni-zöfq əfzayə müvafiq kənaneyi-üfiqdən zahir olub giriftari-zəlməti-ələm olanlara ruzi-rövşəndən bəşarətlər verdi. Əsgəri-müztər bu rüyayi-sadiqdən əhbabə hekayət qıldı və müsailəti-əltafi zülcələlə talib olub, mütərəssidi-təvil oldu və bu rübaini virdi-zəban etdi:

Gərçi ahü naleyi-biixtiyar eylər könül,  
Zikri övsafilə dəfi-intizar eylər könül.  
Hicr əyyamində bəs, kim, qüssə qul əncam olur,  
Səətin – ay, hər günün bir il şümar eylər könül.

Ümidvaram ki, inşallah taala ənqərüb peyvəndi-müsavilət aralarında vaqə olub, ədai-təhniyyə t qılıb, mübarəkbad edim və ol məzmunə nüsxeyi-cədid inşa qılıım:

İlahi, bu duami müstəcab et,  
Hüsuli-mətləbi-feyz intisab et!

\* \* \*

Əlhəmdü livahibül-ətiyyə,  
Vəşşükr lixaliqil-bəriyyə...  
Kim, xameyi-mişki barim etmiş,  
İzhar məratibi-əliyyə,  
Bir türfə kitab edib mürəttəb,  
Əhbab üçün etmişəm hədiyyə.  
Təhfəfiq-i-səadət ilə olmuş,  
İtmam: "Kitabi-Əskəriyyə".  
Şayəd ki, vəsiləyi nicatım  
Olsun bu ümuri-mənəviyyə.

## İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI

(1809–1861)

*Peşəkar hərbiçi, general-mayor İsmayıl bəy Qutqaşınli həm də yazıçı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun fransız dilində yazdığı “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi 1835–ci ildə Varşavada çap olunmuş və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Əsər XX əsrdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq, bir neçə dəfə Bakıda çapdan çıxmışdır (1956, 1967, 1988, 2003). Bu kitabda Əziz Mirəhmədov nəşri təkrar olunur. Hekayənin mətni AKƏK seriyasının VIII cildindən (Bakı, 1988) götürülmüşdür.*

### RƏŞİD BƏY VƏ SƏADƏT XANIM

May ayının gözəl bir günü idi. Bütün təbiətin canlandığı və bəzəndiyi bir zamanda Azərbaycan bəylərindən birinin Səadət adında yeganə bir qızı, səhər vaxtı günəş şərq tərəfdən başlarkən, kiçik, lakin gözəl bir evdən çıxıb xoş bir hava ilə oxşanmaq, çiçəklərin nəşə verən ətirlərini iyləmək və quşların nəvazişli nəğmələrini dinləmək üçün səfalı bir bağa girdi.

Qız bağa girir–girməz bütün təbiət sanki başqalaşdı. Göyün üzü daha da gözəlləşdi. Şad və fərəhli quşlar ağaclardan onun ayağına töküldülər, hava lətif ətirlərlə doldu. Bütün təbiət sanki son dərəcə şən halda özünü ona bəyəndirmək istəyirdi. Belə bir gözəl vücuda özünü bəyəndirməyi kim istəməz!

Gözəl Səadət bir qədər bağda gəzdikdən sonra böyük şabalıd ağacının dibində, çəmənləkdə əyləşdi.

O, indi fikir dəryasına qərq olaraq, özü də səbəbini bilmədən tez-tez “ah” çəkirdi. Onun həyatında sanki heç bir çatışmayan cəhət yox idi. Gözəl Səadət bir sevgili arzusunda idi. Sevgisiz həyat – bədbəxtlik və qəm–qüssədir.

Qızın pənah gətirdiyi bu romantik bucaq ona o qədər xoş gəlirdi ki, səhərlər həmin bağa gəlib ətirli qızılgüllərdən hörülmüş köşkün yanında, ortasında fəvvarə vuran bir hovuzun kənarında oturardı.

Bir gün dərin xəyallara dalan qızın qulağına həzin bir səs gəldi: “Ah! Mən sevgimi gizli saxlamaq üçün nələr etməzdim. Ocaq üstündə qaynayan bir qab su mənim könlüm qədər qaynar ola bilməz”.

Bu sözləri eşitdikdə nazənin Səadət əyləşdiyi yerdən çəkilib getmək istədi. Lakin bu təsirli sözləri oxuyan şəxsi görmək üçün utana-utana ətrafa baxdı; heç bir kəsi görə bilmədikdə, bu səsin sehrkar bir səs olduğunu zənn etdi. Lakin sevgi kəlməsi onun könlünü həyəcana gətirdi və bütün hissiyyatını alovlandırdı.

Bu vaxt Səadətın mehriban dayəsi Şamah bağa girdi. Şamah Səadəti uzaqdan rəngi qaçmış və iztirab içində görüb cəld onun yanına gəldi və onu qucaqlayıb öpərək, həyəcanının səbəbini soruşdu.

Səadət əli ilə güllərin solmuş yarpaqlarına və ağacdan tökülüb yerdə çürümüş meyvələrə işarə edərək, dedi:

– Mənim də taleyim belədir!

Bu sözlər təcrübəli qadına gənc qızın həyəcanının səbəbini bildirdi. Vəfah Şamah qızı gecikmədən evə aparmaq istədi, lakin bağın qapısına yaxınlaşdıqda yenə həmin səs eşidildi: “Sən mənim nəzərimdən uzaqlaşmaq istəyirsən, lakin mənim qəlbimdən uzaqlaşma bilməzsən!”

Hər ikisi heyran bir halda yerlərində dayanıb ətrafa baxırdılar, lakin kimsəni görmədilər. Bağdan çıxıb qapını bağladılar. Nəhayət, evə yetişdilər. Evdə Səadətın anası Tutu xanım onları gözləyirdi.

Səadətın və Şamahın sükutu və qəmginliyi qohumlarını təşvişə saldı. Gənc qızdan heç bir cavab almayaraq Şamaha müraciət etdilər. Şamah eşitdiklərini onlara müfəssəl danışdıqdan sonra onu qız ilə yalnız buraxmaları üçün işarə etdi. Lakin Şamah bir az əvvəl qızda olan şadlığı təkrar oyandırmaq istədisə də, müvəffəq olmadı.

Bağda eşidilən sehrkar səsin sahibini aydınlaşdırmaq üçün bütün ailə toplanmışdı. Xeyli fikirdən sonra belə qərara gəldilər ki, bağ sehlənməmişdir və o gündən sonra qıza bağa girmək qadağan edildi.

Zavallı Səadətın xəyalları, qəmləri və pərişanlığı günbəgün, saat-basaat artırdı.

Nə dayəsinin qayğısı, nə anasının mehribanlığı, nə oyun, nə musiqi onu sakit edə bilmirdi. O, cazibəli sözləri bir də eşitmək üçün əbəs yerə bağa getmək fikrinə düşdü, əbəs yerə üzüyünü bağda itir-

diyini anasına söylədi. Anası onun bütün yalvarışlarını rədd edərək, cavab verdi:

– Əziz qızım, bağı qapısı bağlıdır, tam bir möhtərəm və müqəddəs dərviş o bağı paka çıxarmayınca, kimsəyə ora daxil olmağa icazə yoxdur.

Bəyin ailəsini dərvişin yolunu gözləməkdə qoyaq. Qafqaz ölkələrində hər evin yanında qadınların yeganə seyrəngahı olan bir parça olar. Belə bir seyrəngahdan məhrum olan Səadəti də öz otağında qüssə çəkməkdə qoyaq. Bir az da öz səs ilə Səadətin qəlbini alovlandırان Rəşid bəydən danışaq.

O zaman iyirmi iki yaşına girmiş Rəşid bəy İsmayıl adlı bir bəyin oğlu idi. Bu bəyin alicənablığı və nəzakəti sərvətindən çox idi.

Bəy, oğluna də öz səliqəsilə tərbiyə vermişdi, lakin gənc öz nəcibliyi, qəlbinin həssaslığı, cəsarət və mərdliyi ilə atasını da keçmişdi. O, “Şahnamə”ni və başqa qəhrəmanlıq dastanlarını, xüsusilə fars qəzəllərini oxumağı çox sevirdi. Bundan başqa onun at sürməkdə, tüfəng, tapança atmaqda, silah oynatmaqda böyük məharəti var idi. Onun ikicə arzusu vardı: bütün məşhur igidlərə qalib gəlmək və bütün zəiflərə, yoxsullara kömək etmək.

On səkkiz yaşından başlayaraq, Rəşid bəy vaxtını gah at oynatmaqda, gah par-par parıldayan silahlara sarılaraq, vətəninə çapıbtalayan və əkinçiləri incidən quldurlar ilə çarpışmaqda keçirirdi. Bəzən məhsuldar dağ ətəklərində ov edərək, atını sürüb daima qar və buludlarla örtülmüş dağların başına, qalın meşələrə və çıxılmaz qayalara dırmaşırdı; oralarda quldurların ən gizli yuvalarını axtarıb tapır və onların əziyyətindən əkinçiləri xilas etmək üçün vuruşub yuvalarını tar-mar edərdi.

Bir səhər Rəşid bəy yüksək bir dağın başında oturub, onun atını yedəyində saxlayan və ondan heç bir zaman ayrılmayan Əziz adlı nökrilə söhbət edirdi. Ovdan danışaraq hər ikisi təbiətin gözəllik və əzəmətinə seyr edirdilər. Sübhün dumanı düzənlərdən qalxaraq göylərə yüksəlir, coşqun çaylar, dərə və düzləri suvarmağa tələsərək, güllərin, yasəmənlərin və başqa çiçəklərin arasilə axırdı. Ağacları yaşıl yarpaqlarla bəzənməyə başlamışdı.

Bu vaxt onların qulağına zəif bir qışqırıq, həzin bir nalə səsi gəldi. Hər ikisi quş kimi uçaraq bu səs gələn tərəfə yüyürdü. Bir cavan oğlanı bir neçə quldurun əlində əsir gördülər. Quldurlar o cavanı

başqa quldurlara satmaq niyyətiylə aparırdılar. Qoçaq Rəşid bəy atını Əzizə tapşıraraq, xəncərini sıyırıb quldurların üzərinə atıldı. Onların ikisini xəncərlə vurub öldürdü, başqaları isə əsir oğlanı buraxıb meşəyə qaçdılar. Qaçan quldurların da bir neçəsi Rəşid bəyin zərbəsindən xilas olmadı. Vuruşma qurtardıqdan sonra rəhmdil Rəşid bəy tələsik cavan oğlanın köməyinə yüyürdü; cavan yaralanmışdı. Yarasını qurşağı ilə sarıyıb, yaxın bir evə gətirmək üçün onu Əzizin atına mindirdi.

Bir kəndə yetişər-yetişməz, onları bir dəstə qadın ağlaşma ilə qarşıladı. Əziz bunun səbəbini dərhal anlayıb ağasının göstərdiyi igidliyi onlara söylədi. Rəşid bəy də öz yükü ilə yetişdi. Aman, nə böyük səadət! Bir neçə saat əvvəl quldurlar əlində əsir olmuş əziz Mərdanı yenidən görmək bu biçərə qadınlar üçün nə böyük xoşbəxtlik idi.

Gənc Mərdanın anası, arvadı və bacıları qollarını açıb Rəşid bəyin ayağına yığıldılar və onun dizlərini öpməyə başladılar. Sonra Rəşid bəyi evə apardılar. Mərdanın gənc arvadı Rəşid bəyin paltarının qanını yudu, plov üçün düyü hazırladı və Rəşid bəyə bir tafta qurşaq bağışlayıb ona “qardaş” dedi. Yalnız ərinin üzünə gülüb mehribançılıq etmək üçün o, bəzən Rəşid bəyi tərk edirdi.

Bu mənzərə, evin daxili həyatı, bu gənc ər-arvad arasında olan nəzakət və zərif mehribançılıq, bunların hamısı Rəşid bəy üçün yeni bir aləm idi. Bu cazibəli mənzərə onu heyran edirdi. Qafqazın bir çox yerlərində bacı və qardaşı olmayan cavanlar ailə səadətindən bixəbər olurlar. Bizim qəhrəman da belə idi.

Son dərəcə qonaqcılıq göstərdikləri üçün Rəşid bəy ev sahiblərinə təşəkkür etdikdən sonra atına minib Əziz ilə bərabər evlərinə tərəf yola düşdü.

Onlar dərin bir sükut içində yol gedirdilər. Nəhayət, Rəşid bəy üzünü Əzizə tutub dedi:

– Mənim vəfalı yoldaşım Əziz, Mərdanın arvadındakı nəzakəti və ərinə olan mehribanlıığı gördükdə, özümün yalqız olmağımı hiss edirəm və bu qərara gəlirəm ki, mənə məni ürəkdən sevən bir həyat yoldaşı lazımdır. Elə yoldaş ki, Mərdanın arvadı kimi, yorğun və təhlükəli zamanlarda mənə təsəlli versin.

– Bəli, bu fikir çoxdan mənim başımda dolaşır, – deyərək Əziz cavab verdi. – Sizin gözəl bir əmi qızınız var ki, uşaqlıqdan ata-anası tərəfindən sizin deyikliniz olduğunu söyləyirlər və deyirlər ki, ata-

anasının arzusunu yerinə yetirmək üçün o qız bir neçə nucəbaların elçilərini geri qaytarmışdır. Bundan başqa, sizin qonşu bəylərindən birinin böyük sərvəti və yeganə bir qızı var. Deyirlər ki, həmin qız sizə ərə getməyi arzu edirmiş, lakin bu şərt ilə siz ata-ananızı və rəiyyətinizi atıb onların evində yaşamağı qəbul edəsiniz. Bir də mən, Səadət xanım adlı qəşəng və gözəl bir qız sorağı eşitmişəm. O xanım bir o qədər sərvətilə deyil, ancaq gözəlliyi və rəhmdilliyilə şöhrət tapmışdır. Bu xanım Qəbələ xanlarının nəslindəndir, öz anasilə bərabər sizdən səkkiz ağac məsafədə yaşayır.

Rəşid bəy Əzizə çox diqqətlə qulaq asdıqdan sonra ona cavab verdi:

– Ah! Əziz, mən o gözəl əmiqizimi təxti-səltənətdən məhrum etmək istəmirəm, bir də kim bilir, bəlkə gələcəkdə o, heç məni sevməyəcək, həm də tanımadığım, bilmədiyim bir qızdan ötrü mən candan əziz tutduğum və pərəstiş etdiyim mehriban atamı, gözəl vətənimə və vəfalı rəiyyətlərimi atıb, qonşu bəyə xidmət etməliyəmmi? Yox, əzizim, bu iki qızdan mən vaz keçirəm. Gedək Səadəti istəyək.

Bu sözləri deyib Rəşid bəy üzünü Qəbələ tərəf çevirib atın başını boşladı. Bir az keçmədən Əziz ilə bərabər Səadətin ata-anasının mülkünə yetişdi. Bu mülk yaşıl meşələr, meyvəli bağlar və abad kəndlər ilə örtülmüşdü. Bir tərəfdə yüksək dağlar və onların üzərində uçan qartallar görünürdü. O biri tərəfdə köçəri xalqın ilxıları və sürüləri otlayırdı. Bağbanlar meyvə ağacları və ya ətirli güllər əkməklə, əkinçilər buğda, düyü, arpa, pambıq, tənəkə və sair məhsullar becərməkdə idilər. Bu mənzərə bizim qəhrəmana çox xoş gəlsə də, bir dəqiqə belə dayanmadan atını sürətlə çaparaq, nəhayət, şəhərə girdi.

Rəşid bəyin birinci fikri Tutu xanımın evinə gəlib-gedən qarıları və qoca kişiləri axtarıb tapmaq idi. Rəşid bəy belə qocalardan bir neçəsini tapıb onları bir-bir Səadətin evinə göndərdi. Onlar qızın gözəlliyindən, həya və ismətindən, xasiyyətindən müfəssəl məlumat toplayıb, Rəşid bəyin yanına qayıtdılar. Onların gətirdikləri məlumat Rəşid bəyin sevgisini daha da alovlandırdı. Xüsusən Səadətin evində Rəşid bəyin haqqında olan rəy onun öz məqsədinə çatmasına böyük ümidlər verdi.

Verilən məlumatı yoxlamaq üçün Rəşid bəy Səadəti öz gözü ilə görmək niyyətinə düşdü. Bütün müsəlmanlar evlənənə qədər, gələcəkdə onların həyat yoldaşları və rəfiqələri olacaq qadınları görmək

səadətindən məhrumdurlar. Buna görə də Rəşid bəy onun könül evini bərbad edən sevgini hələlik gizli saxlamaq istədi. O, bir bağban paltarını geyib Səadətə hər gün gəlib gəzdiyi qonşu bağa bağban oldu. Yüksək bir hasar o iki bağı bir-birindən ayırırdısa da, Rəşid bəyə Səadətə nəğmələrini dinləməyə mane olmurdu.

Bir dəfə, gecənin qara pərdəsi bağı üzərinə çəkildə Rəşid bəy hasarın üstündən keçib Səadətə bağına atıldı və səhərə qədər böyük bir kolun arasında gizləndi. Səhər açılacaq, Rəşid bəyin gözləri qarşısında bir tərəfdən günəş, o biri tərəfdən Səadət göründü. Rəşid bəy Səadətə baxdı, güc ilə nəfəs alaraq bihüş bir halda ağacın dibinə yığıldı.

Səadət bir neçə dəfə bağı dolandıqdan sonra evə qayıtdı. Bizim zavallı aşiq də huşa gəlib öz bağına qayıdanda orada bağı sahibini gördü. Rəşid bəy bağıda işləmək istədisə də qıçları titrədi, əlləri hərəkətdən düşdü və gözləri Səadətə xəyalından başqa bir şey görmədi. Günəşin üfüqdə gizlənməsini səbirsizliklə gözlədi.

Ulduzlar göy üzündə görünər-görünməz, öz yarını görmək və onun Şamah ilə Səadinin və başqa şairlərin qəzəllərindən danışmasını dinləmək üçün Rəşid bəy təkrar eşq yolunu tutdu. Hər gün Səadətə gözəlliyi, nəzakəti, fərasəti və xoşdilliyi Rəşid bəyin nəzərində artırdı.

Bir gün Rəşid bəy özünü ona təqdim etmək, onun qarşısında diz çöküb adını söyləmək, ona gəlməyini rica etmək niyyətinə düşdü. Lakin təkliflərinin rədd edilməsindən, həm də Səadətə anasında və qohumlarında şübhə oyandırmaqdan qorxaraq, yalnız bir neçə qəzəl oxumaqla kifayətləndi. Səadətə o qədər dərin təsir bağışlayan və nəhayət, bağı qapılarını bağlatdıran qəzəllər bu qəzəllər idi.

Rəşid bəy hər gün bağı gəlir, ancaq bir daha Səadətə görə bilmir, darıxır, canı sıxılır, qəm dəryasına qər q olur, gözləri yaş ilə dolurdu. O, bağıda sərgərdan dolanır, sevgilisinin ən çox xoşladığı çiçəkləri bəsləyirdi. Birdən qapının yanına düşmüş bir qızıl üzük onun gözüne sataşdı, üzüyü götürüb baxdı və Səadətə adını onun üstündə oxudu. Üzüyü döndə-döndə öpdü və bağına basıb bağından çıxdı.

Rəşid bəy Səadətə bağı gəlməməsinin səbəbini öyrənmək üçün bağban paltarını çıxarıb səhərə getdi. Orada əhvalatı öyrəndikdən sonra nökrə Əzizlə ata minib öz yurduna qayıtdı.

Rəşid bəy dərin iztirab içərisində susurdu. Onun uzun qara kirpikləri o dərəcədə gözünü qapamışdı ki, yolu güclə görürdü. Əllərində



cilovu tutmağa taqət qalmamışdı. At da sahibinin qəmginliyini hiss edirmiş kimi, onu atasının evinə tez yetirməyə tələsirdi.

Nəhayət, Rəşid bəy evlərinə yetişdi. Atası onu bağrına basıb öpdü və qəmginliyinin səbəbini soruşdu. O zaman vəfalı Əziz ta evdən çıxandan bu günə qədər oğlunun başına gələn əhvalatı bəyə danışdı. Əziz Rəşid bəyin məhəbbət dərdinə düçar olmasını və Səadət xanımı almaq istədiyini ona xəbər verdi.

Mehriban ata onlara təsəlli verib, tez Qəbələ şəhərinə elçilər göndərdi. Elçilər rədd cavab xəbəri gətirdilər. Səadətın anası öz qızını o yerin varlı bir xanına vermək niyyətində imiş.

Bu xəbərin Rəşid bəylə və onun atasında doğurduğu kədəri təsvir etmək mümkün deyildir. Tutu xanımın sərvəti və rütbəni Rəşid bəyin alicənablığına tərcih etməsini Rəşid bəyin atası özü üçün böyük bir təhqir saydı və oğluna bir daha o qızın adını çəkməsini qəti qadağan etdi. Lakin Rəşiddə eşqin hücumuna müqavimət göstərmək imkanı qalmadığından gizləncə Qəbələyə qayıtdı.

Səadət xanım yoxsul və dilənçilərin pənahı idi. O, yoxsullara çoxlu ehsan verərdi. Səadət xanımın yanına dilənçilərdən başqa kimsənin yolu yox idi. Ona görə Rəşid bəy Səadət xanımın yanına bir yol tapıb eşqini ona bildirmək üçün dilənçi paltarını geyinməyi qət etdi. Vəfalı Əziz də paltarını dəyişib dilənçi paltarını geyindi. Hər ikisi ağ, uzun saqqal qoyub Səadətın evinə gəldilər. Səadəqə almaq üçün onları Səadətın yanına gətirdilər.

Rəşid evə daxil olub sevgilisini görcək, bütün vücudu titrədi və ondan səadəqə diləmək əvəzinə camaatın içində onunla sevgisindən danışmaq istədi, lakin bir söz belə, söyləməyə qüdrəti olmadı, əl-ayağı qurudu, dizləri titrədi, bihuş bir halda Səadətın qabağında yerə yıxıldı.

Səadətın qışqırığına Şamah və başqa qadınlar gəldi, Əziz yoldaşının xəstə və zəif olmasını bəhanə edib tez onu yerdən qaldırdı və otaqdan çıxartdı.

Bir neçə gün sonra şəhərdə bir bayram büsəti quruldu. Bu bayramda cavanlar tufəng, tapança, ox atmaq və qılınc oynatmaq məharətlərini göstərməli idilər. Məşq üçün hazırlanmış meydan, bayram paltarını geyinib gözəl atlar minmiş cavanlar ilə dolmuşdu. Meydanın bir tərəfində qoca kişilər, o biri tərəfində isə üzvləri ağ rübəndli qadınlar oturmuşdular. Səadət də onların içərisində idi. Bu zaman Rəşid bəy də bir atın belində meydana daxil oldu. Onun qızıl yəhər və üzəngisinin, əlvən paltarının parıltısı günəşin işığına üstün gəlirdi.

Rəşid bəyi camaat böyük bir ehtiramla salamlayır və belə oyunlarda məharətli olduğu üçün oyunu başlamağı ondan rica edirdilər.

Rəşid bəy bir neçə igidlik göstərdikdən sonra keçib qadınlar tərəfdə atını saxladı. Onun igidliyinin və gözəlliyinin tərifini eşitmiş Səadət bu dəfə onun boyunu və gözəlliyini seyr etməyə imkan tapdı. Bu görüşdən Səadət öz qəlbində gələcəyini həll edəcək bir sevgi doğduğunu duydu.

Gün batdıqdan sonra camaat dağılıb getdi. Səadət evə qayıdandan sonra ürəyi Rəşid bəyin fikri və xəyalilə çırpınmağa başladı. Gecə yatağa girdikdə, Səadət tez-tez dərin “ah” çəkib Şamah ilə Rəşid bəydən danışırdı.

\* \* \*

Şəfəqin parlaq ziyası qarşısında gecənin pərdəsi məhv olmaqda idi. Günəşdən bütün təbiətə həyat yayılırdı. Günəşin şüaları Səadətin otağına düşər, divarlara parlaq işıq saçardı. Pəncərədəki ətirli çiçəklər gənc qıza tərəf əyilmişdi, güllər sanki yaz yarpaqları ilə onun lətif əllərini öpmək və şəbnəmlərilə onun üzünü sərinlətmək istəyirdi. Lakin pəncərənin qabağında oturub dərin sükuta dalmış Səadət yalnız Rəşid bəyin xəyalilə yaşayırdı.

Şamah Səadətin kədərinin səbəbini bilsə də, yenə ondan: “Nə üçün bu qədər məhzun və qəmginsən?” – deyər soruşdu.

Səadət iztirab içində ona cavab verdi:

– Ah, əzizim Şamah! Bütün dünya Rəşid bəyin tərifini söyləyir, mən o gözəllikdə və qoçaqlıqda bir qardaşım, ya bir sevgilim olmasımı nə qədər arzu edərdim. Mən onu da düşünürəm ki, bu yaxın zamanda mən öz nəcabəti və sərvətilə məğrur olan Əsgər ağanın arvadı olmalıyam. Mən onun xasiyyətinə bələd deyiləm, bəlkə o heç məni sevmir. Ah! Elə bir uşağa ərə getməkdənsə, mən daim anamın və sənin yanında yaşamağı nə qədər xoş bir səadət hesab edərdim! Elə bir adam məndən nə məhəbbət, nə də həssas bir könül uma bilməz. Gənc xanın ata-anası öz oğullarını evləndirmək istəyirlər, lakin fikir eləmlər ki, bu işdə iki şəxsin bədbəxtliyinə səbəb olurlar: biri öz oğulları, o biri də gələcək gəlinləri. Bəli, əzizim, qəmlərimin və iztirablarımlarımın əsil səbəbi budur.

Bu sözlər Səadətın ağzından çıxar-çıxmaz bir dəstə dilənçi əllərini açaraq, yalvara-yalvara qapıdan daxil oldu. Mərhəmətli Səadət onların halına yanır, əhvallarını soruşur və mərhəmətli bir tövr ilə təsəlli verirdi. Dilənçilər Səadət xanıma təşəkkür edə-edə evi tərk etdikdə, Rəşid bəy dilənçi əbasına bürünmüş bir halda özünü camaatın içinə qatıb yarı ilə bir neçə söz danışmağa səy etdisə də, ürəyinin şiddətlə döyünməsi ona mane oldu. O, Səadətın üzünə baxmaq istəyirdi, lakin Səadətın gözlərində parlayan nur onun qüvvətini əlindən alırdı. Rəşid bəy danışmaq istəyirdi, lakin ağzı yarıya qədər açılırdı və dili kəkələyərək anlaşılmaz sözlər söyləyirdi.

Nəhayət, gənc qız yalançı dilənçiyə müraciət etdi, lakin ona yanaşarkən qızda anlaşılmaz bir həyəcan oyandı. Qız dilənçiyə müraciətlə:  
– Möhtərəm qoca, məndən nə xahiş edirsiniz?! – dedi.

Rəşid cavabında:

– Ey zavallıların ümidi, pənahı, mənim bir dərdim var ki, heç bir dil onu izhar etməyə qadir deyil.

– Sizin dərdinizin davası mənim qüdrətim xaricində olmazsa, mən onu sizdən əsirgəmərəm, – deyərək Səadət cavab verdi və yenə də sözüne davam etdi. – Əgər sizin cəsur bir dilavərə ehtiyacınız varsa, o zaman bütün zavallılar yavəri Rəşid bəyə müraciət etməyinizi sizə tövsiyə edirəm, onun ləyaqət və cəsarətinə heç bir şey çatmaz, mən onu dünən özüm gördüm...

Sözünün bu yerində Səadətın səsi qırıldı, o, Rəşid bəyin mədhinə davam edə bilmədi.

Bu sözlərdən sonra Rəşid bəy Səadətın ona qarşı bəslədiyi məhəbbəti duymazdı mı? Onun alovlar saçan gözlərində zərif, lütfkar və atəşli bir hissini macərəsini oxumazdı mı? Artıq o, dilənçi əbası altında qoca saqqalı ilə üzünü gizlədə bilərdi mi?

Yox, bu olan şey deyil! O, özünün qondarma paltarını və saqqalını bir tərəfə ataraq, qızın ayaqlarına döşənib sevgilisinə müraciətlə:

– Sizin bəhs etdiyiniz xoşbəxt Rəşid mənəm. Sizi görmək və dinləmək məqsədilə paltarımı dəyişib bağımızın qonşuluğunda aylarla bağbanlıq edən mənəm. Ah və naləni bir cadugər tərənəsi sayaraq sizi o səfalı bağçanızın seyrələrindən və özümü sizi görmək səadətindən məhrum edən də mənəm. Nəhayət, sizi candan artıq sevən və sizə pərəstiş edən mənəm. Mənim xoşbəxtliyim və taleyim sizin əlinizdədir. Mən yalnız sizin bağda itirdiyiniz üzüyə sahib olduğum

üçün yaşayıram. Ah, Səadət! Mənim eşqimi rədd etməyin, mənə nifrət etməyin, məndən etinanızı əsirgəməyin, məni sevin! Bu üzüyü də məndən ayırmayın. Siz onu mənim əlimdən alsanız, o zaman mənim əllərim rəqibim Əsgər ağanın qanına boyanacaqdır. O halda Kazım xan, oğlunun intiqamını almaq üçün bütün qoşununu atamın kiçik məmləkətinə yeridəcək. Atam isə mənim sizə bəslədiyim eşqin yolunda öz mülkünü, məni və bütün yavərlərini itirəcəkdir. İndi, Səadət, mənə bir cavab verin, taleyimin müqəddəratını həll edin.

Səadətin həyəcanı bir dərəcəyə yetişdi ki, yalnız:

– Rəşid bəy, mən sizi çoxdan sevirəm, – deyə onun qucağına atıldı.

Bu qədər kifayət idi.

Rəşid ona yalvarmağa başladı, bir uzaq və sakit məmləkətə çəkilib, ata-anadan icazəsiz evlənməyi ona təklif etdi.

Səadət elə bil birgünlük ay kimi cavan idi, çovğuna düşmüş gül yarpağı kimi əsirdi. Nəhayət, titrək səslə Rəşidə:

– Mən səni sevirəm, səninlə hər yerə getməyə hazırım. Üzüyüm də qalsın səndə, lakin namusumu ləkələndirməmək üçün Allaha and verirəm, tez buradan çıx get, şəhərdə qal və məndən xəbər gözlə.

Rəşid nişanlısının əlini öz sinəsi üzərində ovuşduraraq onun gözəl saçlarından bir həlqə kəsib barmağına sarıdı və Şamahın bələdçiliyiylə otaqdan çıxdı.

Şamah geri döndükdə Səadətə dedi:

– İndi siz ata-ananızın razılığı olmadan, onların xeyir-duasını gözləmədən – naməlum bir şəxsə könül verdiniz. İndi söyləyin görüm, ananızın söz verdiyi o oğlana biz nə kimi üzr gətirəcəyik?

Səadət cavabında:

– Əzizim Şamah, mənim bu qədər şiddətlə çırpınan könlümü sən də bir tərəfdən həyəcana gətirmə! Mən Rəşidi ayaqlarıma döşənmiş gördükdə, ondan məhəbbətimi əsirgəyə bildimmi? Onun həssaslığı, gözəlliyi və cəsarətinin şöhrəti aləmə o qədər yayılmışdır ki, onu iki dəfə görməklə könlümdə ona bəslədiyim məhəbbəti gizlədə bilmədim. Mehriban Şamahım! Mənə yazığın gəlsin. Mən onu sevdiyimi söylədiyim üçün məni dərdə salma, əksinə, mənim atəşli eşqimə nisbətən ona kafi dərəcədə məhəbbət izhar etmədiyim üçün məni günahkar tut. Ah! Mənim həqiqi hissiyyatımı ona izhar edəcək bir qüdrətə malik sözlər varmı?! Onun xurma ağacına bənzəyən

zərif boyu, tağ şəklində olan qara qaşları yalnız mənim deyil, bütün qadınların könlünü ələ ala bilər. Onun parlaq gözləri hər baxdığı şeyi əritməyə və məlahətli səsi bütün hissiyyatı heyran etməyə qadirdir. Ah, mən onun vücudunda gördüyüm bütün məlahət və lətifətləri nə üçün onun qarşısında bir-bir söyləmədim. Mən İrən şairinin bu kəlamının həqiqi mənasını indi anlayıram: “Bülbül güldən uzaq olduqda, onun eşqilə bütün təbiətə zövq verir, lakin gülün yanına gəldikdə lal olur”. İki sevgili də bir-birini gördükdə həmin hala düşür.

Səadəti öz sirdəşilə Tutu xanıma sirlərini söyləmək və Kazım xanın oğlunun diləyini rədd etmək üçün bir bəhanə axtarmaqda qoyaq, keçək Tutu xanımın otağına.

Tutu xanım sübh namazını qıldıqdan sonra evdə lazımı əmrləri verib, adəti üzrə, Qurandan bir surə oxumaqla məşğul idi. Bu halda hərəmxanaya girməyə icazəsi olan hərəm nökrəri qapıdan daxil oldu. Bu məmləkətin bütün əyani hərəmxanaya ən vəfalı, ən ağzı möhkəm və xüsusən sinni keçmiş nökrərlərdən qulluqçu seçərdilər. Nökrər içəriyə girdikdə əllərini döşünə qoyub dərin bir təzim və ehtiramla xanıma baş endirərək dedi:

– Xanım, sizə bu gün bir müjdə gətirməyə cəsaret etdim. Çoxdan bəri gözlədiyimiz, gözəl xanımımızın nişanlısının göndərdiyi elçi bu saat şəhərimizdədir. Gələn elçi Əsgər ağanın əmisidir. Onun qiymətli paltarlar geyinmiş iki yüz atlısı var. Qız üçün çox böyük cehiz və qıza yengə olmaq üçün özü ilə bərabər bir neçə xanım da gətirmişdir. Bu xoş xəbərlə sizi təbrik edərək, bacınızı çağırmaq üçün əmrinizi gözləyirəm. O da buradan gəlinə qoşulub ta oğlan evinə qədər bərabər gətsin.

Hərəmxana nökrəri bu sözləri deyib çıxdı. Bir neçə dəqiqədən sonra Tutu xanımın bacısı şad bir halda qapıdan girdi və bacısını öpmək üçün qollarını açdı. Hər ikisi Səadətə veriləcək cehizdən danışmağa başladılar. Cehiz isə bir yataq otağının avadanlığından, qızıl və gümüş ilə tikilmiş bir neçə şeydən və toya gələnlərə hədiyyə etmək üçün bir neçə silah zینətlərindən ibarət idi.

Lakin bu qədər təlaş artıq idi. Səadətin cehizə ehtiyacı yox idi, çünki o, ərinə yeni bir həyat, tükənməz bir səadət, tərifəgəlməz bir zövq aparacaqdı. O gözəlliyə malik olmayan qızlar da bundan artıq cehiz aparmırdılar. Qafqazın cənub tərəflərində kişilər cehiz gətirməyə, qadın isə itaət etməyə borcludur.

Tutu xanım bacısı ilə gələcək toydan bəhs edərək ətirli çay və şirin qoğal hazırlayıb Səadəti gözləyirdilər. Birdən Şamah özünü itirmiş halda qapını açıb Tutu xanıma Səadətdən bir məktub uzatdı. Tutu xanım bu məktubu açıb bu sözləri oxudu: “Mehriban anacan! Əgər mən sizin yanınızda günahkar olmasaydım, özümü ən xoşbəxt adam sayardım. Lakin əfsus, mən özümü ən bədbəxt bir qız hesab etməyə məcburam. Dizlərinizi qucaqlayaraq, məni bağışlamağınızı xahiş edirəm. Mənim başıma gələn qəzanı sizə hekayə etməyə Şamaha icazə vermənizi rica edirəm”.

Vəfalı sirdaş Şamah iki gəncin bir-birinə olan məhəbbətini, onların görüşməsinə və daim bərabər yaşayacaqlarına and içdiklərini müfəssəl hekayə etdikdən sonra Tutu xanım son dərəcə məyus oldu. Bacısı isə öz bacısı qızının məşhur xana ərə getməsinə istədiyindən, Tutu xanımı danlayıb daha da acıqlandırdı.

Hər ikisi Səadətin otağına getdilər. Səadət anasını görcək özünü onun ayaqlarına döşədi. Gənc qızın iztirabı, rənginin solğunluğu və qorxuya düşməsi Tutu xanımı yola gətirməyə səbəb oldu. Məhəbbət, Tutu xanımın bu tək qızına olan hiddətinə qələbə çaldı. Qızını bağrına basıb var qüvvəsilə toyun pozulmasına çalışacağına söz verdi. Bu qısa sözlər Səadətə kifayət idi, çünki anası ona bu sözü verdikdən sonra ona heç bir şey çətin və qeyri-mümkün görünmürdü. Anasının əllərini öpməyə başladı.

Onlar yenicə sakit olub çətin məsələnin həlli üçün münasib bir yol axtarırdılar ki, birdən hərəmxana nökrü daxil olub Əsgər ağanın əmisinin xanıma özünü təqdim etmək arzusunda olduğunu xəbər verdi. Bu adı eşidən Səadət onun nə məqsədlə gəldiyini bilərək, yenidən iztiraba düşdü. Anası da iztirab içində nəcabətli qonaqdan bugünlük üzr istənilməsinə və ertəsi gün təşrif gətirmələrinin rica edilməsinə hərəmxana nökrinə əmr etdi. Tutu xanım və bacısı bir neçə saat Səadətin yanında qalıb ona təsəlli verməyə və Kazım xanın oğlu üçün onun rəyini ələ gətirməyə çalışdırlarsa da, bir şey çıxmadı. Nəhayət, axşam onlar oradan çıxıb Əsgər ağanın elçisinə nə cavab verəcəklərini düşünməyə başladılar.

Ey mənim əziz və mehriban dostum, siz ki, mənim başıma bu balaca Asiya hekayəsini yazmaq fikrini saldınız, siz ki, bu qədər lütf ilə mənim sərf-nəhv xətələrimi düzəldirsiniz, siz şübhəsiz məndən soruşursunuz ki, nə üçün bu qədər müddətdə mən heç Rəşid bəydən bir xəbər verməyib yalnız Səadətdən danışırım.

Ah! Əziz dostum, bilsəniz bu ad nə qədər gözəl xatirələr oyadır! Bilsəniz bu adı gündə min dəfə təkrar etməkdən mən nə dərəcədə həzz alıram! Hətta “S” hərfini ən adi kəlmələrin başında yazarkən, ya dildə söylərkən, bilsəniz bu hərf nə qədər mənim gözümdə və qulağımda lətafət və məlahətə malik olur! Bu sirləri bilsəniz, mən əminəm ki, bu adı daha artıq təkrar etməyə siz özünüz məni vadar edərsiniz və xəyalət səmasında qanad açdığım Səadətın evindən eşiyə çıxmağı mənə qadağan edərsiniz.

Biz yuxarıda dedik ki, Rəşid bəy öz sevgilisinin yanından, od düşmüş bir evin buxarisindən alov çıxan kimi çıxdı və alov kimi havada qeyd oldu. Nəhayət, şəhərin kənarında bir komaya yetişdi. Orada vəfalı Əziz, atlar ilə bərabər onu gözləyirdi. Nökəri ağasının gəlməyindən xeyli xoşhal olub, bir bəhanə ilə ev sahiblərini evdən çıxartdı ki, ta Rəşid bəy ilə asudə dərdləşsin. Rəşid bəy üzündə sevinc olsa da, eyni zamanda, fikri dağımıq görünürdü. Elə ki, hər ikisi yalnız qaldılar, Əziz sükutu pozub soruşdu.

– Sizin harada olduğunuzu və başınıza necə macərələr gəldiyini soruşmağa mənə icazə varmı?

Rəşid cavabında:

– Ah, mənim sevimli Əzizim! – dedi. Bu səhər mən bir bədbəxt aşiq idim, bir az sonra dilənçi oldum, nəhayət, misilsiz mələyimin vəslinə nail olmaqla xoşbəxt oldum. Görünür, bu Azərbaycan qəzəli mənim mələyim üçün imiş.

Güldür bu? Deyil, gül belə xəndan olmaz,  
Gündümü? Deyil, gün gecə rəxşan olmaz.  
Dərdim ki, mələk, mələk məhəbbət bilməz.  
Kimdir bu ki, təşbihinə imkan olmaz?

Əziz dedi:

– Ağa, mən sizin ən sadıq nökrinizəm, ona görə cəsarət edib sizə deyirəm ki, sizin söyləməyinizə görə Səadət xanıma aşiq olmamaq mümkün deyilsə də, sizin ondan uzaqlaşmağınız məsləhətdir, yoxsa özünü və məşuqənizə tükənməz əzablar, kiçik məmləkətinizə böyük bir bəla və atanıza dərin bir qəmginlik rəva görmüş olarsınız. Atanız bu əmrə razılıq və sizə xeyir-dua verməmişdir.

– Yox, sevimli Əziz! – deyərək Rəşid cavab verdi. – Mən onu elə bir ehtirasla sevirəm ki, ondan uzaqlaşmağı fikrimə belə gətirə

bilmirəm. Onun xəyalı daim mənim gözümlün önündədir, o dərəcəyə çatıb ki, ondan başqa heç bir şey görmürəm. Bizim evlənməyimizə heç bir maneə yoxdur, çünki hər bir çətinlik bizim eşqimizi artıracaq, cəsarətimizi ikiqat çoxaldacaq və susuzluqdan yanan çiçəklər sulandıqda canlandığı kimi, o da canlanacaq. Çiçəkləri suvararkən qabaqca onlarda düşkünlük olsa da, bir az sonra yeni bir qüvvə, yeni bir həyat qazanmış olurlar. Mənim atam və məmləkətim üçün heç bir təhlükə yoxdur. Bu xüsusda təşvişə düşmək mənasızdır. Əgər Kazım xan qarşımıza bir düşmən kimi çıxsa, o zaman mən öz atlılarımdan başqa məni candan sevən qonşularımızdan da böyük bir qüvvə toplaram. Bütün Dağıstan ellərini dolaşib hökmran xanlardan kömək istərəm. Ondan sonra əldə qılınca, ürəkdə eşq alovu və intiqam atəşi, mən öz qoşunum ilə rəqibimin atasının öz sərhədində onun qarşısına çıxaram. Bir neçə çarpışmadan sonra sən məni igid atlılarımla bərabər onun Ərəş sarayında görərsən. Bir də deyirsən ki, mən atamdan xeyir-dua almamışam. Atam bir neçə ay bundan əvvəl Səadətə mənim üçün elçilər göndərib ondan rədd cavabı aldığını sən nə tez unutdun! Bu onun razılığını göstərmirmi?! Ah, sevimli Əziz! Səadət ilə mən bir-birimiz üçün dünyaya gəlmişik, bizim taleyimiz bir-birinə o qədər möhkəm bağlanmış ki, heç bir maneə onu ayıra bilməz. İndi sən mənə söylə görüm, biz ayrıldıqdan bəri nə görüb, nə eşidib-sən?

Əziz bu işin onu və ağasını nə qədər təhlükələrə düşərəcəyini bir qədər düşündükdən sonra belə cavab verdi:

– Bu gün bir az xırda-xuruş şey almaq üçün bazara getdim, iki-üç dükan keçməmişdim ki, birdən bir səs-küy qopdu. Bütün dükançılar və müştərilər dükanlardan çıxdılar. Hamı səs gələn küçüyə tərəf yüyürdü, mən də onların dalınca getdim. Bir evin eyvanına çıxıb tamaşa etdim, gördüm ki, toy atlısına bənzər bir dəstə atlı gəlir. Gəlin aparmağa gəldikləri görünürdü.

Dəstənin başında iki nəfər gözəl geyinmiş atlı, yedəklərində qar kimi dümağ, cilovu bəzəkli bir at gəlin üçün aparılırdı. Hər iki tərəfdən piyada həbəşi gəlirdi. Dalda zurna-balaban çalınır, bir dəstə pəhləvan mil oynada-oynada gedirdi. Bunlardan sonra at boyda iki qatıra qoşulmuş, qızıl-gümüş ilə bəzənmiş bir təxt-rəvan gəlirdi.

Bu dəstənin içərisində iki nəfər də yengə qadın vardı. Onların üzləri rübənd ilə örtülü olsa da, çalğıcıları, xanəndələri, rəqs edən



mütrübləri və cəngiləri görə bilirdilər. Bu iki yengədən sonra bir neçə qadın taxt-rəvanın dalınca at üstə gəlirdi... Nəhayət, qiymətli paltarlar geymiş iki yüz atlının başında bir qırmızı libaslı şəxs gəlirdi. Mən bu adamın kim olduğunu soruşdum. Dedilər ki, bu Əsgər ağanın əmisidir. Mənim ağam, şəhərdən sizə gətirdiyim qəmgin əhvalat budur.

Bu hekayə Rəşid bəyi çox həyəcana gətirdi. Onun bütün bədəni hiddətindən titrədi, qara qaşları çatıldı, gözlərindən od parladı, əsəbi bir hərəkətlə bığını bura-bura sükut edib xəyala daldı. Gecənin qaranlığı şəhəri bürüməyə başlarkən, Rəşid bəy atının belinə sıçrayıb, Əzizə dalınca gəlməsini əmr etdi və Səadətın evinə tərəf çapdı. Onun səbirsizliyi o dərəcədə idi ki, getdikcə yolun uzandığını zənn edirdi.

Gecə möminlərin qəlbi kimi sakit, xainlərin və canilərin könlü kimi qaranlıq və xəyanətkar idi. Əgər bu iki yolçunun nəfəs alması və atlarının tappıltısı hərdənbir eşidilməsəydi, onların varlığına belə, şübhələnmək olardı. Rəşid bəy bir kəlmə də olsa danışmırdı. O, Səadətın evinə girməyə bir yol axtarırsa da, heç bir çarə tapmadı. Səadətın evinin hər tərəfi hasar və qapı darvazaların, xüsusən gecələr qıfıllı olmasını o, indi xatırladı. Kimsəyə görünmək istəmədiyi üçün camaat girən küçə qapısından girməyi heç fikrinə belə gətirmirdi, əksinə, gəl-get olmayan bir yerdən yol axtarırdı.

Nəhayət, gecə yarısından bir saat keçmiş o evin dal tərəfinə keçdi. Burada Rəşid bəy atından enib, atı Əzizə tapşırırdı və onu gözləməsini əmr etdi, özü isə bir yol tapmaq üçün ora-bura boylanmağa başladı. Yol tapmayıb təkrar Əzizin yanına qayıtdı.

– Əzizim, gəl mənə kömək et, – dedi. Ümitsizlikdən başımı itirmişəm, yolda çəkdiyim planı yaddan çıxarmışam. Bu məlun hasar mollaların bizə hər gün söylədiyi sirat körpüsündən də betər maneə oldu. Mən isə indi bu hasarın qabağında çarəsiz və avara dayanmışam! Mən öz cənnətimə girə bilmirəm! Ah... Nə olaydı ki, bu hasarın qabağında mənim axır nəfəsim çataydı, bu ağacların dibində mənim həyatım bitəydi! Kim bilir neçə dəfə Səadətın mehriban nəzəri bu ağaclara düşmüşdür. Onun sərməstedici səsini eşitmək üçün neçə dəfə bütün təbiət müğənniləri buraya toplanmışdır?

Əziz, ağasının halından çox mütəəssir olub atları hasarın yanına sürdü və ağasına atın birinin üzərinə qalxmasına işarə etdi. Bu surətdə Rəşid bəy atın üstündə ayaq üstə durub əlini divarın başına yetirdi.

Hasarın üstünə çıxıb asanlıqla sürüşüb həyətə düşdü və tez Səadətin pəncərəsinə tərəf yüyüdü.

Pəncərədən zəif bir işıq gəlirdi. Səadət pəncərənin yanında Şamah ilə söhbətə məşğul idi. “Mənim gələcək taleyim bu söhbətdədir. Bu söhbət məni ya çıxılmaz bir bəlaya və ya böyük bir səadətə sövq edəcəkdir” – deyərək Rəşid bəy diqqətlə söhbətə qulaq asmağa başladı.

Səadət dayəsinə deyirdi:

– Ah! Əziz dostum, nə yaman günlərə qaldım. Mənim başımda nə bəlalar varmış? Nə çıxılmaz bir çətinliyə düşdüm. Mən sabah Əsgər ağanın elçiləri gətirdiyi cehizi və nişanları qəbul edib, onun əmisinə qoşulub getməyə məcburam! Xeyr! Rəşid bəyə vəfasızlıq göstərməkdənsə, ona verdiyim sözdən dönməkdənsə, mən ölməyə hazırım!

Bilmirəm, ifadəmin nöqsanlı olmasındanmı, yoxsa bu yazdığım dilə kafi dərəcədə aşına olmadığımıdanmı, nəhayət, öz qəhrəmanlarımla şiddətlə maraqlandığımdanmı, Səadətin bu sözlərinin Rəşid bəyə olan təsirini tərif etməkdə acizəm. Rəşid bəyin ağzından çıxan sevinc qışqırığı Səadətin diqqətini ona cəlb etdi. Səadət gecənin bu vaxtında onun gəlməyindən diksinib həyəcanından bir söz söyləyə bilməyərək mat qaldı. Rəşid bəy bir müddət danışa bilməyib, nəhayət, özünü topladı və Səadətə müraciətlə:

– Ey mənim ruhum! Ey mənim Səadətim, – dedi, – artıq vaxt yetişdi, bu saat ya verdiyin vədə əməl etməlisən, ya mənimlə əbədlilik ayrılığı qəbul etməlisən. Aman, yalvarıram sənə, gün doğmamış gedək! Əgər mənim bu təklifimi rədd etsən, həyatın mənim gözümdə bir qiyməti qalmaz, mən sənin gözünün qabağında bu xəncəri ürəyimə sancaram və sənin ayaqlarını öz qanımla boyayaram.

Səadət bu sözləri eşitdikdə və sevgilisinin sinəsinə dirənmiş olan xəncəri gördükdə “Gedək!” deyərək bağıraraq huşsuz düşdü. Bir dəqiqə itirmədən Rəşid onu qucağına götürüb yola düşdü. Vəfalı dayə ona bələdçilik edib, kiçik bir qapını açıb onu küçüyə çıxartdı. Rəşid bəy qapıdan çıxan kimi atının üstünə sıçrayaraq sevgilisini də qucağına basıb, Şamah ilə vidalaşdı və onunla görüşməyi vədə etdi. Sonra ata bir mahmız vurdu, yorulmaz, vəfalı Əziz də dalınca, şəhərdən uzaqlaşmağa üz qoydu.

Möhtərəm ağalar! Siz bu hekayəni oxuduqda Səadətın tərifi uzaqdan eşitməklə Rəşid bəyin bütün dünyanı tərkməyə hazır olmasını, özünü bağban və dilənçi surətinə salmasını və nəhayət, ikinci dəfə görüşdükdə onu qaçırmasını gördünüz. Mən əminəm ki, siz bu hekayəni uydurma və imkandan xaric bir şey zənn edəcəksiniz. Yox, ağalar! Siz ki, bütün həyatınızı qadınlar məclisində keçirirsiniz, onların zərif səslərini, lətif söhbətlərini dinləyirsiniz. Şərq ölkələrində bir qadının ancaq bir baxışının, hətta ancaq qadın adının cavan oğlanlara nə dərəcədə təsir etdiyini bilmirsiniz. Bu cavanlar üçün qadınların səsinə nə qədər lətafət olduğunu və onların dodaqlarından qopan ilk sevgi kəlməsinin cavanların bütün hissiyyatını nə dərəcədə qaplamasını təsəvvürünüzə gətirə bilməzsiniz! Bu halları anlamaq və hiss etmək üçün bu ölkələrdə doğulmaq və ya bir neçə il bu ölkələrdə həyat sürmək lazımdır.

Bu hekayəni oxumağa etina edən lütfkar xanımlar! Əgər siz, gənc Səadətın ata-anasının əmrindən boyun qaçıraraq bir zəngin və nəcib xana ərə getməyi rədd etdiyinə və Rəşid bəyin uzaqdan tərifi eşidib özünü də yalnız bir dəfə görməklə ona qoşulub qaçmasına təəccüblənirsinizsə, o zaman, xanımlar, mən cürətlə söyləyə bilərəm ki, siz Şərq aləmindən bixəbərsiniz. Sizə xoş görünməyə var qüvvəsilə çalışan dəstə-dəstə gənclər daim sizin ətrafınızı bürüməkdədirlər. Onlar sizin külək vurmuş rübəndləriniz kimi ətrafınızda qalxıb-düşürlər, məclislərdə sizə pərəstiş edənlərdən başqa kimsə görmürsünüz. Müsamirələrdə şəninizə minlərlə mədhlər söyləyirlər. Şərq qadını isə öz ata və qardaşlarından başqa heç kəsi görmür. Əlbəttə, belə bir şəraitdə yaşayan qadının bu qədər asanlıqla atəşli bir sevgiyə düşməsi sizin təsəvvürünüzə sığmaz. Ah! Əgər siz bu qadınların yerinə olsaydınız, onlar kimi daim dörd divar arasında, pərdə altında yaşasaydınız, o zaman Səadətın bizim qəhrəmana qoşulub qaçmasını, ümidvaram ki, bağışlar və bu hekayənin dalını lütf ilə oxuyardınız.

Şəhərdən çıxdıqda Rəşid bəy üçüncü bir atı haradan tapacağını düşünürkən birdən qulağına bir at tappılısı gəldi. Rəşid bəy atdan sıçrayıb düşdü, tufəngini əlinə alıb tappılı gələn tərəfə yönəldi. Bir atlı gəldiyini gördülər. Rəşid bəy tufəngin lüləsini onun sinəsinə dayayıb qışqırdı:

– Sal silahını, burax atını, yoxsa bu dəqiqə səni ayağımın altına döşərəm.

Atlı onun əmrlərini tez yerinə yetirdi. Rəşid bəy onun atını alıb içinə otuz qızılı olan öz kisəsini ona bağışladı. Atlı yalvardı ki, onun bütün silahlarını alsın, lakin atına dəyməsin, çünki Kazım xan onu mühüm bir işdən ötrü şəhərə göndərmişdir. Rəşid Kazım xan adını eşitcək, qasidi tutub bir ağaca sarıdı və ondan şəhərə nə üçün göndərilməsini soruşdu. Qasid dedi ki, Kazım xan Rəşid bəyin Səadət xanımı istədiyini və hazırda Qəbələ şəhərində olduğunu öz qardaşına xəbər vermək üçün mənə göndərmişdir.

Rəşid bəy özünü tanıdıb, sıçrayaraq atına mindi və öz yoldaşı ilə bərabər qalın meşəli bir dağa tərəf getməyə üz qoydu. Onlar meşəyə yeni girmişdilər ki, birdən-birə hava dəyişildi, göydə gurultu-nərilti qopdu, yağış sırhaşır tökülməyə başladı. Şimşəklər çaxır, ildırımlar saqqıldayırdı. Guya bütün təbiət Səadətə huşsuzluqdan ayrılması üçün və Rəşid bəyin yol çətinliklərini artırmaq üçün toplanmışdı. Rəşid bəy yerli əhaliyə özünü göstərməmək üçün meşənin qalın yerinə çəkilməyə tələsirdi. Bir az getdikdən sonra yolu itirdi və meşənin içərisində azdı. Səadət artıq ayrılmışdı. Rəşid bəy ondan üzr istəyərək:

– Ey ruhum, – dedi – mənim yolumda çəkdiyən bütün zəhmətləri, böyük ürək sıxıntılarını, etdiyən bütün fədakarlıqları gözəlcə düşünürəm və dərinədən hiss edirəm. Mən səni ailə qucağından, ana nəvazişindən ayıraraq gecənin bu vaxtında belə bir pis havada, bu vəhşi yerlərə gətirdim. Bu uzun yollarda səni yordum. Bu qədər xəcalət içərisində, yalnız bir şeylə təsəlli tapıram ki, o da sənənlə bir yerdə olmağımdır, sənənin mənə sevdiyinə əmin olmağımdır və sənənin mənə bağışlayacağına ümid etməyimdər, çünki bütün bu işləri sənədən ayrılmamaq məqsədilə etdim. Mən bu vəhşi yerlərin əhli olmaq, bu yağış kimi çölləri göz yaşımıla suvarmaq, küləyin şiddətindən ağaclar-dan qopub dağa, daşa, qayaya toxunan bu yarpaqlar kimi dağlarda, meşələrdə sərgərdan gəzmək istəmədim.

– Ah, əzizim Rəşid! – deyə Səadət onun sözünü kəsdi. – Atanamın adını çəkmə, çünki onların adı çəkiləndə o qədər məyus oluram ki, huşum başımdan çıxır. Sıxıntı və zəhmət məsələsinə gəldikdə, sən heç fikirləşmə! Bilsən bu zəhmətlər mənə nə qədər xoşdur! Sənənin vücudun bütün bu çətinlikləri unutturur, hətta bu qorxulu yerlərdə mənə cəsərat verir.

Hər ikisi bir-birinə olan dərin məhəbbətlərindən danışaraq yolu büsbütün azdılar. Nəhayət, səhər açılında onlar özlərini bir qayanın altında dərin bir dərənin dibində gördülər. Oradan çıxılacaq yol görünmürdü. Hər iki sevgili ağaclar, kollar arasında dolaşaraq yorğun düşmüşdü, paltarları yağışdan tamamilə islanmışdı. Ona görə atdan enib qayanın böyük daşlarının altına pənah gətirməyi qət etdilər ki, ta od qalayıb paltarlarını qurutsunlar və günəşin çıxmasını gözləsinlər, çünki günəş çıxanda dağlarda bəzən hava dəyişir. Onlar yenidən daldalanmışdılar ki, şiddətli bir külək qopub bütün dumanları, buludları qovdu. Bunu gören Rəşid bəy, qarşısındakı bütün çətinliklərin aradan qaldırılacağını düşündü. Göy təmizləndi, hava açıldı, günəş sanki paltarları və Səadətənin göz yaşlarını qurutmaq üçün parladı.

Rəşid havanın dəyişməsindən çox şad olub harada olduqlarını düşünməklə və bir yol izi axtarmaqla məşğul oldu. Bu məqsədlə bir tərənin üstünə çıxdı. Orada gözüne bir ceyran sataşdı, vurmaq istədi, bir ovçu ağacın dalından çıxıb ceyrana tərəf yüyürdü. Rəşid yol soracağı üçün ona yaxınlaşdı. Böyük bir sevinclə Rəşid Tikanlı kəndinin kəndxudası Mərdanı tanıdı! Mərdan da, bir vaxt onu quldurların əlindən xilas edən Rəşid bəyi tanıdı. Yüyürüb onun əllərini düz kimi yaladı və onun hər bir xidmətinə can-başla hazır olduğunu söylədi. Rəşid onun bu qədər qədirşünaslığından mütəəssir olub, ona bu yerə gəlməsinin səbəbini və başına gələn sərgüzəşti nağıl etdi. Sonra Səadətə bir neçə gün dincəlib istirahət vermək üçün kənar yerdə xəlvət ev tapmaq istədiyini söylədi. Bu sözləri eşitcək Mərdan tez öz evini ona təklif etdi. Rəşid ona min təşəkkür edib, Səadətə və Əzizə xəbər verdi. Onlar atlarına minib Mərdanın kəndinə yola düşdülər. Mərdan da qabaqda gedib bələdçilik edirdi.

Günəş batdıqdan sonra onlar kəndə daxil olub, Mərdanın evinə yetişdilər. Vəfalı Mərdan elə bir ehtiyat göstərdi ki, kənddə heç kəs bu əziz qonaqların gəlməsini bilmədi. Arvadı canla-başla qonaqlara xidmət edirdi. Əziz atları yaxşıca rahatladı və onları, gəldiklərindən də uzun bir səfərə hazırladı.

Rəşid bir neçə saat istirahət etdikdən sonra Səadətənin yanına gəlib iki günlüyə evə getmək niyyətində olduğunu ona xəbər verdi. Evə getməkdən məqsədi atasından icazə alıb Səadətəni onun evinə gətirmək olduğunu söylədi. Bu sözlərdən sonra Rəşid Səadətəni qucaqlayıb, üzünü atəşli busələrlə öpdü və vidalaşdı öz evinə tərəf yola düşdü.

İndi mən sizin diqqətinizi bir az da Qəbələ şəhərinə cəlb etməliyəm. Şamah Səadətın qoşulub qaçmasına kömək etdikdən sonra ağaların gözüne görünməkdən qorxub, xəlvət şəhərdən çıxdı və ailəsi yaşayan Tikanlı kəndinə getdi. Sübh tezdən Tutu xanım Səadətın və dayəsinin evdə olmadıqlarından təşvişə düşüb, şəhərdə yaşayan bütün qohumlarına adam göndərdi ki, bəlkə Səadət onların evinə getmiş ola. Səadəti heç bir yerdə tapa bilmədilər. Tutu xanımın bütün təşəbbüsləri nəticəsiz qaldıqda qorxusu daha da artdı.

Günorta vaxtı Rəşid bəyin gecə ağaca bağladığı şəxs Tutu xanıma qızının igid Rəşid bəy ilə qaçdığını xəbər verdi. Tutu xanım bu əhvalatdan məyus olsa da, bir az təskinlik tapdı, çünki Rəşid bəyin tərifi o, hər yerdə eşitmişdi və bilirdi ki, qızı onunla xoşbəxt yaşaya bilər. Əsgər ağanın əmisinə gəldikdə, o, işin müvəffəqiyyətsizliyini görüb, hiddətindən partlamaq dərəcəsinə gəldi və Rəşid bəyin onun saqqalına gülməsinə yol verməyəcəyinə and içdi. Atlılarını bir neçə hissəyə bölüb Rəşid bəyin dalınca göndərdi və harada tapsalar, onu tutub gətirmələrini əmr etdi. Atlıları çox axtarışdan sonra gecə heç bir müvəffəqiyyət əldə etməyərək geri döndülər.

Ertəsi günü onların ağası ürəyi kin və kədər dolu ikən öz dəstəsilə şəhərdən çıxıb, axşama qədər yol gedib Ərəşə yetişdi və bütün əhvalatı qardaşı Kazım xana xəbər verdi. Kazım xan isə həmin saat bütün qoşununun toplanmasına əmr etdi.

Ertəsi günü sübh tezdən Kazım xan öz qoşunu ilə bərabər İsmayıl bəyin mülk və mahalının sərhədinə yeridi.

Həmin sərhəddə Rəşid çoxdan bəri öz müttəfiqlərindən yardım qüvvəsi gözləyirdi. Atası onu bağışlamışdı və düşməyə qarşı göndərdiyi əsgəri qüvvənin sərkərdəliyini də ona tapşırmışdı. Hər iki düşmənin məmləkətində müharibə hazırlığı gədir.

Rəşid bəy qoşunun bir hissəsilə Kazım xana yaxın yerdə gözəl bir səngər tutmuşdu. Bir neçə güllə mənzili qabaqda atlılarından bir neçəsini uca ağaclara çıxarıb gözətçi qoyduqdan sonra qoşununa meşənin bir qalın yerində kölgələnməyi əmr etdi. Rəşid bəy özü oturdu, əsgərləri də onun ətrafında diz üstə oturub istirahətlə məşğul oldularsa da, tüfənglərini əllərində hazır tutdular. Əsgərlər müharibələrdən və qələbələrdən bəhs edirdilər. Söhbət çox şirin idisə də, Rəşid bəy fikirli görünürdü. O, öz xəyalında Kazım xana qan tökməmiş qələbə çalmağ üçün bir yol axtarırdı.

Birdən onun başına bir fikir gəldi və tez bu fikri həyata keçirməyə qərar verdi. Rəşid bəy yerindən qalxıb ən igid nöqərlərindən dörd nəfərini seçdi və özü ilə bərabər getmələrinə əmr verdi. Gün batarmatmaz onlar kimsəsiz bir cığır ilə Ərəş şəhəri tərəfə yola düşdülər.

Sübh açılan zaman şəhərin kənarına yetişdilər. Rəşid bəy atlarını və adamlarından ikisini şəhərin darvazası yanında qoydu və özü adamların ikisi ilə şəhərə daxil oldu. Onun niyyəti öz rəqibi Əsgər ağanı qaçırtmaq idi və bilirdi ki, sübh vaxtı Əsgər ağa bir mürəbbi ilə bərabər şəhərin darvazasına və Kazım xanın evinə yaxın bir bağı gəzməyə çıxır.

Qəhrəmanımız öz adamları ilə bərabər həmin bağa yaxınlaşıb, çəpər arasından Əsgər ağanı bağda gəzən gördü. Əsgər ağa bir kolun dalına keçib, mürəbbisindən ayrı düşmüşdü. Rəşid bəy cəld uşağa yaxınlaşdı və ona Kazım xanın geri döndüyünü və mürəbbinin onu qarşılamağa getdiyini xəbər verdi. Uşağı da aldatdı ki, mürəbbi mənə sənənin dalınca göndərdi və sənəni yapıncının altına alıb birdən-birə Kazım xana göstərməyi mənə tapşırırdı. Uşaq sevinərək özünü Rəşidin qucağına atdı.

Rəşid bəy Əsgər ağanı yapıncının altına alıb atları saxlanan yerə gətirdi, o öz adamları ilə atlara sıçrayıb, dağlardan əsən yel kimi gəldiyi yerə üz qoydu.

Rəşid bəyin qoşunu həmin qoyub getdiyi yerdə idi, ancaq yeni gələn kömək onların sayını artırmışdı. Onlar səbirsizliklə çarpışmağa müntəzir idilər. Lakin sevimli başçıların gecikməsindən çox təşvişə düşmüşdülər. Onun haraya getdiyini heç kəs bilmirdi. Yalnız Rəşid bəyin öz yerində naib qoyduğu Hacı İbrahim adlı hörmətli bir nöqər öz ağasının getdiyi yeri və niyyətini bilirdi. O da bütün günü Rəşid bəy gedən yollara gözlərini dikib ağasına rast gələcək təhlükə ehtimallarını düşünürdü.

Artıq günəş batmışdı. Sərkərdəsiz qalmış qoşun qəmgin oldu. Hacı İbrahimin gözləri bir nöqtəyə baxmaqdan yaş ilə dolmuşdu. Birdən-birə qoşundan qopan bir sevinc qışqırığı Hacınin gözlərini işıqlandırdı. O, yenidən gözünü yol tərəfə dolandıraraq beş nəfər atının sürətlə gəlməsini gördü. Onların ayaqlarının altından qopan toz, sütun kimi göyə qalxırdı. Ağ köpüyün içində qan-tərə batmış atların ağızlarından çıxan buğ, topdan da qalın idi.

Nəhayət, Hacı İbrahim Rəşid bəyi tanıdı. Onun qabağına yüyürdü, bütün əsgərlər də onun dalınca yüyürdülər. Rəşid bəy atdan enib nökrələrindən neçəsini öpdü, sonra Hacı İbrahimə Əsgər ağanı təqdim edərək dedi:

– Bu Kazım xanın oğludur, indi arada bir damcı qan tökülmədən, o, artıq məğlub olub və mənim bütün şərtimi qəbul etməyə məcburdur.

Bu xoş şadlıq xəbəri tez bütün əsgərlərin arasına yayıldı. Əsgər ağaya layiqincə böyük hörmət göstərməyi adamlarına tapşırırdıqdan sonra Rəşid bəy ertəsi günə qədər istirahət və keflə məşğul oldu. Sübh tezdən Rəşid bəy Kazım xana bir sülh təklifi yazıb məktubu Hacı İbrahimlə göndərdi. Zavallı ata bircə oğlunun qaçırılması xəbərini yenicə almışdı ki, Rəşid bəy tərəfdən elçi gəlməsini ona ərz etdilər. Xan elçinin hüzuruna daxil olmasını əmr etdi. Məktubu tələs ilə oxuyub oğlunun halından xəbərdar oldu. Sonra üzünü Hacıya çevirib dedi:

– Mən Rəşid bəyin, Səadət xanımın və hətta öz oğlumun yanında günahkaram. Çünki mən oğlumu özündən iki qat artıq yaşlı bir qız ilə evləndirmək niyyətinə düşdüm. Bunu fikirləşmədim ki, həmin qız bir başqasını sevir və onun tərəfindən sevilmişdir. Bu saat gedib ağana söyləyirsən ki, mən onunla barışıram, çünki göz dikdiyim bu oğlumdan məni məhrum etmək ixtiyarında ikən, onu mənə qaytarmağı təklif edir.

Həmin gün hər iki hökmdar sülh etdi. Kazım xan da oğlunu alıb Ərəşə, öz sarayına getdi.

Rəşid bəy öz qoşunlarını azad edib Mağal tərəfə yola düşdü. Evə yetişdikdə atasından xeyir-dua və toya icazə alıb bir böyük seçmə atlı topladı və qohumlarından biri neçə xanımı götürüb Səadəti gətirməyə getdi.

Səadətin halı çox pərişan olmuşdu. O, bir tərəfdən ata-anasından və o biri tərəfdən gələcək ərindən ayrı düşmüşdü. Onun gecikməsi Səadətin iztirablarını artırır və onu get-gedə qəm dəryasına qərq edirdi.

Bir gün qəflətən qapı açıldı, sevdiyi Rəşid içəri daxil oldu və tez özünü Səadətin qucağına atdı. İki sevgili yarım belə görüşündən doğan təəssüratı yazmaq üçün mən acizəm, çünki bir şəxsin sözlərini eşitmədən onun üzündə görünən hissiyyatı yazmaq üçün təcrübəli bir qələm və insanın ruh aləminə dərin bir aşinalığı lazımdır. Sevgi



mütəqabil olarsa, o zaman dilsiz və lətif bir hiss meydana çıxar. Belə bir halda sevgililər bir-birilə çox az danışarlar. Mən də bu iki aşıqı dinməz–söyləməz bir sevincə qərq olmuş buraxıram. Nəhayət, mən deməliyəm ki, Rəşid Səadətə bütün başına gələn macəranı nağıl etdi. Səadət də onu böyük şadlıqla dinlədi.

Sonra Səadət anasına bir məktub yazıb Əziz ilə göndərdi və öz sirdaşı Şamahı gətirməsini ona əmr etdi. Şamah isə kimsənin xəbəri olmadan həmin kənddə öz qohumlarının evində yaşayırmış. O, Rəşid bəyin gəldiyini eşidib onu görmək üçün Mərdanın evinə gəldi! Ah! Şamah burada Səadətlə görüşməkdə nə qədər şad oldu! Rəşid bəy və Səadət xanım həmin günü çox şad keçirdilər.

Ertəsi günü ev sahiblərinə çox–çox təşəkkür edib onları toya çağırdılar, özləri isə İsmayıl bəyin yanına gəlməyə tələsdilər.

Bir neçə gün sonra İsmayıl bəy toy ehtiyatını hazırladı və bütün dost–aşnalarına, qohumlarına məktub göndərib oğlunun toyuna çağırırdı. Bir çox Qafqaz bəylərinin adəti üzrə bu toy bir ay sürdü.

İki sevgilinin xoşbəxt olmasına ümid etməliyik. Onlar, öz məqsədlərinə çatıb bərabər yaşadıklarını gördükdə, keçirdikləri əzabları xatırlayır və bu xatirədən böyük bir həzz alırdılar. Tutu xanım yeznəsinin evində qızının nə dərəcədə şad və xoşbəxt yaşamasını görüb özü də xoşbəxt olurdu. Əzizin rütbəsi artmışdı, o, Şamaha evlənmişdi. Hər gün ağalarına dua edirdi.

Rəşid bəyin atası öz oğlunun xoşbəxtliyinə çox şad olaraq, mahalı idarə etməyi ona tapşırırdı.

# MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

(1812–1878)

*Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadə həm də milli realist bədii nəsrin ilk nümunəsini yaradan böyük yazıçıdır. O, 1857-ci ildə yazdığı “Aldanmış kəvakib” əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müasir tipli povest janrının əsasını qoymuşdur. Əsər ilk dəfə 1859-cu ildə Tiflisdə “Təmsilati-kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə” kitabında dərc olunmuş, sonralar yazıcının müxtəlif illərdə çapdan çıxan “Əsərləri”nə, habelə, başqa nəşrlərə daxil edilmişdir. Povest bir neçə dəfə ayrıca kitabça şəklində çap olunmuşdur. Burada verilən mətn yazıcının üçcildlik əsərlərinin I cildindən (Bakı, 1987) götürülmüşdür.*

## ALDANMIŞ KƏVAKİB

(*Hekayəti-Yusif şah*)

Səfəviyyənin əvaili-səltənətində Qəzvin paytaxt idi. Hadisati-mütənəvvinənin vüquundan sonra Məhəmməd şah Səfəvi səltənəti öz oğlu Şah Abbasi – əvvələ təslim etdi. Şah Abbasın cülusundan altı il keçib, yeddinci il başlanmışdı ki, aşağıda zikr olunan qəziyyə vəqə oldu.

Baharın əvvəli idi; novruzdan üç gün keçmişdi; Şah Abbas günortadan üç saat keçmiş qəsrdə öz məhbubəsi Səlma xatun ilə oturub söhbətə məşğul idi ki, xacəbaşı xacə Mübarək içəri girib, kürnuş edib ərz elədi ki:

– Mүнəccimbaşı Mirzə Sədrəddin qibleyi-aləmin ziyarətinə müşərrəf olmaq istəyir, bir vacibi işdən ötrü.

Şah Səlma xatuna işarə etdi ki, hərəmxanaya getsin və xacəyə buyurdu ki:

– Mirzə Sədrəddini çağır gəlsin!

Mүнəccimbaşı şahın hüzuruna daxil olub kürnuşdan sonra əl-əl üstə qabaqda durub, dua və səna etdi. Şah soruşdu ki:

– Mirzə, nə var?

Münəccimbaşı ərz elədi ki:

– Qibleyi-aləm sağ olsun, bu övqat kəvakibin seyrindən elə məlum olur ki, novruzdan on beş gün keçmiş Mərrixin əqrəb ilə iqtirarı vaqe olacaq və bu qirani-nəhseyinin təsiri odur ki, məşriq-zəmində və bittərəcih mülki-İranda sahibi-səltənətin vücuduna sədəmeyi-üzma yetişəcəkdir. Buna binaən mən ki, asitaneyi-sənniyyənin müxlis və cansipar bəndəsiyəm, özümə vacib bildim ki, bu keyfiyyəti pis əz-hadisə qibleyi-aləmə məruz edim.

Şah bu vaxt çox cavan idi. Ömründən ancaq iyirmi iki il keçmişdi. Məlumdur ki, bu sində həyat necə şirin və əzizdir. Xüsusən ki, dərəcəyi-ülyada və təxti-səltənətin üstündə! Bu səbəbə münəccimbaşının xəbəri şahı-cavanı qayətdə dəhşəti-üzmaya saldı. Haman saat rəngi qaçıb, guya ki, bihuş oldu. Bir dəqiqədən sonra başın qaldırıb Mirzə Sədrəddinə buyurdu ki:

– Xub, mürəxxəssən, get!

Münəccimbaşı künuş edib qayıtdı. Şah yalnız qəsrədə yarım saat fikrə piçidə olub, sonra xacə Mübarəki avaz etdi. Xacə hüzura daxil olduqda buyurdu ki:

– Fərraş göndər, bu saatda vəzir Mirzə Möhsünü və sərdar Zaman xanı və müstövfi Mirzə Yəhyanı və mollabaşı Axund Səmədi mənim hüzuruma çağırırsın!

Xacə çıxıb bir az vaxtdan sonra ehzar olunan əşxas gəldilər və lazimeyi-təzim əmələ gətirib müntəziri-fərmayış oldular. Şah buyurdu ki:

– Sizi bir əmrdən ötrü məsləhətə çağırmışam, görək haman xüsusda bir tədbir göstərəsiniz. Çünki bu məclisi-xasdır, ona binaən mənim tərəfimdən icazət olunur ki, oturasınız.

Əşxas fərmayışı əmələ gətirdilər. Şah münəccimbaşının xəbərini ilqa etdikdən sonra buyurdu ki:

– Aya, sizin rəyinizə görə mən nə qismi tədbir ilə bu hadisəni öz vücudumdan dəf edə bilərəm?

Həzərat cümləsi heyran qaldılar. Bir dəqiqə sükutdan sonra vəzir Mirzə Möhsün başladı danışmağa:

– Bu bəndeyi-kəminənin ixlası dövləti-əliyyəyə nisbət bədihiyyatdandır. Əlbəttə, qibleyi-aləmin xatirindədir ki, pedəri-bürküküvarlarının əyyami-səltənətində bir para naqisül-əql

kimsənələrin nəzarətə mübaşirəti olmaq səbəbilə xəzineyi-amirə nə mərtəb də nüquddan xali olmuşdu. Bu keyfiyyətə hali olduqda mən tədbirinə iqdam etdim və qərar qoydum ki, çakərani-dərgahdan hər kimsə ki, bir şüglə və ya bir vilayətin hökumətinə mənsub olsa, fəraxuri-halına görə bir məbləğ bərsəmi-peşkəş xəzinəyə təslim etsin və əlavə hər zaman ki, qibleyi-aləm bir əmirin kaşanəsini təşrifi-qüdümu ilə mübarək etsə, sahibi-kaşanə əqmişeyi-nəfisə payəndaz və bir miqdar pul peşkəş eləsin. Bu növ tədbirin vasitəsilə indi ki, qibleyi-aləmin cülusunun yeddinci ilidir, xəzineyi-amirə əlhəmdü-lillahi-vəlminnə, niqudi-vafirədən malamalıdır. Ümuri-vəzarətin pişrəftində bəndeyi-kəminə tərəfindən bitəcrübəlik qeyri-mütəssəvvirdir, amma kəvakibin müqabilində tədbir göstərməyə əlhəq acizəm.

Bundan sonra sərdar Zaman xan şüru elədi:

– Bu çakəri-xalis, saqqalımın tükünü dövləti-əliyyənin xədamətində ixlas və hünər ilə ağartmışam. Məsələn, on il bundan əqdəm ki, taifeyi-Osmaniyyə Bəkir paşa Dəmirçioglunun sərakəskərliyi ilə yetmiş min nəfərə qərib xaki-İranə hücum gətirməyə müsəmməm olmuşdular: qibleyi-aləmin pedəri-büzürgüvarı İran qoşununun sərdarlığını mənə vagüzar etdi. Əgərçi bizim qoşunumuz da hesab və ədəddə taifeyi-Osmaniyyədən kəm deyildi, nəhayət, mənim heyfim gəldi ki, firqeyi-naciyyənin qoşunun güruhi-zallənin müqabilində tələfə verdirim. Ona binaən əmr etdim ki, Osmaniyyə sərhədindən ta nəhayəti-mülki-Azərbaycan tamam dəhaqinin ziraətini xarab etsinlər və çarpalarını qovub gətirsinlər, körpüləri dağıtsınlar və yolları pozsunlar. Vəqqa ki, Bəkir paşa sərhədimizə daxil oldu, əgərçi müqabilində bizim qoşundan bir nəfər görmədim, amma yollar bir mərtəbədə xərab olunmuşdu ki, əsla özü ilə topxana gətirməyə qadir olmuyub, ancaq atlı və piyadəsilə ənvai-zəhmətdə Təbrizə varid oldu və hər tərəfə dəstə göndərib zəxirə təhsilinə iqdam etdi. Əlinə bir həbbə və bir öküz və qoyun düşmədi. Naçar üç gündən sonra üstən və xizan, ac və əfsürdə Təbrizdən kusi-rehlət döyüb qaçdı.

Bu tədbir ilə mülki-İran taifeyi-biganənin hücumundan məhruz qaldı. Yolları pozmaq və körpüləri yığmaq bir mərtəbədə tədbiri-müfid göründü ki, dövləti-əliyyə Bəkir paşa qaçandan sonra dəxi belə səlah gördü ki, onları həmişə bu qərarda baqi qoysun, dübarə taifeyi-biganənin hücum gətirmək ehtiyatı ilə. Bu təriq ilə dövləti-

əliyyənin qoşunundan bir nəfərinin də dəxi burnu qanamayıb, əsakiri-mənsurənin cümlə-kəmsayə düşmənlərin vəhşəti üçün salim qaldı.

Belə işlər xüsusunda asitaneyi-əliyyənin qoca iti tədbir göstər-məkdən aciz deyil! Amma kəvakib ilə müxalifət etməkdə əqlim hər bir əlacdan qasir görünür....

Şahın vəhşəti qayətdə ziyadələnməyə başladı. Sonra müstövfi Mirzə Yəhya təkəllümə gəldi:

– Bu bəndeyi-həqir vəzirin əqrəbi və dəst-pərvərdəsi olduğum səbəbə və onun vücudu vasitəsilə bu mənsəbə yetişdiyinə görə, iklas və səadət göstərməkdə bilkülliyyə onun niyyəti-əsənəsinə və qaydasına peyrəvülük etmişəm. Müşəxxəsdir ki, qoşunun və vasiqi-sahibi-mənsəbanın məvacibi qibleyi-aləmin fərmanı mucibincə və mənim imzam ilə vilayətlərin mədaxilindən həvalət olunur. Çünki xəzineyi-amirdə nüquddan nöqşan görsənmişdi, necə ki, vəzir zikr elədi, ona binaən mən bu cəhətdən qayətdə diləfsürdə idim. Əgərçi mən fəramini-mənacibi imza edib vilayətlərə həvalə etmişəm ki, məvaciblərin qəti ilə dövləti-əliyyə xalqın nəzərində bietibar görünməsin; amma məxfi hər bir vilayət hakiminə piş-əz-vəqq məktub göndərmişəm ki, mənim tərəfimdən cüdagane nəviştə olmamış məhz fərman mucibilə məvacib icra etməkdən etiraz etsinlər. Həmin tədbir səbəbilə xəzineyi-amirənin mədaxili çox təzayüd behəm edibdir və qoşun xalqı və sahibmənsəblər əgərçi bivüsuli-məvacib qalıblar, amma sülh və asayiş zamanı olmaq səbəbilə və İrənin kəməli-ucuzluğuna görə məvacibə zifadə möhtac olmayıblar.

Belə işlər xüsusunda mənim zehni-dəqiqim yədibeyza göstərir; lakin kəvakibin təsirini rədd etmək üçün doğrusu, heç bir çarəyə əqlim çatmır...

Növbət yetişdi mollabaşıya, təqdir elədi:

– Cənab əqdəsi-ilahi qibleyi-aləmin vücudi-mübarəkini əimmeyi-əthar hörmətinə cəmi-afati-səməvidən və ərzidən məhfuz etsin! Bu daiyi dəvami-dövləti-qahirənin iklas və sədaqəti, silsileyi-cəlileyi-Səfəviyyəyə nisbət tövsifdən xaricdir!

Qibleyi-aləmin pedəri-büzürgüvarları zamanında mənsəbi-mollabaşılığa sərəfraz olduğumda nisfi-İrə, hətta payi-təxtin yarısı dəxi sünni məzhəb idi. Əvvələn, məvaizi-Həsənə və saniyə, təxvifati-kəsirə səbəbilə tamam sünni məzhəbləri rahi-rasti-məzhəbbisna əşəriyyəyə hidayət etmişəm.

İndi allahın kərəmindən səfheyi-İranda beş-altı nəfərdən ziyadə sünni tapılmaz. Bu xüsusda İran xalqından dəxi kəmalı-rızaməndliyim var ki, bəməcərrədi-təklif qədimi ata və babalarının məzhəblərindən əl çəkib hidayətə rəğib oldular.

Hətta mən istədim ki, cühudlara və ermənilərə dəxi əl qatıb onları da şiə məzhəbinə döndərim, amma bir para xeyrəndiş kimsənələr məsləhət görmədilər ki, lüzumu yoxdur. Çünki hər torpaqda cühudan və ermənidən bir az var, bizim torpağımızda dəxi bir az olmaqları məsləhətdir.

Əlavə, müşəxxəsdir ki, əimeyi-ətharın əhadisi-sərihəsi mucibincə islam mülkində təxtə və taca malik olan kimsənə zati-şərif və vacibbüttaət məhsub olunmaz. Zira ki, bu dərəcəyi-aliyə imama və ya onun naibi müctəhidi-ələmə mütəəlləqdir. Ona binaən mən cəmi xütəbaya hökm yazdım ki, tamam vilayətlərin mənabirində xalqa elam etsinlər ki, haman əhadisin silsileyi-Səfəviyyəyə şümülu yoxdur. Zira ki, xanəndani-nübüvvətdən və dudimani-imamətdən zühur ediblər və vazəhd ki, əimmə haman əhalisi qeyrilərinin haqqında buyurmuşlar, nə öz övladlarının.

Bu övqat ki, qibleyi-aləmin vücudu təsiri-kəvakibdən məhəlli-xətərdədir, mənəm ürəyim qüssədən, tabadakı balıq kimi büryan olur və qasir əqlimə belə yetişir ki, o məlun münəccimbaşının özü bu işin çarəsini bizdən artıq bilir. O qibleyi-aləmə xəyanət edibdir ki, kəvakibin təsirini bildirib, dəfinin əlacını izhar etməyibdir, əlbəttə, bir xəbis fikrə görə: necə ola bilər ki, zəhri göstərə, padzəhri göstər-məkdən özünü kənar çəkə?

Peyğəmbər səlavətüllahi-əmyah buyurubdur ki: “Küllü münəccimin kəzzab!” Bu hədisi mən onların öz əhvalına isnad edirəm, nə elmlərinə. Çünki o məlunların xəbarı əksər övqat nəticə bağışlayır, amma özləri yalançı və bədzatdırlar!

Qibleyi-aləm onun özünü çağırısın, bu hadisənin dəfi üçün onun özündən əlac istəsin. Əgər üz gətirsə, boynunu vurdursun.

Mollabaşının münəccimbaşılı ilə ədavəti-sabiqəsi var idi. Bu keyfiyyət onun üçün çox yaxşı vəsilə göründü ki, onun və sair münəccimlərin guri-pədərinə yandırısın.

Əlhət, münəccimbaşılı dəxi görünür ki, çox əhməq imiş. Nə lazım olmuşdu ki, belə vəhşətli xəbəri şaha verib bu qalmaqla səbəb ola və özün dəxi həlakətə sala?

Münəccimbaşıya əvaxirdə bu bəhsi varid edirdilər, cavab verirdi ki:

– Mən qorxdum ki, əgər bu xəbəri şaha əqdəm yetirməsəm, özgə münəccimlər onu yetirərlər; mən şahın nəzərində xərinadan qələminə gedərəm, mənəsbədən məzul ollam.

Bəhər surət, şahın münəccimbaşından haman namübarək xəbərə görə zəhləsi getmişdi. Mollabaşının təhriki olmamış da bu halda kəməli-qeyz ona üz verib, xacə Mübarəki qaim sövt ilə səda etdi. Xacə hazır olduqda, buyurdu ki:

– Bu saat fərraş göndər, münəccimbaşını mənim hüzuruma gətirsin!

Xacə qayıdıb, bir saatdan sonra münəccimbaşı hazır oldu. Şah qəzəblənmiş aslan kimi dizi üstə çöküb xitab etdi:

– Pədərsüxtə, kəvakibi afətindən məni qorxudarsan və əlacını gizlərsən?! Cəllad!

Tüfətül-eyndə cəlladi-mühib belində xəncər, əlində tənab içəri girdi. Biçarə münəccimbaşının ərvahı uçub başladı yarpaq kimi titrəməyə. Şah cəllada buyurdu ki:

– Apar bu səgin bu saatda boynunu vur!

Sərdar Zaman xan əgərçi əhli-şəmşir idi, amma çox rəqiqülqəlb adam idi, münəccimbaşının halına tərəhhüm edib, ayağa durdu, ərz elədi ki:

– Təsəddüqün olum, bu səgin boynu vurulandan sonra hadisənin dəfi üçün kimdən əlac soruşacağım? Bu bəndeyi-zəlil, istida edirəm ki, mənim saqqalımın ağ tükləri hörmətinə onun qətlindən güzəşt edib, hadisənin əlacı xüsusunda ondan tədbir soruşasınız. Əgər müvafiqi-xahiş cavab verməsə, o vaxt müqəssir və müstəvcibülqəttidir.

Şah cəllada buyurdu ki:

– Onu qoy get!

Sonra münəccimbaşıya rücu edib dedi ki:

– Məlun, bu saatda hadisənin dəfinə əlac göstər!

Biçarə münəccimbaşı yaman halda idi. Hadisənin dəfinə heç bir əlac bilməyirdi. Amma ölüm qorxusundan izharına iddam edə bilmədi; ərz eylədi ki:

– Təsəddüqün olum. Hadisənin əlacı mümkündür. Mənə bir saat möhlət verin, gedim “Zici-Uluğ bəy”ə müləhizə edim, qayıdım ərz eləyim.

“Zici-Uluğ bəy” də hərgiz bu növ hadisələrin dəfi üçün bir şey mərquq deyil, amma münəccimbaşı istədi ki, bu bəhanə ilə özünü ustadı mövlana Cəmaləddinin yanına salsın və ondan məşvərət soruşsun; çünki onu nücum elmində özündən artıq təcrübəli bilirdi.

Şah rüsxət verdi. Münəccimbaşı çıxmamış xacə Mübarək içəri girib ərz elədi ki:

– Mövlana Cəmaləddin hüzuru-mübarəkə müşərrəf olmaq istəyir.

Şah buyurdu:

– Çağır gəlsin!

Münəccimbaşına dedi ki:

– Bir az hüzurda qal!

Mövlana otağa daxil olub şaha lazimeyi-sitayış əmələ gətirdi. Şahın işarəsilə oturub ərz elədi ki:

– Qibleyi-aləm sağ olsun, əgərçi bu bəndə pirlilik səbəbilə dər-xanədən kənar olub guşəgirlik ixtiyar etmişəm, lakin bu övqat, yəni novruzdan on beş gün keçmiş Mərrixin Əqrəb ilə iqtiran etmələrindən qibleyi-aləmin zatimübarəkinə ehtimali sədəməyi-üzma olduğu üçün vacibatdan bildim ki, hüzuri-pürnura şərəfyab olub, piş əz nəqq hadisəni elam edib, dəfinə tədbir göstərim. Bu xatirə ki, məbada bu keyfiyyət cavan münəccimlərin bəsirətindən məxfi qala!

Şah nəhayətdə xoşhal olub buyurdu ki:

– Mövlana, biz elə o xüsusda göftgu edirdik. Hadisə məlumdur. Tədbirini izhar edin.

Mövlana ərz elədi ki:

– Qibleyi-aləm bu əyyami-nühusətdə, yəni novruzdan on beş gün keçənədək özünü səltənətdən xəlv edə və təxtü tacı təslim eyliyə bir mücrim və vacibülqətl kimsənəyə və özü xəlqin nəzərindən napədid ola. O surətdə kəvakibin təsiri haman mücrimin başında çat-layacaq; çünki o vaxt İran padşahı odur.

Elə ki, hadisə vaqe olur və o mücrim ki, sahibi-təxtü tacdır, hələ-kətə yetişir, o zaman qibleyi-aləm ixtifadan çıxıb genə təxtü taca malik olur və kəmal-iqbal və afiyətdə səltənət edir.

Amma gərək xəlqdən bir kimsənə bu tədbiri bilmiyə və zənn etmiyə ki, qibleyi-aləm ariyətən təxtü tacdan əl çəkir; ta ki, haman mücrimi ki, təxtə çıxacaqdır, müstəqillən padişah bilələr və gərək hərəmxana xatunlarının da təlaqı verilib kəbin kağızları yırtıla.



Sonra təklif oluna ki, Abbas Məhəmməd oğluna ki, dəxi padşah deyil və bir fərddir, əfradinasdən budadə mənquhə olub fəqr və qənaətə razı olurlarmı? Hər birisi ki, razı olsa, ona dübarə Abbas Məhəmməd oğluna nikah oxuna və kəbin kağızı yazıla və hər biri ki, razı olmasa, haman saat buraxıla...

Münəccimbaşı məhləkəndən qurtardı. Şahın bəşərəsindən bilkül-  
liyyə qorxu əsəri rəf oldu. Rəngi ağarmış ikən qırmızılığa təbdil tapdı.

Əfradi-məclisdən mövlanın əql və kəmalına afərin sədası səqdə bülənd oldu. Şah bəşəşət ilə mollabaşıya mütəvəccəh olub sual etdi ki:

– Əhkami-şərə mütəbiq bir qayətdə mücrim və vacib-ülqətl kim-sənə nəzərdə varmı ki, səltənəti və təxtü tacı ona vagüzər edək.

Mollabaşı cavab verdi ki:

– Pərvərdigari-ələm qibleyi-ələmə əmri-təbii kəramət etsin. Bu şəhri-Qəzvində bir nəfər nabəkar peyda olubdur ki, cəmi ruyi-zəmində ondan mücrimlər və qətlə müstəhət bir kimsənə tapılmaz; adına Yusif sərrac deyirlər. Məlum deyil ki, harada tərbiyə tapıbdir. Ancaq bu övqat şəhri-Qəzvində sakin olduğu üçün əcamir və övbaş-dan özünə mürid cəm edib, həmişə üləmayi-giramın və xüddami-şəriəti-qərranın zərbinə və zəmminə zəbangüşadır.

Bu məlun həmişə öz müridlərinə sərəhətən zikr edir ki, guya üləmayi-giram əvamə firib verirlər. Məsələn, onun əqidəsilə guya ictimad lazım deyil və xüms və imam malı vermək xilafdır və guya üləma fəvt olan müctəhidin rəyində qalmağı o cəhətdən avama caiz görmürlər ki, özlərinin bazarı rəvac olsun. Və bundan əlavə, dövləti-əliyyəyə dəxi bəhlər varid edir, deyir ki, kətxudadan tutmuş padşahadək küll ərbabi-mənasib əhli-zələmə və qütaüttəriqdirlər, mülk və millətə hərgiz bunlardan bir mənəfəət aid deyil, həmişə öz həvai-nəfsləri ilə biçarə xalqı cərimə və müaxizə və müaqəb edirlər, öz rəftarlarında heç bir qanun və qaydaya mütəmməsik deyillər, bu günə rəftar ancaq əhli-zülmün və qütaüt-təriqlərin əməlidir. Və dəxi zikr edirlər ki, məzhəbi tənəsüxə qaildir.

Bu daiyi-dəvami-dövləti-qahirə belə səlah görürəm ki, qibleyi-ələm səltənəti və təxtü tacı bu məluna təslim etsin ki, kəvakibin təsirindən öz cəzasına yetişib dərəki-əfsələ vasil olsun.

Əfradi-məclis küllən bu rəyi təsdiq edib qaim sövt ilə dedilər ki:

– Yusif sərrac pədərsüxtə bilkülliyyə qətlə səzavar və bəlayi-asimaniyə müstəhəqdir.

Şah xoşhal olub buyurdu ki:

– Raziyam onun həlakına! Sabah bu tədbir tamam və kamal mücrə olunacaqdır.

Əfradi-məclisi mürəxxəs etdi. Məclis dağıldı.

Olur ki, xanəndələr bu güzarişin vüquunda şübhə edib onu kizbə həml edələr; bu surətdə mən onlardan təvəqqe edirəm ki, “Tarixi-Aləm-Arada Şah Abbasın cülusunun yeddinci ilində sadir olan vəqaiyə mülahizə etsinlər.

İndi bizə lazımdır ki, Yusif sərracı tanıdaq ki, kimdir?

Şəxsi-məzkur Qəzvinin qəryələrindən Kərbəlayı Səlim adlı bir dehqanın oğlu idi. Çünki Kərbəlayı Səlim bir mömin və müttəqi adam idi, istədi ki, oğlu molla olub üləma silkinə daxil olsun. Ona binaən onu uşaq ikən gətirib şəhri-Qəzvində məktəbə qoydu. Bir neçə ildən sonra Yusif sərrac ki, həddi-bülüğa yetişib, asari-rüşd özündə mülahizə elədi, təhsili-elm üçün İsfəhana getdi. Oradan dəxi bir neçə ildən sonra Kərbəlaya rəvanə olub, böyük alimlərin məclisində təkmili-ülümə-şüru etdi. Müddəti-mədid, orada məks edib tamam ülumi-islamiyyəyə vəqif oldu. Çünki üləmanın əksəri-ümurda təqəllübünü müşahidə edirdi ki, ona binaən bu sinfə nifrət bəhəm edib, istəmədi ki, özünü onların zümresinə daxil etsin.

Kərbəladan qayıdıb varid oldu Həmədana; orda usta Xəlilin yanında qırx yaşında ikən sərraclıq sənətini bir il müddətində öyrənib Qəzvinə müraciət etdi. Zira ki, bu şəhər paytaxt olduğu üçün onun sənətinin rəvacı burada artıq görünürdü.

Qəzvinə varid olandan sonra təəhhüd ixtiyar edib dükan açdı, öz kəsbi ilə özünü və əyalını saxlamağa məşğul oldu.

Çünki bir mərdi-səlimünnəfs və nikukar idi, həmişə üləmanın vəərbabi-mənasibin hərəkati-naşayistəsi onun xatirinə toxunub, onların zəmmindən və zərbindən dilini saxlamağa qadir ola bilmirdi. Əgərçi bu növ cangüdəzliq ona sadıq və xezrəndiş dostlar bəhəm etdi, nəhayət, axırda bədbəxtliyinə bais oldu.

Sabahı gün şahın buyruğu ilə günortaya iki saat qalmış tamam əyan və əşrəf və ərkani-dövlət və üləma və sadat və cümləərbabi-mənasib, kətxudadan tutmuş vüzərayadək dərbari-şahidə hazır olub, hər kəs öz yerində durub kəmalisükut və biistehzarlıq ilə şahın hüzuruna müntəzir idilər. Bu halda şah başında tac və əlində cəvahir nişan toppuz, qolunda cəvahir bazubəndlər, belində kəməv və şəmşiri-mürəssə zahir olub dərbar otağında ki, bir arşın yerdən rüfətli və

xalqa baxan tərəfi bilmərrə açıq və bihaildi, təxtə çıxıb oturdu və üzün hüzari-dərbada tutub xitab elədi:

– Camaət, imdi yeddinci sənədir ki, mən cənadi-əqdəsi-ilahinin məşiyəti ilə sizə padişaham və biqədri-imkan sizin hər birinizə nəvaziş və mərhəmət göstərmişəm və sizdən dəxi çox razı və xoş-nudam; çünki Səfəviyyə ocağına olan iradə təbəbilə həmişə mənə ixlas və sədaqət göstərirsiniz.

İndi bir para səbəblərə görə ki, kəşfini mən sizə lazım görmürəm, mən məcburam ki, səltənətdən əl çəkib təxtü tacı bir kimsənəyə vagüzar edim ki, bu rütbəyə məndən əlhəq və şayistədir. Haman şəxsi mollabaşı və sərdar Zaman xan və vəzir və müstövfi və mövlana Cəmaləddin və münəccimbaşı sizə göstərəcəklər. Gərək küllən gedib kəməli-şükuh və təntənə ilə onu gətirib, bu təxtin üstündə oturub, müstəqildən özünüze padişah biləsiniz. Vay o kimsənin halına ki, mənim fərmayışimdən təxəllüf edib, o şəxsin itaətində qüsur göstərə!

Şah bu sözləri tamam edib, tacı başından götürüb təxtin üstünə qoydu və tamam libası-faxirini soyunub, şəmşir və kəmərinəni açıb, bir mündəris libas əyninə geydi və xalqa mütəvvəccəh olub dedi ki:

– İndi mən əfradi-nasdan bir mərdi-fəqirəm: Abbas Məhəmməd oğlu. Dəxi məni axtarmayın ki, görə bilməzsiniz! Xudahafiz! – deyib, təxtədən düşüb hərəmxanaya rəvanə oldu.

Hüzari-məclis heyran qaldılar. Bilmədilər ki, bu keyfiyyəti nəyə həml etsinlər...

Hərəmxanədə cümlə hərəmlər şahın fərmayışı ilə bir otağa hazır olub qüdümunə müntəzir idilər. Şah mündəris libasda haman otağa daxil oldu. Xubani-hərəm onu bu heyətdə görəndə az qaldılar qəh-qəhə etsinlər, amma şahın mühib baxışı və qaş-qabağı olara bu hərəkətdən mane oldu. Şah haman saat xacə Mübarəkə buyurdu ki:

– Molla Rəsulu özünün iki yoldaşı ilə hüzura gətir!

Mollalar dıxarıda pişəzvəqt hazır olmuşdular. Hüzura daxil olduqda şah oturmağa işarə etdi. Sonra üzün hərəmlərə tutub xitab elədi:

– Mənim əziz həmfıraşlarım! Mən kəməli-əfsus ilə məcburam ki, bir yaman xəbər sizə elam edəm. Sizə məlum olsun ki, indiyə mən dəxi İrənin padişahı deyiləm, dəxi mənim imarətim və dövlətim yoxdur ki, sizi zinət və zivərdə və alişan otaqlarda saxlayam. Mən əfradi-nasdan bir fəqir və biçiz-kimsənəyəm. Ona binaən labüddəm

ki, sizin tələqınızı verib cümlənizi azad edim ki, hər kəsə meyliniz olsa, onu ixtiyar edəsiniz.

Sonra üzün Molla Rəsula tutub buyurdu ki:

– Bunların siğeyi-tələqlarını cari eylə!

Molla Rəsul hamısının tələqını yanındakı ədleyin hüzurunda oxudu.

Xubani-hərəm gördülər ki, bir qərribə iş üz verdi, çox xövfə və iztiraba düşdülər. Heç keyfiyyətdən hali olmadıqları üçün bilmədilər ki, bu necə qəziyyədir, cümləsi heyran qaldı...

Tələq tamam olduqda şahın buyruğu ilə onların kəbin kağızlarını xacə Mübarək yırtdı. Şah dübarə xubani-hərəkə müqəvəccəh olub dedi ki:

– Əgər sizdən hər biriniz fəqrə və qənaətə razı olub, məni, yəni Abbas Məhəmməd oğlunu ərliyə qəbul edirsə, təzədən bu ibarət ilə ona siğeyi-nikah oxutdurram.

Hərəmlərin küllisi təzədən razı oldular ki, şaha mənkuhə olsunlar, çünki şah çox cavan və göyçək oğlan idi və bir də hərəmlər bu əmri zarafat kimi bir şey qiyaş edirdilər və hərgiz əgillərinə çatmırdı ki, Şah Abbas qəflətən bir Abbas Məhəmməd oğlu ola. Amma onların cümləsindən iki nəfər dilbəri-xubru ki, xilafi-rizaları ilə şahın hərəmxanəsinə düşmüşdülər, qayət şərm ilə və ahəstə səslə ərz etdilər ki:

– Biz padişaha mənkuhə olmuşduq və öz bəxtimizdən və dərəcəmizdən çox xoşnud idik; indi ki, bu bəxtəvərlikdən məhrum olduq, Abbas Məhəmməd oğluna ərə getməyi qəbul etmirik.

Haman saat bu iki nəfər mürəxxəs olundu. Onların birisi gürcü qızı idi ki, Gürcüstan valisi şaha peşkəş göndərmişdi; haman günün sabahısı öz əmisi oğlu ilə tamam cəvahiratın və məlbusatın götürüb, ziyadə pul ilə vətəninə müraciət etdi.

Gürcüstanda onun nəqlinə bəvər etməyib, belə fərz edirdilər ki, guya o qaçıbdır və istəyirdilər ki, onu geri qaytarsınlar. Amma bilmirəm ki, nə əmr vəqə oldu ki, onu unudular və bu qız bir cavan gürcüyə ərə gedib axır ömrünədək Gürcüstanda qaldı.

O birisi dilbər Qəzvin əhlindən bir tacirin qızı və bir cavan və xoşru oğlana namzəd idi. Xubru olmaq üçün qəflətən şahın dəllallarının çuğulçuluğu ilə atasından mütəlibə olunub şahın hərəmxanəsinə daxil olmuşdu; zikr olunan keyfiyyəti öz arzusuna yetişməyə vəsilə bilib atası evinə qayıtdı və namzədinə vasil oldu.

Sair hərəmlərin nikahı mücəddədən Abbas Məhəmməd oğluna oxunub xacə Mübarəkə ömr olundu ki, cümləsini haman saat Qəzvinin altıncı küçəsinin başında müəyyən olunan bir evə piyadə götürüb yetirsin, özü dərbari-şahiyyə qayıtsın. Sonra Abbas Məhəmməd oğlu hərəmxanadan çıxıb uzaqlaşdı, napədid oldu.

Yusif Sərracın dükanı şah məscidinin meydanının məşriq səmtində vaqe idi. Günortadan iki saat keçmişdi. Yusif Sərrac fərizeyi-zöhrü əda edib, oturub, əlində bir cilovu tikib tamam edirdi, çünki müştəri tapşırırmışdı ki, gərək o gün hazır ola. Yanında dostlarından iki nəfər dəxi var idi ki, onun söhbətinə qulaq asırdılar. Yusif Sərrac bahalıqdan şikayət edirdi ki, biçarə fəqir kəslər haman il çox iztirara düşmüşdülər; çünki keçən il nəhayətdə quraqlıq olmaq səbəbilə və Qəzvinin ətrafında suyun qilləti cəhətilə əksəri-məhsulat yanib əmələ gəlməmişdi. Bu keyfiyyət bahalığa bais olmuşdu. Yusif Sərrac deyirdi:

– Təəccüb edirəm, bu dövlətdən ki, Qəzvinə su çıxarmaq üçün həzar günə istitəət və qüdrəti var, amma belə qəflətdədir ki, əsla bu əmrə mültəfit olmayıb öz röyasının halına və paytaxtının rəvnəqinə təvəccöh etmir.

Bu halda meydanın məğrib səmtindən bulut kimi toz qalxdı. Yusif Sərrac iynəsi əlində başın yuxarı qovzadı, gördü ki, bir əsas peyda oldu və əsla xəyalından keçirmədi ki, bu əsas və tədarük onun üçündür.

Qabaqda on iki şatır qıvrıq geyinmiş cəharguşə börk başlarında, onların dalısınca on iki ələmdar əlvan, ələmlər əllərində, sonra dəstəyi-pişxidmətan ki, birisinin başında bir məcməyi var idi. Dəstəyi-fərraş, əllərində ağac, onların əqəbində miraxur, yedəyində bir türkmən atı: cəvahir nişan yəhər və əsbab üstündə, müressə rəxt başında, mirvarid sinəbənd döşündə, zümrüd qotaz boynunda.

Bunlardan sonra mollabaşı və sərdar Zaman xan, vəzir və müstövfi və mövlana Cəmaləddin və münəccimbaşı, üləmayi-giram və sadıqi-üzam və sair əyan və əşrəf vəərbabi-mənasib və bir dəstə piyada və bir dəstə atlı kəməli-şükuh və aram ilə gəlirdilər.

Elə ki, Yusif Sərracın dükanına bərabər oldular, hamısı dayandı, mollabaşı və sərdar irəli durub, Yusif Sərraca kurnuş etdilər. Yusif Sərrac ayağa durub təvazö elədi, amma qayət təəccübdə. Sonra mollabaşı təkəllümə gəlib dedi:

– Qəzanın təqdirindən, usta Yusif, bu gün sən bizim padişahımızsan. İranda səltənət xətti bu halda Şah Abbasın vücudundan xalidir. Bizləri sərəfraz və xoşbəxt eləyin, dərbərisəhiyyə təşrif-fərma olun ki, cülusi-hümayun vaqə olsun.

Yusif Sərrac kəmalitəhəyyürə düşüb heç bilmədi ki, bu nə vaqədir. Onun qabağında tamam ərkani-dövlət durmuşdular. Bu sözləri ona mollabaşı deyirdi ki, İranda bir mətin kimsənə hesab olunurdu. Amma keyfiyyət bir mərtəbədə qərib idi ki, Yusif Sərrac onun doğru olmağına, bəvəcudi ki, gözü ilə görürdü, hərəgiz etibar edə bilmirdi. Aqibət məqami-cəvaba gəlib dedi:

– Mənim məxdumum mollabaşı, mən cənabınızı İranda mətin adamlardan hesab edirəm, bilmirəm ki, aya dəli olubsunuz, ya bəng atıbsınız ki, bu qəbil sözləri mənim üzümə deyirsiniz. Mən bir fəqir sərrac babayam. Mən hara, xəttü tac hara?

Vallah, mən anlaya bilmirəm ki, sizin bu hərəkətinizi nəyə həmlə edəm... Mat və heyran qalmışam. Təvəqqei-çakəranə edirəm ki, mənə sataşmayasınız!

Sərdar Zaman xan sözə şüru elədi:

– Usta Yusif, sən bu suatda qibleyi-aləmsən və biz cümləmiz sənə qulun və səki-asitanən varıq! Sənə çakəranə bizdən təvəqqe etmək münasib deyil, sən xüsvənanə fərmaş etməyə şayistəsən! Biz nə dəli olmuşuq və nə bəng atmışıq, cümləmiz əqli-səlim və şüri-kamildə varıq, amma həzrəti-barinin təqdirinə tədbil yoxdur. Bu gün külli-İran mülkündə sənə səltənətin müsəlləmdir.

Mollabaşının qovluna görə, dərbəri-şahiyyə təşrif-fərma olun ki, cülusi-hümayun vaqə olsun.

Sonra üzün dörd nəfər hazırda olan pişxidmətlərə tutub dedi ki:

Xələti-şahanəni gətirin, qibleyi-aləmi geyindirin!

Pişxidmətlər əllərində məcməyi ilə ki, içində xələti-şahanə qoyulmuşdu, dükana ayaq basdılar, məcməyini yerə qoyub şüru etdilər, Yusif Sərracın köhnə paltarını soyundurmağa və xələti-şahanəni ona geydirməyə.

Müxəlifət bir yana çatmazdı. Yusif Sərrac məqami-təslimlə durdu ki, üqələ öz xahişlərini əmələ gətirsinlər. Elə ki, libas geyinmək tamam oldu, miraxur mürəssə rəxtli atı qabağa çəkdi. Yusif Sərracı mindirdilər ata, əsas qərarı-səbiq üzrə dərbəri-şahiyyə rəvanə oldu. Fərraşların küçələrdə “berəvid! berəvid!” səsi hər dəqiqədə ərsə dayandı. Tamam əhli-Qəzvin zükürən və ünəsən, sağırən və

kəbirən pəncərələrə və damlar üstünə çıxıb nəzzarəyə məşğul oldular və keyfiyyətdən müxbir olmadıqları üçün cümləsi heyrətdə qaldı.

Dərbari-şahinin qapısında fərraşlar Yusif Sərracı atdan düşürdülər. Mollabaşı və sərdar Zaman xan qolundan yapışıb kəməli-təzim ilə imarətin otağına daxil etdilər və səltənət təxtinin üstündə oturdular. Ərkani-dövlət, üləma və sadat, əyan və əşrəf və ərbabi-mənasib otağın qabağında səf çəkib əl-əl üstə durdular. Mollabaşı dua oxuyub taci-səltənəti qoydu Yusif Sərracın başına, şəmşir və kəməri-mürəssəni bağladı belinə, cəvahir bazubəndləri asdı qollarından, mükəlləl top-puzu verdi əlinə, genə bir dua oxuyub, üzün xəlqə tutub dedi:

– Mübarəkbad edin!

Mübarəkbad sədası xalqdan asimanə bülənd oldu və bargahın imarətlərindən əksi təkrar tapdı. Kərrənayi-şadiyanə başlandı çalınmağa. Bu halda sərayi-şahidən göyə bir fişəng buraxdılar. Bu əlamətə görə şəhərdən xaric qələ toplarından yüz on tir şənlik topu atdılar.

Əgərçi Sədi və Hafizdən sonra İranda şer qayətdə tənəzzülə düşüb şüəranın əşarı küllən biməzmun və məhz puç ləffazlıq olmuşdu, amma genə əlhəmdülillah o halda bir neçə nəfər sahibi-cövhər şair peyda oldu ki, bədahətən cülusi-hümayun üçün qəsaidi-qərra inşa edib, Yusif şahın təxtə çıxmağını tərif və özünü hikmətdə – Süleymana, səxavətdə – Hatəmə, şücaətdə – Rüstəmə, qüdrətdə – qəza və qədərə təşbih eləyib nəzərdən keçirdilər və tarixi-cülusunu nük-təsən-cani-Qəzvini belə tapdılar:

“Şahi-xuban nəbud Yusifi-ma,  
Leyk u şahi-mülki-İran şod”.

Elə ki, bu əmal tamam oldu, mollabaşı xalqa elan etdi ki:

– Mürəxəssiniz!

Hamı dərbari-şahidən çıxdı, ancaq Yusif şah qaldı təxtin üstündə, qabağında xacə Mübarək, başqa bir neçə xacə ilə və Əzim bəy pişxidmətbaşı və bir neçə pişxidmət və otaqdan dişrə fərraşlar.

Yusif şah təhəyyür aləmində fikrə piçidə oldu. Bir neçə dəqi-qədən sonra xacə Mübarəkə üzün tutub soruşdu:

– Siz kimsiniz?

Xacə Mübarək cavab verdi ki:

– Biz sizin çəkərani-müxlisiniz: xacəgani-harəmik, mən buların böyyü və bular da mənim zirdəstlərimdir.

Sonra pişxidmətlərə üzün çevirib soruşdu ki:

– Siz kimsiniz?

Əzim bəy pişxidmətbaşı cavab verdi ki:

– Biz sizin kəminə nökrələriniz: pişxidmətlərik, mən buların rəisiyəm, bular da mənə tabedirlər.

Yusif şah soruşdu ki:

– Bəs o dışarıda görükənlər kimdir?

Əzim bəy cavab verdi ki:

– Olar da firqeyi-fərraşdır ki, həmişə xidmət üçün kəmərbəstədirlər.

Yusif şah buyurdu ki:

– Siz dəxi çölə çıxın. Xacə Mübarək, sənin zirdətlərin də çölə çıxsınlar, sən qal!

Elə ki, hamısı qayıb oldu, Yusif şah xacə Mübarəki yanına çağıraraq dedi ki:

– Sənin bəşərəndən mən görürəm ki, sən gərək yaxşı adam olasan. Sən allah, mənə söylə görüm ki, bu qəziyyəyə səbəb nədir. Çünki sən həmişə Şah Abbasın əndərununda olubsan, mümkün deyil ki, bu qəziyyə sənə məlum olmasın.

Xacə Mübarək vaqiən çox saf və sadıq adam idi. Fikir etdi ki, qibleyi-aləmin sualında həqiqəti gizlətmək cayız deyil. Çünki həmişə Şah Abbas oturan otağın qapısının dalında dururdu ki, çağırılan saat xidmət üçün hazır olsun, ona binaən, keçən gündə vaqə olan güzarışı və ərkanı-məşvərətin gövtgusunu tamam eşitmişdi, əhvalatdan xəbərdar idi. Qəziyyəni ibtidadan intihayədək Yusif şaha nəql etdi.

Yusif şah soruşdu ki:

– Bəs Şah Abbas haradadır?

Xacə Mübarək cavab verdi ki:

– Bir gəda libası ilə müləbbəs olub napədid oldu. Məlum deyil ki, haradadır.

Yusif şah aqıl adam idi. Kəvakibdən onun hərgiz qorxusu yox idi. Ancaq bu növ qeyri-mütəarəf təriq ilə tərəqqi etmək onun ürəyinə bir vəhşət və qorxu salırdı. Nəhayət, bir belə cəmaətin vücudu ilə səltənətdən özünü kənar tutmağa əsla çarə görmədi. Naçar ümuri-səltənətin icrasına iqdam etdi. İbtida fərraşbaşı Əsəd bəy ehzar elədi; buyurdu ki:

– Bu saatda on iki fərraş özünlə götürərsən, gedərsən mollabaşı Axund Səmədi və sərdar Zaman xanı və vəzir Mirzə Möhsünü və



müstövfi Mirzə Yəhyanı və münəccimbaşı Sədrəddini və mövlana Cəmaləddini tutarsan, apararsan salarsan Ərkdə olan zindana, qayıdarsan gələrsən, əncami-fərmayışı mənə ərz elərsən!

Əsəd bəy baş vurub rəvanə oldu. Sonra Yusif şah pişxidmətbaşı Əzim bəyi ehzar edib buyurdu ki:

– Tapşır, mənə şam hazır etsinlər ki, bu gün bir zad yeməmişəm.

Pişxidmətbaşı ərz elədi ki:

– Tapşırmışam, aşpazlar şam üçün təam hazır etməyə məşğuldurlar.

Şah buyurdu ki:

– Bəs sən və xacə Mübarək gəlin otaqları və hərəmxanəni mənə bir-bir göstərin və məlum edin ki, mənim istirahət otağım hansıdır.

Pişxidmətbaşı və xacə Mübarək düşdülər qabağa, bir-bir əndərun otaqlarını göstərməyə şüru etdilər.

Əvvəlinci otaqda əlvən fərşlər döşənib, qəribə gül və giyah ilə və quş şəkilləri ilə divarı və səqfi münəqqəş olmuşdu.

İkinci otaqda habelə fərşlər döşənmişdi və divarlarında Səfəviyyə nəslindən vəfat edən padşahların və namdar şahzadələrin təsviri çəkilmişdi. Üçüncü otağın divarlarında İrənin sair silsilədən olan padşahlarının timsalı nəqş olunmuşdu. Dördüncü otağın divarlarında “Şahnamə”də yazılan İrənin qədim pəhləvanlarının və Mazəndəran divlərinin surəti yazılmışdı ki, bir-birilə cəng edirdilər. Divlər buyuzlu və quyruqlu çəkilmişdi. Beşinci otağın divarlarında Şah İsmayıl Səfəvi ilə sairələrin məbəyində vəqə olan cənglərin surəti rəqəm olunmuşdu.

Hərəmxanə otaqlarının cümləsinin divarlarında qız, oğlan şəkli yazılmışdı ki, oğlanlar qızlara gül dəstəsi təarüf edirdilər və qızlar oğlanlara piyalə verirdilər və hər otaqda rəxti-xab hazır idi.

Yusif şah hərəmxanə otaqlarının birisini özünün istirahəti üçün müqərrər edib xacə Mübarəkdən soruşdu ki:

– Hərəmlərin ziynət otağı hansıdır?

Xacə Mübarək ərz elədi ki:

– O başdakı otaqdır. Amma ağzı qıfıllıdır. Açarı sandıqdar Ağə Həsəndədir.

Şahın buyruğu ilə pişxidmətbaşı haman saat sandıqları hazır etdi. Ziynət otağının qapısını açdılar, şaha göstərdilər: bir böyük otaq idi; içində hər tərəfdən sandıqlar düzölmüş. Sandıqların qapağını götürdülər, qəribə-qəribə ziynət və zivərləri şaha göstərdilər; o cümlədən,

giranbaha kişmir şalları, lətif ünas libasları, pakizə ipək parçaları, cəvahiratdan qayırılmış güllər və guşvarələr və üzüklər və mümtaz mirvariddən boyunbağılar idi.

Yusif şahın üç qızı var idi. Böyüyü on dörd yaşında, ortancısı on iki yaşında, kiçiyi səkkiz yaşında: və iki oğlu var idi: altı yaşında və dörd yaşında. Qızlarının hər birinə bir gül və bir cüt guşvarə və bir üzük və bir boyunbağı və bir dəst libas və bir rizayi şal və övrətinə bir dəst libas və bir rizayi şal ayırdı; xacə Mübarəkə təslim etdi, buyurdu ki:

– Bunları apararsan Qəzvinin ikinci küçəsində mənim qədim evimdə övrətimə yetirərsən. Deyərsən ki: mənim cəhətimdən əndişə etməsin, sabah oğlanlarımı hüzura göndərsin.

Xacə Mübarək şeyləri iki nəfər fərraşə götürdüb getdi.

Bu vaxt gün qürub etdi. Pişxidmətbaşının təklifi ilə şah qayıtdı əvvəlinci otağa. Qızıl şamdanlar yanmışdı. Süfrə döşənmişdi. Şah əvvəl vüzu edib şam və xüftən namazını əda etdi. Sonra süfrə üstündə oturdu. Pişxidmətlər rəngarəng təamlar hazır etdilər. Şah yedi, doydu, süfrə yığıldı. Aftafa-ləgən gəldi, şah əlini yudu. Qəhvə gətirdilər, içdi. Qəlyan verdilər, çəkdi.

Bu halda fərraşbaşı Əsəd bəy daxil olub fərmayişi bitirdiyini ərz etdi. Şah buyurdu ki:

– Çox yaxşı, mürəxxəssən!

Sonra xacə Mübarək qayıdıb şeyləri yetirməyini ərz elədi və dedi ki:

– Şahın övrəti və qızları göndərilən töhfələrdən qayətdə vəcd etdilər. Nəinki onun cəhətimdən əndişə etmərlər, bəlkə bu qəziyyəi-mütərəqqibadən çox sevinirlər və şadlıqdan tullanıb-düşürlər.

Şah övrət-uşağı tərəfindən xatircəm oldu.

Xacə Mübarəkdən və pişxidmətbaşından bir para əhvalat soruşdu. Gecədən dörd saat keçdi. Ayağa durub xabgahına gəldi; rəxti-xabını saldılar.

Pişxidmətbaşına buyurdu ki:

– Qaravul müvəkillərinə tapşır: qərarı-sabiq üzrə hər yerdə qaravul qoysunlar.

Sonra rəxti-xabına girib yatdı. Pişxidmətbaşı və xacə Mübarək çıxdılar, hər birisi öz məqamına getdi.

Sabahı gün Yusif şah salam otağına təşrif gətirib Molla Rəməzanı və Qurban bəyi və Mirzə Cəlili və Mirzə Zəkini ki, onun dostla-

rından idilər və şahın olara hər xüsusda vüsuqu var idi, ehzar elədi, mənəbi-molla başlığı verdi Molla Rəməzana, sərdarlığı həvalə elədi Qurban bəyə, xanlıq ləqəbilə vəzarəti tapşırıdı Mirzə Cəlilə, müstövfiliyi Mirzə Zəkiyə, münəccimbaşılıq mənəbini bilmərrə mətruk etdi ki, dövlətə və millətə zərərdən başqa bir faydası yox idi. Buyurdu tamam vilayət hakimlərinə elamnamə və hökmi-müəkkəd göndərilsin ki, bu gündən sonra hərgiz cürət etməsinlər ki, biduni-təcvizi-şəri-şərif bir müsəlmanı mövridi-müaxizəyə gətirsinlər və bacarmasınlar ki, məhz həvayi-nəfləri ilə bir kəsi cərimə edələr və ya qətlə gətirələr və ya burun-qulağın kəsələr, gözün çıxardalar və hökmdən əlavə hər vilayətə mötəmid baxıcılar təyin oldu ki, gedib vilayətlərin əhvalatından və xalqın həvaicindən xəbərdar olub, gəlib ərz etsinlər.

Yusif şah bu baxıcıları hüzurə istəyib dedi ki:

– Hakimi-vilayətlərə mənəm tərəfimdən elam edərsiniz ki, Allah-dan qorxsunlar, nahaq iş tutmasınlar, xalqı talayıb dağıtmasınlar, rüşvət almasınlar; yəqin bilsinlər ki, bu növ hərəkət axırda onların özlərinin bədbəxtliyinə və həlakətinə bais olur.

Olar mükərrər müşahidə ediblər ki, bu növ rəftar ilə dövlət cəm edən kəslər axırda baş veriblər və ya kəməli-bədbəxtliyə və zillətə və məskənətə düşüblər. İranda bu növ ilə cəm olunan dövlətin hərgiz heç bir xanədana davamı olmayıbdır. Hanı damqanlı Cəfər xanın kürurları? Hanı Səlim xan Qaragözlünün dövləti? Hanı şirazlı Mirzə Nağının əmlakı? Padişahani-İran həmişə vəqta ki, bir sahibi-mənəbi mülahizə edirlər ki, pul cəm edib, sərvətə çatıbdır, haman saat bir bəhanə ilə onu məqami-müaxizəyə gətirirlər, hər nə vardır əlindən alırlar, özün həlak edirlər və ya zillətə və məskənətə salırlar.

Bu əmrədə hakimi-vilayətlər şəbihdirlər zəlilərə ki, qan soruş şişdikdə, sahibi oları sıxar, tamam sorduqları qanı qusarlar. Kimisi bu cəhətdən ölür və kimisi zəif və lağər olur. Fəəmma əgər hakimlər niknəfəs olub və öz həlal rizqlərinə qane olalar, həmişə öz dərəcələrinə baqi və xalq nəzərində müəzzəz və səlatin niyyətində mükərrəm olacaqlar və günbəgün rütbələri izdiyad behəm edəcək.

Bu sözləri təlqin edəndən sonra şah baxıcıları buraxdı. Sonra buyurdu ixrac məbləği mötədil miqdarədək təxfif tapsın və əmr etdi ki, hər yerdə yollar təmir olunsun və lazım məqamlarda və mənzillərdə körpülər və karvansaralar tikilsin və hər vilayətdə şəfəxanələr qayrılısın və mədrəsələr açılsın və susuz yerlərə su çıxarılsın, dullara

və yetimlərə, şillərə və korlara nanət və himayət göstərilsin və vilayətlərdə hər bisərupa özbaşına özünü üləma silkinə daxil etməsin, bu xüsusda mollabaşidan icazət istəsinlər və sinfi-üləma hər yerdə xalqın ehtiyacına kifayət edən miqdardan ziyadə olmasın və külli-üləmayə güzəran kifafınca xəzineyi-amirədən vəzifə qərardad etdi ki, səltənətə möhtac olub ərbabi-mənasibi xidməti-şahidə əhli-zələmə xitab etməsinlər və əmri-mürافیəni ki, səltənətin ümdə ləvazimatındadır, üləmanın əlindən alıb ərbabi-mənasibin süləhasına nagüzar elədi ki, millət mürافیə cəhətindən özlərini üləmaya möhtac görüb ancaq onları mərcə bilməsinlər və səltənədən uzaq düşməsinlər və buyurdu ki, vücuhi-bərr hər yerdə süləhadan dörd nəfərə müntəqil olub vilayətin füqərasına dəfqər üzü ilə sərf olunsun və hesabı divana göstərilsin; ta ki, füqəranın bəzi vücuhi-bərdən bəhrəyab olub, bəzisi məhrum qalmasın və əmr etdi ki, xüms və imam malı verilməsin ta övladi-rəsul-əleyhissəlam zilləti-sualdan azad olub sair xalq kimi öz kəsbləri ilə vəchi-məişət təhsil etsinlər.

Bu xüsusda mötəbər üləma Yusif şaha kütubi fiqhədən fitvalar çıxardıb göstərdilər. Və vilayətlərə elamnamələr göndərdi ki, bundan sonra bir kimsənə cürət etməsin ki, şaha və ümənayi-dövlətə və çakərani-dərgaha peşkəş versin və payəndaz salsın və heç kəs peşkəş vasitəsilə hökumət tapmağı təmənnə etməsin, ancaq öz ixlasını və hüsni-xidmətini bu mətləbin təhsilinə vəsilə bilsin və maliyyəti-divanı hər vilayətdə əmin şəxslərə təslim olunub xəzinə ismilə hər yerdə dursun və məsarifi-səltənət dəftəri üzilə təyin tapıb lazım olan övqatda hər yerin xəzinəsinə həvalə olunsun və rəaya bilkülliyyə həvaləcati-məsarifədən asudəhal qalsınlar. Və dəxi mədaxili-səltənətin izdiyadı üçün qərar qoydu ki, tacirlər və bəyzadələr və xanzadələr və şahzadələr, hətta üləma və sadat və sair sinfi xalq mədaxili əmlakdan şəhərlərdə ondan bir, dehatda iyirmidən bir xəzinəyə versinlər və qoşun xalqının və əhli-xidmətin məvacibi əsla lavüsul qalmasın ki, səltənətin nəqsidir; bəlkə həmişə vilayət xəzinələrindən bilatəxir mücra olunsun. Və bey və şəra olunan əmlakın qiymətindən dəxi xəzinənin nəfi üçün tümənə beş şahı vəz olunsun və qaideyi-beyü-şəra tərqi olsun ki, tənxaş sahibləri bu qaydanın vücuđu ilə rəhn alıb borc verməyə mail olmadıqları üçün ərbabi-həvaici müztər edirlər ki, mülk və mallarını ədna qiymətə beyi-şəra etsinlər, bu ümid ilə ki, vədə başında ərbabi-həvaic mülk və mallarının istirdadından aciz olacaqlar.

Çün Yusif şah bilirdi ki, miraxur yay fəslı padşahlıq atları yaylağa aparıb bəsləmək bəhanəsi ilə ətraf xalqına çox əziyyət və cəfalar yetirirdi və onları çapırdı, talayırdı və əmiri-topxanə topçuların cümləsinə xəzinədən məvacib götürüb heç birinə bir həbbə vermirdi və xəzinədar padşahlıq pulun içinə çox qəlp pul qatıb xalqa dağıdırdı və Qəzvin bəylərbəyisi xalqdan hədsiz rüşvət alırdı və daruğə dövlətlilərə füqəranın müqabilində üz görürdü, kətxudalar Qəzvinin küçələrini natəmiz saxlayırdılar cümləsini məzul edib, yerlərinə özünə məruf olan şayistə adamlar təyin buyurdu.

Mollabaşı Axund Səməd Ərkin zindanında zindanbandan eşitdi ki, onun mənsəbini həmçəşmi Molla Rəməzana veriblər, qüssəsindən fəcətən həlak oldu.

Yusif şah dəxi əmr etdi ki, Qəzvinin küçələri genəlsin və içində hər yerdə zahir olan quyular örtülsün ki, gəlib-gedənlər olara düşməkdən məhfuz olsunlar və xalqın ərzinə qulaq asmağa və dadına yetişməyə qayda və qərar qoydu və buyurdu ki: Qəzvinin füqərasına bahalıq cəhətilə padşahlıq anbarından buğda verilsin və sahibivüquf adamlardan və mahir kənkənlərdən bir məclisi-məşvərət bərpa olub Qəzvinə su çıxarmaq üçün göftgu olunsun və tədbir və dəstürüləmə təhrir olunub nəzərə yetişsin.

Bu vaxta Qolland taifəsindən bir parası fars xəlicinin qürbündə bir məhəldə süknə etmişdilər. Bu günlərdə oradan bir elçi əmələsi ilə Qəzvinə varid oldu ki, İran dövləti ilə məbəynlərdə ticarət üçün şürut bağlasınlar. Elçini əmələsi ilə Yusif şahın hüzuruna yetirdilər.

Onun nəvazişatından və əql və fərasətindən və qaideyicahandarlığından elçi və əmələsi vəcd etdilər. Bilkülliyə məramlarına nail olub tühəf və hədaya ilə mürəxxəs oldular və kəmalirizaməndlikdə müavidət elədilər.

Yusif şahın cülusundan bir həftə keçdi. Hər gün onun həsənətindən və ədalətindən növ-növ əlamətlər xalqa zahir olurdu. İran üçün əyyami-firuzluq, əyyami-səadət və iqbal üz verdi. Lakin çifayda, bəni-növi-bəşər heç vaxt yaxşı günə dönməz. Bizim babamız Adəmə və anamız Həvvaya cənnətdə nə əskik idi ki, genə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular? İnsan belədir!

Əhli-Qəzvin hər gün qələ qapılarından adam şaqqalarını asılmış görmədilər və şah meydanında cəlladların adam şaqqalamaqlarını və dardan asmaqlarını və göz çıxarmaqlarını müşahidə etmədilər.

Bu keyfiyyət olara xeyli qərrib göründü. Əvvəl dedilər ki: “Görünür bu təzə padşah çox rəhmli və helmlı adamdır!”

Sonra onun rəhminə və helminə bəhslər varid etdilər. Bunu süst-rəyliyə və zəifülmizaclığa həml qıldılar. Bundan əlavə dəxi Yusif şahda hezar günə özgə eyblər tapmadılar. Müxtəsəri-kəlam bir belə ziyadə rəhmli padşahın təhti-əmrində zindənganlıq etmək nəhayət dərəcədə məlal-əfza göründü.

Ümmənayi-məzul xalqın bu növ niyyətini istinbad etdilər və onu qənimət bilməyə fürsəti fəvq etmədilər.

Hər birisini başına şuriş və tüğyan xəyalı düşdü və tezliklə Qəzvinə şurişi əzim bərpa oldu. Şurişin əvvəlinci səbəbi məzul miraxur idi ki, küçədə köhnə xəzinədara rast gəlib, ona yoldaş olub soruşdu:

– Sən allah, Mirzə Həbib, de görüm xalq bizim təzə padşahımızın haqqında nə danışır?

Mirzə Həbib cavab verdi ki:

– Xalqın təzə padşahdan zəhləsi gedir. Onu süst-rəyi və bikarə bilirlər.

Miraxur:

– Vallah, Mirzə Həbib, xalq bizdən əqillidir. Doğru deyirlər! Sən allah, bu necə əhməqlik idi ki, biz elədik? Bir sərraci-birütbəni gətirib özümü zə padşah qayırdıq, başımıza bəla açdıq. Qulluğumuzun və ixlasımızın əvəzində mənəsbimizi də əlimizdən aldı. İndi vilayət içində bir itcə abrumuz yoxdur. Vallah, belə rüsvaylıq olmaz ki, biz tutduq...

Xəzinədar:

– Məgər biz onu padşah elədik? Şah Abbas belə buyurdu; çarəmiz nə idi?

Miraxur:

– Xub, Şah Abbas o vaxt padşah idi, hökmü bizə rəvan idi. İndi ki, Şah Abbas yoxdur, aya bizə nə manedir ki, bu məlun və bidini ki, deyirlər tənəsüxi məzhəbdir, təxtədən aşağı salağ, tələf edək, sonra Səfəviyyə nəslindən bir şahzadəni təxtə oturdaq ki, barı nəcabətinə görə təxtü taca səzavar olsun?!

Xəzinədar:

– Çox yaxşı danışırın! Bu xüsusda bilkülliyyə mən sənənlə məvafiqəm. Amma biz iki adamın əlindən nə gələr? Gedək əmiri-

topxanənin yanına, onun rəyini dəxi hasil edək. Axı o da bizim kimi məzullardandır.

Hər ikisi getdilər əmiri-topxanənin otağına. Əmiri-topxanə onların gəlməyindən çox xoşhal oldu. Qayət şövq ilə sözlərinə qulaq asdı. Bilkülliyyə olar ilə şuriş xüsusunda müttəfiq olub dedi ki:

– Bu iş süvarilərin sərkərdəsi Bağır xanın rızası olmamış surət tapmaz.

Əmiri-topxanə:

– Bağır xan mənim ilə çox yeganə dostdur. Mən boynuma çəkirəm ki, onu bu əmrə özümüzə yoldaş edəm. Ona deyəcəyəm ki, bu bidin Yusif şahın əyyami-səltənətində ləmahalə bizim başımıza gələn qəziyyə onun da başına gələcək. Vaxt ikən əlacını eləmək görək. Yəqinimdir ki, bu söz Bağır xana əsər edəcək, çünki dünən sələmi-amadə şah ona qəzəbnak olub sərzəniş edibdir ki, çaxır içib, məst olub, namaz qılmağa məscidə daxil olubdur.

Əgər Bağır xan bu əmrə razı olsa, piyadələrin sərkərdəsi Fərəc xan dəxi razı olacaq. Fərəc xan Bağır xanın əmisi oğlu və damadıdır, heç bir əmrə onun rəyinə müxalifət etməz. Amma siz durun, gedin. Qəzvinin köhnə bəylərbəysinə yanına onu dəxi razı edin, boynuna qoyun ki, məzul daruğə və kətxudalara bu xüsusda göftgu etməyi və onların rəyini ələ almağı təəhhüd etsin.

Müfəttinlər bir-birlərindən ayrıldılar. Hər birisi getdi iş görməyə. Mətləb çox tez hasil oldu.

Üç-dörd günün müddətində hamı müntəxəb olunan kəslər göründü və hamısı şurişə meyil və amadəlik göstərdilər. Müfəttinlər qərar qoydular ki:

– Şənbə günü sübhədən padşahlıq sarayını əhatə etsinlər və içəri daxil olub Yusif şahı təxtədən yerə salıb həlak eləsinlər. Sonra özlərinə Səfəviyyə nəslindən bir təzə padşah tiksinslər.

Müqərrər olunan günün sübh çağında ki, hələ padşahlıq sarayının qapıları açılmamışdı, külli süvari və piyadə tamam müsəlləh onun ətrafını bürüdülər...

Yusif şah keyfiyyətdən xəbərdar olub buyurdu ki:

– Sarayın qapılarını açmasınlar. – Bu günə namünasib hərəkəti Yusif şah mollabaşiyi-səbiq Axund Səmədin, sərdar Zaman xanın və vəzir Mirzə Möhsünün və müstövfi Mirzə Yəhyanın və münəcimbaşının və mövlana Cəmaləddinin tərəfindən ki, əşxasi-sahib qüdrət aşkara onun bədxahları idilər, mənzur edirdi. Ona binaən

cülusunun ibtidasında ehtiyat yolundan lazım bilib oları həbsə saldırdı. Amma məhləkə özgə tərəfdən açıldı.

Bu halda Yusif şahın dəxi həvaxahları xəbərdar olub müsəlləh və kəsət və izdiham ilə sərayi-şahiyyə anən-fənaən üz qoymağa başladılar. Müfəttinlər ilə müqabil durub nəsihət və mövizəyə şüru etdilər ki, bu hərəkəti tərək etsinlər; fayda-pəzir olmadı; iş islah və müdaradan keçdi; başladılar bir-biriləri ilə atışmağa və cəng etməyə. Qiyamət bərpa oldu. Hər iki tərəfdən baş və candan keçməyə müzaiqə etmədilər. İş atışmaqdan ötüb şəmşir və xəncər ilə bir-birlərinə həmlə etməyə çatdı. Qan su yerinə axdı.

Üç saat yarım kəmal-i-şiddətlə cəng tul tapdı. Hər iki tərəfdən altı min nəfərə qərib həlak və zəxmdar oldu. Aqibət asari-zəf və inkisar Yusif şahın həvaxahları tərəfindən müşahidə olundu; çünki həqnaşinas xalq peydərpey şəhərdən çıxıb, müfəttinlərin dəstəsinə qoşulub kəsət və qüvvələrinə bais oldular. Ona binaən Yusif şahın həvaxahları şikəst tapıb hər kəs bir növ ilə başın mərəkədən qıraq çəkdi, canın qurtardı.

Müfəttinlər hücum edib sərayi-şahinin qapılarını sındırdılar, içəri daxil olub Yusif şahı axtardılar, tapmadılar. Yusif şah itkin oldu. Kimi söylədi ki, cəng zamanında öz həvaxahlarının dəstəsinə qoşulub özünün hüzurilə oları cəngə dəlir edirdi, əsnayi-cəngdə məqtul oldu, kimi dedi ki, gizlənilib, aralıqdan çıxıb, gözdən itkin düşdü.

Xülasə, məqtulların arasında onun nəşi görünmədi. Fəəmma bir başqa yerdə dəxi bu gündən sonra onu nişan verən olmadı. Müfəttinlər sərayi-şahini qarət etdilər. Oradan töküldülər bazara: tamam dükənləri və karvansaraları taladılar. Oradan çıxıb cühud və erməni küçələrinə aşdılar: hamısının evini dağıdıb tarac etdilər, ənvə-ənvə biəndazəlik və şərərət əmələ gətirdilər.

Gün batdı. Hər kəs öz evinə və mənzilinə qayıtdı. Şuriş və qovğa sakit oldu.

Sabahı gün rüəsayi-şuriş tezdən Ərkə rəvanə oldular. Sərdar Zaman xanı və vəzir Mirzə Möhsünü və müstövfi Mirzə Yəhyanı və mövlana Cəmaləddini və münəccimbaşını həbsdən çıxarıb, güzarışı nəql edib soruşdular:

– İndi Səfəviyyə nəslindən hansı şahzadəni təxtü taca səzavar görürlər?

Mövlana Cəmaləddin dedi ki:

– Siz allah, deyin görüm bu gün ayın neçəsidir?



Miraxur cavab verdi ki:

– Bu gün novruzdan on altı gün keçibdir.

Mövlana bəşəşət zahir edib dedi ki:

– Dəxi qəm çəkməyin, şuriş dünən vaqe olubdur. Məlumdur ki, afət keçibdir və Səfəviyyə şahzadələrinin heç birisi səltənətə şayistə deyil: tamam kəməndiş və kordurlar. Bir parasını Şah İsmayıl sani kor edibdir, bir parasın Şah Abbas özü; olar məsrəfdən çıxıbdır, bir zada yaramazlar. Bizim padşahımız genə Şah Abbasdır!

Miraxur dedi ki:

– Biz onun padşahlığına çox şadıq. Onun dövründə bizim hamımıza çox xoş keçirdi. Çifayda, nə eliyək ki, o təxtü tacdan əl çəkib gözdən itibdir. İndi bilmirik ki, haradadır.

Mövlana güldü, dedi ki:

– Onun təxtü tacdan əl çəkməyinin səbəbi var idi. İndi o səbəb rəf olubdur. Biz bilirik ki, o harada gizlənidir. Gedək götürək, əmə-rətinə yetirək!

Hamısı ayağa durub gəldilər Şah Abbas gizlənən evə. Onu oradan çıxardıb yetirdilər sərayi-şahiyyə, təxtü tacına əvvəlki kimi malik oldu. Hər iş qərarı-sabiq üzrə surət tapdı, guya ki, heç bir hadisə vaqe olmamışdı.

Bu kəvakibin həmaqətinə mən təəccüb edirəm ki, necə bilmə-dilər iranilər onları aldadırlar? Yusif Sərrac hərgiz İrənin şahı deyil idi. İranilər onu hiylə üzündən padşahı-məsnu eləmişdilər. Belə sadəlik olurmu ki, kəvakib özlərini iranilərə aldadıb biçarə və bitəqsir Yusif Sərracı bədbəxt etdilər? Şah Abbası kənar qoyub qırx il sərasər onun səffaklığına və cəbbarlığına bətinə nazir oldular?

Şah Abbas cəbbarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikisinin dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi oğlu yox idi, nəvəsi ona varis oldu. Amma kəvakibi də qınamaq yoxdur. Şah Abbasın xudi-şəxsinə nisbətən kəvakibin bir ədavəti yox idi. Olara lazım idi ki, novruzdan on beş gün keçmiş İrən səltənətinin təxtindən bir şəxsi aşağı salıb bədbəxt etsinlər. Bu vaxtda İrən səltənətinin təxtində oturmuşdu Yusif Sərrac. Ona binaən kəvakib onu aşağı salıb bədbəxt etsinlər. Kəvakibin hərgiz xəyalından xüsur etməzdi ki, iranilər oları aldadacaqlar, padşahi-həqiqinin əvəzinə padşahi-məsnuu onların sədəməsinin altına salacaqlar.

Vallah, qəribə əhməqdirlər bu ingilis tayfası ki, belə xətərli millət ilə az qalmışdı cəng başlayalar.

# CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

(1869–1932)

*Dahi yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin ilk əsərlərindən olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti təkcə onun fərdi yaradıcılığının yox, bütövlükdə XIX əsr bədii nəsrinin zirvəsidir. Ümumiyyətlə, cəmiyyətin və ayrılıqda onun hər bir təbəqəsinə məxsus ayrı-ayrı fərdlərin mənəvi aləmini, zalım–məzlum münasibətlərini ən incə detallarına qədər real və təsirli əks etdirmək baxımından Azərbaycan klassik nəstri bu əsərdən gözəl bədii nümunə tanınır.*

*1894-cü ildə yazılan bu əsər ilk dəfə özünə yazıçının ölümündən sonra – 1936-cı ildə çapdan çıxan “Əsərləri”ndə yer almış, daha sonra “Seçilmiş əsərləri” (1951), “Əsərləri” (1966, 1986) kitablarına və bəzi başqa nəşrlərə daxil edilmişdir. Burada verilən mətn ədibin “Əsərləri”nin 1986-cı il nəşrindən götürülmüşdür.*

## DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI

*Nağul edirdi Lağlağı Sadıq. Yazıya götürübdü qəzetçi Xəlil*

*Qəlbimdən gələn səs mənə çox zadlar öyrədir. Haman səs pak və təmiz insafımın səsidir ki, hamıda o insaf var. Hər kəs guş-huş ilə onun buyurduğuna qulaq asıb, əmrinə əməl eləsə, çox sirlərdən agah olub, çox şeylər bilər.*

**Sokrat**

### Bir yüngülvari müqəddimə

Mənim adım Xəlil və yoldaşımın adı Sadıqdı. Hər ikimiz Danabaş kəndində anadan olmuşuq. Mən özüm anadan olmuşam düz otuz il bundan irəli; yəni mənim otuz yaşım var. Yoldaşım Sadıq da, mən deyirəm, ancaq mən sinnidə olar. Amma mən ondan bir az cavan görükürəm. Onun boyu ucadı, mənim boyum alçaqdı; amma mən ondan doluyam. O, çox qaradı və kosadı, amma mən ağımtıl

və topsaqqalam. Bir təfavütümüz ordadır ki, mən gözlük qoyuram, gözlərim çox zəifdir; amma yoldaşımın gözləri çox salamatdı. Bunun da səbəbi odur ki, mən əhli-savadam, yazı-pozu mənim gözümə ziyan eləyibdi.

Müxtəsər, biz hər ikimiz Danabaş kəndinin sakiniyik. Mənim sənətim qoltuqçuluqdu, yəni dörd-beş top çit qoltuğuma vurub, dolanıram öz kəndimizi, ya qeyri kəndləri, çit-mit satıb, bir tövr güzəranımı keçirirəm. Yoldaşımın sənəti baqqaldı, yəni bir daxmaya üç-dörd pud duz, bir qutu kişmiş və dörd-beş paçka maxorka tütünü qoyub satır və o da bu cür ruzigarını keçirir.

Vəssələm, hər ikimiz Allah-taalanın kasıb bəndələrindənik.

Qərəz, başağrısı da olur, amma genə gərək deyim; çünki mən bilirəm ki, bu əhvalatı oxuyan rəfiqlərim artıq təəccüb edəcəklər, necə yəni qəzetçi Xəlil və lağlağı Sadıq? Pis rəfiqlərimi intizarçılıqdan çıxarmaqdan ötrü genə gərək bir neçə söz ərz edəm; hərçənd başağrısı olur.

Mən deyirəm bütün Qafqaziyyə vilayətində bizim Danabaş kəndi kimi məzəli kənd yoxdu. Demirəm ki, pısdı, Allah eləməsin. Mən heç vaxt haqqı itirmərəm. Doğrudur, mən bir az incimişəm kəndimizdən; amma bu, kəndimizin pisliyinə dəlalət eləməz ki! İki yüz mənim kimi dilgır adam incisin bizim kənddə, bunnan belə bizim kəndə genə pis demək haqdan kənar olar.

Yox, vallahi, billahi, bizim kənd yaxşı kənddi. İnşallah, əgər mənim ərzimə axıra kimi səbr ilə qulaq versən, özün görərsən ki, bizim kənd pis kənd deyil.

Hələ pisliyi, yaxşılığı qalsın kənarda. Sözüüm orda deyil; sözüüm orasındadır ki, bizim kənddə şəxs yoxdu ki, onun bir ayaması olmasın.

Bizlər ayama deyirik. Bilmirəm başa düşdünüz, ya yox? Ayama, yəni ləqəb.

Hələ burdan bir haşiyə çıxaq.

Mən ləqəb sözünü bildirə kimi bilməzdim; çünki dərşim o qədər yoxdu, “Camei-Abbas”dan<sup>1</sup> savayı bir kitab oxumamışam. Bildir bizim kənddə o taydan bir molla mərsiyə oxuyurdu. Amma heyif adı yadımdan çıxıbdı. Bir gün bu mollanın güzəri düşdü<sup>2</sup> bizim Sadığın

<sup>1</sup> “Camei-Abbas” Şeyx Bəhanın şəriət kitabı

<sup>2</sup> Yolu düşdü.

dükana, Görükürdü molla irəlidən bilirmiş ki, Sadığa lağlağı Sadıq deyirlər. Dükanda məndən savayı bir neçə kətdi də var idi. Molla, Sadıqdan iki paçka maxorka tənəkisi alıb, paçkanın birini açdı və çubuğunu doldurub od istədi. Sadıq bir spıçka çəkdi, molla çubuğu alışıdırıb Sadığa dedi:

– Allah atana rəhmət eləsin.

Sonra çubuğu bir neçə dəfə sümürüb, üzünü tutdu Sadığa:

– Əxəvizadə<sup>1</sup>, nə illət, cənabınızın ismi-şərifinə<sup>2</sup> lağlağı ləqəbi izafə artırırılar?

Axundun sözlərini nəinki kətdilər, heç mən özüm də başa düşmədim. Vəhalən ki, mən oturanların yanında hələ alim idim. Amma söz yox, hamımız başa düşdük; axund soruşurdu niyə Sadığa lağlağı deyirlər. Sadıq bir az duruxub cavab verdi ki, lağlağı onun ayamasıdır. Axund təəccüblə dübarə soruşdu:

– Olan<sup>3</sup>, ayama nədi, qəribə avam adamsınız!..

Sadıq səbəbini soruşandan sonra axund bizi başa saldı ki, lağlağı Sadıqın ayaması deyil, ləqəbidi. Ayama avam sözüdür, ləqəb ərəb sözüdür. Axırda axund bərkədən-bərkə bizə tapşırırdı ki, ayama ləfzini dilimizə gətirməyə, ləqəb deyək.

Biz hamımız razı olduq və “bəli” cavabdan savayı bir söz demədik: sonra Sadıq üzünü axunda tutub soruşdu:

– Axund, cənabınız gərək ərəb dərində çox güclü olasınız.

Molla cavab verdi:

– Gədə, nə söyləyirsən? Molla olmaq, mərsiyə demək məgər asan əmrdir? Ərəb dərini tamamilə eyləməmiş adamı məgər minbərə qoyarlar?

Naqafil Sadıq axunddan bu cür soruşdu:

– Axund, çörəyə ərəbcə nə deyir?

Axund çubuğu sümürüb, bir baxdı yerə və öskürüb cavab verdi:

– Bəradərim<sup>4</sup>, Ərəbistanda çörək olmaz ki, çörəyə bir ad qoyalar.

Orda düyüdən savayı özgə bir şey yeməzlər.

Sadıq dübarə axunda sual verdi:

– Pəs düyüyə ərəbcə nə deyir?

<sup>1</sup> Qardaşoğlu

<sup>2</sup> Şərəfli adına

<sup>3</sup> Oğlan

<sup>4</sup> Qardaşım

Axund çubuğu sümürüb öskürdü və az keçdi cavab verdi:

– Qardaşoğlu, sən elə doğrudan da lağlağı imişsən. Kətdilər yerində sənə lağlağı deyiblər.

Bu sözləri deyib axund əbasını düzəldib, dükandan çıxdı, getdi. Biz hamımız o günü axşama kimi gülməkdən sakit olmadıq.

Məsələn, mənim adım Xəlildi, mənim adımlı qoyublar qəzetçi Xəlil. Mən, vallah, bilmirəm qəzet nədi. Qəzetçi bir şəxsdi ağılı, kamalı cəhətə yaxşı əhvalatlar, yaxşı xəbərlər yığıb çap eləyib dağıdar o yana–bu yana. Amma mən bilmirəm ki, mən haradan qəzetçi oldum. İnşallah, ərz elərəm nə səbəb mənə qəzetçi deyirlər, mənim yoldaşıma deyirlər lağlağı Sadıq, yəni çox danışan.

Hələ bizə hörmət qoyublar: bizim ləqəbimiz çox gülməli deyil. Elə ləqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm uğunub gedərsən. Məsələn, girdik Həsən, dövə Heydər, yalançı Səbzəli, eşşək Muxtar, dovşan Qasım. Müxtəsər, bu cür ayamalar bizim Danabaş kəndində hədsizdi. Əgər duram hamısını ərz etməkliyə, bütün Rusiyyətin kaxanalarında kağız qalmaz.

Mənim yoldaşım Sadığın adını qoyublar lağlağı. And olsun bizi yaradana, bu ləqəb o kişiyyə heç yaraşmır. Doğrudu, Sadıq çox danışar. Elə bir yanda oturub, durub deyəcək. Deyir, deyir və yorulmaq bilmir. Amma neyliyim, bir belə şirinkəlam, mən deyərəm, yer üzündə yoxdu.

Bir də ki, bizim Danabaş kəndində elə bilirlər ki, hər bir çox danışan adama lağlağı demək olar. Axır çox danışan da var, çox danışan da. Mən elə şəxslər görmüşəm ki, səhərdən–axşamədək danışib, mən heç doymamışam. Əgər hamı çox danışana lağlağı demək olsaydı, gərək biz cəmi vaizlərə lağlağı deyəydik; çünki onlar minbərə çıxıb, yenmək bilməzlər.

Xeyr, hamı çox danışana lağlağı demək olmaz. Birisi başlayır Allah-taalanın barəsində söhbət edir, ya qeyrisi öz Kərbəlaya və Məkkəyə getməyindən nağıl edir, məgər bu cür şəxslərə demək olar lağlağı? Xeyr, olmaz; günahdı və haqdan uzaqdı bu cür sözləri danışmaq.

Qoy hər kəs hər nə deyir–desin. Qoy Sadığa desinlər lağlağıdı: amma kişi ölən günə kimi mənim rəfiqim, müsahibim və həmdərdimdi! Bəzi qızını söyür, bəzi anasını.

Bəlkə də elə Sadıq doğrudan lağlağıdı. Amma o danışanda doğrudan mən həmişə gərək duram onun dodaqlarından öpəm.

Pəs mənə niyə deyirlər qəzetçi? Bunun səbəbini ərz edim. Mənə o vaxt qəzetçi dedilər ki, mən Sadıq ilə müsahiblik başladım. Həqiqətdə mənim adımın qəzetçi qoyulmağına bais yoldaşım Sadıq olubdu.

Burda mətləb bir az uzandı.

Mən deyərəm iki il olar ki, biz tapışmışıq. Əhvalat bu cür oldu: bir günləri bir neçə top çit qoltuğuma vurub getdim Sadıqın dükanına. O vədə bizim aramızda bir elə rəfiqlik yox idi. Bir qədər oturdum. Sadıq bir çubuq doldurdu verdi, mən başladım çəkməyə. Dükanda qeyri bir şəxs yox idi. Mən çubuğu çəkməyə məşğul oldum, Sadıq da, söz yox, başladı söhbəti. Mənə onun söhbəti həmişə xoş gəlirdi, necə ki, qabaqca ərz etdim qulluğunuza; amma bu dəfə mən bu kişiyyə lap aşiq oldum. Bu dəfə mənim rəfiqim bir elə şirin əhvalat başladı ki, mən deyərəm bəlkə, iyirmi, otuz müştəri dükana girdi və boş çıxdı. Hər gələndə deyirdik ki, sən istəyən şey dükanda yoxdu. Dedi, dedi, dedi, axırı bir yerdə dayandı. Bir diqqətnən baxdı mənim üzümə, bir ah çəkdi və dedi:

– Xəlil əmioğlu, mənim bir arzum var.

Dedim:

– Qardaşım, nədi arzun?

Dedi:

– Əmioğlu, mən artıq əfsus eləyirəm ki, biz ölüb gedəcəyik, amma bu gözəl əhvalatlar yaddan çıxacaqlar.

Dedim:

– Əmioğlu, heç ürəyini sıxma, mən əhvalatları götürürəm yazıya və bir kitab bağlayıb adını qoyaram “Danabaş ...” Biz ölüb gedərik, mən vəsiyyət elərəm ki, mən öləndə mənə nə Kərbəlaya aparsınlar, nə də mənə ehsan versinlər; çünki əgər mən Allah-taalanın xoşbəxt bəndələrindənəm, ehsansız da elə axirətdə üzüm ağ olacaq, yoxsa günahkar bəndəyəm, nə ehsan kömək edər, nə qeyri bir şey. Mən vəsiyyət edərəm ki, var-yoxumu satıb pul eləsinlər və yazdığım əhvalatları versinlər çapa və kitabları müftə paylaşınlar ona-buna.

Bu sözləri mən dedim qurtardım və Sadıq cəld yerindən durub gəldi və mənə bərk qucaqladı, o üzümdən, bu üzümdən öpdü və ağlaya-ağlaya dedi:

– Əmioğlu, mənim arzum məhz bu idi. Bunu sən əmələ gətirdin, Allah səni hər iki dünyada həsrət qoymasın.

Pəs, mənim əzizlərim, bu cür oldu bizim rəfiq olmağımız. Sonra hər nə Sadıqın fikrinə gələrdi, hər bir yaxşı xəbərlər, əhvalatlar eşidərdi, ya qeyri mətləb yadına düşərdi əlüstü gəlib məni tapardı. Mən çıxardardım dəftəri, götürərdim qələmi və yazardım. Çünki bu dəftər həmişə mənim qoltuq cibimdə olardı və çünki mənim peşəm həməvəqt kəndləri dolanmaqdı, mən hər bir xoş vaxtda dəftəri çıxarıb başlardım oxumağı.

Bir ovqat çox şirin tutdu. Hər yanda məni görcək çağırır qonaq aparardı. Məhz ondan ötrü ki, təzə bir əhvalat oxuyum. Əvvəl mənim adımlı qoydular nağılı; amma sonra gördülər ki, bu ad mənə yaraşmır. Xülaseyi-kəlam, mənim adımlı qaldı qəzetçi.

Söz yox, mənim adımlı qəzetçi olmağına bais yoldaşım olubdu, necə özünüz də görürsünüz və söz yox ki, mənə xoş gəlmir ki, atam-anam qoyduqları adımlı yanına bir özgə ad qondaralar; amma mən genə ürəyimi sıxmıram. Qoy avam hər nə deyir desin. Əksər ovqat avam yaxşıya deyir pis, pisə deyir yaxşı. Hələ bəlkə bir az gərək fəxr edək ki, avam bizim üstümüzə gülür.

Dünyada hədsiz şəxslər avamdan gilaylı qalıblar. Biz də dağarcı-ğımızı çəkirik çuvalların cərgəsinə.

Yazıbdır Danabaş kəndində, İrəvan quberniyasında, 1894-cü sənə.

*Lağlağı Sadıq və qəzetçi Xəlil*

## EŞŞƏYİN İTMƏKLIYI

### I

Miladiyyə tarixinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində avqust ayının əvvəllərində Danabaş kəndində bir qəribə əhvalat olubdu. Əhvalat budu ki, Məhəmməd-həsən əminin eşşəyi oğurlanıb.

Söz yox, o kəsin ki, bu əhvalatdan xəbəri yoxdu, mənim sözümə inanmayacaq; çünki doğrudan da, eşşəyin itməkliyi bir elə təcübü şey deyil ki, bundan bir qəribə əhvalat çıxsın. Hər kənddə və hər şəhərdə gün olmaz ki, eşşək itməsin. Amma xeyr, Məhəmməd-həsən əminin eşşəyinin itməkliyinin özgə eşşəklərin itməkliyinə bir tük qədər də oxşarı yoxdu.

Vallahi, billahi, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyinin itməkliyi bir qəribə əhvalatdı ki, nağıl edim siz də qulaq verib ləzzət aparasız.

Əvvəl görək kimdi Məhəmmədhəsən əmi?

Hər kəs Danabaş kəndini tanıyır, o yəqin Məhəmmədhəsən əmini də tanıyır; çünki Məhəmmədhəsən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridi. Məhəmmədhəsən əminin olar əlli dörd, əlli beş yaşı. Artıq olmaz. Hərçənd ki, saqqalı ağarıbdı, özü ki, and içir ki, əgər məni kasıblıq sıxmasaydı, heç kəs deməzdi ki, mənim sinnim qırxdan artıq ola. Elə yalan demir Məhəmmədhəsən əmi; çünki kişinin bu sinində genə yanaqları qıpqırmızı qızarır.

Məhəmmədhəsən əminin başına çox işlər gəlib. Əgər duraq hamısını nağıl eləməkliyə, çox uzun çəkər. Nələr gəlib Məhəmmədhəsən əminin başına, nə işlərə düşər olubdur!

Vəssalam ki, ruzigar bu kişinin üzünə gülmüyübdü. Məhəmmədhəsən əmi olardı on-on iki yaşında ki, atası Hacı Rza vəfat etdi. İki il keçməmişdi anası öldü. Yaxşı dövlət qalmışdı mərhum atasından: neçə zəmilər, neçə ilxılar, nə qədər fərş, çoxluca pul. Amma çox heyif! Elə ki, Hacı Rza və övrəti öldülər, Məhəmmədhəsən əmi qaldı başsız-papaxsız. Əmiləri dövləti bir ilin içində dağıtdılar, axırda bir barmaq hesabı göstərdilər.

Elə ki, Məhəmmədhəsən əmi özünü tanıdı, gözünü açdı, baxdı gördü qalıbdı lap lüt madərzad. Sonra bir qıznan sevişdi, həmin qızı aldı və bir neçə il gedib İrəvan tərəflərində qürbətlik çəkdi, bəlkə puldan-zaddan qazanıb gətirib əlində maya eləsin. Qərəz, tutmadı işi, əliboş kəndə qayıdıb üç-dörd eşşək alıb, başladı çarvadarlığa. Amma gəldikcə işi tənəzzül elədi. Axirüləmr gəldi tövləsini ortadan yarı böldü və küçəyə səmt bir qapı açdı və bura bir-iki pud undan, buğdadan, tut qurusundan, iydədən düzüb, başladı sövdəni, ta ki, gəldi çatdı bu yaşa ki, indi biz görürük; külfəti də, söz yox, gəldikcə törədi.

Pəs bir tövrənə indi Məhəmmədhəsən əmi başını gırləndirir. Amma kasıb olanda nə olar, çox yaxşı adamdı Məhəmmədhəsən əmi. Doğrudan kişinin başı özünün deyil; kişi bu kasıblıq vaxtında heç zaddan müzayiqə eləməz. Birisi gedə deyə “Məhəmmədhəsən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı”, əgər özündə olsa, əlüstü çıxardıb verəcək, olmasa çalışacaq hər tövrənə olmuş olsa, özgəsin-dən tapsın, sənin işini düzəltsin. Vaqiən çox yaxşı kişidi Məhəmmədhəsən əmi.



Məhəmməd həsən əmi dünya malına əsla və qəta talib deyil və lakin tək bircə arzusu var. Üç-dörd ildi Məhəmməd həsən əmi Kərbəla ziyarətini qəsd edibdi. Bu kişi artıq dindar adamdı. Doğrudan əgər ruzigarı bir vəch ilə keçsəydi, yəqin indi Məhəmməd həsən əmi cəhardəh məsumu<sup>1</sup> tamam etmişdi. Amma nə eləmək, kasıblıq şəxsi savab işlərdən də qoyur. Müxtəsər, çoxdandı Məhəmməd həsən əmi Kərbəla qəsd edibdir. İl olmaz ki, yazıq Məhəmməd həsən əmi bu pakizə fikrə düşməsin. Zəvvarın<sup>2</sup> həmişə getmək, ya gəlmək sədasını eşidən kimi Məhəmməd həsən əminin gözündən yaş çəsmə kimi başlar axmağa.

Amma nə eləmək, kasıblığın evi yıxılsın. İndiyə kimi yazıq kişinin qolunu-qıçını bağlayıb, qoymur bir yana tərپəşsin.

Üç-dörd ayın sözüdü. Məhəmməd həsən əmi yatıb bir vəqie gördü, yuxudan durub övrətini çağırıb, ona xəbər verdi ki, övrət, necə olmuş olsa, gərək bu il inşallah gedəm Kərbəlaya. Vaqiesini indiyədək heç kəsə nağıl eləməyibdi. Ancaq bunu deyir ki, vəqie görmüşəm, gərək nə tövr olmuş olsa Kərbəlaya gedib, altı guşəli qəbri ziyarət edəm.

Pəs üç-dörd aydı Məhəmməd həsən əmi getmək tədarükündədi... Ziyarət şövqü Məhəmməd həsən əmini dünya işlərindən lap kənar eləyibdi. Bu fikrə düşəndən dükanı boşluyub, bir qədər arpa, ya darı unundan tədarük edib qoyub evinə və bir para lazım olan şeylərdən ev üçün hazır edib, gözləyir zəvvarın çıxmaqlığını.

Əvvəl Məhəmməd həsən əmi istədi piyada getsin, çünki məlumdur ki, piyada ziyarətə getməkləyin feyzi malnan getməkləkdən artıqdı. Amma sonra baxdı gördü ki, sinninin o vaxtı deyil ki, piyada iki aylıq yolu gedib qayıtsın. Pəs nə eləmək? Axırı naəlac qalıb, özündən, özgədən on-on beş manat tədarük edib, Məhəmməd həsən əmi bir ulağ aldı. Söz yox, ulağ atdan yaxşıdı. Əvvələn, ondan ötrü, ulağ atdan ucuzdu. Bəlkə heç Məhəmməd həsən əmi otuz-qırx manat tapa bilməyəcək idi ki, ata versin. Bir də birisi ziyarətə ulağan gedə və qeyrisi atnan gedə, əlbəttə, ulağan gedənin ziyarəti Allah-taala yanında tez dərəcəyi-qəbulə yetişər.

Bəli, Məhəmməd həsən əmi bir ulağ aldı. Amma bu ulağ başıbəlali ulağ imiş.

<sup>1</sup> Dindar müsəlmanların ziyarətə getdikləri şəhərlər

<sup>2</sup> Ziyarətə gedən

Günlərin bir günü Məhəmməd həsən əmi sübh tezdən yuxudan durub, geyinib, namaz qalıb, çıxdı bir həyəti dolandı. Toyuq-cücəni çağırıb, bir az dən səpdi, tövləyə girib eşşəyin qabağına bir-iki ovuc arpa töküüb çıxdı küçəyə və öz küçə qapısının ağzında çömbəldi, çıxartdı çubuğunu və kisəsini və çubuğu doldurub başladı çəkməyə. Bir qədər keçdi, bir neçə kəndli Məhəmməd həsən əmi sində Məhəmməd həsən əminin yanına gəlib, salam verib, cərgə ilə çömbəldilər və çubuqlarını çıxarıb başladılar çəkməyə. Bu kəndlilər hamısı Məhəmməd həsən əminin qonşusuydular.

Kəndlilər bir az çubuq çəkib, bir qədər öskürüb başladılar söhbəti. Söhbət kərbəlayıların çıxmağından düşmüşdü. Çünki oturanların hamısı Məhəmməd həsən əminin ziyarət qəsdindən xəbərdardılar, söz yox, bu söhbətdə Məhəmməd həsən əminin də adı çəkilirdi.

Söhbət çox uzun çəkdi. Əvvəl başladılar ziyarətə getməkliyin savabından, sonra keçdilər ziyarətə getməkliyin şərtlərinə. Məhəmməd həsən əminin sol tərəfindən oturan kişi bir məsələ saldı ortalığa:

– Ayə, görək birisi gedir ziyarətə, ziyarətini edir, sonra qayıdır gəlir öz vətəninə, biz yığışıb dəstə-dəstə gedirik bu kişinin görüşünə və əl-ələ verib deyirik: “Ziyarətin qəbul olsun”, aya, görək bizim deməkliyimiznən bu kişinin ziyarəti qəbul olacaq, ya xeyr? Aya, görək bu sözü ki, biz buna deyirik, bu sözlərin bu şəxsə mənəfəti var, ya yox? Məsələn, Məhəmməd həsən əmi, indi sənin ziyarət qəsdin var. Allah salamatlıq versin, sağ və salamət qayıdasan evinə. İndi, söz yox, Allah qoysa qayıdandan sonra biz hamılıqnan sən ilə görüşəcəyik. İndi görək bizlər sənə deyəcəyik “ziyarətin qəbul olsun”, bu sözün, bu görüşməkliyin sənə xeyri var, ya yox? Mən ki, deyirəm yoxdu. Ondan ötrü ki, sən ziyarəti eləmişən bir ay, bəlkə, ay yarım bundan qabaq. Əgər sənin ziyarətin qəbul olunub Allah yanında, dəxi bizim sənə dua eləməkliyimizin nə faydası? Əgər ki, qəbul olunmuyub, genə faydası yoxdu. Biz deməkləknən qəbul olunmayacaq ki!

Bu kişi sözünü deyib dik-dik baxdı Məhəmməd həsən əminin üzünə. Qeyriləri də gözlərini dikib yerə, fikrə cummuşdular; çünki vəqifən bu məsələ dərin məsələdi. Məhəmməd həsən əmi təzədən kisəni cibindən çıxarıb, məşğul oldu çubuğu doldurmağa, sonra başladı sol tərəfindən oturan qonşusunun cavabını:

– Yaxşı deyirsən, Məşədi Oruc əmoğlu. Sən deyən olmuş olsa, onda da iş düz götürməz, ortalıqdan mehribançılıq götürülər. Birisi getdi ziyarətə, gəldi evinə, heç kəs getmədi onun görüşünə, dəxi bu müsəlmançılıq olmadı ki! İndi mən gedib, tutaq, ziyarət edib gəlmişəm evimə, sən nə deyirsən, gəlməzsən mənə görüşümə? Sonra dəxi mən sənənin üzünə baxmaram ki...

Məşədi Oruc cəld əlini Məhəmmədhəsən əminin tərəfinə uzadıb və bir qədər dikəlib başladı:

– Yox, vallah, Məhəmmədhəsən əmi, sən mənəmə ərzimi başa düşmədin. Mənəmə məsələmin cavabı deyil sən dediyin. Mən, söz yox, gələcəyəm sənənin görüşünə. Sözüüm orasındadır ki, görək aya, mənəmə bu gəlməkliyimin sənə bir mənəfəəti var, ya yox? Mən orasını soruşuram.

Məhəmmədhəsən əmi dübarə cavab verdi ki, görüşməyin hər halda mənəfəəti var: çünki görüşmək olmasa, ortalıqdan mehribançılıq götürülər. Oturan kəndlilər bu xüsusda hamısı Məhəmmədhəsən əminin tərəfində idilər; çünki hərçənd Məşədi Orucun məsələsi dərin məsələdi, amma hamıya bəid<sup>1</sup> görsəndi. Necə ola bilər ki, birisi ziyarətdən gələ, gedib onnan görüşməyəsən?

Bu mübahisə azından bir saat çəkdi. Çubuqlar da dolurdular, boşalırdılar. Hərənin qabağında bir zorba koma kül qalandı.

Söhbətin lap şirin vaxtı idi, sol səmtdən, döngədən bir şəxs çıxıb, yeyin yeriyib kəndlilərin yanına gəlib, salam verib üzünü tutdu Məhəmmədhəsən əmiyə:

– Məhəmmədhəsən əmi, tez oğlanı göndər pəyədən eşşəyi çıxarsın, minəcəyəm şəhərə, nəçərnək istiyibdir.

Kəndlilər cəld ayağa durub, salamı rədd elədilər.

– Baş üstə, baş üstə, qurbanıdır sənə eşşək. Bu saat gedim özüm çıxardım gətirim.

Bu cavabı verib, Məhəmmədhəsən əmi əlüstü girdi həyəətə.

Məhəmmədhəsən əmi eşşəyi gətirməkdə olsun, görək pəs bu şəxs kimdi və nəçidi.

Bunu bilmək asandı ki, bu şəxs xırda adam deyil. Əvvələ, ondan ötrü, kəndlilər söhbətin şirin məqamında bunu görcək durdular ayağa, hələ bəlkə, baş da yendirdilər. İkincisi də, məlumdur

<sup>1</sup> Uzaq; burada: ağla batmayan

ki, indi Məhəmmədhəsən əminin gözünün işığı tək bircə eşşəyidir; çünki bu eşşəyi ondan ötrü alıbdı ki, minib getsin Kərbəlaya. Gecə və gündüz bu heyvana mütəvəccəh olur ki, onu yarı yolda qoymasın. Pəs belə güman eləmək lazımdı ki, Məhəmmədhəsən əmi eşşəyi heç kəsə verməzdi ki, bir yana aparıb heyvanı yorsunlar. Amma bu şəxs istəyən kimi Məhəmmədhəsən dəsti<sup>1</sup> getdi eşşəyi çıxardıb gətirsin.

Pəs görək bu şəxs kimdi və nəçidi?

Bəli, xırda adam deyil bu eşşəyi istəyən şəxs. Bu Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəydi. Mən istəmirəm Xudayar bəyin keçəcəyindən danışam; çünki özü də heç bu əmrə razı olmaz. İndi dünyada qayda belədi ki, birisi ucadan alçağa yenə, dövlətlilikdən kasıblığa düşsə, söhbəti həmişə aparıb çıxardacaq keçən günlərinə: ay mənim atam belə, anam belə, dövlətimiz bu qədər idi, imarətimiz bu cür idi, hörmətimiz bu hədd idi. Amma birisi alçaqdan ucaya qalxa, kasıbcılıqdan dövlətə çata, əskiklikdən hörmətə minə, heç vaxt atadan-babadan danışmağı dost tutmaz. Məsələn: Məhəmmədhəsən əmi yeddi gün yeddi gecə atasının dövlətindən, hörmətindən danışa doymaz. Amma Xudayar katda heç kəsə atasının adını da deməz. Hər vaxt bu cür söhbət düşəndə Xudayar katdanın sözü budur: “Qardaş, nə işin var ataynan-anaynan. Onlar ölüb gediblər, Allah onlara rəhmət eləsin. Gəl özünən-özünən danışaq”. Pəs çünki keçəcəkdən danışmağı Xudayar bəy dost tutmur, heç mən də istəmirəm onun qəlbinə dəyim. Onun keçəcəyinnən mənim də işim yoxdu.

Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi, otuz səkkiz sinni olar; artıq olmaz, bəlkə əskik ola. Boyu ucadı, çox ucadı. Bunun ucalığından ötrü keçən vaxtda Xudayar bəyə bir ayama deyərtilər. Amma mən söz verdim ki, onun keçəcəyindən danışmayım. Qorxuram yalançı olam. Bəli, boyu ucadı, saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altdan gözlər belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür. Pəs deyəsən ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı ötər. Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burnu əyridi; əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri də var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridi, amma Xudayar bəyin burnu

<sup>1</sup> Tez, cəld, əlüstü

pis əyridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadı, ya sonra olubdu. Amma çox pis burundu, vəssalam.

Xudayar bəyə göyçək kişi demək olmaz.

İndi iki il olar ki, Xudayar bəy Danabaşda katdaliq eləyir. Bunun katda olmasının da çox əhvalatları var. Xudayar bəy özgə katdalar kimi katda olmayıbdı. Axır, adət bu cürdü ki, katdanı camaat seçər. Amma Xudayar bəyin katdalığı özgə tövr olubdu: yəni çox asan vəchlə olub.

Əvvəl, yəni iki il bundan əqdəm, Xudayar bəy qlava yanında çavuş idi. İş elə gətirdi ki, qlava Xudayar bəyin anasını siğə elədi. Aşkardı ki, qlava öz səmtini qoyub, özgəni katdaliqda saxlamayacaq. Bir həftənin içində katdanı qısnayıb, qulluqdan kənar elədi. Bir neçə vaxt kənd qaldı katdasız. Xülaseyi-kəlam, camaat bir vaxt gözünü açdı gördü ki, Xudayar bəy katdadı ki, katdadı.

Xudayar bəy katda olan kimi lap dəyişildi. Əvvəl başladı libasından. Paltarını təzələyib və əlinə bir zoğal ağacı alıb, xəbər verdi ki, onun adı Xudayar deyil, Xudayar bəydi. Kimin ixtiyarı var idi soruşsun haradan ona bəylik yetişib?! Amma xəlq bilirdi ki, bəylik ona oradan yetişib ki, qlava anasını siğə edib. İyirmi-otuz adamı Xudayar katda dama qatıb məhz o səbəbə ki, səhvən ona deyiblər Xudayar katda, deməyiblər Xudayar bəy.

“Çöçə-çöçə” – deyə-deyə Məhəmməd həsən əmi eşşəyi çıxardı küçəyə. Eşşək eşiyə çıxan kimi bir oğlan uşağı, yeddi-səkkiz yaşında, tumançaq, başıaçıq və keçəl, özünü çırpdı küçəyə və ağlaya-ağlaya, çığıra-çığıra qaçıb yapışdı eşşəyin quyruğundan. Bu oğlan Məhəmməd həsən əminin xırda oğludur.

– Hara qoyuram eşşəyimi getsin? Vallah, qoymayacağam u...u...u...

Bu cür ağlamaqlıqnan və sızıldamaqlıqnan oğlan bərk-bərk ulağın quyruğundan yapışdı qoymurdu heyvan hərəkət eləsin.

Məhəmməd həsən əmi vəqiən çox mehriban atadı; o, heç vaxt istəməzdi övladının ürəyini bir dəm sıxsın. Odur ki, yavığa yeriyib, başladı yumşaqıqnan oğlunu sakit eləməyə.

– Sakit ol, oğlum. Eşşəyin axşam genə qayıdıb gələcək evə də. Eşşəyə nə olur? Mən eşşəyi satmıram ki! Xudayar bəy əmin aparacaq şəhərə, orada ona çoxluca arpa verəcək.

– Yox, vallah, heç qoymaram... hara qoyuram getsin e... heç qoyaram... heç dənə də!

Bu sözləri deyə-deyə oğlan ulağın başını çubuqnan qaytarırdı qat-sın genə həyəətə. Bu heyndə Xudayar katda oğlanın dal tərəfindən yeriyib, oğlanın kürəyindən bir ağac...

– Köpək oğlu köpək! Hara aparırsan eşşəyi? Gözlərin kordur, görmürsən məni burada? Vallahi, gönünü soyaram!

Oğlan “vay-vay” deyib, qaçdı soxuldu həyəətə. Xudayar katda eşşəyi minib, düzəldi şəhər yoluna. Kətdilər həmçinin dağıldılar. Məhəmmədhəsən əmi katdanı yola salıb, oğlunun dalınca dilxor qoydu getdi evinə.

## II

Günortadan yarım saat keçirdi ki, Xudayar bəy yetişdi şəhərə.

Xudayar bəy eşşəyi Məhəmmədhəsən əmidən istəyəndə dedi ki, məni nəçərnək istəyib. Amma yalan deyirdi, nəçərnək istəməmişdi, özgə mətləbi var idi. Əgər nəçərnəkdən ötrü Xudayar katda şəhərə gəlirdi, lazımdı ki, bir az tez gələydi. O, özü bilirdi nəçərnək ancaq günortaya kimi divanxanada olar, günorta olcaq divanxana bağlanır. Xeyr, özgə mətləbi var Xudayar bəyin.

Eşşəyi qatıb karvansaraya Xudayar bəy üz qoydu bazara. Yeddi girvənkəlik qəndlərdən bir kəllə alıb vurdu geyməsinin altına və bazardan çıxıb Buzxana məhəlləsini tutub başladı getməyə. Bir qədər gedib, çöndü sol küçəyə. Bu küçəni başa kimi gedib, genə çöndü sol səmtə. Bir dar küçəynən gedib və arxı tullanıb, bir alçaq qapının yanında durub qəndi qoydu yerə və başladı üst-başının toz-torpağını təmizləməyə. Sol qıçını qalxızıb sağ əli ilə və sağ qıçını qalxızıb sol əli ilə şalvarının balağını silib və papağını çıxarıb geydi sol əlinə və sağ əli ilə o tərəfini, bu tərəfini çırpıb qoydu başına. Qəndi vurdu qoltuğuna, bir öskürüb dəqqülbab elədi. Həyətdən bir övrət səsi gəldi:

– O kimdi?

Xudayar bəy bir də qapını döydü. Bir az keçdi, dörd-beş yaşında bir qız uşağı qapını açıb və Xudayar bəyi görəndə kimi qapını örtüb qaçdı həyəətə. Həyətdən qızın bu cür səsi gəldi:

– Buy ana, qapıda bir yekə kişi durub!

Xudayar bəy qızın sözlərinə bir qədər gülüb çağırdı qızı:

– Ay qız, qazı ağa evdədi?

Qız o qədər Xudayar bəydən qorxdu ki, cürət eləmədi cavab versin. Bu heyndə qapı açıldı, bir cavan oğlan qapını daraxlıyib təəccüb ilə gözlərini dirədi Xudayar bəyin gözüne.

– Qazı ağa evdədi?

– Evdədi, sözünü de.

– Qazı ağanı görmək istəyirəm.

Oğlan bir söz deməyib qapını örtüdü və rədd oldu; sonra gəldi, qapını açdı və dedi:

– Gəl.

Xudayar bəy başını əyib, qapıdan içəri girib, iki pillə yendi həyətə. Görükən budur ki, qazının övrəti həyətdə paltar yuyurdu; çünki oğlan qapını açmamış xəbərdarlıq verdi:

– Xanım, kənar ol, adam gəlir.

Həyətin bir səmtində var idi əngənək<sup>1</sup> yanında çoxluca yuyulmuş paltar qalanmışdı; ərov, yəni paltarın çirkli suyu axıb gəlib qapının yanında göl durmuşdu. Xudayar bəyin girdiyi yer əsla həyətə oxşamırdı; çünki burda dörd divardan savayı bir şey yox idi. Həyətin eni on addım və uzunluğu on beş addım ancaq olardı. Sol tərəfdə divara səmt qalanmışdı çiy kərpic. Vəssalam. Bəlkə bura qazının dal həyətidir; çünki bu şəhərdə ev yoxdur ki, onun bağçası olmasın. Qərək, əgər qazının bağı–bağçası olmuş olsa, Xudayar bəy bu girdiyi dal həyətdən savayı qeyri bir şey görmədi.

Oğlan həyətin sağ səmtindən girdi bir dar yola, yox oldu. Bir az keçdi, bir qoca kişi, beli bükülmüş, haman dar yoldan çıxıb, sol əli cibində və sağ əli gözlərinin üstə, bir qədər gəlib üzünü tutdu Xudayar bəyə.

– Sözün nədir, dadaş?

– Əmi, qazı ağanı görəcəyəm, işim var.

– Sən haralısan, əzizim?

– Mən Danabaş katdasi Xudayar bəyem, qazı ağanı görmək istəyirəm.

– Geymənin altındakı nədir, qadan alım?

– Qənddir, gətirmişəm qazı ağaya. Bir xeyir işimiz var onda, bu da ağız şirinliyidir.

<sup>1</sup> Saxsı ləyən, paltar yumaq üçün təkne

Qoca kişi gəlidiyi yol ilə qayıtdı getdi. Bir neçə dəqiqədən sonra cavan oğlan dar yoldan çıxıb, əli ilə Xudayara işarə elədi gəlsin. Xudayar bəy oğlanın dalınca dar yol ilə gedib, girdi qəhvəxanaya və başmaqlarını çıxarıb, oğlanın dalısınca girdi qazının otağına.

Xudayar bəy içəri girən kimi belə döyükdü ki, salamı da yadından çıxardı. O çox təəccüb elədi ki, həmin gördüyü qoca kişi əyləşib yuxarı başda döşəyin üstə. Söz yox, əl üstü başa düşdü ki, qoca kişi elə qazının özüdür. Qazı çoxdan duymuşdu ki, bu kişi xam düşübdür. Bu səbəbə nəinki Xudayar bəyin salam verməməsindən rəncidə olmadı, hələ bəlkə, özü ayağa durub salam verib, bəyə yuxarı başda yer görsətdi.

Xudayar bəy dübarə salam verib, keçdi yuxarı başa və oturub qəndi qoydu yerə.

Qazının otağı yekə, uca və ağ otaqdı. Bu otağın otuz yeddi taxça və tağı var və heç birisi boş deyil. Tağlara düzülübdür çox bəni və hədsiz çini qab. Taxçalara düzülübdür bir neçə samovar, sandıqça, qəlyan, dörd-beş kəllə rus qəndi və xırdavat şeylərdən. Beş-on taxça doludur boğça və paltarnan. İki taxça dolu idi kitab ilə. Fərşə salımb pürbaha qalı və qalçalar<sup>1</sup>.

Otağın yuxarı başında qoyulub üç iri dəmir sandıq. Sandıqların üstə adam boyunca qalanıbdı çox qalça, keçə, kilim və palaz. Bir tərəfdən çadırşəbə bükülü qoyulub cərgə ilə dörd-beş dəst yorğan-döşək.

Qazı məxmər döşək üstə oturub dayanmışdı cüt yastığa.

Elə ki Xudayar bəy qəndi çıxarıb qoydu yerə, qazı gülə-gülə üzün tutub Xudayar bəyə dedi:

– Bəy, bu qənd nədi, bu nə işdi?

Xudayar bəy gülə-gülə cavab verdi:

– Qazı ağa, bir xeyir işimiz var. Bu qəndi gətirdim ağız şirinliyi olsun.

– Ay şirin kam olasan, mənim qardaşım. Yəqin ki, kəbin kəsdirəcəksən.

– Xeyr, qazı ağa, kəbin deyil, siğədir.

– Nə eybi var, siğə dəxi yaxşı... Çox gözəl, çox gözəl. Allah mübarək eləsin. Siğəni sən özün eləyirsən, ya özgəsi eləyir?

– Xeyr, qazı ağa, özüm eləyirəm əgər iş düzəlsə.

<sup>1</sup> Xalı və xalçalar



Qazı üzünü qapıya səmt tutub, nökərini çağırıb ona buyurdu ki, qəndi ortalıqdan götürsün, qəlyan doldursun və çay gətirsin. Sonra genə üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Necə buyurdun, iş düzəlsə?

– Bəli, qazı ağa, əgər işi bir tövrənən yoluna qoysanız, biz sizə duaçı olarıq.

– Dəxi nə tövrü var ki! Siğədi, oxuyaram qurtarıb gedər da.

– Yaxşı buyurursan, qazı ağa, amma lazımdı ki, övrət tərəfindən bir vəkil olsun.

– Əlbəttə, mən demirəm ki, vəkil olmasın. Vəkil də gərək olsun, şahıd da gərək olsun. Vəkilsiz, şahıdsız siğə oxunmaz ki.

Xudayar başını saldı aşağı, bir qədər fikir eləyib cavab verdi:

– Bəli, belədi.

Qazı dübarə üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Pəs hanı sənin vəkilin və şahıdların?

– Hələ ki, nə vəkil var, nə şahıd. Görək necə olacaq.

Qazı çox təəccüb elədi:

– Bə sənin nə vəkilin var, nə şahıdın var, haradan mən siğə oxuyacağam?

– Bəli, belədi, qazı ağa, belədi.

– Vallah, mən sənin sözlərindən baş açammıram. Əgər siğə oxutmaq istəyirsən, gərək övrət tərəfindən vəkil gələ, mən də siğəni oxuyam. Əgər vəkillər və şahıdlar burda deyil, qalsın sonraya. Onlar da gəlsin, o vaxt siğəni oxuyum. Ya xeyr burda özgə bir maneçilik var, ta orasını da özün bilərsən.

Xudayar bəy qazının sözlərindən sonra bir qədər də xamuş olub və sonra dikəlib və qapıya səmt baxıb alçaq səs ilə dedi:

– Doğrudan-doğrusu, qazı ağa, mənim bir mətləbim var. Allahdan gizlin deyil, dəxi səndən niyə gizlin olsun.

– De, de görək. Əlbəttə, məndən dəxi niyə gizlədəsən?!

Qapı açıldı, cavan oğlan padnos içində iki stəkan çay gətirib birini qoydu qazının və birini də Xudayar bəyin qabağına. Qazı oğlana işarə elədi durmasın otaqda. Oğlan çıxıb gedəndən sonra Xudayar bəy alçaq səs ilə başladı:

– Qazı ağa, sözün əsli budur ki, bizim Danabaş kəndində bir dul övrət var. Mənim çoxdandı fikrimdədi onu siğə eləyim; amma övrət gəlmir. Bilmirəm ürküdürlər, ya nədi. Deyir getməyəm ki, getməyəm. İndi qalmışam belə. Sizin qulluğunuza gəlməkdə qəsdim bu

idi ki, bu ərzimi sizə yetirim, görüm siz nə buyurursunuz. Bu əmrə bəlkə bir çarə tapasınız.

Bu heyndə haman qız uşağı başını qapıdan soxdu içəri və dedi:

– Dədə, anam burdadı?

Qazı qızın üstünə çıxıran kimi qız rədd oldu. Sonra cavan oğlan qəlyanı gətirib qoydu qazının qabağına. Oğlan istədi dursun, qazı getməyi işarə elədi. Qazı qəlyanı damağına salıb, üzünü tutdu qonağa.

– İndi pəs nə tövr deyirsən eləyək?

– Başına dönüm, qazı ağa, hər necə olmuş olsa, gərək düzəldəsən bu işi.

Qazı qəlyana bir bərk qüllab vurub, başını bulaya-bulaya deyir:

– Bəli, gətdiyini iki girvənkə qənddir, zornan övrəti gətirib qatarıq sənə qoynuna. Get, ay həpənd!

Xudayar bəy qazının sözünün cavabında bir qədər dikəlib və sağ əlinin şəhadət barmağını yuxarı qalxızılıb dedi:

– Bax, ey qazı, and olsun o bizi yaradan Allaha, sən əgər mənim bu işimi aşırısan, mən məlun adamam əgər başımı da sənə yolunda əsirgəməyəm.

– Bəradərim, mənə sənə başın lazım deyil, Allah sənə başını səlamət eləsin. Mənə bu lazımdır, bax bu.

Qazı bu sözləri deyəndə sağ əlini də yerdən böyük kəllə qəndin boyuca qaldırmışdı yuxarı. Sözüni deyib qurtardı, amma əlini çək-mədi. Bu halətdə saxlayıb diqqət ilə baxırdı. Xudayar bəyin üzünə. Əlini o vaxt yendirdi ki, Xudayar bəy razılıq cavabı verdi. Xudayar bəyin cavabı bu oldu:

– Qazı ağa, fikrini hara dağıdırsan? Mən bir para adamlardan deyiləm ki, deyim, vədə verim, dalısında durmuyum. Kişi bərkü başına nədən ötrü qoyur? Ondan ötrü qoyur ki, ona kişi desinlər. Pəs şəxsi ki, üzdə bir söz dedi, çıxdı eşikdə özgə söz danışdı, dəxi onda kişilik sifəti qalmadı ki! Sən bir kəllə rus qəndi deyirsən, mən on bir kəllə gətirim. Ürəyini niyə sıxırısan. Pulum yoxdu mənim? Xeyr, dövlətindən o qədər varımdır, heç sənə tək ağaların yanında xəcalət qalmaram. Heç fikrini özgə yana dağıtma.

Xudayar bəy sakit oldu. Qazı başladı:

– Allah səni xəcalət eləməsin öz birliyi xatirinə. Rəfiqim, mən şəxsin simasından bilirəm ki, bu nə tövr adamdır. Mən indi müssin<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Yaşlı

adamam. Mənim olar həştad və bəlkə dəxi də artıq yaşım. Özümə görə də təcrübə hasil eləmişəm. Mən şəxsən üzünə baxan kimi bilirəm ki, nə tövr adamdır. Və bir də zahir batinin aynasıdır. Mən sənin üzünə baxan kimi yəqin elədim ki, sən necə adamsan. Əgər səndən bədgüman və naümid olsa idim, heç bu qədər danışmağa durmaz idim sənnən... Amma xeyr, maşallah artıq ləyaqətli adamsan. Mən də sənənlə elə rəftar eləmərəm ki, axırda sənənin yanında xəcalət olum. Mənə nə lazımdır on bir kəllə qənd. Sən mənə iki kəllə qənd gətir-sən, birini doğrayıb paylaram füqərayə, ancaq ağız şirinliyindən ötrü, – necə ki, özün də buyurdun, – bir kəllə rus qəndi səndən alacağam. Vəssalam. Mənim yoxsa artıq təməim yoxdur. Söz yox, əgər qəndin yanına bir girvənkə çay gətirsən, nə sözüüm var?

– Bax, bu gözüüm üstə, bax bu gözüüm, bax bu gözüüm üstə, bax bu gözüüm üstə...

Bu sözləri deyirdi və sol əlini qoyurdu gah sağ gözüünün, gah sol gözüünün üstə. Axır sözünü bu cür tamam elədi:

– Dəxi sözün nədi, qazı ağa? Bunlar hamısı baş üstə. İndi bəs sən mənim işimi nə tövr sazlayacaqsan?

Qazı başını saldı aşağı, bir qədər təsbeh çevirib “ya Allah” dedi və durdu ayağa, getdi kitabları eşib, bir qara cildli kitab gətirib açdı. Gözlüyü taxdı gözüünə və başladı alçaqdan oxumağa. Qazının səsi çıxmırdı, ancaq dodaqları tərşəşirdi. On dəqiqə çəkdi qazının oxumağı. Sol əlinin şəhadət barmağını kitabın bir yerində saxlayıb, üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Bilirsən, bəy, bu məsələ çətin məsələdir. Belə işlər az-az itti-faq düşər. Kitaba ondan ötrü baxıram ki, görək şəriət bu xüsusda nə buyurur.

Qazı bu sözü deyib genə cumdu kitaba, bir qədər oxuyub sevin-cək kitabı bükdü qoydu qabağına.

– İnşallah kəşf edəcəyəm bu məsələni, kəşf edəcəyəm, lap asan vəchlə kəşf edəcəyəm. Bəy, buyur görək qənd və çay nə vaxt gələcək?

– Qazı ağa, elə bu saat, elə deyirsən durum bu saat gedim alım gətirim. Mənim əlimdə çətindir?

– Əzizim, qəndi və çayı gətirərsən qoyarsan buraya, sonra gedib üç-dörd nəfər kəndinizin əhlindən gətirərsən mənim yanıma. Amma görək o şəxslər hamısı sənənin rəfiqlərindən ola. Onların birisi gəlib mənə deyər ki, həmin övrət mənim anamdır. Bu şəxsə, yəni sənə

gəlmək istəyir və mənə bu xüsusda vəkil eləyibdi. Qeyriləri də şəhadət verərlər. Vəssalam. Mən də siğəni oxuyaram, qurtarıb gedər.

– Qazı ağa, əgər iş bu cür qurtaracaq, bu lap asan işdi. Üç-dörd nədi, yüz adam kəndimizdən tökərəm bura. Hər nə soruşursan soruş, mən dediyimi onlar da desinlər. Kimin ağzıdı mənə sözümədən çıxsın?

Bu sözləri deyib Xudayar bəy durdu ayağa.

– Gedim görüm kəndimizin adamlarından şəhərdə kimi tapa biləcəyəm.

Xudayar bəy qarıdan çıxmaq istəyirdi, qazı çağırıb dedi:

– Bəy, içəri zəhmət çək, sənə iki vəsiyyətim var. Əvvəla budur ki, qənd-çaya, söz yox, pul verəcəksən. O pulları sən çöldən tapmısan ki... Əlbəttə, alınının tər ilə qazanmısan. Pəs çünki belədi, bari sən elə, yaxşı mal al. Zəmanə indi çox xarab olub, adamı əl üstü tovluyurlar. Karapet ağaya təzəlikdə yaxşı qənd gəlib, adına Prodski deyirlər. Sən elə haman qənddən al. Çayı da indi özün bilərsən, nə tövr olar olsun.

Xudayar bəy:

– Baş üstə – deyib istədi çıxıb getsin. Qazı genə çağırıb qayıtdı otağa.

– Əzizim, mən ərz elədim iki vəsiyyətim var; birini dedim, birini də deyim, ondan sonra azadsan.

– Buyur, qazı ağa.

– İkinci vəsiyyətim budur ki, bizim bu işimiz gərək ölən günə kimi öz yanımızda qalsın.

– Ay qazı ağa, uşaqsan? Məni elə nədan bilmə.

– Qulaq as, sözümü qurtarım. Bəli, bu iş gərək məxfi qala.

– Necə gərək qala?

– Gərək gizlin qala, heç kəs gərək bu işdən xəbərdar olmaya. O adamlar ki, sən bura gətirəcəksən, gərək sənə elə rəfiqlərin olsun ki, bu sirri özgəsinə verməsinlər. Ondan ötrü ki, söz yox, burada bir xilafişər əməl yoxdu, amma çünki bu cür işlər az ittifaq düşür, hər eşidən güman edəcək ki, burda bir xilaf əməl var. Pəs bu səbəbə bu iş əlbəttə, əlif əlbəttə, gərək sənə, mənə və şahıdlarının arasında qala. Vəssalam. İndi gedə bilərsən.

– Baş üstə, qazı ağa, baş üstə. Əlbəttə, belədi.

Bu sözləri deyib, Xudayar bəy qazının evindən çıxıb, üz qoydu getməkliyə.

### III

Xudayar bəy sevincək tez bazar məscidinin yanına yetişib, yendi bazar çayına, dəstəmaz alıb girdi məscidə və namaz qılıb, üz qoydu bazara. Çarşı ilə gedib və qazı nişan verdiyi ermənini soruşub, getdi girdi bir böyük dükana. Qəfəsənin dalında bir qarnı yoğun erməni oturub yazıya məşğul idi. Xudayar bəy dükanın o səmtinə baxıb, bu səmtinə baxıb, çıxardı çubuğunu və başladı doldurmağa. Karapet ağa qələmi qoydu yerə və təəccüb ilə baxdı Xudayar bəyin üzünə. Xudayar bəy çubuğu doldurub yeridi Karapet ağanın yanına və əlini qoltuq cibinə uzadıb və bir çimdik qov çıxardı, tutdu Karapet ağanın qabağına.

– Zəhmət olmasa bir ispiçkə çək, bu qovu yandırırım.

Karapet ağa qeyznən cavab verdi:

– Sən məgər görmürsən ki, bura qəhvə dükanı deyil! İtil cəhən-nəmə burdan, supa oğlu supa. İtil!

Bu sözləri deyə-deyə Karapet ağa ayaq üstə durub deyəsən ki, istəyirdi qəfəsənin dalısından sıçrayıb, Xudayar bəyi alıb yatsın.

Xudayar bəy bir az sinib çəkildi kənara. Çox təəccüb elədi Xudayar bəy erməninin bu tövr rəftarına. O haradan güman eləyərdi ki, Karapet ağa od verməyəcək, o, çubuğunu yandırsın. Danabaş kəndində o bir adamdan bu cür tərək-ədəblik görməmişdi. Kimin ixtiyarı var Xudayar bəy çubuğu cibindən çıxardan kimi qov yandırır onun qabağına tutmasın? Amma nə eləmək? Danabaş kəndi qalıb Danabaş kəndində. Burada ki, şəhərdir. Şəhər gəlib Danabaş kəndi əvəzi olmaz.

Xudayar bəy üzünü bir az turşudub və qaş-qabağını töküüb, bu cür Karapet ağanın cavabını verdi:

– Xozeyin, sən nahaq yerə çığırırsan. Mən gəlməmişəm ki, sən dükənini çapıb talıyam. Mən gəlmişəm sənənlə sövdə eləyim. Dəxi sən mənə üstümə çığıрмаğın lap artıqdı. Mən gəlmişəm səndən qənd alam.

– Bəli, sən məndən yarım girvənkə qənd alacaqsan, mən duraram sənəin əllərindən öpərəm.

Xudayar bəy çubuğun tənəkisini doldurdu kisəsinə və çubuğunu taxdı belinə və cavab verdi:

– Xozeyin, əvvəl sən tanı gör mən kiməm, sonra mənə üstümə çığır. Mən sən deyən adamlardan deyiləm ki, gəlib yarım girvənkə

qənddən ötrü sənə baş ağrısı verim. Mən Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəyəm. Mən gəlmişəm nəinki yarım girvənkə qənd alam, mən səndən bir kəllə qənd alacağam, yekə kəllələrdən.

Karapet ağa bir az yavaşıdı:

– Mənim gözüm üstə. Mən nə deyirəm ki! Mən demirəm ki, sən niyə məndən bir kəllə qənd almırsan. Mən onu deyirəm ki, sən yaxşı eləmədin mən yazı yazan vaxtda qovu uzatdın mənim qabağımıza. Mən indi yazıda qələt düşdüm. Mənim indi zəhmətim lap çox oldu. Görək sən gedəndən sonra bu yazdığımı bir də yazam.

– Qərəz, ta indi keçib. Hər nə olub, olubdu. Qəndi indi neçəyə verəcəksən mənə?

Karapet ağa qəfəsənin taxtasını qovzayıb çıxdı kənara və gəldi qalanmış qəndin yanına və əlini kəllələrin birinin üstünə qoyub başladı:

– Bax, qardaşım bəy, bu qənd lap elə yaxşı qənddi. Bu qəndi sənə verəcəyəm yeddi manat iki şahıya. Bu lap yaxşı qənddi.

– A kişi, zarafat eləyirsən? Qəndi indi yeddiyə hər yanda verirlər də. Gözün məni gördü?

– Harda yeddiyə verirlər? Heç belə şey olmaz, məzhəb haqqı. Yeddi iki şahıdan bir qəpik əskiyə verməzlər.

Xudayar bəy bir az dinməyib, genə həmin çubuğu çıxardıb başladı doldurmağa. Karapet ağa cibindən bir spicəka çıxardıb yandırdı. Xudayar bəy çubuğu alışırdı və dedi:

– Yaxşı-yaxşı! Mən çoxdan bilirdim ki, sən bahacılsan. Heç sənə bacarmaq olmaz. Yaxşı-yaxşı! Götür bir kəllə çək, görək nə qədər gələr.

Karapet ağa yekə kəllələrin birini qucaqlayıb qoydu tərəziyə.

– Bu on, bu da on-iyirmi. Bu beş, bu üç, bu iki, bu da yarım. Bəli, düz otuz girvənkə. Otuz girvənkəsi otuz abbası, bu altı manat, çıxaq doqquz şahısını, qalar beş manat on bir şahısı.

Karapet ağa qəndi tərəzidən götürüb qoydu yerə.

– Karapet ağa, indi Allaha şükür, məni tanıdın ki?

– Necə yəni tanıdım?

– İndi bildim mən kiməm da?

– Sən kimsən?

– Mən Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəyəm.

– Mən də ikinci kild kupets Karapet ağayam.

– Ay atana Allah rəhmət eləsin. Bu sözləri mən ondan ötrü ərz edirəm, indi dünyada qəlp adam çoxalıbdır. Birisi gəlib niyə sövdə elər, and içər, Allaha, peyğəmbərə ki, üç gündən sonra pulunu gətirərəm. Üç gün olur ay, bəlkə üç il. Amma Allah mənə bir ölüm göndərsin, bu cür qəlp işlər tutmuyum. Sözü doğrusu, bu gün iş belə gətirdi, yanımcə şəhərə pul gətirməmişəm. İndi mən qəndi aparıram, inşallah sübh tezdən sənin beş manat on bir şahını burda hazır elərəm.

Karapet ağa bu sözləri eşitcək cəld qəndi aparıb qoydu yerinə və qayıdıb sağ əlini qoydu Xudayar bəyin çiyinə, sol əli ilə qapını göstərdi.

– Di get, çıx get! Tez ol get burdan! Elə bu saat çıx get.

Xudayar bəy dinməz-söyləməz dükandan çıxıb üz qoydu getməyə. Axşam azanına ancaq yarım saat qalırdı ki, Xudayar bəy gəldi çıxdı haman karvansaraya ki, eşşəyi qatmışdı.

Xudayar bəy karvansaranın qapısına yetişcək içəridən bir alçaq qədək arxalıklı, boz papaq, ağ tuman kişi çıxıb qaş-qabaq ilə üz tutdu Xudayar bəyə;

– A kişi, Allah atana rəhmət eləsin, gəl bu xatanı bizim başımızdan sovd! A kişi, bu bəlanı gətirib qatmışan tövləyə, biz təngə doyduq ki! Sən allah, gedim ulağı çıxardım, götür apar.

Bu sözləri deyib güdək kişi, – ki karvansaranın odabaşısı olsun, – istədi qayıda karvansaranın həyətinə, Xudayar bəy onu çağırıb saxladı:

– Yavaş görüm, hara gedirsən? Necə bəlanı gətirib qatmışam tövləyə? Yəqin ki, ulağ mallardan yola getmir. Axı mənim ulağım sakit ulağdı. Sən niyə bu sözü deyirsən?

Odabaşı əlini ölçə-ölçə qayım səslə başladı:

– A kişi, sən allah, zarafat eləmə. Mənim kefim o vaxtı deyil. Eşşəyini çıxardım, götür apar.

Xudayar bəy qayım səslə cavab verdi:

– Rəhmətliyin oğlu, bir sözünü mənə de görüm ki, axı nə olubdu?

– Nə olacaq, yekə kişi! Xalqın eşşəyini oğurlayıb gətirmisən qatmışan mənim karvansarama. Niyə? Gərək mənə qəsd-qərəzin var?

– Ə, dəli olmamısan ki! Ya keflisən? Mən niyə xalqın eşşəyini oğurluyuram? Vallah, heç artıq-əskik danışma ki, peşman olarsan.

– Yaxşı, rəhmətliyin oğlu, özgə eşşək tapa bilmirdin, gedin Məhəmməd həsən əminin eşşəyini gətdin, bizi qoydun qalmaqala?

– Necə qalmaqala qoymuşam mən səni?

– Necə qalmaqal olacaq? Sən elə eşşəyi tövləyə qatıb oyza<sup>1</sup> cummuşdun, Məhəmməd həsən əminin xırda oğlu ox kimi özünü soxdu karvansarayaya ki, eşşəyi aparacağam. Mən də nə tövr verəydim? Dəxi nə deyim, başına dönüm! Bu oğlan özünü çırpır yerdən yerə ki, ya özümü gərək öldürüm, ya da bu saat gərək eşşəyi aparam. Axırı lap naəlac qalıb, getdim bir qaradovoy çağırıdım, oğlanı döyə-döyə çıxartdı eşiyə.

– Heyif, heyif, heyif ki, mən burda olmamışam. Vallahi ki, ölüsünü qoyardım oğlanın burda! Onu mən sağ ötürərdim kəndə? Sən pəs niyə məni gəlib çağırmadın?.. Qərəz, keçib. İndi hava qaranlıqlayır, mən dəxi kəndə qayıda bilmərəm. Mən özüm də gərək qalam, eşşək də gərək qala. Bu gecə sənə qonağam, Kərbəlayı Cəfər əmi.

– Qonaqsan, gözüm üstə yerin var. Əlbəttə, indi də getmək olmaz. Hava lap qaranlıqlayır. Di burda niyə durubsan? Buyur, gedək mənzilə.

Kərbəlayı Cəfər əmi qabaqca və Xudayar onun dalınca gedib girdilər bir xırda qaranlıq hücrəyə. Kərbəlayı Cəfər əmi girən kimi bir spička çəkib, sol tərəfdə divara vurulmuş xırda lampanı yandırdı və qonağa yer göstərdi. Hücrənin fərşi ibarətdi bir palazdan. Yuxarı başda qoyulmuşdu bir bükülü yorğan-döşək, bucaqda var idi bir sənək, bir lüleyin və süpürgə. Çirkli divarların nə tağları var idi, nə taxçası. Xudayar bəy palaz üstə oturub dalını dayadı yükə və çubuğunu çıxarıb başladı doldurmağa. Sonra üzünü Kərbəlayı Cəfər əmiyə tutub dedi:

– Gəl otur gərək, Kərbəlayı Cəfər əmi. Gəl mənə bir od da zəhmət çək ver. Gəl, gəl otur söhbət edək bir az.

Kərbəlayı Cəfər əmi də həmçinin başmaqlarını çıxarıb, keçdi oturdu bir tərəfdən və bir spička çəkib tutlu Xudayar bəyin çubuğuna. Xudayar bəy çubuğu alışırdı.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, sən gərək bu əhvalatı mənə deməyəydin. Sən mənim ürəyimə bir ox vurdun. Allah görüm Məhəmməd həsən əminin atasına lənət eləsin! O məni xalq içində rüsvay elədi. Mən bu yaşa gəlmişdim, indiyə kimi bu cür bədnam olmamışdım.

Xudayar bəy sözünü deyib və dinləyib çubuğu uzatdı verdi Kərbəlayı Cəfər əmiyə. O da “ya Allah” – deyib çubuğu aldı və sümürüb dedi:

<sup>1</sup> O üzə, o tərəfə



– Yaxşı buyurursan, Xudayar bəy. Axır Məhəmməd həsən əmi neyləsin? Onun nə günahı var? Sən eşşəyi gətirəndə ona xəbər ver-səydin, heç belə olmazdı. Onda bilərdilər ki, eşşəyi sən gətirmisən, da oğlunu göndərməzdi.

– A kişi, adına and olsun, eşşəyi mənə Məhəmməd həsən əmi özü verib. Eşşəyi mənə o dəyyus özü veribdi, o qurumsaq özü veribdi, o Ömər özü veribdi. A kişi, niyə inanmırsan?

– Niyə də inanmıram? Xeyr, inanıram.

– Qurani-münzəl haqqı özü veribdi. Niyə, mən üç yüz evin kat-dası ola-ola bir ulaq da tapa bilmirəm, gedirəm oğurluqca özgülə-rinin eşşəyini gətirirəm?

– Xeyr, inanıram da, niyə inanmıram?

Kərbəlayı Cəfər dikəlib çubuğu verdi Xudayar bəyə, Xudayar bəy bir-iki sümürüb genə başladı:

– İndi sən görərsən, Kərbəlayı Cəfər əmi, mən qisasımı Məhəm-məd həsən əmidən almasam, mən bu saqqalı qırxdıraram!

Kərbəlayı Cəfər əmi bir az gülümsünüb və bir qədər dikəlib sual etdi:

– Yaxşı, sən nə eləyə bilərsən ona?

– Mən onun gözünə ağ sallam! Nə eliyəcəyəm ona? Mən onun böyüyü deyiləm? Gün olmaz ki, onun mənə işi düşməsin. Basaram palçığa, çıxararam üstə, ayaqlaram. Nə eliyəcəyəm?

– On-on iki yaşında bir oğlan sol əlində bir çölmək sallaya-sallaya girdi içəri, çölməyi qoydu yerə və üzünü tutdu Kərbəlayı Cəfərə:

– Dadaş, bu gün anam əti bir az yandırıb, yeyə bilsəniz yaxşıdır. Bir bax gör.

Kərbəlayı Cəfər qeyznən cavab verdi:

– Ay ananın dədəsinin gorunu... Allahü əkbər! Lənət şeytana. Belə də bədbəxtlik olar ki, mən düşmüşəm? Gün olmaz ki, o itin qızı əti yandırmasın, ya pişiyə verməsin.

Oğlan başını aşağı əyib dedi:

– Yox, dadaş, vallah, anamın heç bir günahı yoxdu. Bu gün get-mişdi hamama. Qonçaya da tapşırmışdı hərdən-birdən tətə baxsın. Qonçanın da başı nə bilim nəyə məşğul olubdu, əti yandırıb.

– Niyə, hamam ananın başına uçsun! Elə görək bu gün anan gedəydi hamama?

Oğlan təəccüblü cavab verdi:

– Pəs havaxt görək gedəydi?

Xudayar katdaya aclıq çox kar eləmişdi; çünki səhərdən, kənddən çıxandan bir tikə çörək yeməmişdi, savay qazının bir stəkan çayından. Oğlan çölməyi içəri gətirən kimi bozbaşın qoxusu Xudayar bəyə belə xoş gəlmişdi ki, könlündə Kərbəlayı Cəfərin övrətinə iki min yaman dedi. Xudayar bəy gördü ki, ata ilə oğlun mükəliməsi çox uzun çəkəcək, amma onun ürəyi də gedir acından; bu səbəbə ortalığa söz atdı ki, bəlkə söhbət qurtara. Çölməyi dıyırladaraq:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, vallah, hər nə deyirsən de, amma deyirəm ki, oğlanın xəbəri yoxdu. Ət bir tikə də yanmayıb, qovrulubdu. Ətin çox yaxşı qoxusu gəlir.

Kərbəlayı Cəfər durub bucaqdan bir sarı qaşığı tapıb, gəlib çömbəldi çölməyin başında. Çölməyin qapağını götürüb, bir qaşığı ətin suyundan götürüb içdi və ağzını marçıldadıb, qaşqabağını turşudub, üzün tutdu Xudayar bəyə:

– Xeyr, bu əti yemək olmaz.

Qərək, Kərbəlayı Cəfər bir qədər də övrətindən giley elədi, bir qədər də söyüşdən, lənətdən dedi. Axırı naəlac qalıb, gətirdi süfrəni açdı ortalığa, bir az quru çörək doğradı siniyə və sağ qolunu çərməyib çölməyi üzüqoylu elədi sinninin üstə, sonra ətləri bir-bir seçdi qoydu çölməyə, hər iki əli ilə çörəyi qarışdırıb Xudayar bəyə təklif elədi:

– Bismillah, Xudayar bəy, irəli çəkil görək. Hərçənd ət də yanıbdı, amma baxtımdan küs, xa-xa-xa...

Xudayar bəy irəli çəkilib əlini uzatdı. Bir neçə tikə götürüb dedi:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, and olsun Allaha, sən lap nainsaf adamsan. Kişi, kim deyir ki, bu ət yanıb? Vallah, əgər bir tikə də yanıbdı. Ta bundan yaxşı ət bişməz.

Xudayar bəy, lap yalan deyirdi. Əvvəla, ondan ötrü ki, çox acmışdı. Ac adama yanmış ət də xoş gəlir. Və bir də ki, bura şəhərdi, genə necə olsa, şəhər bozbaşı ilə kənd bozbaşı bir olmaz. Genə şəhər bozbaşının yanmış kənd bozbaşının lap yaxşısından ləzzətli olar.

Bəli, Kərbəlayı Cəfər və Xudayar bəy hər ikisi məşğul oldular, yeməyə. Oğlan bir az durdu, sonra çıxıb getdi. Xudayar bəy sol qıçını qabağına uzadıb, sağ qıçını dikəltmişdi. Belə ki, sağ qıçısı süfrənin içində idi. Amma Kərbəlayı Cəfər diz üstə oturub, üzüqoylu düşmüşdü çörəyin üstə. Belə ki, az qalırdı burnu dəyə siniyə.

Çörəyi yeyib qurtardılar. Kərbəlayı Cəfər süfrəni, qabları yığışdırıb qoydu kənara. Hər ikisi əllərini silib çəkildilər. Xudayar bəy bir kəhildəyib, götürdü çubuğunu və doldurub alışdırdı və bir qədər çəkib, uzatdı Kərbəlayı Cəfərə səmt.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, mənə bir yeddi manat lazımdı. Görək hər necə olmuş olsa, tapıb mənim işimi düzəldəsən.

Kərbəlayı Cəfər əlüstü cavab verdi:

– Xudayar bəy, peyğəmbər haqqı məndə yoxdu. Olseydi hansı qurumsaq müzayiqə elərdi?

– Özündə yoxdu, özgədən tap. Qərək, onu bunu bilmirəm, görək nə yolnan olsa, tapıb verəsən.

Kərbəlayı Cəfər bir az fikirdən sonra dedi:

– Vallah, yaxşı deyirsən. Amma indi əsr çox xarabdı. Hamı indi elə bir Allah bəndəsi ki, adamın əlini tutsun? İndi hər kəsə gedim deyim mənə bir yeddi manat lazımdı, deyəcək gətir yanımda on yeddi manatlıq bir şey zaloq<sup>1</sup> qoy.

– Heç zərər yoxdu, nə eybi var. Sən bir elə adam tap ki, mənə yeddi manat versin, mən onun yanında on yeddi manatlıq şey girov qoyum. Genə sözün var?

Kərbəlayı Cəfər genə bir qədər fikir eləyib cavab verdi:

– İndi sənin yanında nəyin var ki, zaloq qoyasan?

– O sənə borc deyil. Sən pulu tap, gör qoyaram, ya yox.

– Axır necə ola bilər ki, mən bilməyim, sən necə şey girov qoyacaqsan?! Bəlkə pul sahibi sən qoyduğun şeyi qəbula götürmədi.

Xudayar bəy bir qədər duruxdu. Çubuğu götürüb başladı doldurmağa. Üzünü Kərbəlayı Cəfərə tutub alçaqdan dedi:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, sən hər kəsdən olmuş olsa, mənə yeddi manat tap, gətirdiyim eşşək olsun zaloq. Nə vaxt mən sənə pulunu gətirib verdim, sən də mənim eşşəyimi qaytarıb verərsən özümə.

– Xa, xa, xa! Xa-xa-xa!.. Xudayar bəy sənə dəstgahın varmış... xa-xa, xa! A kişi, sən zarafat eləyirmişsən... xa, xa, xa...

– Qardaş, dəxi niyə gülürsən? Hansı məlum zarafat eləyir?!

– Xa, xa, xa... A kişi, eşşək sənə deyil ki, onu girov qoyasan! Söz yox, qoyarsan. Amma sabah olcaq eşşəyin sahibi gəlib eşşəyi aparacaq da! xa-xa-xa...

<sup>1</sup> Girov

– Yavaş, qoy görək, a kişi, bir az yavaş gül, qoy sözümlü deyim. And olsun Allaha, mən zarafat eləmirəm. Yaxşı, eşşəyin sahibi nə deyib səndən eşşəyi istəyəcək? Eşşəyin sahibi sənə kimin yanında eşşək tapşırıb? Bəli, gəldi dedi: “Mənim eşşəyim burdadı, eşşəyimi ver”. Deyəsən: “Kimin yanında sən mənim karvansarama eşşək qatmısan?” Ya xeyir, sənə dedi: “Pəs eşşək necə oldu?” Sən də de ki, “eşşəyi hər kəs gətirib bura qatmışdı, haman adam da eşşəyi çıxardıb apardı”. Onnan sonra mən bilərəm, eşşəyin sahibi bilər. Dəxi sənə nə dəxli var?

Bu sözləri deyəndən sonra Xudayar bəy çubuğu uzatdı Kərbəlayı Cəfərə. O da çubuğu alıb, məşğul oldu çəkməyə. Bunların söhbəti çox uzun çəkdi. O, belə dedi, bu belə dedi. Axırı bu cür şərt bağladılar: Kərbəlayı Cəfər Xudayar bəyə yeddi manat versin və eşşək qalsın onun ixtiyarında. Hər nə eləyir eləsin: ya satsın, ya gizlətsin, ya nə eləyir eləsin. Xudayar bəy də kəndə qayıdıb xəbər versin ki, eşşək karvansaradan oğurlanıb. Hərgah Məhəmmədhəsən əmi çox atılıb düşsə və şiltaq eləsə, Xudayar and-aman içsin ki, miravoy suda ərizə verib, karvansaraçıdan eşşəyi istəyir. Əgər Məhəmmədhəsən əmi şəhərə gəlib, Kərbəlayı Cəfərdən əhvalatı soruşsa, Kərbəlayı Cəfər and içsin, aman eləsin ki, həqiqətdə eşşək oğurlanıb; yəni Xudayar bəyin bu işdə heç günahı yoxdu.

Bu cür tədbiri tökən kimi Kərbəlayı Cəfər çıxdı eşiyə və bir qədər yubanıb gəldi oturdu və cibindən bir beşlik və iki təklik çıxardıb, qoydu Xudayar bəyin qabağına. Xudayar pulu götürüb qoydu cibinə, bir qədər dikəldi. Sağ əlini Kərbəlayı Cəfərin qabağına uzadıb dedi:

– Ver əlini mənə.

Kərbəlayı Cəfər həmçinin sağ əlini verdi Xudayar bəyin əlinə.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, Allah sənin oğlunu saxlasın və səni səlāmat eləsin. Allah öz birliyi xatirinə sənə bu sövdədə xeyir versin.

#### IV

Xudayar bəy yeyib qarnı tox və yeddi manatı cibinə qoyub, arxayın və rahat uzanıb yatdı. Yəqin ki, çoxdandı onun yuxusu bu – gecəki kimi şirin olmamışdı.

Amma dünyada bəzi vaxt, bəlkə də çox vaxt çox təəccüblü işlər ittifaq düşür. Məsələ, indi bu saat burada Xudayar katda ləzzətnən

yıxılıb yatdı. Amma elə bu saat Danabaş kəndində üç yerdə matəm qurulubdu. Üçünə də Xudayar bəy özü bais olubdur. Doğrudan, çox gülməli əhvalatdı və çox qəşəng əhvalatdır. Ondan ötrü qəşəng əhvalatdı ki, adam gülmür, ürəyi açılır. Yoxsa nəyə lazımdır qəm və qüssə gətirən hekayət?!

Bəli, bu saat, elə bu dəqiqə, bu gecə səhərə kimi Danabaş kəndində üç evdə matəm qurulubdur. Biri Məhəmməd həsən əminin evində, – necə ki, məlumdu, – biri Xudayar bəyin öz evində və biri də Xudayar bəy istəyən övrətin, yəni Zeynəbin evində. Hələ Xudayar bəy şəhərdə qalmalı olsun, keçək Danabaş kəndinə və Zeynəbin matəmindən başlayıb, deyə-deyə gələk çıxacaq başa.

Zeynəb qırx-qırx iki yaşında, kök, dolu və qarabuğdayı bir övrətdir. İki il bundan irəli əri Kərbəlayı Heydər ölüb. Qalıbdı bir oğlu Vəliqulu, on yeddi yaşında, iki də qızı: Fizzə yeddi yaşında və Zibə dörd yaşında

Zeynəb nə Zeynəb!

Hanı irəliki Zeynəb? Onu iki il bundan əqdəm<sup>1</sup> görün indi heç tanımaz. Zeynəbi görəydiniz əri Kərbəlayı Heydər in sağlığında. Danabaş kəndində Zeynəbin adı tək idi gözəllikdə.

Zeynəb uşaqlıqda bir yetim qız idi. Amma çox gözəlliyi səbəbə bibisi aparıb öz evində saxladı, bu qəsd ilə ki, alsın öz oğluna. Qərəz, bibisinin oğlu öldü və Zeynəbin adı bir elə şöhrət tapdı ki, elçi-elçi üstədən tökülüb gələrdi. And içirlər ki, bir ilin içində Zeynəbin on dörd müştərisi var idi. Hamısı da ağıllı-başlı yerlərdən. Axırı, qismət belə gətirdi ki, Zeynəbi verdilər Heydərə; yəni çox yaxşı elədilər ki, verdilər Heydərə. Ondan ötrü ki, Heydər in atası Kərbəlayı İsmayıl kəndin mötəbər şəxslərindən biri idi və Zeynəbin qeyri müştərilərindən nə dövlətdə əskik idi, nə də hörmətdə.

Zeynəb Heydərə gələndən üç il sonra Kərbəlayı İsmayıl vəfat edib, doqquz ulağ, dörd-beş qaramal, iyirmi üç qoyun və yeddi keçi və iki xalvar zəmi qoyub getdi. Söz yox, dövlətin yarısı çatdı Heydərə və yarısı da qardaşı Rzaya.

Bir ildən sonra Rza öldü və Heydər atasının dövlətinə tək oldu malik və işi gəldikcə başladı tərəqqi eləməyə. Amma bununla belə, söz yox, xərci də az deyildi. Əvvəla, atasının və qardaşının əhsan və Kərbəlaya göndərmək xərci, sonra özü də Kərbəlaya gedib

<sup>1</sup> Qabaq, əvvəl

qayıdıb, genə dalı düşdü. Necə də dalı düşməsin? Hesab eləyirdi ki, atasının və qardaşının nəşlərini Kərbəlaya göndərməkləyə və öz Kərbəlaya getməkləyinə düz iki yüz manat xərci çıxıb. Amma Allah-taala rəhim Allahdır. Çünki bu pulları Kərbəlayı Heydər mübarək yolda xərclemişdir, genə axırda Allah-taala öz qüdrət əli ilə Kərbəlayı Heydərini işini düzəltdi. Belə düzəltdi ki, Kərbəlayı Heydər öləndə özünə yetmiş manat xərc çıxdı və bundan əlavə övrəti Zeynəbə iki yüz əlli manat, oğluna yüz qırx və hər qızına yüz manat pul çıxmışdı. Qalan zəmilərini vəsiyyətlə elədi övrətinə və qızlarına. Amma həyəti də verdi oğlu Vəliquluya.

Kərbəlayı Heydərini ölməyi övrəti Zeynəbə üçün yekə müsibət oldu. Artıq qəm və qüssə elədi, yazıq övrət ərinin ölməyinə. İndi bu saat hər cümə axşamı ərinin qəbrinin üstə gedib, bir yekə mərəkə qurar. Vaqifən az-az tapılar bu cür istəkli övrət. Amma bununla belə, Zeynəbə bir tikə naşükürlük eləmir. Qəm və qüssə içində genə həmişə Allaha şükür və səna eləyir ki, Allah-taala ona bir parça çörək verib, özgələre möhtac eləməyib. Və bir də ki, evlənməli oğlu və iki qızı... Genə Allah bərəkət versin, bunların hamısının şükrünü yerinə yetirmək lazımdır.

Zeynəbə oğlundan yerdən-göyə kimi razıdır. Ondan ötrü ki, Vəliqulu o itaəti ki, anasına eləyir, bəlkə anasına eləməzdi. Vəliqulu nəinki anasına nisbət, bəlkə özgələre görə də artıq üzüyola oğlandı. Yəqin ki, anası desə öl-öləcək, qal-qalacaq. Atasını öləndən gündən bugünkü günə kimi bir elə vaxt olmayıb ki, Vəliqulu işini-gücünü boşluyub, müsahiblərinə qoşulub gəzməyə və kefə məşğul olsun.

İnsafən Vəliqulu çox məzlum oğlandı. İndiyədək Zeynəbə Vəliquludan bir tük qədəri də inciməmişdi. Amma axır vaxtda iş belə gətirdi ki, Vəliquluynan anasının arası bərk dəydi.

İş bu cür oldu.

Gərək əhvalatı başdan başlayaq. Mərhum Kərbəlayı Heydər ilə Xudayar katba bərk rəfiqədir. Əvvəl cavanlıqdan ta Kərbəlayı Heydər öləndən günə kimi Xudayar bəy ilə onun arasından qıl keçməzdi. Can deyib can eşidərdilər. Gecə və gündüz gəzməkləri bir, yeməkləri bir, oturmaqları bir, durmaqları bir. Bunların dostluğu ta o yerə çatdı ki, xalq bunlardan lap bədgüman oldu. Belə ki, bunların dostluğunu hərə bir tövr başa düşürdü. Biri deyirdi ki, bunlar xəlbətcə o taydan<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Arazın o tayı nəzərdə tutulur.

kandrobot malı keçirib satırlar. Amma xeyr, belə deyildi. Bu xəyal xam xəyaldı. O səbəbə ki, Xudayar bəyi bilmirəm, amma Heydər əslən ata minməyi bacarmazdı. Xeyr, bu deyildi.

Bəzisi də deyirdi ki, bunlar qəlp pul qayırlar. Vaqien, çox təəcübü şeydir. Danabaş kəndi qəlp, pul?! Aya, görək Danabaş kəndində heç saf pulnan qəlp pula təfavüt qoyarlar? Heç tanırlar qəlp pul nədir, ə, saf pul nədir? Xeyr, belə deyil.

Vəssalam ki, hərə bir cür güman edirdi.

Qərəz, xalq nə güman eləyir-eləsin, amma zahirən Kərbəlayı Heydərnən Xudayar bəyin dostluğu möhkəm dostluğa oxşayırdı.

Keçmiş günlərin bir günü, qış fəslı idi. Gecədən üç-dörd saat keçmişdi. Hər iki rəfiq, yəni mərhum Kərbəlayı Heydər və Xudayar bəy və bunlardan savayı Kərbəlayı Heydərin qonşularından bir neçə kəndli Kərbəlayı Heydərgilin tövlə otağında oturub məşğul idilər söhbətə. Məlumdur, qışın uzun gecələrini yatmaqnan qurtarmaq olmaz. Odur ki, Danabaş kəndində atadan-babadan qalma bu bir adətdi, hər məhəllənin adamları, – çünki indi dəxi bir iş-güc yox, – bir tövlə otağına yığışıb, ta gecədən altı saat gedənə kimi, danışmaqnan, deməknən, gülməknən keçirirlər. Çox vaxt belə olur ki, bu oturanların birisi yaxşı əhvalatdan, hekayətdən nağıl edir, xalq da qulaq asır.

Bəli, Xudayar bəy bir tərəfdə və Kərbəlayı Heydər bir tərəfdə oturub, hekayətə qulaq asırdılar.

Danabaş kəndinin mollası Molla Pirqulu “Bəxtiyarnamə”<sup>1</sup> kitabından bir əhvalat oxuyurdu. Oturanların hamısının fikri mollada idi. İttifaq da belə düşdü ki, haman iki rəfiqlərin ikisinin övrətləri hamilə idi. Həmin gecə ikisinin də ağrısı tutmuşdu. Hekayənin şirin yeri idi. Tövlənin qapısı cırıltı ilə açıldı. Tövləyə iki oğlan uşağı, bir qız uşağı soxulub, gəldilər kəndlilərin yanına. Çünki tövlə o qədər işiq deyildi, uşaqlar axtardıqları adamı girən kimi görmədilər. Axırı adamların içindən Kərbəlayı Heydərin başına doluşub, başladılar bundan muştuluq istəməyə.

– Əmi, muştuluğumu ver, bir oğlun oldu. Ver, ver muştuluğumu ver.

Kərbəlayı Heydər əlini uzatdı cibinə və uşaqların hərəsinin ovcuna bir az iydə qoyub yola saldı. Molla Pirqulu və kəndlilər

<sup>1</sup> Pəhləvi dilində yazılmış qədim dastandır.

Kərbəlayı Heydərə göz aydınlığı verdilər və molla genə başladı nağılını. Xudayar bəy həmçinin rəfiqinə mübarəkbadlıq verib, bir qədər cumdu fikrə, sonra əlini tutub Kərbəlayı Heydərə səmt və əlini ona tərəf uzadıb çağırırdı. Molla səsini kəsdi ki, görsün nə deyir Xudayar bəy.

– Qardaş, Kərbəlayı Heydər əlini ver mənə.

Kərbəlayı Heydər əlini uzatdı Xudayar bəyə. Çünki hər iki rəfiq bir-birindən bir az uzaq oturmuşdular, əl-ələ verəndən hər ikisi bir qədər dikəlmişdi. Əl-ələ verən kimi Xudayar bəy başladı:

– Qardaş, Kərbəlayı Heydər, mənim əzizim və iki gözümlün işığı! Sənin oğlun oldu, allah onu sənə çox görməsin öz birliyi xatirəsinə. Qardaş, indi bu saat elə mənim də övrətəm ayaq üstədi. Gərək ki, özün də bilirsən. Qardaş, gəl elə oturanların yanında əhd bağlayaq. Əgər indi xəbər gətirdilər ki, mənim də oğlum olubdu, onda bunların hər ikisinin qardaşlıq siğəsini oxuruq. Onlar da bizim kimi qardaş olsunlar. Ya xeyr, mənim qızım oldu, siğəsini oxudub verək sənin oğluna.

Molla hamıdan qabaq öz razılığını izhar edib və Xudayar bəyin bu təklifini artıq bəyənib dedi:

... Zi hər tərəf ki, şəvəd küştə sudi-islaməst. Çox gözəl, çox yaxşı, hər tərəf, yəni hər necə olmuş olsa, islamın məsləhətidir. Çox gözəl, çox gözəl.

Molla Pirqulu bildi ki, dediyi fərdi heç kəs başa düşməyəcək; əgər düşsələr də yaxşı mənada başa düşəcəklər. Yəni bu sövdənin hər bir tərəfi islamın məsləhətidir.

Molla, islamdan murad özünü nəzərdə tuturdu; çünki o görürdü ki, elə də olsa siğə oxudub ona ağız şirinliyi verəcəklər, belə də olsa verəcəklər. Söz yox, hər necə olmuş olsa, axunda xeyirdi.

Bəli, əhd bağlandı və xəbər gəldi ki, Xudayar bəyin qızı oldu. Kərbəlayı Heydər oğlunun adını qoydu Vəliqulu, Xudayar bəy qızının adını qoydu Gülsüm. Haman gecə Molla Pirqulu Gülsümün siğəsini oxudu Vəliquluya.

Bu əhvalatdan sonra Kərbəlayı Heydərənən Xudayar bəyin arasında olan mehribançılıq dəxi də artdı. Belə ki, bunlar oldular lap sədaqətli dost və lap yavıq qohum. Bu onun evində, o bunun evində. Yəqin ki, doğma qardaş da bu tövr rəftar eləməzdi, necə ki, bunlar edirdilər. Ta Kərbəlayı Heydər ölən günə kimi bu rəfiqlərin məhəbbəti və rəftarı bir tük qədəri də pozulmadı.



Bunların bu cür dostluqlarının müqabilində camaat yəqin eləmişdi ki, Kərbəlayı Heydər in ölməkliyi gərək Xudayar bəyə artıq təsir eləsin. Amma Xudayar bəy gözünə döndüyüm belə rəftar elədi ki, xalq lap heyran qaldı. Belə ki, Kərbəlayı Heydər in canı ağzından çıxan kimi Xudayar bəy Zeynəbin yanına adam göndərdi ki, məbadə-məbadə özgəsinə dil verə və özgəsinə ərə gedə. Niyə? Ondan ötrü ki, guya Kərbəlayı Heydər ona, yəni Xudayar bəyə vəsiyyət edib ki, Zeynəbi o özü alsın, qoymasın özgə namərdə ərə getsin.

Elə ki bu səda kənd arasında şöhrət tapdı, xalq hamı başa düşdü ki, mərhum Kərbəlayı Heydər nən Xudayar bəy nə qəlp pul qayırmışlar, nə də kandrobat malı o taydan-bu taya keçirirmişlər. Hamı başa düşdü ki, bu rəfiqlərin məhəbbəti nəinki bir-birinə imiş, bəlkə bir-birinin övrətinə imiş. Kim nə bilsin, bəlkə Xudayar bəy ölsəydi, Kərbəlayı Heydər də onun övrətini istəyəcəkdi.

Zeynəb Xudayar bəyin elçisinə cavab verdi ki, qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın; Zeynəb onun tayı deyil, onu qapısında heç nökər də saxlamaz. Zeynəb Xudayar bəyə ondan ötrü bu cavabı verdi ki, əvvəla, ərinin bədəni qəbrin içində bəlkə heç soyumamışdı. Ona nə lazım olmuşdu yasdən çıxmamış, ər dalınca düşsün? İkincisi, ondan ötrü bu cavabı verdi ki, Kərbəlayı Heydər ölən kimi Zeynəbə iki ləyaqətli yerdən müştəri çıxdı. Biri Danabaş kəndinin mütəbəri və sayılmalı Hacı Həməzə və biri də Çərçiboğaz kəndinin qlavası Xalıq-verdi bəy. Bunların hər ikisinə Zeynəb cavab verdi ki, onun ərə getmək xahişi yoxdur. Üçüncü də Zeynəb ondan ötrü Xudayar bəyə bu cavabı verdi ki, necə övrət ola – ya kasıb, ya dövlətli, ya cavan, ya qoca, ya göyçək, ya çirkin – razı olar yüz il ərəsiz qalsın, amma üzünü Xudayar bəyin adama oxşamaz üzünə və iri burnuna sürtməsin. Bu sözlər Zeynəbin öz sözləri idi ki, Xudayar katdanın elçisinə demişdi.

Xudayar bəy Zeynəbdən hələ ümidini lap kəsmədi: genə güman eləyirdi ki, bəlkə bir tövrənən yumşala və ipə-sapa gələ. Və bir də artıq ümid Vəliquluya bağlamışdı. O bilirdi ki, Vəliqulu çoxdandır Gülsümün oduna alışıb; hələ axır vaxtı toy fikrinə düşübdür. Pəs belə olan surətdə genə ümid var ki, yəni Xudayar bəyin ümidi var ki, Vəliqulu anasını bir tövrənən, bir fəndnən yola gətirə. Zeynəbin ərə getməklilik fəqərəsi Vəliqulunun əvvəllər heç vecinə gəlməzdi. Ona nə dəxli var? Anası kimə gedəcək getsin; ancaq onun yarı Gülsüm sağ olsun.

Vaqiən Vəliqulu nişanlısına lap aşiq olmuşdu, artıq məhəbbəti var idi. Amma işlər belə gətirdi ki, Zeynəbin Xudayar bəyə yox cavabı gedən kimi Xudayar bəy xəbər verdi ki, əvvəla, dəxi qızını vermək istəmir Vəliquluya və bir də Zeynəbə və Vəliquluya sifariş göndərdi ki, mərhum Kərbəlayı Heydərin ona, yəni Xudayar bəyə iki yüz manat höccətli borcu var, tezliknən düzəldib versinlər ki, dəxi şikayət-mikayət olmasın. Zeynəb Xudayar bəyə cavab göndərdi ki, əgər o qızını Vəliquluya vermək istəmir, heç, da onun qızını almır oğluna. Və bir də ki, əgər Kərbəlayı Heydərin ona iki yüz manat borcu var, kağızını qoysun divana, divandan da pulunu alsın.

Vəliqulunun bu əhvalatdan heç xəbəri yox idi; çünki o günü Vəliqulu çöldə idi, zəmiyə toxum səpirdi. Çöldən evə qayıdıb və malları tövləyə qatıb girdi evə və anasını dilxor görüb, təəccüblə səbəbini soruşdu.

Zeynəb bucaqda diz üstə oturub, əlində corab toxuyurdu. Zahirən çox qəmgin görsənirdi. Zeynəbin sol səmtində Fizzə qızı yanını verib yerə, diqqət ilə baxırdı anasının üzünə. Kənarda quru yerdə Ziba qızı öz-özünə bir zad oynayırdı. Vəliqulu içəri girən kimi Zeynəb bir baxdı oğlunun üzünə, genə başını saldı aşağı və sağ əli ilə çarqatını gözlərinin üstə aparən kimi Vəliqulu başa düşdü ki, anası ağlayır. Vəliqulu gəlib oturdu bir səmtdən və qıçlarını uzadıb, yorğun adam kimi dayandı divara.

– Ana, nə qayırırsan, ağlayırsan?

Zeynəb başını qaldırdı oğluna səmt. Gözlərinin yaşı sübhün şəhi kimi kirpiklərini islatmışdı.

Xeyr, bala, ağlamıram. Niyə ağlayıram?

Görükən budur ki, Zeynəb ciddi-cəhd eləyirdi ağlamağını bürüzə verməsin ki, oğlunun ürəyi sıxılsın. Amma səsindən əlüstü duymaq olardı ki, Zeynəb çox ağlayıbdı.

Fizzə dikəlib oturdu və üzünü tutub qardaşına və doluxsunub dedi:

– Dadaş, vallah, anam yalan deyir. Anam bayaqandı elə ağlıyır. Elə biz hamımız ağlayırıq... Bayaq...

Qızın görükür ki, genə sözü var idi desin, amma anası qoymadı.

– Yaxşı, yaxşı, bildilər ta. Yalan danışma. Yox, vallah, Vəliqulu, bir zad yoxdu. Elə tək qaldım, bir az ürəyim sıxıldı, ağlamağım tutdu; yoxsa bir şey yoxdu.

– Ana, mən deyirəm sənin yasın qiyamətə kimi qurtarmayacaq. Rəhmətliyin qızı, bu qədər də ağlamaq olar sən ağlayırsan? Bir bax gör dadaşım neçə ildi ölübdü.

– Dadaş, bir arvad gəldi dedi əmin Gülsümü vermir sənə, onun-  
cün ağladı.

Zeynəb bərk acıqlandı Fizzənin üstünə:

– Dur itil cəhənnəmə, Ayişə! Dur, dur, get!

Fizzə ayaq üstə durub, genə oturdu yerə.

Vəliqulu çox təəccüb ilə üzünü tutdu anasına:

– Ana, vallah, sənin sözün var, amma bilmirəm nə səbəbə demir-  
sən. Bu nə sözdü ki, Fizzə deyir? Bura gələn arvad kim idi?

– Bura gələn arvad Səkinə xala idi; Xudayar bəy göndərmişdi. Deyir ki, Xudayar bəy deyir, əvvəla qızımı vermirəm Vəliquluya və bir də guya Kərbəlayı Heydərini mənə iki yüz manat borcu var, versinlər ki, şikayət-zad olmasın.

On dəqiqə ana və oğul hər ikisi sakit oldular. Fizzə də irəliki yerində yanını yerə verib, təəccüb ilə baxırdı gah anasının və gah qardaşının üzünə. Ziba bucaqda bir zad oynayıb öz-özünə oxuyurdu. Vəliquluya Zibanın oxumağı çox naxoş gəldi; çünki elə onsuz da onun qaş-qabağı acıqlı görşənirdi. Ancaq bəhanə axtarır da hirsini bürüzə versin. Vəliqulu Zibanın üstə bir tövr acıqlandı:

– İtin qızı it, sən də vaxt tapdın oxumağa! Bizim kefimizə bax, bunun kefinə bax. Cəhənnəm ol, qoy get eşiyə!

Ziba qardaşının səsini eşitcək dik qalxdı ayaq üstə və anasına səmt baxıb, hər iki əlini üzünə aparıb, başladı ağlamağa. Bu ağlamaqlığı ilə guya Ziba anasından kömək istəyirdi. Qız yəqin bilirmiş ki, anası köməyə gələcək.

– Bala, ağlama, ağlama, gəl yanıma, gəl. Bizim çırağımız o vədə keçdi ki, atanız öldü. Gəl, gəl, gəl otu yanımda...

Vəliqulu bir söz danışmayıb, başını salmışdı aşağı və əlində bir çöp oynadırdı. Fizzə bacısı Ziba kimi əllərini gözlərinin üstə qoyub, həmçinin ağlamağa başladı. Vəliqulu üzünü anasına çöndərüb sual etdi:

– Ana, bə sən Səkinə xalaya nə cavab verdin?

Anası bir cavab vermədi... Uşaqlar səslərini kəsib, yavıqlaşdılar analarının yanına. Ziba keçib otdu anasının qucağında. Fizzə də sağ tərəfdən anasını qucaqlayıb, təəccüblə baxırdı qardaşının üzünə.

Zeynəb bir cavab vermədi; amma Vəliqulu dəxi bərk səs ilə dübarə soruşdu:

– Axı mən səndən söz xəbər alıram. Qulaqların kardı, eşitmirsən?

– Nə deyəcəkdim?! Dedim ki, Kərbəlayı Heydərin əgər ona borcu var, qoy kağızını qoysun divana.

Zeynəb sakit oldu və Vəliqulu dübarə sual elədi:

– Elə bircə bu?

– Bə dəxi nə olacaq ki?

– İndi sən bilmirsən mən səndən nə soruşuram, ana?

– Bala, sən soruşdun, mən də cavab verdim. Ta dəxi məndən nə istəyirsən?

– Bə Gülsümdən yana nə cavab verdin?

– Mən nə cavab verəcəkdim! Gülsümün mən vəkili deyiləm ki! Ata verməyəndən sonra dəxi mən nə deyəcəyəm? Dedim ki, əgər o qızını mənim oğluma, vermək istəmir, mən də heç almıram. Daha nə deyəcəkdim?

Vəliqulu zahirən artıq qeyzləndi və bu cür anasına dedi:

– Yaxşı, bə sən bilirsən ki, Gülsümə vəkillik eliyə bilməzsən, pəs mənə necə vəkillik edirsən?

Zeynəb təəccüb ilə cavab verdi:

– Axı sən mənim oğlumsan. Gülsüm mənim ki, qızım deyil.

– Yaxşı deyirsən, ana. Amma oğul qədrini bilən anaya, gəlin qızdan irəlidir. Sən bu sözləri nahaq yerə deyirsən.

Vəliqulu sözü belə gətirdi ki, Zeynəb cavab tapmadı desin. Dübarə Vəliqulu başladı:

– İndi ki, belədir, mən gərək ayrılıam. Mən görürəm ki, sənənlə yola gedə bilməyəcəyəm. Allah atana rəhmət eləsin. Məni elə ayır. Qoyun gedim özgə yanda olum.

Zeynəb ağlaya-ağlaya üzünü tutdu Vəliquluya:

– Bala, Vəliqulu, yadıncadı ki, atan öləndə sən mənə təskinlik verirdin ki, ana, ağlama mən bir dəqiqə qoymaram sənənin ürəyini sıxılısın? Pəs niyə sözünün üstə durmursan?

– Axı bir sən mənə ürəyimi sıxma ki, mən də sənənin ürəyini sıxmayım.

– Bala, qadan alım, mən niyə sənənin ürəyini sıxıram? Xudayar bəy Gülsümü vermir, mən belə sənə Gülsümdən yaxşı qız alaram. Dəxi ürəyini niyə sıxırsan?

– Vallah, ana, mən onu-bunu bilmirəm; gərək kişinin pulunu verəsən, elə bu saat aparıb verim. Kişinin sözü haqdır. Mənim yadımdadır atamın ondan borc eləməkliyi.

– Bala, çox da yadımdadır. İndi mənim hanı iki yüz manatım ki, verim aparasan Xudayar bəyə?

Vəliqulu qeyznən və çığıra-çığıra və sağ əlini ölçə-ölçə deyir:

– Yox, olmaz, gərək verəsən! Bu saat gərək verəsən!

Vəliqulu sözünü deyib cavabını gözətdəmədi və ayağa durub, zoğal ağacını əlinə götürüb, qapıları çırpdı bir-birinə və çıxdı getdi.

Fizzə və Ziba səs-səsə verib, hər ikisi ağlamaqda idi; çünki heç olmaz ki, ana ağlasın, balaca balalar ağlasınlar. Zeynəb də, söz yox, ağlayırdı; nəinki məhz oğlunun sözə gəlmək üstə; xeyr, ancaq keçən günləri, gözəl günləri, xoş günləri yadına düşmüşdü. Vəqien Kərbəlayı Heydər bir dəfə onun üstünə bu tövr qabarmışdı. Əgər qabarmışdı da, döyüb söymüşdü də, yerində döyüb söymüşdü.

Zeynəbin işi çox çətin yerə gəldi dayandı. Ev qaranlıq, uşaqlar ac, bir tikə aşdan-zaddan bişirib, qaldı ocaqda soyudu. Mallar qaldı ac, susuz. Vəliqulu da ki, çıxdı qoydu getdi. Kim nə bilsin nə vaxt gələcək çörəyə?!

İnsafən Zeynəbin işi çox çətin yerə dayandı; çünki görürdü bu iş asanlıqnan qurtarmayacaq. Xudayar katda ordan o cür sifariş edib, Vəliqulu da bu tərəfdən başlayıb şıltağı və dava-mərəkəni. Zeynəb də haradan iki yüz manatı düzəldib verəcək? Yəni, söz yox, istəsə verər. Hərçənd indi bu saat onun o qədər nəqd pulu yoxdu; amma söz yox, istəsə mürurnan düzəldər. Allah Kərbəlayı Heydərə rəhmət eləsin, azdan-çoxdan qoyubdur. Amma söz burasındadır ki, Zeynəbin ətini kəssən, iki yüz qəpik də verməz Xudayar bəyə; çünki o çox yaxşı tanıyır Xudayar bəyi. Xeyr, verməz, bir qəpik də verməz ki, gözünün oyuna qoysun.

Zeynəb qaranlıqda oturub, bu tövr fikrə cummuşdu. Qızları da ağlamaqdan bir az sakit olub, üzlərini qoymuşdular analarının dizinin üstə. Düz iki saat ana və balalar bu halətdə oturmuşdular. Axırı qapı açıldı. Zeynəb elə bildi Vəliquludu. Bir az ürəyi açıldı.

Ax, ana, nə gözəl zadsan!

Görükür ki, qızlar da bu cür güman elədilər; çünki hər ikisi başlarını qalxızıb, baxdılar qapıya səmt. Amma evə girən şəxsin papağı Vəliqulunun papağından yekə görsənirdi. Zeynəb başa düşdü ki, bu oğlu deyil. Odur ki, bir az vahimə ilə xəbər aldı:

– Gələn, kimsən?

Evə girən şəxs qlavanın yasovulu Qasiməli idi. Qasiməli özünü nişan verməmiş təəccüblü soruşdu:

– Bu nədi, ev niyə belə qaranlıqdı? Yəqin ki, spicəkə niz yoxdu? Zeynəb dübarə soruşdu:

– Dadaş, evin qaranlıq olmağında sənənin nə işin var? Sözüünü de, çıx get!

Qasiməli belə cavab verdi:

– Xala, qlava, Xudayar bəyin şikayətinə görə oğlun Vəliqulunu tutub qatdı dama. Məni göndərdi sənə xəbər verim ki, sən Xudayar bəyi razı eləmiyəncə oğlunu damdan çıxarmıyacaq. Vəssalam.

Qasiməli hələ sözlərini deyib qurtarmamışdı, Fizzə ilə Ziba ağlamağa başladılar. Yasovul sözünü tamam eləyib və iki dəqiqə də dayanıb çıxıb getdi.

İndi pəs Zeynəb başına nə kül ələsin? İndi pəs Zeynəb başına haranın daşını salsın? Yazıq övrət gecəni səhərə kimi ağlamaqlıq ilə keçiribdi.

Səhər Səkinə xala xəbər verdi ki, Xudayar katda getdi şəhərə nəçəlnikə də alacağından yana şikayət eləsin. Bu əhvalat haman gün olub ki, Xudayar bəy sübh tezdən gəlib, Məhəmməd həsən əminin eşşəyini alıb apardı şəhərə.

## V

İndi söz yox, kənardan baxan Xudayar bəyi məzəmmət eləyir. Amma xeyr, burada əslə və qəta məzəmmət yeri yoxdu. Əgər duraq insafən danışaq, haqqı itirməyək, gərək heç Xudayar bəyi günahkar tutmayaq.

Doğrudur, bu qiylü-qalın hamısına bais Xudayar bəydi; amma Xudayar bəyin qəsdı o deyil ki, xalqın evinə mərəkə salsın. Xudayar bəyin tək bircə qəsdı var. Onun qəsdı məhz Zeynəbi almaqdı; yoxsa bu kişi nə Zibanın və Fizzənin ağlamağına razıdır, nə də Zeynəbin ürəyinin sıxılmağına istəyir. Xudayar bəy Məhəmməd həsən əminin eşşəyini qəsdən satmadı ki, Məhəmməd həsən əmi Kərbəla ziyarətindən qalsın. Xeyr, Allah eləməsin. Xudayar bəyin Məhəmməd həsən əmiyəncə düşmənçiliyi yoxdur ki! Xeyr, belə deyil. Xudayar bəy

eşşeyi o səbəbə satdı ki, ona beş-altı manat pul lazım idi. Pul da ondan ötrü lazım idi ki, bir kəllə qənd və bir girvənkə çay alacaq idi. Qəndi və çayı da ondan ötəri alırdı ki, qazıya verəcək idi.

Pəs bunların hamısından belə məlum olurdu ki, Xudayar bəyin məhz bircə qəndi var. Onun qəndi ancaq evlənməkdir; yəni Zeynəbi almaqdır. Belə olan surətdə Xudayar bəyin bu tövr hərəkətinə heç vədə pis demək olmaz; çünki burada bir xilaf əməl yoxdu. Şəriət evlənməkləyə heç vaxt mane olmuyubdu.

Xudayar bəyə də evlənməklilik çox vacibdir. Əvvəla, ondan ötrü vacibdir ki, evlənməmək səbəbə işlərin birisidir. İkinci, ondan ötrü vacibdir ki, Xudayar bəyin övrəti belə çirkindir ki, heç kəs rəğbət eləməz onun əlindən su alıb içsin. Xudayar bəyin övrəti Zeynəbin əlinə su tökməyə yaramaz. Üçüncü, Xudayar bəyə ondan ötrü evlənmək və məhz Zeynəbi almaq vacibdir ki, Xudayar bəy özü çox kasıbdır, nə qədər desən kasıbdır. Amma Zeynəbi alsın, daraşın yetim-yesirin malını yeyib çıxacaq başa. Pəs bu cür mənfəətli sövdədən hansı axmaq qaçar.

Bəli, belədi.

Hələ siz Xudayar bəyi yaxşı tanımırınsınız. Xudayar bəy çox ağıllı adamdı.

Xudayar bəy Zeynəbi almaqdan ötrü çox təlaş edir. Bu fikrə düşəndən, bir dəqiqə aramı yoxdur. Bir fənd qalmayıb ki, bu barədə eləməsin. Amma indiyə kimi hər nə eləyib, nə qədər çalışıbsa, heç bir nəticə bağışlamayıbdı. Axırncı fəndi o oldu ki, Vəliqulunu gizlədib. Zeynəbə sifariş elədi ki, qılava Vəliqulunu qatıb dama; bəlkə yazıq övrətin balasına ürəyi yana və razılıq xəbərini göndərə.

Həmin axşam ki, Vəliqulu anası ilə sözə gəldi, çıxıb üz qoydu düz qayınatası Xudayar bəygilə.

Vəliqulu girdi içəri və salam verib durdu kənardə və dalını dayadı evin divarına. Vəliqulu oturmadı ondan ötrü ki, o, həmişə bu evə gələndə əlüstü ona ya qayınatası, ya qayınanası yer görsədir, xoş dil deyərdilər, amma indi bunların heç birisi olmadı.

Xudayar bəy namaz üstə idi. Xudayar bəyin iki oğlu – Heydərqulu altı yaşında və Muradqulu doqquz yaşında, – hər ikisi quru yerdə üzüstə uzanıb və iki əllərini bir-biri üstə qoyub, qıçlarını göyə qalxızıb, bir-birinin qıçlarından vururdular. Gülsüm, yəni Vəliqulunun nişanlısı, Vəliqulunu görəck çadırşəbə bürünüb, pambıq boğçası kimi

çəkilib oturdu qaranlıq bucaqda. Xudayar bəyin övrəti uşaqların sol səmtinə oturub, üzünü qoymuşdu sağ dizinin üstə.

Vəliqulu içəri girən kimi övrət haman halətdə qalıb, üzünü dizinin üstündən götürmədi. Söz yox, bu, kəmiltifatlığın övvelinci nişanəsi. Ancaq Muradqulu başını qaldırıb gülə-gülə dedi: “Buy, əmi oğlum gəldi”.

Hərçənd Xudayar bəy namaz üstə idi, amma hər kəs onun sifətinə diqqətlə baxsaydı, əlüstü duyardı ki, Xudayar bəy bu dəqiqə fikir dəryasına, bəlkə qəm dəryasına qərkdir. Namazı qurtarıb, üzünü tutdu Vəliquluya, amma surətinə təğyir<sup>1</sup> vermədi:

– Vəliqulu, bala, ayaq üstə niyə durmusan? Gəlib otursana.

Vəliqulu kənardan çömbəlib, başladı çarıqları çıxarmağa.

Xudayar bəy canamazdan təsbehi götürüb, başladı çövməyi və üzünü uşaqlarına çöndərib, onları məzəmmət elədi ki, biədəb olmasınlar; yəni durub otursunlar. Amma uşaqlara Xudayar bəyin məzəmməti tük qədər də kar eləmədi və bir də Xudayar bəy bıkar deyil idi, təsbeh çövrürdü. Bu özü elə bir işdi; ələlxüsus mömin müsəlmanlardan ötrü. Xudayar bəy də bişəkkü şübhə mömin müsəlmandır.

Xudayar bəy bu dəqiqə bu halətdə oturmuşdu diz üstə, sağ əlinin dirşəyi sol əlinin kəfəsində, sağ əlində təsbeh başını salmışdı dala; guya ki, ağzına su alıb, qarqara eləyir, gözünü evin səqfinə dirəyib, deyəsən pərdi sayırdı. Amma söz yox, pərdi saymırdı, “qülhüvəllah” deyirdi.

Xudayar bəy təsbehin hər dənəsinə bir dəfə “qülhüvəllah” zıkr eləyirdi. Beş dəqiqəyədək təsbehi çövrüb və alçaq səs ilə tez-tez bir-birinin dalınca “qülhüvəllah, qülhüvəllah, qülhüvəllah” – deyib axırı təsbehi qoydu yerə və üzünü tutdu Vəliquluya:

– Vəliqulu, bu gün bir az bikefə oxşayırsan?

Vəliqulu cavab vermədi. Xudayar bəy genə başladı:

– Neylək, ürəyini sıxma. Dünya işidi, elə də olar, belə də olar. Mən bilirəm niyə bikefsən. Amma neyləmək, Allah ananın atasına nəhlət eləsin! O bizim hamımızı dilxor eləyibdi. Ax, ax, Vəliqulu! Allah Kərbəlayı Heydərə rəhmət eləsin! Vəliqulu, atanın qədrini hələ bundan sonra bilərsən. Deyirsən ana gəlib ata əvəzi olacaq? Xeyr, heç vədə olmaz. Anan arvaddı, amma atan kişi idi. Arvadın pirinə

<sup>1</sup> Dəyişiklik



nəhlət! Arvadın dini, imanı, məzhəbi olmaz. Arvad nə bilir məzhəb nədir? Qardaş oğlu, mənəm çalışmağım hamısı bundan ötrüdür ki, sizi və yetim bacılarını ananızın əlindən bir tövr qurtaram. Belə bilirsən, Vəliqulu, mən doğrudan, yaxşılıq itirən adam deyiləm, namərd deyiləm. Kərbəlayı Heydərnən mən qardaş idim. Onun mənəm boynumdu çox haqqı var... Çox, çox. Niyə, sən özün də gerek biləsən ki, bu yalan deyil. İndi pəs necə ola bilər ki, mən bu yaxşılıqları itirim? Allah mənə qəzəb elər. Yox-yox, Allah görsətməsin, Allah eləməsin! Mən bir para namərdlərdən deyiləm, yaxamı çəkim kənara, deyim nə olacaq olsun. Xeyr, belə olmaz. İndi, əzizim, Vəliqulu, qardaş oğlu, sən özün də görürsən ki, sizin məndən savayı bir özgə böyüyünüz, baş çəkəniniz yoxdu. Pəs belə olan surətdə mən necə durum kənarda baxım ki, anan getsin Xalıqverdi bəyə və gözəl atanın, rəhmətlik atanın, o iki gözümün işığı atanın...

Bu sözləri Xudayar bəy bir halda deyirdi ki, deyəsən pəs ürəyi yanırı. Sol əlilə geyməsinin ətəyini qalxızıb guya ki, gözünün yaşını silir. Amma bir xırdaca huşyar adam olsaydı, əlüstü duyardı ki, Xudayar bəyin gözünə bir tikə yaş gəlməyibdi.

– O rəhmətliyin mal-dövlətini aparıb lotular ilə yesin, çıxsın başa, bə yetimlər necə olsun? Bə sən necə olasan? Ax, Allah, Allah, sən yet fəryada! Aman günüdü, Allah!

Vəliqulu əllərini cibinə qoyub, başı aşağı Xudayarın sözlərinə qulaq verirdi. Xudayar bəy sözlərini qurtarıb, çubuğunu doldurmağa məşğul oldu. Vəliqulu bir öskürüb başladı:

– Vallah, əmi, and olsun bizi yaradan məxluqa, mən gün olmaz ki, anamnan savaşmayım. Elə indi bu saat bir yekə dava salıb buraya gəlmişəm.

Xudayar bəy çubuğu alışıdırıb və tüstünü püfləyib dedi:

– Yox, Vəliqulu, mən dəxi sənin sözünə inanmıram! Mən hələ güman eləyirəm ki, anannan dilbirsən. Sən sən olsan, heç vədə ona ana deməzsən. Sən sən olsan, nə onun yanına gedərsən, nə də onnan bir evdə qalarsan. Niyə, Allaha şükür, sənin yerin yoxdu? Bax, bura elə sənin öz evindir. Nə qədər qalacaqsan, qal ye, iç; ölən günə kimi qal mənəm evimdə. Yox, bunlar hamısı sözdü. Vəliqulu, mən sözü əlüstü seçərəm. Sən istəsən, anan əlüstü rəyə gələr. Nə sözdü?

– Axı, əmi, başına dolanım, mən dəxi neyləyim? Elə sən nə deyirsən, mən də eliyim. Dəxi mənəm əlimdən nə gələr ki?

– Yəni indi sən sözümə baxırsan da? Çox yaxşı, qal burada, getmə anamın yanına.

– Baş üstə. Getmə deyirsən, getməyəm. Mən nə deyirəm ki?

– Əlbəttə, getmə da! Nə səbəbə gedəsən? O ki, səni oğul yerində qoymur, sən ona ana deyib, qabağında durursan? Getmə, qal burda və xəbər ver ki, mən dəxi o evə üz çöndərmiyəcəyəm. Qurtardı getdi.

– Baş üstə, əmi. Mənim sözüüm nədi ki? Mən elə bu saat acıq eləyib, çıxıb gəlmişəm. Gedəcəyəm əgər dəxi niyə gəlirdim?

Xudayar bəy üzünü tutub Muradquluya dedi:

– Muradqulu, dur bu saat get Məşədi Əhməd dayına deyilən dədəm deyir bir az Qasıməlini göndərsin bura, vacib iş var.

Muradqulu ayağa durub, getdi qapını açdı çıxsın eşiyə, amma cəld qapını örtüb qayıtdı gəldi öz yerinə və üzünü tutdu dədəsinə:

– Dədə, vallah, mən gedə bilmərəm. Eşik elə qaranlıqdı ki, göz-gözü görmür.

Xudayar bəy bu sözləri eşitcək cəld çubuğu atdı və Muradqulunun yanına sıçrayıb, yapışdı onun iki qulağından və öz boyunca qaldırdı. Bu heyndə bir qəribə iş oldu. Xudayar bəyin övrəti onun üstə tullanıb iki əli ilə başladı onun saqqalını yolmağa. Muradqulu dədəsinin əlindən qurtulub, qaçdı bacısı oturan küncə soxuldu. Gülsümün dalına. Ər və övrət əlbəyaxa oldular. Muradqulu və Heydər-qulunun nərələri; analarının çığırta səsi, Xudayar bəyin anqırtısı evə bir elə vəlvələ saldılar ki, guya bu saat dünya və aləm dağılacaq.

Gülsüm öz yerində belə möhkəm oturmuşdu ki, deyəsən cansız bir şeydir. Vəliqulu da ancaq bir ayağa durub, heç bilmədi nə eləsin və kimə kömək çıxsın.

Xudayar bəy övrətinin saçlarını sağ əlinə doluyub evdə o yana sürüyürdü, bu yana sürüyürdü. Həmin dəqiqə Allah öz qüdrətindən Qasıməlini yetirdi. Qasıməli tez qaçıb, övrəti Xudayar bəyin əlindən alıb, başladı onu, yəni övrəti məzəmmət eləməyi.

– Sənin ki, canın budur, axı düz tərpeş də, bacı. Axı sən niyə ərinin işlərinə qarışırısan ki, başına bu oyun gəlsin? Di get, aldın payını, çağır dayını!..

Övrət başına çırpa-çırpa evdən qaçıb çıxdı eşiyə. Xudayar bəy övrətinin dalınca yaman deyə-deyə çəkildi oturdu öz yerində və üzünü tutdu Qasıməliyə:

– Qasıməli, balam, bu dava sənın üstə olub. Mən Muradquluya dedim gəlib səni çağırısın, gəlmədi. Mən də durub onu döyəndə bu mərəkə başladı.

Qasıməli gəlib durdu Xudayar bəyin lap qabağında. Bir əlində zoğal ağacı, bir əlində çörək dürməyi Xudayar bəyin sözünə bu cür cavab verdi:

– Niyə, rəhmətliyin oğlu, əvvəla budur ki, sən axı özün bilirdin ki, mən gələcəyəm. Gündüz sənə demədim, gecə gələrəm söhbət edərik? Və bir də ki, görək Muradqulunun vəkili sənsən, ya anasıdır? Uşağı ata döyər də, söyər də. Ananın nə borcudur ataynan övladın işinə qarışsın? Xeyr, sənın arvadın pis dolanır. Mən axı bilirəm onun dərdi nədir (bu sözdə Qasıməli bir baxdı Vəliqulunun üzünə). Mən bilirəm onun dərdi nədir.

Xudayar bəy ancaq indi başa düşdü ki, üzü bir neçə yerdən qanayıb. Arvadının dırnaqları görükür ki, çox iti imiş. Dəsmalnan üzünü silə-silə dedi:

– Qasıməli, yaxşı yerində gəlmisən. Elə bu saat get Vəliqulugilə, anasına de ki, Vəliqulunu qlava tutub qatdı dama. Desə niyə, ya xeyr, bəlkə, soruşmadı, elə belə deyənən ki, Xudayar bəyin şikayətinə görə qlava Vəliqulunu tutub qatdı dama və deyir ki, Xudayar bəyi razı eləməyincə ötürməyəcəyəm.

Qasıməli əlüstü üz qoydu qarıya səmt və gedə-gedə dedi:

– Baş üstə, əlbəttə, belədi. Çox yaxşı, bu saat gedim deyim.

Qasıməli çıxıb getdi və Xudayar bəy götürdü çubuğu əlinə və Vəliquluya – ki indiyə kimi ayaqüstə idi, – izn verdi otursun. Vəliqulu oturdu və Xudayar bəy çubuğu alışıdırıb başladı çəkməyi. Qapı yavaşca açıldı və yazıq övrət dinməz-söyləməz gəlib oturdu kənarından qızının yanında. Xudayar bəy üzünü tutdu övrətinə:

– Necədi, əzizim? Bir də məni təngə gətirərsən? Bir də cızığından çıxarsan?

Övrəti dinmədi. Xudayar sağ əlini yuxarı qaldırıb başladı:

– And olsun Allahın birliyinə, sən bir də mənim işlərimə qarışasan, mənim sözümün qabağında söz danışasan, ta onda özünü ölmüş bil! And olsun Allaha, qabırğalarını sındırram! Ayışənin qızı, mənim evlənməyimin sənə də dəxli var?

Övrət bir cavab vermədi. Xudayar bəy genə başladı:

– Dədən evindən mənə çox dövlətlər gətirmisən, bir az da şaxlan mənim üstümə. Nə deyirsən, sözün nədir? Mən əgər evlənirəm, özüm bilirəm ki, nə səbəbə evlənirəm. Bunu hamı başa düşür ki, mənim fikrim özgədir. Mən ondan ötrü evlənmirəm ki, mənim göylüm arvad xahiş edir. Yox, belə deyil. Və niyə bu neçə ildə bu cür fikirlərə düşməmişəm? Əgər evlənmək istəsəydim, indiyə kimi evlənməmişdim da! Səndən qorxurdum, alaşa, ya sənin qohum-qardaşlarından? Eh, öz dərdimiz özümüzə bəs deyil, sən də gəlib dərdimizi artırırsan, mələm qızı mələm.

Övrət indiyə kimi bir söz deməyib, sakit və samit qulaq asırdı. Belə məlum oldu ki, Xudayar bəyin “mələm qızı” deməkliyi arvada kar elədi, sağ əlini uzadıb barmaqlarının ucunu yerə qoyub cavab verdi:

– Belə mələm oğlu özünsən! Belə it oğlu özünsən! Belə köpək oğlu özünsən! Belə qurumsaq oğlu özünsən! Nə səsini atmısan başına? Ağzına it başı almısan? Ağzını təmiz saxla. Vallahi ki, vəqiəni pis görürsən! Evlənirsən evlən, kim sənə deyir evlənmə? Amma məni də boşə! Dəxi mən gəlib sinnimin bu vaxtında günü davası çəkməyəcəyəm! Yox, məni boşə! Mən dəxi heç vaxt səndə otura bilmərəm!

– Başım üstə, gözüm üstə, sözüm nədir. Ba bu yaxşı sözdü. Elə sabah səni boşaram. Heç ürəyini sıxma. Qoy səhər açılısın, səni boşuyum. Baş üstə, baş üstə.

Xudayar bəy sözünü deyib qurtardı, amma övrəti bir cavab vermədi; nə dedi boşə, nə dedi boşəmə. Övrəti bu cür sakit olmağından elə başa düşmək olardı ki, özü dediyinə peşman oldu. Həqiqətdə övrət artıq peşman oldu. Xudayar bəyə boşə sözü deməkdə; çünki indiyə kimi, yəni Xudayar bəy evlənmə fikrinə düşəndən bəlkə yüz dəfə övrəti ona deyib məni boşə. Amma indiyədək Xudayar bəy övrətinə heç belə cavab verməmişdi. Həmişə boşanmaq sözü ortalığa gələndə Xudayar bəy övrətinə hər nə eləsəydi, – ya döyəydi, ya söyəydi – heç vaxt deməzdi ki, boşaram. Ancaq bunu deyərki ki, “ölsən də boşamaram səni. Boşuyum, pəs uşaqların necə olsun?” Pəs indi ki, Xudayar bəy bu cür cavab verdi, övrətin qəlbinə belə gəldi ki, “ey dili-qafil, bəlkə də elə doğrudan, sabah bu kişi məni boşadı. Onda pəs mən başıma nə gün ağlıyım?”

Xudayar bəyin övrəti elə xoşbəxt övrətlərdən deyil ki, ərlərinə cürət ilə desinlər “məni boşə”. Bu sözü elə övrət ağzına alıb danışar

ki, ya atasına ümidi gələ, ya anasına arxalana, ya qardaşlarını nəzərdə tuta, ya ki, öz dövləti və puluna qürrələne. Xudayar bəyin övrəti bu nemətlərin hamısından binəsibdi.

Xudayar bəyin övrətinin adı Şərəfdir. Şərəf ortabab, qara və arıq övrətdi; yəni göyçək övrət deyil. Yaşı olar qırx, bəlkə də bir az artıq; bəlkə ki, sində Xudayar bəydən böyükdü. Şərəf Xudayar bəyə gələn vaxtlarda atası Xudayar bəyin atasından heç bir cəhətdən əskik deyil idi. Amma ruzigar belə gətirdi ki, atası öldü, sonra anası öldü, iki qardaşı öldü, qaldı tək Xudayar bəyin ümidinə. Xudayar bəy də axır vaxtda oldu katda; yəni hörməti artdı və övrətinə nisbət özü oldu ağa, övrəti oldu qarabaş. Amma bunilə belə Şərəf o qədər aciz deyil ki, Xudayar bəyin sözünün qabağında durub baxsın. Elə olub ki, bir ağac Xudayar bəy vuranda, birini də övrəti vurub. Amma bunilə belə genə Xudayar bəydən qorxar, çünki necə olmuş olsa, genə Xudayar bəy kişidir. Kişi məlum zaddı ki, övrətdən güclü olar. Və bir də ki, Xudayar bəyin əlində çətin deyil ki, övrətini boşasın!

Xudayar bəy də indiyə kimi ondan ötrü övrətinin çirkinliyinə, bəddavamlığına dözüb ki, kasıblığı cəhətə mümkün eləməyib xərc çəkib bir özgə övrət alsın. Şərəf bunu çoxdan başa düşüb. Odur ki, əvvəllər evlənmək söhbəti düşəndə Şərəf bir tikə narahat olub şivən eləməzdi; çünki bilirdi ki, ərinin bir qəpiyi yoxdu ki, versin saqqıza, çeynəsin. Amma indi iş özgə cürdü. İş indi bu cürdü ki, Xudayar bəy istəyir Zeynəbi alsın. Əgər Zeynəb Xudayar bəyə gəlmək xahiş eləsə, dəxi Xudayar bəyə pul lazım deyil. Zeynəbin bu saat dörd-beş dəst əcəri paltarı boğçaadadı: həmçinin özünə görə pulu və malı. Şərəf də bundan qorxur ki, Zeynəb istəsə ona, yəni Şərəfə lap yaxşı hərif ola bilər. Söz yoxdur ki, Xudayar bəy Zeynəbi də alandan sonra Zeynəb olacaq xanım, Şərəf olacaq ona qarabaş. Bu da Şərəfə ölümdən bətdərdi.

Bu səbəblərin hamısına görə, Xudayar bəy ki, övrətinə dedi sabah səni boşaram. Şərəf artıq peşman oldu ki, ortalığa boşanmaq söhbəti saldı. Pəs bu cəhətə ərinin sözünün qabağında bir söz danışmadı. Xudayar bəy durdu ayağa. Bir gərnəşdi, əsnədi və Gülsümə dedi ki, gətirib yerini salsın və Vəliqulunun yanına yeriyib, ona alçaq səs ilə bu cür nəsihət elədi. Vəliqulu da durdu ayaq üstə. Xudayar bəy ağzını tutdu onun qulağına:

– Qulaq as, Vəliqulu. Ağlımı yığ başına və mən nə deyirəm, ona əməl elə. Əgər istəyirsən ki, mən səndən razı olam və səni qohum–

luqdan kənar eləmiyim, mən sənə hər nə deyirəm, hamısını bir-bir yadında saxla və hamısına əməl et. İndi bu saat durub gedirsən Qasıməligilə. Gecə yat orda. Amma heç kəs sənə orada qalmağımı bilməsin. Qasıməliyə mən sabah özüm də tapşırım hər kəs soruşsa, desin sənə qlava dama qatıbdı. Sən qalarsan orda və heç yana çıxmazsan, ta ki, mən özüm genə hər vaxt lazım olsa, səni çağırım, danışıq. Bəlkə, bir tövrənə o bədyolu yola gətirək. Di indi get, yat.

Vəliqulu çömbəldi çarıqlarını geysin. Gülsüm də bir tərəfdən bir köhnə döşək salıb bir-iki köhnə yorğan açdı və köhnə yastıqları gətirib düzüb çəkildi kənara. Vəliqulu çarıqlarını geyib çıxdı getdi. Xudayar bəy soyunub, məşğul oldu bitlənməyə çıraqlığına. Bir-iki bit dırnaqları ilə öldürüb uzandı və yorğanı çəkdi üstünə. Qalanlar da hərə bir yanda çəkilib yatdılar.

Nə Xudayar bəyin, nə də Şərəfin yuxusu gəlir. Xudayar bəy bir saat qədər oyaq qalıb və sabahkı günün tədbirini töküb ancaq yuxuladı. Xudayar bəy bu cür tədbir tökdü.

Xudayar bəy Zeynəbin xasiyyətinə bələd idi, yəqin elədi beləlik-nən ipə-səpa gəlməyəcək. Oyza çöndü, buyza çöndü və axırı bir mətləbdə gəldi dayandı. Xudayar bəyin yadına bir əhvalat düşdü. Bu əhvalat da bu yavuşlarda olmuşdu.

Əhvalat bu idi ki, bir-iki ay bundan əqdəm bir şəxs gəlir qazının yanına, deyir ki:

– Qazı ağa, sənə iki kəllə qənd verirəm, əgər filan övrətin kəbinini kəssən mənə.

Qazı bir az fikirləşib cavab verir ki:

– Axı o övrət xalqın kəbinli övrətidir. Nə tövr xalqın övrətinin kəbinini özgəyə kəsmək olar.

Haman şəxs cavab verir ki:

– Qazı ağa, mən özüm də bilirəm ki, belədir. Pəs sənə mən niyə iki kəllə qənd verirəm? Ondan ötrü iki kəllə qəndi verirəm ki, kəbinli övrəti mənə alasan da! Yoxsa dul övrətin kəbinini cicim də kəsər. Və bir də, qazı ağa, indi o övrətin əri gedib Kərbəlaya. Kim nə bilsin gələ, gəlməyə. Gələndən sonra, genə əlinə bir düdük vermək çətin deyil.

Bu mətləb Xudayar bəyin yadına düşən kimi öz-özünə dedi ki, “çox əcəb, hələ o övrət kəbinli övrət idi. Qazı iki kəllə qənd alıb haman şəxs işini düzəltdi. Hələ Zeynəb, Allaha şükür, dul övrətdir. Heç kəbinli də deyil. Pəs belə olun surətdə mən niyə gedib ərzimi

qaziya deyə bilmərəm? Xeyr, yəqin ki, bu iş bundan savayı özgə cür baş tutmayacaq. Görükür ki, qazı lotudu və yaxşı adamdı. Allah onun atasına rəhmət eləsin. Görünür ki, dərdmənddi. Pəs elə sabah gedim qazının yanına”.

Bu tövr tədbir töküb Xudayar katda genə bir yerdə duruxdu və fikrə cumdu. Onun qabağını bir şey kəsirdi. Xudayar bəyin cibində bu saat yeddi abbası pulu var idi. Onu da töycü hesabından vermişdilər ona, versin qlavaya. Xudayar bəy bu yeddi abbasını indi şəhərə gedib xərcələsə də, o qədər ziyan yoxdu; qlavaya sonra düzəldib verə bilər. Və bir də qlava nə deyəcək? Qlava onun dədəliyi deyil?

Çox yaxşı, qoy bu belə olsun. Amma yeddi abbası ilə iş düzəlməz. Qərəz, bir qədər fikirləşib, bunun çarəsini tapdı ki, qabaqca bizə məlum olubdu. Səhər Xudayar bəy yerindən durub, boğçadakı geyməsinə geyib təzə börkünü qoyub, istədi çıxsın eşiyə.

Xudayar bəyin bu tövr getməyindən əlüstü övrət-uşağı başa düşdü ki, Xudayar bəy şəhərə hazırlaşır. Gülsüm Xudayar bəyin yavı-ğına gəlib soruşdu:

– Dədə, hara gedirsən?

Xudayar bəy qaşqabaq ilə cavab verdi:

– Gedirəm şəhərə, qazının yanına. Gedirəm ananı boşuyam.

Xudayar bəy eşiyə çıxan kimi, ana və balalar bir elə ağlaşma qalxızdılar ki, guya Xudayar bəyə yas qurublar.

O məhəllədə binəva Zeynəbin və uşaqlarının matəmi, bu məhəllədə yazıq Şərəfin və balalarının matəmi. Xudayar bəy üz qoydu Məhəmməd həsən əminin eşşəyini alıb getsin şəhərə. O məhəllədə də fəqir Məhəmməd həsən əminin və bütün külfətini matəmi.

## VI

Məhəmməd həsən əmi Xudayar bəyi yola salıb, gəldi girdi evində.

Məhəmməd həsənin evi yekə qış evidir. Çünki qışda bu evdə təndir yanar, o səbəbə evin tirləri qapqara qaralıbdı. Divarların dəxi yuxarıları qaralan kimi olub. Ev köhnə evə oxşayır; çünki tirlərin çoxusu əyilibdir. Səqfin ortalığında bir “hammal” verilib ki, tiplərə təkyə olub, onları möhkəm saxlasın. “Hammal” altdan iki sütun saxlayır. Hər sütunun altına bir yekə sal qoyulub ki, sütunları həmçinin möhkəm saxlasın. Evin bir tərəfindən təndir üstə duvaq, bir tərəfdə

kürsü, üstə bir qədər çörək qalanıb. Qaranlıq bucaqlarda taxça kimi deşiklərə düzülüb saxsı qab-qaşiq, bir-iki mis qab. Kürsünün altında var üzüqoylu çevrilmiş bir qazan, bir çanaq, içində qatıq, bir qara hisli çaydan. Bir tərəfdə salınıb bir palaz, üstə bir-iki dəstə yorğandöşək. Bir-iki taxçaya düzülübür bir neçə boğça, köhnə papaq və bir-iki mücrü.

Vəssəlam ki, Məhəmməd-həsən əminin evinə girən əlüstü görər ki, bu kişi kasıb adamdır.

Məhəmməd-həsən əmi içəri girən kimi gördü ki, oğlu Əhməd üzüqoylu sərilib quru yerə və ağlaya-ağlaya gah bu yanı üstə çönür, gah o yanı üstə çönür. Yazıq oğlanı guya ki, bir zəhərli ilan vurubdu. Ağlaya-ağlaya gah başına vurur, gah başını döyür yerə.

Bir az kənarında qırx beş-əlli sinnidə bir övrət çömbəlib, dalını dayayıb kürsüyə və çənəsini hər iki əlinin kəfəsinə qoyub, qaşqabağnan Əhmədin ağlamağına tamaşa edirdi. Köhnə çarqat, köhnə ağ çit arxalıq və köhnə solmuş şiləyi dizlik – övrətin libası ancaq budur. Əgər deyək ki, bu övrətin ayaqlarında heç başmaq da yoxdu, yəqin eləmək lazımdır ki, bu övrət kasıb bəndənin övrətidir.

Bəli, bu övrət Məhəmməd-həsən əminin övrəti İzzətdi.

Məhəmməd-həsən əmi girdi içəri və oğlunu dediyimiz halətdə görüb, gəldi onun yanına. Bir qədər əyilib, yapışdı oğlunun qolundan ki, bəlkə durğuzub ovutsun. Oğlan dəxi də şiddət elədi. Məhəmməd-həsən əmi şirin dillə nə qədər oğluna təskinlik verdisə, oğlu bir tikə ovunmaq bilmədi.

– Dur, bala, dur. Ağlama, niyə ağlayırsan, dəli oğlu dəli? Axşam olcaq katda eşşəyi genə gətirəcək da! Eşşəyi öldürməyəcək ki! Dur, bala, dur. Ağlama.

Məhəmməd-həsən əmi oğluna yalvardıqca oğlan səsini ucaldırdı. Birdən Əhməd bir söz deməyib, durub qaçdı eşiyə. Ancaq Məhəmməd-həsən əmi daldan çağırırdı oğlanı ki, bilsin hara gedir. Oğlan cavab vermədi. Sonra üzünü tutdu övrətinə səmt:

– A kişi, bu səfik oğlu səfik hardan şeytan kimi çıxıb gəlib eşşəyi apardı, bizi mərəkəyə saldı?! Lap, vallah, belə mərəkə olmaz. Əhmədi heç təhərnən ovutmaq olmuyacaq. Allah-əkber, belə də şey olardı?! Övrəti cavab verdi:

– Yaxşı-yaxşı. Bildilər, bildilər. Bu sözləri indi sən mənə deyirsən, ta mən neyləyim? Eşşəyi verməmiş bu sözləri mənə deyəydin da! İndi eşşəyi vermisən, mənə məsləhətə gəlmisən?



– Axı, ay arvad, vallah, necə eləyim? Üz-üzdən utanır. Gəlir istəyir, adamın üzündən gəlmir ki, desin vermirəm. Və bir də bu bir elə şey deyil ki, itsin, batsın. Eşşəkdi da! Aparıb, genə gətirəcək verəcək özümüzə. Eşşəyin ki, ətini yeməyəcək!

Bu sözləri deyəndə Məhəmmədhəsən əmi əllərini yanına salıb durmuşdu övrətinin qabağında, guya ki, divanbəyiyə cavab verir. Divanbəyi əllərini ölçə-ölçə səsini atdı başına:

– Kişi vallah, billah, səndə bir tük qədəri ağıl yoxdu. Yaxşı, a kişi, axı sabah yox birigün zəvvarlar çıxırlar. Axı o yazıq heyvanı qoy bir gün rahat qalıb dincəlsin, əmələ gəlsin ki, səni buradan altı aylıq yola aparsın, gətirsin. Yaxşı, yekə kişi, srağagünü eşşək getmişdi Uzun ağaca, dünən aparmışdın dəyirmanı, bu gün də ki, getdi şəhərə. Pəs havaxt o heyvan evdə qalıb kökələcək ki, sən onu minə-sən, ziyarətə gedəsən. Ay vay, qadam o pis sifətinə!

– Arvad, Allah xatirinə əl çək mənim yaxamdan! Mənim öz fikrim özümə bəsdı. İndi ta necə edək? Eşşəyi Xudayar bəy aparalı yarım saat olar. Mən indi ta gedib, eşşəyi ondan alıb, kişini yarı yolda qoya bilmərəm ki! Kişi, necə olsa, ağsaqqaldı. Adamın genə işi düşər. Necə ola bilər ki, bir eşşəkdən ötrü hakimi özündən incidəsən? Aparıb eşşəyi, genə axşam qaytarıb gətirəcək da!

– İndi pəs mən neyliyim? Gəl, indi Əhmədi ovut, görək necə ovudacaqsan. Mən balamın ürəyini sıxım? Axı görək nədən ötrü? Görək Xudayar bəynən sənin nə alıb verəcəyən var? Katdadı, özünə katdadı! Görək onun katdalığının sənə bir nəfi var?

Əhmədin eşikdən ağlamaq səsini eşidib, İzzət səsini kəsdi. Əhməd ağlaya-ağlaya içəri soxulub, genə özünü çırpdı quru yerə və ağlaya-ağlaya “vay-vay” deyə-deyə başladı:

– Vay-vay! Mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi! Vallah, ana Xudayar bəy eşşəyi aparıb şəhərə, ordan eşşəyin üstə sal<sup>1</sup> yüklüyüb, aparacaqlar körpü qayımağa. Vay-vay-vay!.. Ana, mənim eşşəyimi!

Genə bir qədər ağlayıb, oğlan irəliki kimi cəld durub qaçdı eşiyə.

Məhəmmədhəsən əmi oğlanın dalınca çıxdı həyəət görsün oğlu hara qaçır, amma Əhməd çoxdan gözdən itmişdi. Məhəmmədhəsən genə evə qayıdıb, övrətinə dedi ki, görə bilmədi oğlanı. Bu axırıncı fəqərə İzzətin qeyzini dəxi artıq cuşə gətirdi:

<sup>1</sup> Sa – Böyük, yastı daş layı

– A kişi, Allah görüm sənin evini bərbad eləsin! Bir ayaq gör axı uşaq hara qaçdı getdi? Buy, Allah, mən necə eliyim? A kişi, vallah, Əhməd dəlidir. Özünü aparıb quyuya-zada salar.

– Ay arvad, axı mən başıma nə daş salım? Mən nə bilim indi o hara qaçdı, qoydu getdi?

İzzət durdu ayağa və köhnə göy çadırşəbi başına salıb, çıxaxı bu sözləri dedi:

– Atana nəhlət, Xudayar bəy! Anana nəhlət, Xudayar bəy! Dədən tünbətün düşsün, Xudayar bəy! Babanın həşri Ömər in həşrilə qopsun, Xudayar bəy!

İzzət uzaqlaşdı və səsi gəlmədi. Məhəmmədhəsən əmi bir ah çəkib, gəldi oturdu palazın üstə, dalını dayadı divara. Qeyzindən yazıq kişinin alınından tər axırdı. Məhəmmədhəsən əmi papağını çıxardı qoydu yerə və başladı bu cür öz-özünə şikayətlənməyi:

– Allah, dərgahına çox şükür! Bəndənin başına bu qədər iş gələr ki, mənəim başıma gəlir? Bu Yezid oğlu Yezid elə mənəim eşşəyimi gərək gəlib aparaydı ki, başıma bu qədər qalmaqal gəlsin? Kənddə iki min eşşək var. Get birini min, apar da! Elə mənəi gözü n görür? Allahü əkbər! Elə arvad yalan demir ki! Doğru deyir də! Yazıq heyvan bir gün rahat qalmır ki, bir az əmələ gəlsin... Eh vallah, mən bir qəpik pula dəymərəm. Mən doğrudan kişi deyiləm ki! Arvad məndən yaxşıdır. Əlbəttə, arvad məndən yaxşıdır. İndi Xudayar bəy eşşəyi İzzətdən istəsəydi, İzzət eşşək verərdi? Hələ İzzət arvadı. Allahü əkbər! Lap işlərim çətin yerə dayandı. Vallah, bilmirəm kasıblıq dərdi çəkim, arvad-uşaq dərdi çəkim, eşşək dərdi çəkim. Yəni eşşəyi də verməmək olmazdı. Söz yox, nə tövr verməmək olar? Eşşəyi verməsən onda dəxi kənddə baş gəzdirmək olar? Genə necə olsa, hakimdi, katdadı. Günün günorta çağı gəldi, nahaq yerdən yaxaladı ki, bu qədər iştrafındı ver, onda pəs necə olsun? Xeyr, olmazdı ki, verməyeydim. Hələ mən bilmirəm ki, vallah, bu arvad-uşaq nə deyir? Hələ bu küçük niyə özünü yerdən-yerə çırpır?! Deyin görək axı mənə nən bir yerdə alınınızın tərini silib pul qazanmışınız? Verdim, çox yaxşı elədim. Öz eşşəyimdir, özüm də verdim da! Dəxi sizə nə dəxli var? A kişi, yəni insafən onların da günahı yoxdur. Onlar da elə məndən ötrü qalmaqal eləyirlər da. İzzət yaxşı deyir da. Eşşək bir gün bika r qalmır ki, barı bir az kökəlsin. Xeyr, onların da günahı yoxdur...

Məhəmmədhəsən əmi bu fikirdə idi, həyətdən İzzətin qayım səsi gəlib, Məhəmmədhəsən əminin fikrini dağıtdı:

– Apar da, apar. Bu ispeyin eşşəyini də apar öldür də! Ay əlinə dönüm, Xudayar bəy, apar öldür də. Allaha qurban olum! Çox əcəb oldu, çox yaxşı oldu...

Bu sözləri deyə-deyə İzzət ox kimi soxuldu evə və üzünü Məhəmməd həsən əmiyə tutub genə başladı: – Necədir? Di get, rahat oldun? Dincəldin, ya yox? Ay pis sifətinə qusum! Xudayar bəy eşşəyi bilirsən hara apardı? Aparıbdı şəhərə, üstə sal daşıyaçaqlar. Heydər xan körpüsünü qayıırırlar. Hər kənddən bir eşşək istəyiblər. Niyə, görək bütün Danabaş kəndində elə bircə sənə eşşəyin məşhur idi? Da sənə eşşəyindən başqa eşşək yox idi? Di get, dincəldin?

Bu sözləri deyib, İzzət çarşabı başından kürsünün üstə atıb, genə oturdu öz yerində. Məhəmməd həsən əmi cəld bərkünü başına qoydu, durdu ayağa və gəldi arvadının yanına.

– Arvad, necə eşşəyi aparıblar daş daşısınlar? Bunu kim deyir?

– Kim deyəcək? Xudayar bəyin arvadı özü deyir. Mən elə ora getmişdim. Getdim ki, görüm bəlkə hələ Xudayar şəhərə getməyibdi, bəlkə eşşəyi alam gətirəm. Xudayar bəy çoxdan qoyub gedib. Arvad özü mənə dedi. Mən hələ heç soruşmadım eşşəyi nədən ötrü Xudayar bəy aparıb şəhərə. A kişi, hələ arvad məni bir aləm məzəmmət eləyib ey! Mənə deyir ki, siz məgər malınızdan keçmişiniz? Siz bilmirsiniz ki, Xudayar bəy eşşəyi nədən ötrü apardı şəhərə? Apardı Heydər xan körpüsündən ötrü sal daşısınlar. Mənə bərk-bərk tapşırırdı ki, Əhməd yolluyaq eşşəyi alıb gətirsin.

Məhəmməd həsən əmi bu sözləri eşitcək üz qoydu qarıya səmt çıxıb getsin.

– Gedim elədə Əhməd bu saat göndərim. Gedim görüm hardadı Əhməd.

Bu heyndə Əhmədin ağlamaq səsi gəldi. Bir az keçdi, Əhməd də, Məhəmməd həsən əmi də girdilər içəri. Məhəmməd həsən əmi oğluna genə eşşəkdən yana bir az arxayınlıq verib dedi ki, gedib eşşəyi Xudayar bəydən alıb gətirsin. Oğlan əvvəl cavab verdi ki, indi Xudayar bəy az qalıb şəhərə yetişsin. Məhəmməd həsən əmi dübarə ona dedi: zərəri yoxdur, elə şəhərə də yetişmiş olsa, eşşəyi alıb gətirsin.

Əhməd ağlamaqdan sakit olub, bir qədər anasına baxdı, bir qədər sağa və sola baxdı, sonra şəhərə getməyə razı olub evdən çıxdı.

Axşama az qalanlarda Məhəmməd həsən əmi qəmgin kəndin qırağında, şəhər yolunun üstə, yolun kənarında oturub, gözünü dikmişdi şəhər yoluna. Yolnan yeddi yaşında bir oğlan, ağ təsküləh başında, göy qədək arxalıq əynində və ağ tuman, ayaqyalın, qabağına bir dəstə quzu qatıb və əlindəki şökə<sup>1</sup> ilə bu quzuları vura-vura gəlir kəndə. Bu quzu sürüsü otlamaqdan gəlirdi. Oğlan Məhəmməd həsən əminin müqabilinə yetib və dik-dik Məhəmməd həsən əminin üzünə baxıb dayandı. Sonra bir-iki qədəm də Məhəmməd həsən əminin tərəfinə yeriyib soruşdu:

– Məhəmməd həsən əmi, bu vaxt burada niyə oturmusan?

Məhəmməd həsən əmi oğlana çox yumşaqılıqla cavab verdi:

– Bala, adam var şəhərdə, gözətdiyirəm.

Oğlan gördü ki, quzuları xeylək aralanıbdır, dəxi bir zad deməyib, qaçdı sürüsünün dalınca. Oğlan getcək Məhəmməd həsən əminin qabağında genə bir on-on iki yaşında bir oğlan cındır paltarda hazır olub, Məhəmməd həsən əminin bu vaxtda burada oturmasının səbəbini soruşdu. Məhəmməd həsən əmi əvvəlinci oğlana verdiyi cavabı buna da verdi. Bu oğlan rədd olandan sonra Məhəmməd həsən əmi gördü ki, daldan genə bir dəstə qaramal gəlir. Mallar gəlib yetişdi və malların dalından bir kişi hazır oldu – otuz beş-otuz altı sinnidə, qara çuxa, ağ tuman və ayaqyalın.

– Məhəmməd həsən əmi, bu vaxt niyə burda oturmusan?

– Dadaş, şəhərdə adam var, gözətdiyirəm. İndilərdə gərək gələ.

– Yaxşı, gələn gələcək da. Bəli, görükür ki, çox vacib adamdı.

– Xeyr, Xudayar bəy bu gün eşşəyi minib aparıb şəhərə. Eşşəyi də göndərəcəyəm dəyirmanə. Odu ki, oğlanı göndərmişəm. Hələ ki, nə eşşək gəlib, nə oğlan.

Məhəmməd həsən əmi, söz yox, eliyə bilərdi ki, bu kişiyyə qısaca cavab verib, heç ortalığa eşşək fəqərəsi gətirib bu söhbəti uzatmasın. Amma Məhəmməd həsən əmi qəsdən bu cür cavab verdi.

Məhəmməd həsən əmi eşşəyin söhbətini saldı ki, görsün bu kişi nə deyəcək. Aya bu da bilirmi ki, Xudayar katda eşşəyi işlətməkdən ötrü aparıb, ya yox? Bu kişinin cavabı Məhəmməd həsən əminin halına lap müvafiq oldu. Kişi cavab verdi ki:

<sup>1</sup> Nazik çubuq

– Çox yaxşı, Xudayar katda eşşəyi yemiyəcəkdi ki, dübarə eşşək-dən ötrü şəhərə adam getsin.

Məhəmmədhəsən əmi lap işin əslini bilməkdən ötrü söhbəti lap açdı və belə başladı:

– Doğrusu, bu gün Xudayar bəy eşşəyi apardı şəhərə, amma sonra mən belə eşitdim. – Yəni övrət sözdü, heç inanmaq da olmaz. – Mən, yəni belə eşitdim ki, guya, yəni Danabaş kəndindən bir eşşək istiyiblər ki, aparıb şəhərə, oradan Heydərşan körpüsünə sal daşısınlar. Odur ki, bir az xofə düşdüm. Çünki eşşək dəyirmanə gedəcəkdi, o səbəbə mən də Əhmədi göndərdim ki, əlbəttə, eşşəyi gətirsin. Bundan ötrü oturmaşam...

Kişi çox təəccüblə qulaq verirdi. Məhəmmədhəsən əmi sözünü qurtaran kimi bir az gülümsünüb cavab verdi:

– A kişi, bu nə sözdü? Necə Heydərşan körpüsünə sal daşıyacaqlar? Xa-xa-xa... A kişi, doğrudu, Heydərşan körpüsünü qayıtdırırlar, amma dəxi bir eşşək istəmirilər ki! Heydərşan körpüsünə Danabaş kəndindən yüz manat xərc istəyirlər. O sözləri hər kəs sənə deyib, lap yalan deyib. Başını divarə döyüb! Dur gedək, a kişi, heç nahaq yerə burda məəttəl olma. İndi bu saat elə Xudayar bəy də gələr, eşşəyini də gətirər. Dur, dur gedək.

Məhəmmədhəsən əmi genə bir yola səmt baxıb, “ya Allah” dedi, durdu ayağa. Və hamən şəxs ilə düşdülər yola və üz qoydular kəndin içinə.

Küçə dolu idi qaramal və qoyun-quzu sürüsü ilə, hava yavaş-yavaş istəyirdi qaranlıqlamağı.

– Məhəmmədhəsən əmi, sən Allah, o sözü hələ sənə kim deyib?

– Xeyr, yalan sözdü. Mən özüm bilirəm yalan sözdü. Niyə, mən axmaq deyiləm ki! Bir eşşək ilə körpü tikilər? Bu sözü də yəni özgəsi deməyibdi, elə Xudayar bəyin övrəti deyibdi. Xeyr, yalandı. Mən özüm bilirəm ki, yalandı...

– A kişi, belədi da! Xa-xa-xa... Bunu bayaqdan deyeydin da, rəhmətliyin oğlu! Mən indi mətləbi başa düşdüm. Belə bilirsən nə var, Məhəmmədhəsən əmi? Mən axı özün də bilirsən ki, Xudayar bəygin qonşusuyam. Xudayar bəy mən bilirəm niyə bu gün şəhərə gedib. O, iki mətləbdən ötrü gedib. Axı bilmirəm bilirsən, ya yox? Axı Xudayar bəy Zeynəbi istəyir.

– Necə Zeynəbi?

– A kişi, niyə tanımırısan? Kərbəlayı Heydərin övrətini da! Bə, istiyir! Sən bilmirsən, çoxdan istiyir! Elə Kərbəlayı Heydər ölən gündən. Bəli, Xudayar bəy Zeynəbi istiyir. Amma nə Zeynəb gəlir, nə də ki, Xudayar bəyin arvadı razı olur. Bu gecə qışqırıqları göyə qalxmışdı. Odu ki, səhər Xudayar bəy durub arvadına deyib ki, gedirəm səni boşuyum. İndi Xudayar bəy ya Zeynəbi almaqdan ötrü gedib, ya da ki, arvadını boşamaqdan ötrü. Yox, sözüm orda deyil... Sözüm orasındadır ki, Xudayar bəyin arvadı şeytanın birisidir. O qəsd-nən elə deyib ki, Xudayar bəy eşşəyi apardı Heydər xan körpüsünə sal daşısınılar. Helə deyibdi ki, sən eşşəyi vermiyəsən. Acıqnan helə deyibdi ki, sən eşşəyi vermiyəsən. Acıqnan helə deyib. Yəqin belədir.

Məhəmməd həsən əmi və haman şəxs yetişdilər küçənin başına. Haman şəxs çöndü sağ tərəfə və Məhəmməd həsən əmi xudahafiz deyib və haman şəxsin atasına qəlbində rəhmət oxuyub, üz qoydu öz evinə gəlməyə...

Məhəmməd həsən əmi qapını açdı ki, girsin evə. Gördü ki, ev qaranlıqdı. Övrətini çağırıb, bir səs eşitmədi. Genə çağırdı, genə cavab eşitmədi. Qapını örtüb, qayıtdı həyəətə və elə bildi ki, övrəti gedib görəsən hansı qonşuların evinə, bir az söhbət eliyib ürəyi açılsın. Məhəmməd həsən əmi həyəti bir qədər dolanıb, çıxdı küçə qapısının ağzına. Çünki tövləsinin ağzı küçə qapısına yavıq idi, gördü ki, tövlədən bir ağlamaq səsi gəlir. Gəldi tövlənin qapısını açıb, görsün ağlamaq səsi haradan gəlir. Qapını açan kimi aşkar arvadının səsini tanıdı. Başını içəri uzadıb çağırdı:

– İzzət!<sup>1</sup>

Ağlamaq səsi kəsildi, amma cavab gəlmədi. Məhəmməd həsən bir də çağırdı. Genə səs gəlmədi. Məhəmməd həsən əmi bir də çağırdı. Övrəti İzzət acıqlanmış cavab verdi:

– Nə var, nə deyirsən? Gözün kordu, görmürsən ki, mənəm?!.

– İzzət, ağlıyorsan? Deyəsən, mənim qulağıma ağlamaq səsi gəldi.

İzzət cavab vermədi. Əvvəl bir fırxırdı, sonra tövlədən çıxdı eşiyə. Ər və övrət üz qoydular evə tərəf. Gəldilər evə. İzzət çıraqı yandırdı, gətirib qoydu bucaqdakı deşiyə və özü gedib oturdu qaranlıq bucaqda. Məhəmməd həsən bir qədər ayaq üstə durub, gəldi oturdu palaz üstə və dalını da dayadı yükə.

<sup>1</sup> “İzzət” sözünün təhrif olunmuş şəkildə tələffüzüdür.

– İzzət, doğrudan həyətdə ağlıyan sən idin?

Övrət cavab vermədi.

– İzzət, pəyədə axı mən bir ağlamaq sədası eşitdim, sən idin ağlayan?

İzzət cavab vermədi.

– Elə sən idin ağlıyan. Nahaq yerə ağlıyorsan və ürəyini sıxırsan; çünki mən elə bu saat yol üstə idim. Şəhərdən gələn var idi. And içirdi ki, Xudayar bəy eşşəyi bu saat gətirəcək. And içirdi deyirdi ki, doğrudu Heydərxan körpüsünü qayıtdırırlar, amma nəinki Danabaş kəndindən bir eşşək istəyiblər, bəlkə Danabaş kəndindən yüz manat pul istəyirlər. O kişi ki, mənə bu sözləri deyirdi, and içirdi ki, elə bu saat Xudayar katda eşşəyi gətirəcək. Deyirdi elə özüm gördüm. Vallah, doğru deyirəm.

– Cəhənnəmə gələcək, gora gələcək! Mənim oğlumun ayaqları indi qabar olubdu. Mənim nə vecimə eşşək gəldi, ya gəlmədi. Cəhənnəmə gəlsin, gora gəlsin! Əhməd tez gələydi. Mən elə Əhmədin fikrinə qalmışam, yoxsa eşşək cəhənnəmə gəlsin, gora gəlsin!

– Arvad, vallah, o kişi deyirdi ki, elə bu saat gələcəklər. Axı o kişiyə nə olubdu durub yalandan desin? Olmasa deməz da! And içirdi deyirdi mən onları özüm ikisini də bazarda gördüm; yəni Xudayar bəyi də, Əhmədi də. Deyirdi elə mən çıxdım gələm, onlardan soruşdum bə siz nə vaxt gedirsiniz? Mənə dedilər ki, elə indi biz də gəlirik. Mən gəldim, onlar da qaldılar ki, gəlsinlər.

Övrət bir söz demədi. Durdu ayağa, bir ah çəkdi, genə bir fıxırdı və dizliyinin qırağıynan burnunu silib, gəldi kürsünün yanına, bir neçə quru lavaş götürüb, yığdı sol əlinin üstə və aparıb çömbəldi qapının ağzında və başladı çörəkləri sulamağa.

Məhəmmədhəsən əmi:

– İnşallah, indi gələrlər, – deyib durdu ayağa və başmaqlarını geyib, gəldi durdu arvadının yanında.

İzzət çörək sulamaqdan qurtaran kimi Məhəmmədhəsən kürkünü götürüb çıxdı eşiyə və bir az keçdi, gəldi və qapının ağzında çömbəlib, başladı dəstəmaz almağa. Əvvəl əllərini yudu, sonra üzünü və sonra qollarını, hər bir suyu tökəndə deyirdi: “Bismillah”. Dəstəmazı qurtarıb və məs çəkib, gəldi bir taxçadan möhür tapıb, qoydu palazın üstə və başladı namazı.

İzzət də genə gedib bucaqda oturub, çənəsini qoymuşdu dizlərinin üstə. Məhəmmədhəsən azanı və iqaməni oxuyub, keçdi həmdə və qülhüvəllahı zikr eləyib, istəyirdi əyilsin rükua, birdən qapı açıldı və Əhməd zəif və naxoş kimi girdi içəri. Məhəmmədhəsən əmi əvvəl hər iki əllərini göyə qalxızıb, bərk “Allah-əkber” – dedi. İzzət sevincək qalxdı yerindən və çağırdı:

– Əhməd!

Əhməd evə girən kimi naxoş adamlar kimi divara dayanıb alçaq səs ilə dedi:

– Vay, ana!

Məhəmmədhəsən əmi səbr eləyə bilməyib, ikinci səcdədə namazı yarımçıq qoyub özünü tulladı Əhmədin yanına. Ər və övrət hərəsi Əhmədin bir qolundan yapışıb, biri deyir: “Bala, niyə elə elə-yirsən?”, o birisi deyir: “Bala, haran ağrıyır?”.

İzzət deyir:

– Qadan alım, Əhməd, niyə oturmursan?

Məhəmmədhəsən deyir:

– Bala, bəs eşşək necə oldu?

Məhəmmədhəsən əmi Əhməddən eşşək necə olmağını soruşan kimi, İzzət uca səs ilə onun üstə çıxır və başladı yamanı:

– Ay eşşək verənin atası tünbətün düşsün! Ay eşşək satanın atasına lənət! Ay o eşşəyi görüm ilan vursun! Mənim balam burda az qalır ki, ölsün, hələ durub eşşək əhvalatı salır ortalığa.

Məhəmmədhəsən əmi bir söz demədi. Əhməd də divara dayanıb, gah “vay” deyir, gah “ox” deyir. Axırı güclə və artıq yalvarmaqlıq ilə və o üzündən–bu üzündən öpməklik ilə İzzət Əhmədin qolundan yapışıb, gətirib oturtdu palaz üstə ki, oğlan rahatlınsın.

Bir qədər dincəlib Əhməd, Məhəmmədhəsən əminin və İzzətin təvəqqesinə görə başladı şəhərə gedib gəlməkliyinin əhvalatını nağıl eləməkliyi. Başladı əvvəl yorulub yol üstə neçə yerlərdə oturmaqlığından və sonra necə gəldi şəhər və karvansaraçı ilə dava eləməkliyindən. Sonra genə şəhərdə o yanı–bu yanı gəzib, Xudayar bəyi axtarmaqlığından və axırı genə yorula–yorula, yolun üstə bəlkə on-on beş yerdə otura–otura gəlib Danabaş kəndinə çıxmaqlığından.

Əhməd nağıl eliyə–eliyə hər bir söz arasında bir and içirdi. Bir söz deyirdi, bir deyirdi “vallah”; bir söz deyirdi, bir deyirdi: “İmam Hüseyin haqqı”; bir söz deyirdi, bir deyirdi: “İmam Rza haqqı”,



“cənab əmirin Zülfüqarı haqqı”, Əhmədin nağılı qurtardı və üzünü tutdu anasına:

– Ana, nə bişirmisən?

– Bala, bir zad yoxdu, elə yavan çörəkdi... Əgər istəyirsən, qatıq da var, gətirim.

– Hi, hi, hi, mən qatıq yemirəm. Niyə, bir az aş bişirəydin da!

– Bala, nə bilim, elə bu qalmaqal lap başımızı qatdı. Qoydu ki, görək nə qayırıraq? Neylək, bu gün qatıq ye, sabah inşaallah, əlbəttə, sənə aş bişirərəm.

İzzət bir qədər çörək və qatıq gətirib, qoydu oğlunun qabağına. Oğlan başladı yeməyi. Ər və övrət durdular namaza.

Məhəmmədhəsən əmi namazı övrətindən tez qurtarıb, gəldi oturdu oğlunun yanında və başladı onun kefini və halını soruşmağı. Oğlan başını aşağı salıb, ancaq yeməyə məşğul idi. Məhəmmədhəsən əmi oğlandan cavab almayıb genə soruşurdu.

– Bala, şəhərdə nə var, nə yox?

Əhməd deyəsən istədi bir söz desin, amma çünki ordları dolu idi çörəknən, mümkün eliyə bilmədi cavab versin. İzzət namazdan qurtarıb üzünü tutdu ərinə səmt və tərhnən<sup>1</sup> ona başladı nəsihət eləməyi ki, uşağa əziyyət verməsin.

Məhəmmədhəsən əmi nəsihəti qəbul edib, çəkildi kənara və təsbehi götürüb başladı çevirməyi. Çevirə–çevirə alçaqdan bir dua vird eləyirdi. İzzət durdu ayağa və yavaş–yavaş çadırşəbini atıb kürsünün üstə, bir neçə sultanmış çörək də gətirib qoydu ortalığa və ərini çağırırdı ki, yavıq çəkilib çörək yesin. Məhəmmədhəsən əmi genə övrətinin sözünə baxıb, çəkildi dəstərxanın başına. Əhməd qatığı yeyib, qabı lap təmizləmişdi. Məhəmmədhəsən əmi qabı çəkdi qabağına və istədi çörəyini batırsın qatığa. Əhməd başladı hırıldamağa. Məhəmmədhəsən əmi özü də oğluna baxıb başladı gülməyi. Amma İzzət üzünü turşudub yapışdı məzəmmətin ucundan:

– Ay yazıq, səndə ar–namus harda idi? Mən sənə yerinə olsam, ağlaram, ey, nəinki hırıldaram!

– Axı mənə niyə deyirsən, oğluna de da. Mən gülürəm, ya o gülür?

– Niyə, oğluma niyə deyirəm? Sən sabah yox biri gün ziyarətə gedirsən, ya oğlun gedir? Oğlumun nə vecinə?! Sən görək fikrə

<sup>1</sup> Acıqla, küskün

qalasan ki, yoldaşların çıxıb gedib Kərbəlayı olacaqlar, amma sən arvad kimi oturacaqsan evdə.

– İnşallah, mən də gedərəm. Mən onlardan kəm deyiləm ki, mən qalım, onlar getsinlər.

İzzət dinmədi, başını saldı aşağı və başladı yeməyə. Əhməd yorğunluq cəhətə oturduğu yerdə yığıldı yanı üstə, atası ona diqqət tutdu ki, çörək ortalıqda olan vaxt adam yatmaz. Əhməd qulaq asmadı.

Məhəmmədhəsən əmi və övrəti çörək üstə idilər. Birdən Əhməd üzüqoylu yığılıb başladı ağlamağa.

– Bala, niyə ağlayırsan? – Atası bu cür soruşdu.

Əhməd bir cavab verməyib ovunmadı. İzzət Əhmədin yanına sürüşüb, əlini qoydu oğlunun çiyinə və başını əydi onun başının üstə.

– Bala, Əhməd, niyə ağlayırsan?

Əhməd ağlaya-ağlaya bu cür cavab verdi:

– Mənim eşşəyimi... Vay, vay, vay!.. Mənim eşşəyimi! Mənim eşşəyimi! Mənim eşşəyimi!.. E... e... e... Mənim eşşəyimi!..

İzzət genə başını əyib, oğlunu başladı dilə tutmağa.

– Bala, ağlama, ağlama, bala... Eşşək yiyəsinin atası tünbətün düşsün! Niyə eşşəyi verirdi ki, indiyə kimi eşşək çöldə-bacada qaleydi.

– E... e... e... mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi!

İzzət lap hirsənib, üzünü tutdu Məhəmmədhəsən əmiyə səmt və çığıra-çığıra başladı:

– Dur axı get, dur get gör axı eşşək necə oldu? Eşşək gəlməsə, mənim balam yuxu yuxuluyacaq? Dur get gör axı eşşək necə oldu? Gör o Ömər oğlu Ömər eşşəyi neylədi?

– Mən indi hara gedim?

– Sən indi cəhənnəmə get, gora get! Hara gedəcəksən? Get gör bəlkə, o, köpək gəlib, oturub evində? Bəlkə, eşşəyi gətirib? Kim bilsin gətirib ötürüb həyətlərinə. Yəni onlar deyirsən elə millətdilər ki, xalqın malını gətirib genə sahibinə tuşralar<sup>1</sup>?

Məhəmmədhəsən əmi “ya Allah” deyib durdu ayağa və Əhməd səsini kəsdi. Müxtəsər, Məhəmmədhəsən əmi getdi Xudayar bəyin evlərindən soruşdu. Dedilər ki, gəlməyib. Genə şəhər yoluna səmt çıxdı, bir şey görmədi. Kor-peşman qayıtdı gəldi evinə və bilmədi

<sup>1</sup> Tapşırılar

ki, necə evə girib desin ki, hələ eşşək gəlməyib. Bir qədər durdu küçə qapısının ağzında, sonra girdi tövləyə. Tövlə qaranlıq idi. Bir şaqqıltı gəldi. Məhəmməd-həsən sevincək “çöçə” elədi; guya eşşəyi çağırır.

Bu heyndə İzzət həyətdə imiş; Məhəmməd-həsən əminin tövlədə “çöçə” səsinə eşidib, elə bildi ki, eşşək gəlib; sevincək uca səs ilə oğlunu çağırırdı ki, ona müjdə xəbəri versin.

– Əhməd, muştuluğumu ver, eşşək gəldi.

Əhməd evdən ildırım kimi həyətdə qaçıb, sevinə-sevinə və ləhliyə-ləhliyə gəldi anasının yanına.

– Ana, hanı eşşək? Buy, buy, mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi! Ana, hanı eşşək!

– Bala, gəl, gəl gedək. Dədən eşşəyi qatdı pəyəyə.

Ana və oğul tələsik qaçdılar tövləyə səmt. İzzət bəlkə otuz ildir ki, belə zirək qaçmamışdı. Pəyənin qapısına yetişəcək Əhməd özünü soxdu içəri və əvvəl dədəsini çağırırdı.

– Dədə!

– Nədi, bala?

– Mənim eşşəyimi! E... e... e... Mənim eşşəyimi! Dədə, hanı mənim eşşəyim?

– Bala, hələ eşşək gəlməyib. Bilmirəm o köpək oğlu niyə indiyə kimi gəlib çıxmadı?

Əhmədə ta bu söz bəs idi. “Vay” deyib tövlənin qapısının ağzında özünü çırpdı yerə. İzzət qüssədən və Məhəmməd-həsən əmi hirsindən başladılar Əhməd kimi ağlamağı.

Ta sübhədək nə Əhməd yuxuluyub, nə İzzət, nə də Məhəmməd-həsən əmi.

## VII

Əl-həmdü lillahil-ləzi əhəllət-tədvice və nikahə və hərrəməz-zina və sifahə və səlatü və səlamü əla xeyri xəlqihi Məhəmmədin və alihi-əcməinə əlləzi əzhəbəllahü ənhümürriçsə və təhhərəüm təhİRən. Əmma bədu əl-həmdü və səna... fəqət çaləllahü təbarəkə və taalafı kitabihil-Kərim və fūribadikum və əsaikum ənyəkunu fūqarəə yuğnihümü-lahü min qanihəl-əzim. Əzzə mən qailin əüzü billahis-səmil-əlim miibadikum və əsaikum ənyəkunu fūqarəə

yuğnihümü-lahü min fəzlihi vəllahü vəsiün əlim: ənkəhtül-mərətəl-mələmətə lir-əcülil-mələmi ələssüdaqil-mələmi qəbültün-nikahə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələmi ənkətül-mərətəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələmi qəbültün-nikahə lir-rəcülil-mələmi qələs-südaqil-mələmi ənkəhtül mərətəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi-qəbültün-nikahə lir-rəcülil mələmi ələs-südaqil-mələmi-qəbültün-nikahə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil mələm, zəvvəctül-mərətəl-mələməti lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələmi. Səbiltüt-təzvicə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm, və zəvvəctül-mərətəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil mələm. Qəbültül-təzvicə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm. Və zəvvəctül-mərətəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm. Qəbültül-təzvicə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm.

Ənkəhtü-və-zəvvəctül-mərətəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm. Qəbültün-nikahə vət-təzvicə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm.

Ənkəhtü Zeynəbə li-Xudayar bəy ələs-südaqil-mələm qəbültün-nikahə li-Xudayar bəy ələs-südaqil-mələm. Zəvvəctü Zeynəbə li-Xudayar ələs-südaqil-mələm. Qəbiltüt-təzvicə li-Xudayar ələs-südaqil-mələm. Ənkəhtü və zəvvəctü Zeynəbə li Xudayar ələs-südaqil-mələm. Qəbültün-nikahə vət-təzvicə li-Xudayar ələs-südaqil-mələmi.

Bəzəni daimi dadəm Zeynəbra bəy Xudayar. Bər mehri-mələm bəzəni dili qəbul nəmudəm bər Xudayar bər mehri-mələm.

Daimi övrətliyə verdim Zeynəbi Xudayara 50 manat mehr üzərinə. Daimi övrətliyi qəbul elədim Xudayara 50 manat möhr üzərinə.

Allahhümmə! Əllif beynəhüma bihəqqi Məhəmmədin və alihi və bihürməti surətül-“fatihe”!

Qazı “fatihe” surəsini oxuyub, “Allah mübarək eləsin! – deyib, əlindəki kəbin kağızını qoydu qabağına və üzünü tutdu oturanlara.

– Di gəlin, qol çəkin.

Oturanların biri Xudayar bəy idi. Xudayar bəy oturmuşdu yuxarı başda diz üstə. Xudayar bəydən aşağı oturmuşdu iyirmi iki-iyirmi üç sinnidə bir cavan oğlan. Bu, Danabaş kəndinin qlavasının yasovulu və Xudayar bəyin rəfiqi Qasıməlidir ki, biz tanıyıyıq. Qasıməlidən aşağı oturmuşdu genə iki şəxs: birinin sinni olardı otuz-otuz iki, o birinin də sinni qırxdan yuxarı olmazdı. Bunlar həmçinin danabaş-

lıdırlar. Əvvəlkinin adı Kərbəlayı Qafar və ikincisinin adı Kərbəlayı Səbzəlidir. Bunlar hər ikisi Xudayar bəyin sədaqətli və köhnə rəfiqləridir.

Söz yoxdur ki, bizə məlumdu ki, bu ağalar nə səbəbə indi gəlib, burada əyləşiblər. Bunları Xudayar bəy gətirib: Qasıməli Zeynəb tərəfindən vəkildi və qalanları şahiddirlər.

Əlbəttə, biz bunu da bilirik ki, bunların vəkilləri və şahidləri saxtadı. Bu səbəbə Xudayar bəyin tədbirinə görə bunlar üçü də qaziya özlərini özgə cür nişan verib, adlarını dəyişdilər. Qasıməli adını qoymuşdu Vəliqulu ki, olsun Zeynəbin oğlu. Qaziya dedi ki, anam Zeynəb məni bu xüsusda vəkil edib; yəni Xudayar bəyə getmək rızasını veribdi. Kərbəlayı Qafar adını qoydu Kərbəlayı Baxşalı. Kərbəlayı Səbzəli də adını qoydu Məşədi Orucəli. Bunlar hər ikisi Qasıməlinin vəkilliyinə şahadət verdilər.

Bəli, qazı “fatihə” surəsini oxuyub, “Allah mübarək eləsin!” – deyib, əlindəki kəbin kağızını qoydu qabağına və üzünü tutdu oturanlara, hansılarını ki, sizə tanıtdım:

– Di gəlin, qol çəkin.

Qasıməli cəld cavab verdi:

– Qazı ağa, mən qol çəkə bilmirəm.

Qasıməli verən cavabı Kərbəlayı Qafar da və Kərbəlayı Səbzəli də dedilər.

Qazı təəccüblə soruşdu ki, yəni necə qol çəkə bilməzlər? Üçü də cavab verdilər ki, dəst-xətləri yoxdu; yəni bisavad adamdılar. Qazı onlara dübarə dedi ki, elədə pəs gərək gedib elə adam gətirələr ki, onların əvəzindən qol çəksin. Bunlar qazıdan təvəqqə elədilər ki, elə qazı özü onların əvəzindən qol çəksin. Qazı bir qədər duruxdu və bu əmrə razı olmadı. Qasıməli durdu ayağa ki, gedib bir adam gətirsin. Qapının ağzında durub, bir fikir elədi və üzünü tutdu qaziya səmt:

– Axı qazı ağa, mən bu qürbət vilayətdə kimi tanıram ki, gedib gətirim? Gəl elə sən özün qol çək bizim əvəzimizdən.

Qazı əgər əvvəl razı olsaydı da bunların əvəzindən qol çəkməyə, indi dəxi heç vəch ilə olmaz. Ondan ötrü ki, bunların danışmağından və Qasıməlinin bu axıncı sözündən bir az bədgüman oldu ki, məbada bunlar hiylə eliyələr. Qazı təcrübəli adamdı. Bu cəhətə Qasıməliyə təkidnən dedi:

– Dəxi çox danışmağın mənası yoxdur. Bayaq getsəydin, indi adam gətirmişdin.

Yarım saat keçmədi ki, kəbin məsələsi tamam oldu. Qazı dübarə xeyir-dua elədi və Xudayar bəy, Qasıməli və hər iki kərbəlayılar durdular ayağa ki, getsinlər. Xudayar bəy üzünü tutdu qaziya:

– Qazı ağa, bir məsələm var. Söz yox, indi o arvad oldu mənim kəbinli arvadım. Amma söz burasındadır ki, qazı ağa, o arvad bir az bədxasiyyətdi. Yəni o qədər də bədxasiyyət deyil, bir az belə dəlisodu. Yəni dəliso da deyil, belə bir az huşu başında deyil, dəliyə oxşayır. Söz yox, indi siz özünüz də görürsünüz ki, onun mənə gəlmək xahişi var. Vəliqulu, belə deyilmi? Bəli, bu kişi özü heç danmır ki, anası bir az dəlisodu; yəni bir az huşu başında deyil. İndi işdi, biz getdik kəndə və gördük ki, arvadın, yəni Zeynəb arvadın dəliliyi tutub, onda pəs mənim təklifim nədi?

Qazı istəyirdi ki, ağzını açıb bir söz desin, amma Qasıməli qabaqladı:

– Doğrudu, qazı ağa. Başın üçün mənim anamın bir az huşu başında deyil, elə rəhmətlik atam Kərbəlayı Heydər öləndən anam gün olmazdı ki, ağlamasın. Elə o qədər ağladı ki, qüssədən axırda dəli oldu. Doğrudan, qazı mənim anamın bir tutması var. Tutması tutanda da Allah görsətməsin, öhdəsindən gəlmək olmur.

Qazı təsbehi çevirə-çevirə dedi:

– Niyə, olan, məgər sizin kəndinizdə ağsaqqal yoxdu? Məgər sizin kəndinizdə dəlilər, divanələr özbaşnadılar? Gərək belə zad olmuya. Şəhərdə ki, belə zad yoxdu. Şəhərdə birisi dəli oldu, onu tutub qatırlar dama. O qədər kötək vururlar, o qədər ac-susuz saxlayırlar ki, ağı başına gəlir.

Qazı sözünü qurtardı və Xudayar bəy dübarə soruşdu:

– İndi işdi, qazı ağa, nə bilmək olur, indi işdi biz getdik gördük ki, Zeynəb arvadın tutması tutub, deyir ki, mən filankəsə getmirəm, onda pəs mənim təklifim nədi? Çünki o arvad o qədər dəlidi ki, o qədər huşsuzdu ki, qorxuram ki, lap dana, deyə ki, mən oğlumu heç vaxt vəkil eləməmişəm.

Kərbəlayı Qafar Xudayar bəyin sözünü möhkəmləndirməkdən ötrü dedi:

– A kişi, ağzı nədi desin ki, mən oğlumu vəkil eləməmişəm?! Pəs biz burda nəçiyik? Bizim hər ikimizin yanında vəkil eləyibdi. O deməyə kim baxar?

Qazı sağ əlini Xudayar bəyin çiyinə uzadıb, mehriban-mehriban dedi:

– Əzizim, sənin heç işin yoxdu. Sən get kəndə, Zeynəb övrətə xəbər ver ki, yığışib gəlib sənə övrət olsun; necə ki, özü razıçılıq veribdi və oğlunu vəkil eləyibdi. Əgər dursa çəm-xəm eləməyə, əgər dedi ki, xeyr, mən gəlmərəm, ya oğlumu vəkil eləməmişəm, onda əlüstü gəl mənə xəbər gətir, ya xeyr, bir ərizə yazdır gətir mənə. Mən də yazım nəçərnikə ki, filankəsin övrəti ərinin evindən qaçıb, ərinə itaət eləmir. Onda onu it ölüsü kimi sürüyüb, salarlar sənin evinə. Lap arxayın olun və gedin.

Xudayar bəy, Qasıməli, Kərbəlayı Qafar və Kərbəlayı Səbzəli danışa-danışa Buzxana məhəlləsinin uzun küçəsini gəlib çıxdılar başa. Hamamın yanına yetişcək Xudayar bəy dayandı və “ox yoruldum” – deyib çökdü hamamın səkisinə və çubuğunu çıxarıb başladı doldurmağı. Hamamdan çıxan övrətlər təəccüblə bunlara baxıb, bəziləri gülə-gülə, bəziləri mırtdana-mırtdana kəndlilərin yanında keçib gedirdilər. Axırı kəndlilər başa düşdülər ki, bura oturmalı yer deyil. Əvvəl Xudayar bəy durdu ayağa və dedi:

– Balam, burdan gedək. Arvaddan xata gələr, gəlin gedək.

Ağalar bir qədər də gedib, oturdular çayın kənarında bir uçuq divarın üstə. Xudayar bəy əlində çubuq çömbəlib, dirsəklərini dizlərinin üstünə dayayıb, başını əymişdi aşağı və dinmirdi. Qalanları durmuşdular ayaq üstə. Xudayar bəy çubuğu bir-iki sümüklüyüb nüflədi və üzünü heç yana çöndərməyib başladı:

– Nə deyirsiniz, indi hara gedək?

Qasıməli cavab verdi:

– Hara gedəcəyik, gedək kəndə da.

Xudayar bəy bir qədər fikirləşəndən sonra başını qaldırmayıb dedi:

– Yaxşı, gedirsiniz gedək.

Xudayar bəy qalxdı ki, dursun ayağa, Qasıməli və Kərbəlayı Səbzəli həmçinin durdu ayağa. Amma Kərbəlayı Qafar hərəkət eləməyib, üzünü Xudayar bəyə tutub başladı:

– Xudayar bəy, mən istiyirəm indi bir söz deyim. Qardaş, mən təcrübəli adamam, hərçənd sinnim cavandı. Qardaş, mən and içirəm ki, o arvad heç vəchlə öz xoşuna gəlib sənə arvad olmuyacaq. Xeyr, olmuyacaq. Mən ki, onu tanıyıram, heç vaxt olmaz. Əgər doğrudan onu öz xoşuna qoysan, heç vaxt gəlməz. Demirəm, bəlkə divan gücü ilə ola. Mən məsləhət görürəm elə indi ki, burdasan, dəxi təxirə

salmıyasən, elə indi, bu saat, elə bu gün gedib nəçərnikə şikayət edə-sən ki, mənim arvadım mənə itaət eləmir, mənim evimdə oturmur. Bunu lap məsləhətli iş görürəm. Ta bilmirəm indi siz nə məsləhət görürsüz...

Xudayar bəy dübarə oturub, irəliki kimi başını saldı aşağı. Bu oturan kimi Qasıməli ilə Kərbəlayı Səbzəli də oturdular. Kərbəlayı Səbzəli bu əmrə razı olmadı və bu cür dedi:

– Xeyr, bu iş yaxşı iş deyil, Allaha xoş getməz. Bəlkə elə arvad bir söz demiyəcək; bəlkə elə razı olacaq. Niyə dəxi nahaq yerə nəçərnikə deyəsən, nəçərnik də yazıb, arvadı gətirtsin, divanxanaya. Xeyr, arvad yazıqdı, yazıqdı arvad. Allaha xoş getməz!

Bir qədər mübahisədən sonra məsləhət belə görüldü ki, elə indi bu saat Xudayar bəy gedib nəçərnikə şikayət eləsin.

\* \* \*

Bu gün Məhəmməd həsən əmi də gəlmişdi şəhərə. Yazıq qoca kişi piyada və ayaqyalın, başmaqlarını alıb əlinə və cibinə bir-iki çörək qoyub, gəldi çıxdı şəhərə və üz qoydu qabaqca deyilən karvan-saraya.

Haman vaxt Kərbəlayı Cəfər darvazanın səkisində oturub, pendir-çörək yeyirdi. Məhəmməd həsən əmi yeridi Kərbəlayı Cəfərin yanına və salam verib dedi:

– Atan rəhmətdə Kərbəlayı, zəhmət çək ulağı çıxart aparım. And olsun Allaha, sabah züvvar çıxacaq, eşşəkdən ötrü lap məəttələm. Dur, dur, Allah atana rəhmət eləsin...

Məhəmməd həsən əmi sözlərini deyəndən sonra yəqin elədi ki, bu odabaşı kardı, qulaqları eşitmir. Yəni Məhəmməd həsən əminin yerinə özgəsi də olsa idi, belə güman edərdi. O səbəbə ki, Məhəmməd həsən əmi bu sözləri deyib qurtardı, amma Kərbəlayı Cəfər nəinki bir cavab vermədi, bəlkə üzünü də çöndərib baxmadı ki, görüm bu sözləri deyən kimdi, bəlkə hərəkət də eləmədi. Ancaq şirin-şirin çörək yeməkdə idi. Məhəmməd həsən əmi doğrudan onu kar hesab eləyib irəli yeridi və başını aşağı əyib, uca səslə dedi:

– Ay Kərbəlayı, Allah atana rəhmət eləsin, zəhmət çək o eşşəyi çıxar aparım. And olsun Allaha, sabah züvvar çıxacaq, eşşəkdən ötrü lap məəttələm.



Bu heyndə Kərbəlayı Cəfər bərk çıxır, Məhəmməd həsən əmini lap qorxutdu:

– Cəhənnəmə məəttəlsən! Gora məəttəlsən! Da neylim məəttəlsən? Pən, dəng olduq. Axı mənə sən eşşək tapşırımsan? Dəli-divanə deyilsən ki! Yoxsa keflənmisən!

Məhəmməd həsən əmi hər iki əllərinin kəfəsini Kərbəlayı Cəfər əminin qabağına uzadıb yalvarır:

– Ay Kərbəlayı, gəl sən Allaha bax, mənəim ulağımı ver qoyum gedim işimə. Allah xatırına mənəi avara eləmə.

– Əzizim, sən kimin yanında mənə eşşək tapşırımsan? Əvvəla, budur ki, sənə eşşəyin tövlədə də olsa, sənə heç vaxt verə bilmərəm. O səbəbə ki, eşşəyi mənə sən tapşırımsan ki! Və bir də ki, eşşək burda deyil. Eşşəyi hər kəs gətirmişdi, o da apardı. Yoxsa burda eşşək harda idi.

– Yəni Xudayar bəy apardı?

– Nə bilim hansı bəy apardı. Sizin kəndin katdası apardı.

– Pəs bilmirsən hara apardı?

– Nə bilim? Cəhənnəmə apardı.

– Bəlkə apardı Heydərxan körpüsünə daş daşısınlar?

Kərbəlayı Cəfər heç cavab vermədi. Məhəmməd həsən əminin suallarından tənqə gəlib durdu ayağa və üz qoydu bazara səmt getməyə. Genə Məhəmməd həsən onu çağırır təvəqqe elədi ki, bəri desin görək Xudayar bəy eşşəyi hara aparıbdı. Kərbəlayı Cəfərin görükür ki, Məhəmməd həsən əmiyə rəhmi gəldi, qayıdıb gəldi, onun yanına, bir az yumşaqlıqnan dedi və and içdi ki, doğrudu, Xudayar bəy eşşəyi qatmışdı karvansaraya, amma genə çıxarıb apardı. Məhəmməd həsən dübarə soruşdu ki, pəs hara apardı? Kərbəlayı Cəfər “cəhənnəmə apardı” cavabını verib, üz qoydu bazara səmt getməkliyə.

Məhəmməd həsən əmi çox yorulmuşdu. Danabaş kəndindən şəhərə iki ağac yarım yoldu. Bu qədər yolu piyada gələsən, özün də qoca kişi olasan, əlbəttə, yorulacaqsan. Məhəmməd həsən əmi darvazanın səkisində Kərbəlayı Cəfər oturan yerdə oturub, dalını dayadı divara və dizlərini qucaqlayıb cumdu fikrə. Vaqiən Məhəmməd həsən əmi qəm dəryasına qərç olmuşdu.

Bəli, xəyalət yazıq qoca kişini hər yandan bürüdü. Əvvəl keçən günləri yadına düşdü; yəni uşaqlığı. “Heyif, heyif, sənə, uşaqlıq! Nə gözəl şey imişsən! Nə çörək fikrinə qalırısan, nə paltar fikrinə

qalırsan, nə övlad dərdi çəkirsən, nə bilirsen ki, kasıblıq nədir”. Sonra uşaqlıqdan keçdi cavan vaxtlarını saldı yada. Əvvəl bir qədər əmilərindən giley elədi ki, onun mal-dövlətini yeyib, onu kasıblıq dərdinə düçar elədilər. Sonra qürbətə gedib əliboş qayıtmağı yadına düşdü. Genə bir ah çəkib şükür elədi.

Müxtəsər, sinninin hər guşəsinə əl uzatdı, baxdı gördü onun alınına məhz bir qaragünçülük yazılıbdı. Amma hamıdan artıq Məhəmmədhəsən əminin ürəyi bir zaddan sarı sıxılırdı. Məhəmmədhəsən əminin ürəyi ona sıxılırdı ki, söz yox, işlərin hamısı Allah-taalanın öz işidi, heç bir şey yoxdu ki, xudavəndi-ələm ondan bixəbər olmasın. Pəs bunun indi ulağının başına bir iş gəldi, axı aşkar şeydir bu eşşəyin başına bir şey gəlsə, axı o, Kərbəlayı ziyarətindən qalacaq. Pəs indi bunu nə tövr başa düşmək? Bu yol mübarək yoldu. Bu yol Kərbəla yoludur. Bu yol gözəl yoldu. Birisi ki, bu mətləbə düşdü. Kərbəlaya getmək niyyəti elədi, lazımdır ki, Allah-taala ona hər işdə kömək olsun. Pəs bir surətdə ki, indi onun eşşəyini gətirib burada istəyirlər batıralar, pəs nə səbəbə görəsən xudavəndi-ələm öz qüdrət əli ilə bu işləri düzəltmir və günahkarlara, bailsərə qəzəb eləmir. Pəs görükən budur ki, heç Allah-taalanın vecinə deyil Məhəmmədhəsən əmi ziyarətə getdi, ya yox; yəni Allah-taalanın ona, yəni Məhəmmədhəsən əmiyə iltifatı yoxdu.

Bu cür xəyalət Məhəmmədhəsən əminin artıcaq ürəyini sıxırdı. Bir qədər də fikir eləyəndən sonra Məhəmmədhəsən lap yəqin elədi ki, Allah-taala ola bilər ki, onun ziyarətinə getməkliyinə əslən razı deyil ki, onun başına bu işlər gəlir.

İki saata yavuq Məhəmmədhəsən əmi burada oturub, bu cür xəyalətnən keçirdi. Sonra genə “şükür” deyib durdu ayağa. Və bir saata yavuq şəhəri o üzə-bu üzə dolandı ki, bəlkə Xudayar bəyi tapa. Axırda üz qoydu nəçərnik divanxanasına səmt. Məhəmmədhəsən əmi o səbəbə nəçərnik divanxanasına gəlmir ki, şikayət eləsin, Xudayar bəydən, ya karvansaraçıdan. Xeyr, Allah eləməsin. Məhəmmədhəsən əmi dinc adamdı. Şər ilə, şıltaq ilə arası yoxdu. Və bir də ki, indiki əsrdə şikayət eləməkliyin özü də bir çətin işdi. Ondən ötrü ki, şikayətçi gerek yəqin eləyə ki, şikayəti möhkəm eləyə biləcək. Şikayət də şahidnən möhkəm olar. Amma Məhəmmədhəsən əminin şahidi yoxdu. Ondən ötrü ki, pulu yoxdu. Söz yox, Xudayar bəyin də pulu yoxdu. Söz orasındadır ki, Xudayar bəyin əlində yekə dəyənək var. Nə vaxt kefi istəyir qaldırır, nə vaxt kefi istəyir yendirir.

Danabaş kəndində bu yekəlikdə zoğal dəyənəyinin hörməti heç pulun hörmətindən az deyil. O ixtiyar ki, dəyənəkdə var, bəlkə, pulda yoxdu. Bu səbəblərin hamısına görə və bir də o səbəbə görə ki, Məhəmməd həsən əmi əslindən fəqir adamdı, bu səbəblərin hamısına görə, Məhəmməd həsən əmi heç vaxt Xudayar bəydən şikayət eləməzdi.

Məhəmməd həsən əmi divanxanaya girməkdə, nəçərnək də divanxananın balkonuna çıxmaqda. Nəçərnək əli ilə işarə elədi, Məhəmməd həsən əmi pilləkəni çıxıb, gəldi nəçərnəkin yanına. Balkonda üç-dörd atlı əllərini yanlarına salıb, cərgə ilə durmuşdular. Nəçərnək bunların birisini çağırıb, üzünü tutdu Məhəmməd həsən əmiyə və rusca bir zad dedi. Yavuşğa gələn atlı tərçümə elədi ki, ağa deyir bura gəlməkdə nə mətləbi var desin. Məhəmməd həsən əmi lap karıxdı və əvvəl bilmədi ki, nə desin, sonra qızara-qızara, utana-utana, titrəyə-titrəyə üzünü tutdu atlıya:

– Ağa, doğrusu, mənim eşşəyimi bilmirəm Heydərxan körpüsünə daş daşımağa aparıblar, ya da ki, karvansaraçı mənə aldadır, deyir ki, burda deyil.

Atlı Məhəmməd həsən əmi dediyindən bir zad başa düşmədi. Nəçərnək onun üstə çığırib qovdu kənara və rusca atlılara dedi ki, içəridən dilmancı çağırınsınlar. Bu heyndə bir ucaboylu oğlan əlləri yanında qaçıb gəldi nəçərnəkin yanına. Nəçərnək genə dilmanca bir söz dedi və dilmanc üzünü tutdu Məhəmməd həsən əmiyə:

– Kişi, nə deyirsən?

– Vallah, ağa bilmirəm mənə eşşəyimi ya Heydərxan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb. Bilmirəm nə səbəbə vermir. Sabah züvvar çıxır. Mən lap məəttəl qaldım.

Bu danışiq çox uzun çəkdi. Məhəmməd həsən əminin sözünü nə dilmanc, nə də ki, nəçərnək başa düşə bilmədilər. Nə qədər dilmanc təkid elədi ki, Məhəmməd həsən əmi əhvalatı aşkar və açıq desin ki, bir zad başa düşmək olsun, amma heç başa gəlmədi. Ancaq Məhəmməd həsən əminin sözü bu oldu: “Vallah, mənə eşşəyimi, ağa, bilmirəm, Heydərxan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb vermir”.

Nəçərnək yəqin elədi ki, bu kişinin huşu başında deyil. Axırı laəlac qalıb Məhəmməd həsən əmini divanxanadan qovdu.

Məhəmməd həsən əmi özünü belə itirmişdi ki, heç bilmirdi ki, haman bu dəqiqə ki, o, nəçərnəkə şikayət edirdi. Xudayar bəy,

Qasıməli, Kərbəlayı Səbzəli və Kərbəlayı Qafar durmuşdular onun dalında. Məhəmməd həsən ortalıqdan çıxan kimi Xudayar bəy yeridi irəli və nəçərnikə şikayət elədi ki, onun övrəti – ki, adı olsun Zeynəb – ona itaət eləmir. Dilmanc tərcümə elədi və nəçərnik cavab verdi: bu cür işlər onun ixtiyarında deyil, getsin şikayətini qaziya eləsin.

Xudayar bəy, Qasıməli, hər iki kərbəlayılar və Məhəmməd həsən əmi onların dalınca çıxdılar eşiyyə. Məhəmməd həsən əmi üzünü Xudayar bəyə tutub dedi:

– Ay Xudayar bəy, başına dönüm, axı eşşəyi neylədin? Axı sabah züvvar çıxır. Mən qaldım məəttəl.

Xudayar bəy ancaq bu cavabı verdi:

– Yaxşı, Məhəmməd həsən əmi, sənənmən mənimki qalsın kəndə. Mən sənənmən kənddə danışaram. Yaxşı, qalsın. İndi məndən şikayət edirdin da?

– Ay Xudayar bəy, Qurani-münzəl haqqı sənın adın yoxdu. Mənim heç şikayət xəyalım yox idi. Gəldim divanxanaya bəlkə səni görüm, nəçərnik məni gördü çağırıldı. Amma nə qədər elədi, sənın adını çəkmədim.

Xudayar bəy genə hər bə-qadağa kəsib Qasıməli və hər iki kərbəlayı ilə üz qoydu gəlməkliyə qazıgilə. Məhəmməd həsən əmi bir-iki qədəm onların dalınca gəlib durdu və mat-mat gözünü dikdi bu gedən ağalara. Bunlar döngəni dönüb gözdən itdilər. Amma yazıq Məhəmməd həsən əmi vaqiən ağladı. Vallah, billah, ağladı. Yəni necə ağladı? Uşaq kimi ağladı.

İndi dəxi Məhəmməd həsən əminin şəhərdə bir işi-gücü yoxdu; hər bir işini qurtardı və lap arxayınladı. Dəxi nə qayıracaq? Başmaq-larını çıxardıb vurdu qoltuğuna və “Allah, şükür sənın cəlalına” deyib, üz qoydu Danabaş kəndinə.

Xudayar bəy yoldaşları ilə qazının yanına gəlib şikayət elədi: onun övrəti – ki, Zeynəb olsun, – ona itaət göstərmir, onun evində oturmur, çıxıb gedib əri evində qalır. Yoldaşlarını da şahid göstərdi. Qazi bir qədər gülüb dedi:

– Xa...xa...xa... Bəy, sənın işin lap dəstgah imiş. Xa... xa...xa... Siz burdan gedəli bir saat yoxdu, nə tez kəndə gedib qayıtdınız? Nə tez gedib bildiniz ki, övrətin sənə itaət eləmir. Xa...xa...xa... Lap dəstgah imiş sənın işlərin! Doğrudan nə çəp övrət imiş sənın övrətin. Qəribə bədxasiyyəət övrətdi. Xa...xa...xa... Yaxşı, çox yaxşı. Mən onu indi belə yumşaldaram ki, yumurta yükü aparar.

Bu sözləri deyəndən sonra qazı döşəkçənin altından bir kağız parası çıxartdı və qələmi götürüb başladı yazmağa.

“Və xidməti qlava cəmaəti-Danabaş.

Əz qaziyi-uyezdi “N”.

Bina be şikayət nümunədən əhli-qəryeyi-Danabaş Xudayar bəy Nəcəfqulu bəy oğlu be qəzavətxanyei “N” ki, zövceyi-mənkuehyimən Zeynəb binti-Kərbəlayı Zeynal əz. 16 mahi-səfər əz xaneyi-mən xaric şüdə və mərə təmkin nədədə; bina be şikayəti-şaki be xidməti-şüma təvəqqe minümayəm ki, zövceyi-məzkurra be ixtiyari-müşarileyh dadə ki, büd əzin dər xaneyi-u mütəməkkin şüdə, əz süxəni-u təcavüz nənüməyəd.

Qaziyi-uyezdi – “N” Hacı Molla Səfər Salib Sutlanzadə”<sup>1</sup>.

Kağızı бүkdü qoydu paketə və Xudayar bəyə uzadıb dedi:

– Bunu aparıb verərsən sizin qlavaya. Yazmışam ki, filankəsin övrəti ərinə itaət etməyə və gəlib evində oturmuya, onu zornan, it ölüsü kimi gətirtir!

## VIII

Bu gün səfər ayının on yeddinci günüdür. Danabaş kəndində bu gün guya ki, bir aşuradı. Bu gün Danabaş kəndinin zəvvarı Kərbəla ziyarətinə çıxır.

Sübh olacaq çavuşun münacatı kəndi əhatə eləyib, gah o məhəllədən səsi gəlir, gah bu məhəllədən. Bütün kəndi dolanıb və hər züvvarın qapısının ağzında münacatını tamam edib və xələtini alıb. Çavuş “Çaylax” məhəlləsinə daxil olub, əvvəl gəldi dayandı Kərbəlayı Zeynalabdının qapısında və başladı münacatı, həyətdən on beş-on altı yaşında bir oğlan çıxıb bir əlində bir çanaq qəndab, o biri əlində bir çift corab. Çavuş qəndabı içib corabı aldı və qoydu atının tərkindəki xurcuna. Zeynalabdının qapısından rədd olub, gəldi dayandı Məhəmmədhəsən əminin qapısında və başladı münacatı.

<sup>1</sup> Tərcümə: “Danabaş qlavasının hüzuruna. “N” uyezdi qazısından. Danabaş kəndinin əhli Xudayar bəy Nəcəfqulu bəy oğlu “N” qəzavətxanasına şikayət etmişdir ki, mənim köbinli arvadım Zeynəb Kərbəlayı Zeynal qızı səfər ayının 16-da mənim evimdən çıxmış və mənə tabe olmur: şikayətinin şikayətinə əsasən sizdən təvəqqe edirəm ki, adı yuxarıda zikr olunan şəxsin arvadını onun ixtiyarına verəsiniz ki, bundan sonra ərinin evində otursun və onun sözündən çıxmasın.

“N” uyezdinin qazısı Hacı Molla Səfər Salib Sultanzadə.

Çavuş münacatını qurtarmışdı, həyətdən yazıq Məhəmmədhəsən əmi gözlərindən yaş tökə-tökə çıxdı küçəyə və ağlaya-ağlaya çavuşun yanına gəlib, düşdü çavuşun atının ayaqlarına. At sakit at imiş; heç yerindən hərəkət eləmədi. Məhəmmədhəsən əmi bir qədər atın dirnaqlarından öpüb durdu ayağa və sağ əlini qoltuq cibinə uzadıb, bükülmüş bir kağız çıxartdı və uzatdı çavuşa. Çavuş təəccüblə sual elədi:

– Kərbəlayı, bu nədir?

Ağlamaq qoymadı Məhəmmədhəsən əmini cavab versin. Bu heyndə həyətdən Məhəmmədhəsən əminin övrəti – çadırşəb başında – və oğlu Əhməd – hər ikisi ağlaya-ağlaya çıxıb, yeridilər çavuşun yanına. Məhəmmədhəsən əmi kağızı çavuşa verib, dübarə düşdü atın döşünə və başladı ayaqlarını öpməyə. Çavuş artıq təəccüblə üzünü tutdu Məhəmmədhəsən əminin övrətinə və soruşdu:

– Bacı, bu nədi? Pəs hanı Kərbəlayımın xələti?

İzzət ağlaya-ağlaya cavab verdi:

– Qardaş, Məhəmmədhəsən əminin alınına yazılmamışdı kərbəlayı olsun. Allah bəisin balalarını mələr qoysun!

Məhəmmədhəsən durdu ayağa və güclə dayana-dayana dedi:

– Apar, qardaş, apar... O ərizəni apar... Apar həzrət-Abbasa. Apar... Mən gedə bilmədim. Gedə bilmədim. Qoymadılar. Məni qoymadılar... Mənim eşşəyimi oğurladılar. Yedilər. Satdılar. Apar ərizəni, apar. Mən gedə bilmədim...

İzzət ağlaya-ağlaya başlayıb Məhəmmədhəsənin sözünü kəsdi:

– Çavuş, apararsan o ərizəni həzrət-Abbasa. Görək mənim ərimi bu yoldan binəsib eləyənə həzrət-Abbas özü qənim ola, imam özü qənim ola...

Çavuş qoltuq cibindən bir dəstə kağız çıxarıb, Məhəmmədhəsən əminin ərizəsini qoydu kağızların içinə, kağız dəstəsini qoydu qoltuğuna və atın başını çöndərüb mehribanlıqla dedi:

– Əmi, bacı, heç ürəyinizi sıxmayın.

Dər dəfi-i-xədəngi-sitəmi-gərđişi-gərdun  
Behtər zikifayati-ilahi sipəri nist.<sup>1</sup>

Heç qəm yeməyin, neylək, bu il olmadı, inşallah, Allah salamatlıq versə, əcəldən aman versə, inşallah, gələn il gedərik. Heç qüssə eləməyin. Söz yox, hər kəs ki, sizi bu mübarək yoldan, bu savab

yoldan qoyubdu, sizə mane olubdu, əlbəttə, Allah-taala ona qəzəb eliyəcək. Elər, elər. Olmaz ki, eləməsin. Necə ki, eləməz? Məgər bunlar hamısı zarafatdır?! Buna Kərbəla yolu deyərlər. Xeyr, xeyr, əbədən ürəyinizi sıxmayın. İnşallah, ərizənizi də yetirərəm. İnşallah, dərəcəyi-qəbula da yetişər.

Çavuş atına bir qamçı vurub başladı münacatı. Məhəmməd həsən və övrəti bir qədər də durub, ağlaya-ağlaya qayıtdılar evə.

Günorta vaxtı idi. Kərbəlayıların cəmisi dəstə-dəstə kəndin kənarına, qəbiristanın yanına yığışib, düzülmüşdülər yekə meydana ki, “imamzadanı” ziyarət eləyib çıxsınlar. Burada artıq cəmiyyət var idi. Övrət qarışmışdı kişi-yə, kişi övrətə. Kimi piyada, kimi atlı. Bəzi ağlayırdı, bəzi gülürdü. Amma ağlayanların çoxusu övrətlər idi; çünki övrətin ürəyi yuxa olar. Bəzisinin qardaşı gedirdi, bəzisinin oğlu və bəzisinin əri. Atların kişnəməyi, eşşəklərin anqırtı səsi və övrət və uşaqların ağlamağı bir-birinə qarışib ərşə qalxırdı.

Kərbəlayılar imamzadə ziyarətini tamam edib yığışdılar meydana və qohum-əqrəba ilə qucaqlaşib, öpüşüb və ağlaşıb mindilər atları və hazır oldular, getməyə. Çavuş meydana çıxıb, axırıncı münacatını başladı ki, yəni çıxmaq vaxtıdır. Bu heyndə çavuşun yanına iki övrət yeridi, ikisi də ayaqyalın və qara çadralı. Bu övrətlərin birisi uca idi, birisi alçaq. Hər ikisi ağlayırdı. Bunlar çavuşun yanına yetişib, hər birisi çadrasının altından bir bükülü kağız çıxardıb uzatdılar çavuşa. Çavuş münacatını kəsib, başını əydi aşağı və kağızları aldı. Çavuş soruşdu ki, bu kağız nə kağızdır? Övrətlərin hər ikisi cavab verdilər ki, bu ərizədir həzrət-Abbasa. Çavuş qoltuq cibindən kağız dəstəsini çıxardıb, övrətlərin ərizələrini həmçinin daxil elədi kağız dəstəsinə və dübarə qoltuq cibinə qoyub başladı münacatı.

Bu övrətlərin ikisini də biz tanıyırdıq. Uca övrət Zeynəbdi; biri də Xudayar bəyin övrətidi. Yəni şəriətə baxsaq, ikisi də Xudayar bəyin övrətidi, biri köhnə övrətidi, biri də təzə övrətidi.

Kərbəlayılar üz qoydu Qırxadın<sup>1</sup> yoluna və camaat yavaş-yavaş, dəstə-dəstə və tək-tək üz qoydu kəndə.

Zeynəb ağlaya-ağlaya gəldi evinə və qızlarını çağırıb, bunların hər ikisini aldı qucağına. Çünki özü ağlamaqdan sakit olmamışdı, uşaqlar da analarına baxıb ağlayırdılar. Fizzə ağlaya-ağlaya gözlərinin yaşını silib, mat-mat anasının üzünə baxıb axırı soruşdu:

<sup>1</sup> Tərcümə: Fələkin zülm oxunu dəf etmək üçün Allahın iradəsindən yaxşı qalxan (vasitə) yoxdur.

– Ana, sən allah, niyə ağlayırsan?

Zeynəb cavab vermədi. Ancaq çarşabının ucu ilə gözlərinin yaşını silib, lənət şeytana elədi. Fizzə dübarə soruşdu və Zeynəb axırı laələc qalıb cavab verdi:

– Bala, vallah, heç zad yoxdu. Elə atan yadıma düşübdü, ağlayıram.

Fizzə Zeynəbin sözünə inanmayıb, genə soruşdu. Bu dəfə Zeynəb doğru cavab verdi; amma ağlaya-ağlaya cavab verdi:

– Bala, axı necə ağlamayım? Məni istəyirlər zornan ərə verələr. Gördün qardaşın səhər məni nə qədər döydü? Deyir elə zornan görə gedəsən Xudayar bəyə. Bala, mən necə ağlamayım?

Fizzə bir qədər fikir eləyib genə soruşdu:

– Yaxşı, ana, nə olur gedəndə? Get da! Niyə getmirsən ki?! Ərə getmək pis zaddı?

– Bala, mənə nə olub ərə gedim? Mən yekəlikdə arvadlar ərə getməzlər ki! Qızlar ərə gedərlər. Mənə nə olub ərə gedim?

– Yaxşı, ana, Zəhra bibim səndən yekə arvaddı, bə niyə o, ərə getdi?

Zeynəb Fizzənin bu sualına heç bir söz tapmadı desin.

Bu heyndə evə altı şəxs daxil oldu. Dördü bizim tanışlardandı: Qasiməli, Səbzəli, Kərbəlayı Qafar və Vəliqulu. Amma ikisini tanıyırmıq. Bunlardan biri qırx beş, bəlkə də əlli sində, qırmızısaqqal, qara papaq bir kişidir. Bu, Danabaş kəndinin qlavası Kərbəlayı İsmayıldır. O biri də elə bu sində köhnə qara papaq, qədək arxalıklı, ağ tuman, qarasaqqal kişidir. Bu da Danabaş kəndinin prixod mollası<sup>2</sup> Molla Məhəmmədquludur.

Zeynəb bunları görcək qalxıb çəkildi, durdu bucaqda. Qızlar da gedib soxuldular analarının yanına və təəccüblə gözlərini dikdilər qonaqlara. Qonaqlar cərgə ilə əyləşdilər. Molla yuxarı başda, onun sağ tərəfində Kərbəlayı İsmayı, sol tərəfində Kərbəlayı Qafar; Kərbəlayı Səbzəli, Vəliqulu və Qasiməli divara dayanıb, durmuşdular ayaq üstə. Molla Məhəmmədqulu, Kərbəlayı İsmayı və Kərbəlayı Səbzəli çubuqlarını çıxarıb başladılar doldurmağa. Molla çubuğunu alışıdırıb, üzünü tutdu Zeynəbə səmt:

– Bacı, bilirsən nə var? Bilirsən biz nə mətləbə gəlmişik?

<sup>1</sup> Culfa

<sup>2</sup> Məhəllə mollası



Zeynəb cavab vermədi. Molla Məmmədqulu dübarə başladı:

– Biz bura ondan ötrü gəlmişik ki, sənə nəsihət eləyək.

Zeynəb əlüstü cavab verdi:

– Allah atana rəhmət eləsin. Siz əgər nəsihət eləyənsiniz, əvvəl, bax o ayaq üstə durana nəsihət eləyin ki, məni incitməsin. Bu gün məni döyməkdən öldürübdü. İndi bu saat qabırğalarım ağrıyır.

Molla genə başladı:

– Yaxşı, bacı, axı sən işi o yerə niyə gətirirsən ki, oğlun sənə ağ olsun?

– Niyə, mən neyləyirəm ki?

– Sən şəriətdən çıxırsan.

– Şəriətdən çıxana Allah lənət eləsin!..

– Lənət, lənət!

– Mən niyə şəriətdən çıxıram ki?

Molla cavab verdi:

– Sən o səbəbə şəriətdən çıxırsan ki, şəriətin ümuruna<sup>1</sup> mümaniet<sup>2</sup> qatırsan. İstəmirsən ki, şəraiti məngühəni<sup>3</sup> əmələ gətirəsən.

Zeynəb cavab vermədi; o səbəbə ki, molla dediyini əsla başa düşmədi. Molla genə başladı:

– Məgər sən məfhum deyilsən<sup>4</sup> ki, indi Xudayar bəyin zövceyi-hələlisan? Məgər bu səda sənəin huş-guşuna təbliğ olunmuyub?

Zeynəb cavab verdi:

– Yəni deyirsən ki, mən Xudayar bəyin arvadıyam? Yaxşı, mən kimə Xudayar bəyə getmək razıçılığını verdim ki, mən onun arvadı olum?

Qasıməli cəld əlini sinəsinə vurub dedi:

– Bax, mənə vermisen. Sən əgər məni vəkil eləmədin bu kişilərin öz yanında? Sən məni vəkil elədin. Bu yekə şeyi danmaq olar?

Zeynəb bir ah çəkib dedi:

– Yaxşı, nə deyirəm ki, siz deyən olsun.

Molla başladı:

– Çox əcəb. İndi sən elə mənim öz yanımda iqrar elədin ki, Qasıməlini sən özün vəkil eləmişən. Pəs daxı sözün nədir. Nə səbəbə

<sup>1</sup> Əmrlərinə

<sup>2</sup> Məcəb

<sup>3</sup> Nikah şərtlərini

<sup>4</sup> Bilmirsən

gedib öz xahişinlə ərinin evinə daxil olursan? Deyirsən ki gərək səni zornan aparalar? Bədnamlıqnan aparalar? Rüsveyçılıqnan aparalar?

Qlava çubuğun külünü yerə boşaldıb, dübarə başladı doldurmağı və üzünü Zeynəbə sarı çöndərib, uca səslə və qeyznak dedi:

– Bax, ay arvad, gözünü aç, gözümün içinə bax. Qazı dünən mənə kağız yazıb. Xudayar bəy şikayət eliyib ki, mənim övrətim Zeynəb mənim evimi qoyub, gedib öz evində olur; mənə itaət eləmir. Qazı mənə kağız yazıb. Əgər sən öz xahişinnən gedib ərinin evində oturmasan, səni it ölüsü kimi sürüdüb apardırıram! Lap yəqin elə və aqlını yığ başına!

Zeynəb bir söz demədi. Amma qızların hər ikisi başladılar ağlamağa. Növbə yetişdi mollaya. Molla üzünü Zeynəbə sarı tutub, başladı genə nəsihəti:

– Yox, yox, bacı, Allaha xoş getməz. Sən nahaq yerə özünü də məşəqqətə mübtəla eləyirsən, uşaqlarının da ürəklərinin sıxılmağına bais olursan. Yox, yox, belə eləmə. Aqlını yığ başına və dinməz-söyləməz yığış, get otur ərinin evində. Yoxsa indi dəxi iş qurtarıbdı. Sən indi Xudayar bəyin zövcəsisən. Sənin heç ixtiyarın yoxdu bu barədə kəmetinalıq eləyəsen. Əgər istəyirsən ki, şəriətə əməl eliyəsen, işin həqiqəti budur ki, mən deyirəm. Əgər mənə etiqadın var, inan. Yoxsa etiqadın yoxdu, inanma. Özün bil. Əgər istəyirsən ki, səni sürüyə-sürüyə aparalar, qoy aparsınlar, dəxi sözüüm yoxdu.

Bu sözləri deyib, Molla Məhəmmədqulu çubuğu uzatdı kisinin içinə və doldurub çıxardı və Kərbəlayı İsmayıla səmt bir qov uzadıb alışırdı, qoydu çubuğun üstə və başladı nəsihəti:

– Yox, bacı, aqlını yığ başına. İndi sən görürsən ki, iş lap qurtarıbdı. Sən indi Xudayar bəyin övrətisen. Şəriət heç vədə övrətə o ixtiyarı vermir ki, otursun öz evində və ərinin sözündən çıxsın. Söz yox, sən getməzsən, mən də yazaram nəçərnikə ki, filankəsin övrəti təcavüz edib şəriəti-zövcüyyəni<sup>1</sup> əmələ gətirmir. Bilirsən onda nə olar? Onda o olar ki, nəçərnikə pristavı göndərər, səni qolu-qıçı bağlı göndərərlər şəhərə ki, nəçərnikə cavab verəsen. Niyə sən işi o yerə yetirəsen ki, səni biabırçılıqnan aparalar şəhərə, dost görə, qəmgin ola, düşməni görə sevinə?

Qlava başladı:

<sup>1</sup> Evlənmək şərtlərini

– İndi nə deyirsən, bizi məəttəl eləmə. Əgər gedirsən, öz xahişinlə get, yoxsa getmirsən, mən bildiyimi eləyim. Vallahi, billahi gözünü aç, gözümün içinə bax. Sonra peşman olarsan.

Zeynəb bir söz deməyib, irəliki halətdə durmuşdu ayaq üstə. Bir belə sözdür ki, sakitlik–razıçılıq əlamətidir. Oturanlar da bir belə şeyi başa düşüb durdular ayağa ki, getsinlər. Əvvəl Kərbəlayı İsmayıl durdu və qamçısını Zeynəbə səmt silkələyib, bu tövr hər bə–qadağa kəsdi:

– Bax, ay arvad, indi biz gedirik. Axşama kimi sənə möhlət verirəm. Axşam Qasıməlini göndərəcəyəm ki, səndən ya hə, ya yox cavabını alsın. And olsun o bizi yaradana, əgər naz–qəmzə eliyəsən, mən səni qoymaram ki, bu kətdə baş dolandırasan. Axırı heç olmasa götürüb nəçərnikə yazaram ki, filan arvad ərindən küsüb, gedib pis yola düşübdü. And olsun o pərvədigara ki, yazaram!

Cəmisi çıxdı eşiyə Vəliquludan savay. Vəliqulu da şəhadət barmağını anasının üstə qovzayıb dedi:

– Bax, ay ana, mən sənə deyirəm ki, Qasıməliyə yox cavabı versən, mən elə bu gün ayrılıb gedəcəyəm qaynatamgildə qalacağam. Bir aydan da sonra özümə toy edib, dəxi sənə ana demiyəcəyəm. Vəssəlam. İndi hələ xudafiz.

Vəliqulu da çıxdı.

Zeynəbin işi çox pis yerə gəldi dayandı. Hər zad bir yana, Vəliqulunun acıq eləyib ayrılmağı və evə gəlməməyi bir yana. Yazıq övrət nə eləsin? Məgər ev kişisiz ötüşər? Onda da bu cür vilayətdə. Qərəz, bu müsibət böyük müsibətdi.

Zeynəb bucaqda ayaq üstə durmaqdan lap yoruldu. Qıçları ağrıyıb sızıldayırdı. Kişilər çıxan kimi gəldi oturdu və uşaqlarını aldı qucağına. Binəva balalar ağlamaqdan lap yorulmuşdular. Qızların ikisi Zeynəbin qucağında şirin yuxuladılar. Zeynəb bir qədər ağlayıb, başını dayadı divara və cumdu fikrə.

Mən istərdim Zeynəbin indiki halını sizə məlum edim, onun dər-dini söyləyim, onun fikir–xəyalını, qəmini, qüssəsini və qəlbinin sızılmağını açıb bəyana gətirim; o cəhətə istəmirəm ki, qorxuram sizi də ağlamaq tuta. Amma nə eləmək, mən genə gərək borcumu əda eləyim.

Zeynəb indi bu saat qalmışdı iki divarın arasında: biri o tərəfdən sıxırdı, biri də bu tərəfdən. Nə qədər çalışırdı bu iki divarın arasın-

dan bir tövr ilə, bir fənn ilə çıxıb qaçsın, əsla mümkün olmurdu. Bu divarların biri Xudayar bəyə getməkdə, biri də getməməkdə.

Xudayar bəyə getmək fikri Zeynəbi o cəhətə divar kimi sıxırdı ki, Zeynəb Xudayar bəydən elə irgənirdi, necə ki, insan qurbağadan irgənər. Pəs necə ki, insana qurbağanı elə alıb qoynuna qatmaq nagüvara gələr, elə də, bəlkə bundan artıq, Zeynəbə Xudayar bəyin iri burnuna və kifir sifətinə baxıb, ona ər demək nagüvara və naxoş görünürdü.

Xudayar bəyə getməmək fikri də Zeynəbi o səbəbə divar kimi sıxırdı ki, Zeynəbə, sözün vazehi,<sup>1</sup> artıcaq xof üz vermişdi. Hünər gərək bu guppultunun, bu əziyyətin, bu rüsvayçılığın, bu hərbə qadağanın qazının, nəçərnikin, mollanın, qlavanın, şahıdların, camaatın və Vəliqulunun qabağına çıxıb tab eləsin və kəllə-kəlləyə versin! Bu hünər nəinki Zeynəbin, bəlkə onun babasının da qüvvəsindən fele gəlməzdi.

Yəni insafən nə eləsin yazıq Zeynəb? Bir yandan Vəliqulu ayrılıb qoyub gedəcək. Pəs əkin necə olsun? Mallar necə olsun? Ev-çəşik, zəmi, alver necə olsun? Bir yandan şəhərə getmək və nəçərnik yanında biabırçılıqla cavab vermək dərdi.

Ya xeyr, ola bilər ki, qlava Zeynəbi heç şəhərə də göndərməsin. Hazır qazı ona rəsmi izharnamə göndərib. İndi bu saat qlavanın külli ixtiyarı var Zeynəbi versin Qasıməlinin dalına və aparıb salsın Xudayar bəyin evinə. Qlava da, söz yox, eləyəcək. Əvvəla, ondan ötrü eləyəcək ki, bu işlər onun borcudur. İkinci də ki, bizə məlumdur ki, qlava Xudayar bəyin anasını siğə eləyibdi. Pəs Xudayar bəy olur onun ögey oğlu. Pəs elədə yəqin qlava bu işin üstünə düşüb. Hər yolnan olmuş olsa, bu işi aşıracaq. Zeynəb özü ağıl kəm övrət deyil, bunların hamısını çox yaxşı başa düşürdü.

İki saat tamam Zeynəb bu cür xəyalata məşğul idi ki, qapı açıldı. Qasıməli girdi içəri.

– Nə deyirsən indi bacı? Sözün nədi? Mən indi gedim qlavaya nə deyim? Razısan, ya yox?

İndiki halında Zeynəb bənzəyirdi bir elə şəxsə, hansı ki, zəhər şüşəsini qabağına qoyub baxır və bilmir nə eləsin: içsin, ya yox?

<sup>1</sup> Sözün açığı, sözün düzü

İçməyə dərd, qüssə və qəm onu öldürəcək, içsə zəhər öldürəcək. “Pəs məsləhət budur ki, içim” – deyib şüşəni çəkir başına.

Zeynəb razılıq cavabı vermək zəhər içmək mənziləsində idi. Elə ki Qasiməli sualını bir də təkrar elədi, Zeynəb hamı gücünü yığıb və üzünü qırışdırıb cavab verdi:

– Razıyam.

## XİTAMƏ<sup>1</sup>

Əhvalatdan üç il keçib, dördüncü ilə ayaq qoyurdu. Qış fəslə idi. Kiçik çillənin çıxmağına on gün qalırdı. Günorta vaxtı idi. Hava xoş idi. Hərçənd havada bir az sazaq var idi, amma günün təsiri bilinirdi. Hava xoş olmaq cəhətə kəndlilər divarların dibinə düzülüb və yanlarını yerə verib, məşğul idilər, söhbətə. Məhəmməd həsən əminin damının dalında divarın dibində üç-dörd kişi oturub danışdılar. Bu heyndə küçə ilə bir qəribə kəndli qabağında beş-on yüklü eşşək yolnan keçirdi. Eşşəklər yavıqlaşdılar və istəyirdilər keçsinlər, oturanların içində bir qoca kişi qaçıb və eşşəklərin içinə özün soxub, bir çal eşşəyin başını qaytarırdı və durdu diqqətlə eşşəyin o üzünə-bu üzünə baxmağa. Eşşəklərin sahibi əlbət elə güman elədi ki, qoca kişi eşşək almaq istəyir, qaçdı qabağa və o biri eşşəklərin başını “çöçə” deyər-deyər qaytarıb, saxladı yolun ortasında və gəldi çal eşşəyin yanına. Qoca kişi gah eşşəyin qabağına keçir, gah dalına keçir, başına baxır, qıçlarına baxır, quyruğına baxır. Sonra da ağzını açdı, dişlərinə baxdı. Eşşək sahibi başladı eşşəyi tərifləməyə:

– And olsun Allaha, belə eşşək olmaz. Bu eşşəkdən hünər əskik deyil. Görürsən nə qədər yük çatmışam? Düz yeddi pud yüküdü. Əgər almaq meylin olsa, sənə ucuz da verərəm.

Qoca kişi genə eşşəyin ağzını ayıraraq, diqqətlə ağzına baxandan sonra başını qovzadı və üzünü tutdu eşşək sahibinə:

– Qardaş oğlu, bu eşşəyi sən kimdən almısan?

– Əmi, nə vecinə kimdən almışam! Həyə<sup>1</sup> alacaqsan, al, almıyaçaqsan qoy gedim, məni avara eləmə.

<sup>1</sup> Son

Qoca kişinin yoldaşları da bir zad başa düşüb durub göldilər yavığa.

Qoca kişi üzünü onların birisinə tutub dedi:

– Məşədi Oruc əmioğlu, gəl bir sən də bu eşşəyə bax. Bu eşşək məni bir az şəkkə salır.

Görükür ki, eşşək sahibi özü də bir zad duydu; çünki qoca kişi bu sözü deyən kimi eşşəyin dalına bir-iki dəyənək ilişdirib, istədi eşşəyi sürüb gedə. Amma qoca kişi qoymadı. Məşədi Oruc da qoca kişi kimi eşşəyi diqqətlə vərəvürd eləyib,<sup>2</sup> üzünü tutdu qoca kişiye:

– Məhəmməd həsən əmi, mən bilirəm sənın şəkkə düşməyini. Sən eşşəyi öz eşşəyinə oxşadırsan.

Genə eşşək sahibi eşşəyə bir-iki dəyənək yendirib istədi sürüb gedə, Məhəmməd həsən əmi və Məşədi Oruc qoymadılar. Qalan kəndlilər də yığışdılar və eşşəyi əhatə edib, baxırdılar eşşəyin o üzünə–bu üzünə. Məhəmməd həsən əmi üzünü eşşək sahibinə tutub dedi:

– Qardaş oğlu səni and verirəm on iki imama, doğrusun de görüm bu eşşəyi kimdən almısan?

– Əmi, and olsun Allaha, mən bu eşşəyi indi düz beş ildi qarabağlıdan almışam on bir manata.

Bir az vaxtda eşşəyin başına bəlkə əlli adam cəm oldu. Hər yetişən – ki, Məhəmməd həsən əminin itən eşşəyini tanıyırdı, – təsdiq elədi ki, bu eşşək Məhəmməd həsən əminin öz eşşəyidir. Məhəmməd həsən əmi yapışdı eşşək sahibinin yaxasından və çəkə–çəkə çıxardı adamların içindən ki, aparsın qlavanın yanına. Qlava haman Kərbəlayı İsmayıl idi.

Məhəmməd həsən əlini eşşəkçinin qurşağına salıb çəkə–çəkə aparırdı. Bu heyndə Xudayar bəy başında şikarə papaq, əynində mahud çuxa, ağ tuman və əlində zoğal ağacı döngədən çıxıb və cəmiyyəti görüb, yavıqlaşdı adamların içinə. Məhəmməd həsən əhvalatı nağıl elədi və şikayətini eləyəndən sonra Xudayar bəy adamları aralayıb, gəldi eşşəyin yanına və diqqətlə o tərəfinə–bu tərəfinə baxıb eşşəyi tanıdı.

<sup>1</sup> Əgər

<sup>2</sup> Gözdən keçirib, yoxlayıb

– Bəli, bu, Məhəmməd həsən əminin eşşəyidir. – Sonra üzünü eşşəkçiyə tutub soruşdu:

– Ədə, bu eşşəyi sən haradan almısan?

Eşşəkçi Məhəmməd həsən əmiyə verdiyi cavabı Xudayar bəyə də verdi. Amma gözünə döndüyüm Xudayar bəy dəyəneyi qaldırdı göyə. Nə yeməsən, turşulu aş. Eşşəkçiyə bir ağac, iki ağac, üç ağac... Ta o qədər vurdu ki, yazıq kişi düşdü Xudayar bəyin ayaqlarına, başladı yalvarmağa ki, eşşəyi alsın, dəxi onu döyməsin.

Bu cür eşşək tapıldı.

Xudayar bəy Qasıməlini qoşdu eşşəkçinin yanına ki, aparıb onu kəndin kənarından ötürsün qırağa və bərkən-bərk eşşəkçiyə tapşırı ki, bir də buralara üzü dəyməsin.

Məhəmməd həsən əmi Xudayar bəyə dua eləyə-eləyə eşşəyi sürdü və aparıb qatdı tövləsinə. Amma təəccüblü şey budur ki, indiyə kimi Məhəmməd həsən əminin oğlu Əhməd görükmür. İndiyə kimi bu qədər cəmiyyət yığışib, nə Əhməd adamların içinə gəldi, nə də Məhəmməd həsən əminin övrəti başını qapıdan eşiyə uzatdı ki, görsün bu nə mərəkədi.

Əhməd də ölübdü. Məhəmməd həsən əminin övrəti də ölübdü. Əhmədi bildir boğaz ağrısı tutub öldü. Anası onun iki ay qüssəsini eləyib, axırı bir dərdə mübtəla oldu və ömrünü bağışladı Məhəmməd həsən əmiyə. Amma Məhəmməd həsən əmi indiyədək and içir ki, Əhmədi də, övrətini də eşşəyin dərdi öldürdü.

Qərəz, eşşək tapıldı.

Eşşəyi Məhəmməd həsən əmiyə tapşırıb, Xudayar bəy adamların içindən çıxdı və gəldiyi dar küçə ilə gedib, bir yekə darvazadan girdi böyük həyəətə. Həyətin sol tərəfində Vəliqulu əynində cındır qədək arxalıq və başında köhnə boz papaq, kürəklə peyin sərirdi. Xudayar bəy Vəliqulunun yanından düz keçdi və sağ səmtdə səkinin yanında durub çağırdı:

– Ay qız, Ziba, o lüleyini bir gətir mənə.

Ev qapısı açıldı. Yeddi-səkkiz yaşında bir göycək qız uşağı əlində lüleyin eşiyə çıxıb, gətirdi lüleyini Xudayar bəyin yanına qoyub, titrəyə-titrəyə qayıtdı evə. Xudayar bəy başladı dəstəməzə.

Bu qızı biz tanıyırdıq. Bu qız Zeynəbin qızı Zibadır. Zibanın üst-başına baxan kimi görsənirdi ki, bu qız yetim qızdı. Əvvəla budur

ki, paltarının hamısı köhnəliyindən başqa, özgə əynindən çıxma paltara oxşayırdı. Solmuş qırmızı çitdən dizlik Zibanın ayaqlarının üstə düşmüşdü. Amma özününkü olsa idi, gərək gödək olaydı. Köhnə qara laskirddən arxalığ gen və uzun olmaq cəhətə həmçinin özgə arxalığına oxşayırdı. Başında var idi köhnə qara çarqat, ayaqlarında yekə kişi başmağı.

Xudayar bəy dəstəməzi alıb girdi içəri.

Xudayar bəy girən bir xırda ağ otaqdı. Yuxarı başda kürsü qoyulubdu. Kürsünün üstə salınıb rəğbətli yekə yorğan, yorğanın üstə rəğbətli cecim. Otağın işıq gələn yeri iki xırda divarın hərəsində iki taxça; taxçalarda düzülüb mücrü, mis və çini qab, boğça. Bir taxçada var bir qəlyan. Sol səmtdən divara iki-üç mis məcməyi dayanıbdı. Fərşə salınıb üç-dörd tikə palaz və kobud kənd xəlisi. Kürsünün üstə qoyulub samovar. Samovar təzə dəmə qoyulubdu. Xülaseyi-kəlam, bu ev kəndə görə çox səliqəli evdir.

Xudayar bəy otağa girəndə yuxarı başda kürsüyə bir cavan övrət oturmuşdu. Bu övrətin olan olar on dörd, on beş sinni, artıq olmaz. Bu övrətin göycəkliyi və çirkinliyi barəsində heç bir söz demək olmaz. Səbəbi odur ki, bu övrət indiki halətdə üzünə o qədər ənnik, kirşan, rasıx və gözlərinə o qədər sürmə çəkib ki, əsil surəti bəzəklərin içində lap gizləniydi. Qərək, bu cavan övrət özünə kəndə layiq bəzək veribdi.

Xudayar bəy keçdi oturdu kürsünün yuxarı başından. Cavan övrət kürsünün üstə qabağına iki stəkan qoyub, məşğul idi onları yuyub dəstəmallamağa.

Qapıdan girən yerdə, sağ tərəfdə durmuşdu Ziba. Qucağında uşaq yorğançasına bükülmüş qız uşağı. Uşaq ağlayırdı. Ziba onu ovutmaqdan ötrü atılıb düşürdü və öz-özünə mıqqıldaya-mıqqıldaya uşağın ağlamağının dəmini tuturdu.

Cavan övrət bir stəkan çay töküb, qoydu Xudayar bəyin qabağına, bir stəkan töküb qoydu öz qabağına; sonra Zibanı çağırıb uşağı aldı və saldı döşünə. Uşaq ovundu. Ziba çəkildi durdu kənarda və divara dayanıb, əllərini saldı yanına.

Xudayar bəy stəkanı çəkdi qabağına və dalını genə yükə təkyə eləyib, üzünü tutdu Zibaya:

– Qız, anan genə ağlayır?



- Anam elə ha ağlayır. Ağlamaqdan gözləri lap tutulubdu.  
Xudayar bəy ucadan xa...xa...xa... çəkib genə dedi:  
– Xa...xa...xa... Niyə ağlayır? Əri Kərbəlayı Heydər yadına düşüb?  
Qız cavab verdi:  
– Yox, dadaşımdan ötrü ağlamır, səndən ötrü ağlayır.  
– Xa...xa...xa... Məni yəni o qədər istiyir  
– Yox, istəməkdən ötrü ağlamır. Deyir məni boşasın.

Qız bu sözü deyən kimi guya ki, Xudayar bəyi bir ilan sancdı. Xudayar bəy cəld ayağa durub, hücum çəkdi Zibanın üstə. Qız evdən çıxıb qaçan vaxtda ayağı ilişdi astanaya, üzü üstə dəydi yerə. Xudayar bəy yetişdi Zibanın başına-gözünə bir-iki yumruq vurub, baxdı gördü ki, qızın burnundan qan gəlir. Həyətdən Vəliqulunu çağırdı ki, bacısını götürüb aparsın evlərinə və özü də tövşüyə-tövşüyə, rəng-ruhu qaçmış gəlmiş oturmaq yerinə.

Cavan övrət oturduğu yerdə oturub, dinməz-söyləməz vaqəyə tamaşa eləyirdi. Vəliqulu yapışdı Zibanın əlindən və hər ikisi üz qoydular evlərinə səmt.

Xudayar bəy həmin dəqiqə hal-təbdən çıxdı ki, Ziba dedi:

– Anam deyir məni boşasın.

Lazımdır əhvalatı təfəsilən nağıl eləmək.

\* \* \*

Zeynəb Xudayar bəyin evində altı ay yarım qaldı. Və bu altı ay yarımın ərzində Zeynəbin anadan əmədiyi süd burnunun dəliklərindən gəlib töküldü. Zeynəbi incitməklikdə onun tək birçə məramı var idi. Xudayar bəyin qəsdı Zeynəbin və səğirlərin<sup>1</sup> var-yoxuna, puluna və mülkünə sahib olub, Zeynəbi çölə ötürmək idi. Zeynəb özü çoxdan bunu başa düşmüşdü. Amma nə qədər Xudayar bəy onu bu xüsusda incidib dara qısnayırdı, döyürdü, söyürdü, amma Zeynəb hər bir əziyyətə tablaşıb, Xudayar bəyin təkliflərinə əbədən razı olmurdu.

Axırı iş o yerə çatdı ki, Xudayar bəy Zeynəbi soyundurdu və bir qaranlıq dama qatıb, onu ac və susuz saxladı ki, bəlkə yumşala.

<sup>1</sup> Uşaqların, burada: yetimlərin

Amma daşı da bu tövr sıxsan yumşalar. Zeynəb axırı yumşaldı. Xudayar bəyin nə qədər ki, arzusu var idi, hamısı bəravüirdə oldu<sup>1</sup>.

Amma Zeynəb də bu əmrə bir şərt ilə razı oldu. Şərt bu oldu ki, Xudayar bəy pullara sahib olan kimi Zeynəbi boşasın. Xudayar bəy razı oldu. Zeynəb dəxi arxayın olmaqdan ötrü Xudayar bəyi Qurana and verdi. Xudayar bəy əlini Qurana basıb and içdi.

O pulları ki, Zeynəbin ixtiyarında idi, bəzisini Zeynəb yerə quyu-layıb gizlətmışdi, bəzisi özgədə idi. Bunlar hamısı yetişdi Xudayar bəyin təhvilinə. Və bundan əlavə Xudayar bəy genə çox zad yetişdi: qızıl, gümüş, paltar, fərş, mis qab-qasıq və bu cür şeylər.

Xülaseyi-kəlam, Zeynəb mürurnan əri Kərbəlayı Heydər in evini daşıyıb tökdü Xudayar bəyin evinə. Vəliqulunun bu barədə heç bir sözü yox idi. Vəliqulu deyirdi ki, hər nə olur olsun, ancaq onun yarı səlamət olsun. Vəliqulu nəinki bu işlərə mane olmurdu, bəlkə hələ Xudayar bəyə köməklik verirdi.

Xudayar bəy Zeynəbin, səğirlərin və Vəliqulunun dövlətinə malik olan kimi, Zeynəb axırı arzusuna yetişdi; yəni Xudayar bəyin evindən yığışib gəldi öz evinə.

Hərçənd indi Zeynəbin evində iki həsirdən başqa bir şeyi yox idi; amma Zeynəb elə bildi onu mələikələr cəhənnəmdən çıxardıb behiştə daxil elədilər.

Zeynəb Xudayar bəydən ayrılan kimi xalq elə bildi ki, Zeynəbi Xudayar bəy boşayıbdır. Nəinki xalq, bəlkə Zeynəb özü də, Vəliqulu da, qərəz, hamı Zeynəbi boşanmış bilirdi. Amma Zeynəbi Xudayar bəy boşamamışdı və əbədən boşamazdı. Səbəbini indi üç-dörd sətir-dən sonra ərz edərik.

Amma söz burasındadır ki, indi, Zeynəbin işi dəxi pis yerə gəlib çatdı. Bahar açılan kimi Xudayar bəy zəmiləri göndərib başladı sür-dürməyi. Əkilmiş zəmiləri özü öz malı kimi biçirdi, döyürdü və məda-xili öz babasından qalan malı kimi gətirib töküdü evinə. Zeynəb qaldı ac-çılpaq və sahibsiz. Bu övqat Fizzə qızı öldü. Zeynəbin dərdi dəxi də artdı. Kim bilsin, bəlkə yazıq qız acından öldü?!. Axırı Xudayar bəyin yazıq övrətə bir az rəhmi gəldi. Vəliqulunu özünə cütçü, Zibanı qarabaş tutdu ki, Zeynəbin işi bir az yüngülləşsin.

<sup>1</sup> Yernə yetdi

Vəliquluya və Zibaya Xudayar bəy o qədər icrət<sup>1</sup> təyin elədi ki, Zeynəb acından ölməsin.

Xudayar bəy iki səbəbdən ötrü Zeynəbi boşamadı və boşamazdı. Xeyr, boşamazdı. Xudayar bəy çox ağıllıdı. Əvvəla, ondan ötrü boşamazdı ki, hələ Zeynəbin vaxtı lap keçməmişdi ki, Xudayar bəy ondan əl üzə idi. Əgər Zeynəbin Xudayar bəyə bir tikə məhəbbəti olaydı, Xudayar bəy onu evindən kənar eləməzdi. Görək insafnan danışmaq, Zeynəbin kənar olmaqlığına Zeynəb özü bais oldu. Ondən ötrü ki, Xudayar bəyin evinə gələndən, Zeynəbin üzə əsla, gülmədi. İkincisi, o səbəbə Xudayar bəy Zeynəbi boşamazdı ki, qorxurdu şərir adamların birisi Zeynəbi ala və başlaya Xudayar bəydən səğirlərin mal-mülkünü iddia eləyə. Bu ikinci səbəbə görə boşamaq ortalığa gələndə Xudayar bəy az qalırdı dəli-divana olsun. Hər kəs onun yanında boşamaq söhbəti salsaydı, görək doyunca kötək yeyəydi.

Pəs Zibanı Xudayar bəy bu səbəbə qovladı və döyüb burnunu qanatdı.

Zeynəb Xudayar bəyin evindən gedəndən iki ay sonra övrəti öldü və Xudayar bəyə evlənmək lap vacib oldu. Xudayar bəy çoxdan Qasıməlinin bacısını gözaltı eləmişdi. Müxtəsər, Qasıməli bu şərtlə razı oldu ki, Xudayar bəy də öz qızını versin Qasıməliyə. Xudayar bəy xoşhallıqnan razı oldu.

Əvvəl Vəliqulu çox atılıb düşdü, ağladı, sızladı, bir az qüssə elədi. Amma Xudayar bəyin qorxusundan əhvalını əsla bürüzə vermədi. Bir az keçdi hər bir şey yaddan çıxdı. Sonra Vəliqulu özü də başa düşdü ki, ona hələ hamısından vacib çörək qazanmaqdır.

Pəs indi kürsünün başında oturan ənnikli-kirşanlı cavan övrət Qasıməlinin bacısı və Xudayar bəyin təzə övrətidir. İndi üç aydır bu övrətdən Xudayar bəyin bir qızı olubdu. Adını qoyublar Xoşqədəm. Haman qız Zibanın qucağında ağlayan uşaqdı.

Vəliqulu və Ziba ağlaya-ağlaya gəldilər evlərinə. Zeynəb haman biz gördüyümüz evdə ki, indi heç bir şey qalmayıbdı, – köhnə palaz üstə oturub, dizlərini qucaqlayıb, gözələrini dikmişdi səqfə; guya ki, pərdiləri sayır. Zeynəbin libası lap halına müvafiq gəlirdi, yəni lap mündər<sup>2</sup> idi. Sifəti də biz gördüyümüz sifət deyil. Bu dörd ilin ərzində lap qocalıbdır.

<sup>1</sup> Haqq

<sup>2</sup> Cır-cındır, köhnə

Ziba ağlaya-ağlaya girdi içəri. Vəliqulu onun dalınca. Zeynəb cəld və hövlnak durub qaçdı qızının qabağına və əhvalatı soruşdu. Vəliqulu nağıl elədi. Ziba ağlaya-ağlaya girdi anasının qucağına. Ev qaranlıq olmaq cəhətə Zibanın burnunun qanı seçilmirdi. Vəliqulunun ancaq indi yadına düşdü ki, Ziba anasının üst-başını qana batıracaq; üzünü tutdu Zeynəbə:

– Ana Zibanın burnu qanıyıbdı qoyma sürtsün üstünə.

Zeynəb Zibanı qucaqlayanda gördü ki, qızının üst-başı yaşdı. Amma elə xəyal elədi ki, göz yaşdır. Vəliqulu bir də xəbərdarlıq elədi:

– Ana, axı Ziba səni buladı qana.

Zeynəb cavab vermədi. Vəliqulu çıxdı eşiyə. Çünki axşama az qalırdı, gərək gedib malları suvara idi; yubansa Xudayar bəy mərəkə qalxızar.

Ziba anasının qucağında bir az ağlayıb yuxuladı.

# NƏRİMAN NƏRİMANOV

(1870–1925)

*Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanov həm də məşhur yazıçı–dramaturq, nasir və publisist kimi tanınır. Onun “Bahadır və Sona” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yazılmış birinci romandır. İki hissədən ibarət olan əsərin birinci hissəsi 1896-cı ildə, ikinci hissəsi isə 1899-cu ildə Bakıda çap olunmuşdur. Bundan sonra əsər ədibin öz sağlığında iki dəfə də nəşr edilmişdir: 1913, 1922.*

*XX əsrdə “Bahadır və Sona” yazıcının başqa əsərləri kimi dəfələrlə çapdan çıxmış, son nəşri isə 2004-cü ildə olmuşdur. Burada verilən mətn son nəşrin təkrarıdır.*

## BAHADIR VƏ SONA

### BİRİNCİ HİSSƏ

Yayın isti günlərindən idi. Günün axırını şəfəqi uca ağacların başını qızıl rəngində etmişdi və nazik yel yavaş–yavaş əsib yarpaqları tərpedirdi. Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi, “student” əyləşmişdi və hərdən bir öz ətrafına nəzər yetirib fikrə gedirdi. Bu növcəvan gülərüzlü, xoşsifətli olub, ağıl və kamalı üzündən məlum edirdi. Amma bununla belə də üzü ürəyindəki pünhan qəmni bəyan edirdi. Neçin bu qəm dəryasına batmışdı? Və neçin kababək qovrulurdu? – səbəbini bir özü, bir də əlindəki dəf-tərçə bilirdi.

Axşam yavaş–yavaş araya gəldi. Gün məğribə yuvuqlaşdı. Qalın meşə, yaşıl ot adam boyunda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qıjıltısı, havanın təmizliyi insana ləzzət verir, gərdişin comərdliyini anlayırsan. Belə bir gözəl vaxtda həmin meşədə, tək, yaşıl otun üstə sərilməmiş gözəl bir qız görürsünzsə, mənərə daha artıcaq surətdə gözəl görünər...

Bahadır dəftərçəsini, xeylaq yazandan sonra meşədə gəzirdi. Komalıqda gəzərkən nəzəri bir ağacın altına düşdü və orada on yeddi yaşında aya bənzər bir qız görüb halı dəyişildi. Qız arxası üstə uzanıb kitab oxuyurdu. İsti olmağa görə qız ağ, mərmər döşünü açmışdı və hərdənbir ətrafına baxıb guya ləzzət aparırdı. Bahadır bir ağacın dalına qısılıb məzkur qızı yaxşı manşırladı. Qız Bahadırın orada olmağından xəbərsiz idi. Bir az müddət keçəndən sonra qız şümşad əlini yaxasına uzadıb saata baxdı və yerindən tez durub getdi. Çünki qızın yolu Bahadırın yanından idi, ona görə Bahadır istədi ki, gizlənsin ta qız onu görməyə, qız isə Bahadırı görüb yanından keçərkən xumar gözlərini Bahadıra süzdürdü. Qızın belə baxmağı Bahadırı özgə xəyallara saldı...

İki növcavanın meşədə bir-biri ilə rast gəlməkləri ikisini də iztiraba saldı: qanları çuşə gəlib az qaldı ki, özlərini itirsinlər. Bahadır qızın dalınca xeyli baxdı: vaxt ki, qız gözdən itdi. Bahadır yavaş-yavaş qızın dalınca gedirdi. Bu minvalla gəldi bazara, fəqət qızı görmədi. Bahadır mahud almaq fikri ilə bir mağazaya varid oldu. Bunun üzərinə mağazanın sahibi gəlib Bahadıra:

– Buyurunuz, nə xahiş edirsiniz? – dedi.

Bahadır:

- Zəhmət çəkib mənə qara rəngdə mahud göstəriniz.
- Buyurunuz, – deyə göstərir, – bu çox yaxşı mahuddur.
- Həqiqət, yaxşıdır! Neçədir qiyməti?
- Axır qiyməti: arşını dörd manatdır.
- Çox gözəl! İki arşın kəsiniz.

Mağaza sahibi iki arşın ölçüb kəsdi, sonra kağıza qoyub Bahadıra verdi və bir fikirdən sonra Bahadırdan sual etdi:

- Cənabınız studentdirmi?
  - Bəli. – Bahadır cavab verdi.
  - Sizin yoldaşlardan burada çoxdurmu?
  - Xeyr, ancaq üç nəfərlik.
  - Bəs, sizlərdən heç müsəlman varmı?
  - Bəli, ancaq bir müsəlman var.
  - Siz buyurdunuz şəxs farsca bilirmi?
  - Bəli, bilir.
  - Bəs nə vaxt zəhmət çəkib mənə onunla aşna edərsiniz?
- Bahadır bir az fikirdən sonra cavab verdi:

– Məlum ola ki, o student mənəm, sizin qulluğunuzda durmuşam.  
– Çox gözəl oldu ki, mən sizinlə aşna oluram. Yusif, – deyib Bahadıra əl verdi. Və bir-birinə öz adlarını bəyan edəndən sonra Bahadır bir az fikrə gedib sual etdi:

– Təvəqqe edirəm buyurasınız görüm, siz neçin farsca bilən axtarırsınız?

– Səbəb odur ki, – Yusif cavab verdi, – mənim bir qızım var, “Qız institutunu” qurtarıb, türkcə dəxi yaxşı bilir və həтта yazır da. Amma indi farsca oxumaq istəyir, ona görə mən də adam axtarırdım. Sizə rast gəlib nəhayətdə xoşhal oldum. Ümidvaram ki, bu barədə mənə köməklik edərsiniz.

Bahadır bir az fikirdən sonra dedi:

– Çox əcəb! Bu barədə mən sizə köməklik edəyəm...

– Çox məmnunəm, – Yusif Bahadırın əlindən tutdu və dedi: – Bəs nə vaxt bizə buyuracaqsınız?

– Nə vaxt istəsəniz.

– Belə olan surətdə təvəqqe edirəm sabah günorta bizə buyurasınız, amma... çünki evimizi bilmirsiniz, ona görə zəhmət qəbul edib mənim yanıma buyurasınız, buradan bir yerdə gedərik.

– Çox əcəb. – Bahadır deyib çıxdı.

Bahadır üz qoydu evinə gəlməyə. Ruzigar qaranlıqlaşmışdı. Bahadır şam yandırıb öz adətinə görə başladı qəzetə oxumağa. Həmin nömrədə müsəlmanların mədəniyyət barəsində dalda qalmağından yazmışdılar. Oxuyub qurtarandan sonra dərin-dərin fikrə gedib qəm dəryasına batdı və qələm götürüb öz ruznaməsində yazdı. Bir xeylaq yazandan sonra qələmi əlindən buraxıb soyundu yatmağa. Bahadır yerinin içində cürbəcür fikirlərə düşdü. Nədən fikir edirdi? Peterburqdanmı və orada təhsil etdiyi elmdənmi? Xeyr, Bahadırın başındakı fikirlər bunlar deyildi. Üç fikir onu məşğul etmişdi: əvvəlinci öz millətinin halı ki, qəzetdə yazılmışdı. İkincisi, o, qız ki, ona meşədə rast gəlmişdi və üçüncü, o qız ki, onu oxudacaqdı... Bu tövr fikirlərə gedərkən birdən səslə dedi: “Ah, nə olardı ki, mən oxutduğum qız meşədəki olaydı!” Sonra: “Belə iş olmaz” – deyib ümidini yozdu. Bu fikirlərdən sonra Bahadırı erməni qızının farsca oxumağı məşğul etdi və öz-özünə dedi: “Bu millətə təəccüb etməlidir! Erməni qızı neçin farsca oxusun? Neçin türkcə bilsin?!..” Bu fikirdə olarkən Bahadır yuxuya getdi.

Bahadırın atası qədim bəylərdən olub, dolanacağı ancaq mülklərinə bağlıydı. Çünki mülklərini qeyriləri dolandırır, bir zamandan sonra borca düşüb var-yoxunu satıb borcunu verdi. Lakin iki min manatlıq yer anasının adına qalmışdı. Bahadır hərçənd atasının tək oğlu idisə, bununla belə qeyriləri kimi atasının dövlətinə çox da ümid bağlamayıb oxumağa səy edirdi. Gimnaziyanın beşinci klasına keçəndə Bahadırın atası vəfat etdi və bir il ondan sonra anası öldü. Atasının və anasının bivaxt ölməkləri, atasından sonra köməksiz qalmağı və oxumağa məhəbbəti Bahadırı min-min fikirlərə salıb bilmirdi ki, nə etsin. Bahadırın gözəl əxlaq və ətvarına görə yoldaşları onu çox sevirdilər. Bahadıra belə bədbəxtlik üz verəndən sonra yoldaşları sözlərini bir edib başladılar Bahadıra layiqincə kömək etməyə, bu minvalla Bahadır gimnaziyanı qurtardı. Gimnaziyanı qurtarandan sonra yenə oxumaqdan əl çəkməyib istədi ki, anasının adına qalan yeri ucuz qiymətə satıb universitetə getsin, ta ki, elmini başa çıxarda. Qeyrətli yoldaşları: “Yer gələcəkdə sənə lazım olar” deyib, onu belə fikirdən daşındırdılar və özləri dəxi öz aralarında Bahadıra kömək edirdilər. Universitetdə Bahadırın işləri yaxşı keçdi. Çünki özü üçün bir neçə dərs tapıb ayda 40 və 50 manata qədər pul qazanırdı. O pulla yoldaşlarından birinə də kömək edirdi. Üç il bu minvalla universitetdə oxuyub dördüncü il yay fəsli rüsxət olunan vaxt bir neçə yoldaşları ilə Məngilisə gəldi.

Sabah açıldı. Bahadır hələ üzünü yumamış ev yiyəsi qoca övrət Bahadırı çay içməyə çağırdı. Bahadır üzünü yuyub çay içməyə getdi. İki stəkan çay içib öz otağına gəldi və qəzetə götürüb oxumağa məşğul oldu. Sonra Yusifgilə getmək üçün hazırlaşib yola rəvan oldu. Yusif Bahadırı görüb nəhayətdə şad oldu.

Yusif tiflisli məşhur dövlətli erməninin oğlu idi. Atası mədəniyyətli olduğuna görə oğlunu da gimnaziya oxutdurdu. Yusif 18 yaşında ikən atası öldü. Çünki Yusif atasının tək oğlu idi, ona görə də atasından sonra buna mümkün olmadı ki, elmlərini başa çıxartsın. Bu səbəbə Yusif gimnaziyaçı çıxdı. Bir az müddətdən sonra Yusif bir gözəl erməni qızına aşiq olub onu aldı. Bunun övrəti Avropa elmlərindən dadmış bir ağıllı övrət idi. İki ildən sonra bunlardan bir qız dünyaya gəldi adı Səlimə (Salome), 17 yaşında ikən ərə getdi. Səlimənin əri Məngilisdə olurdu. Yusifin Səlimədən başqa bir oğlu və iki qızı var idi. Yusif uşaqlarının içində hamıdan çox



kiçik qızı Sonanı istəyirdi. Zira ki, Sona əxlaq və ətvarda hamıdan gözəl bir qız idi. Sona oxumağı 8 yaşından başladı. Sonanın ibtidai müəlliməsi nəhayətdə ağıllı və pedaqogika elmində qabilə bir övrət idi. Məzkurə qız bir neçə vaxtdan sonra “Jenski institut” adlanan məktəbdə oxuyurdu. Az müddətdə bu qızı ağıl-kamalının səbəbinə müəllimləri nəhayətdə sevirtilər; 15 yaşında firəng və rus dilində azadə danışır. Bu dillərdən başqa dəxi türkcə yaxşı yazıb-oxuyurdu. Öz dilini demək artıqdır! Çox çəkmədi ki, bu qız institutu nişanla qurtardı və ağıl-kamalı ilə məşhur olub hər yerdən istəyirdilər ki, onu alsınlar. Amma qız heç kəsə getmək istəməyirdi, çünki istəyirdi ki, ömrünü qələm işlətməkdə millətinin yolunda çürütsün... Yusif bir neçə səbəblərə görə Məngilisə gəlib orada mağaziyə açdı və yer alıb bir yaxşı ev saldırdı. Payız fəsli Yusifin külfəti Tiflisdən Məngilisə köçdü. Amma nə fayda ki, Məngilisin pis vaxtı idi. Çünki yayda gənlər hamısı köçmüşdülər, bundan əlavə, ağaclar yavaş-yavaş solub havanın nəfəsi sovuqlamışdı. Sona üçün günlər nəhayətdə qəmgin keçirdi, bir dost mehribanı yox idi. İti çovğunlardan sonra yaz fəsli gəldi. Məngilis yaşıl məxmərlə bəzəndi və Sonanın ürəyi qəfəsdən çıxıb bülbülün ürəyinə bənzərdi. Yay aralığa gəlib xalq yavaş-yavaş Tiflisdən Məngilisə köçdü. Bir az zamanda Sona özü üçün həmsöhbət tapdı. Gününü gah bağlarda və gah meşələrdə keçirirdi. Məngilisin yay fəsli Sonanın nəhayətdə xoşuna gəldi...

Bahadır Yusiflə bir böyük, gözəl bəzənmiş zalda bulundular. Bunlar bir-biri ilə şirin söhbətə məşğul idilər, Bahadır hərdənbir ürəyindən bunu keçirirdi: “Allah! Görəydim o qızı ki, mən oxudacağam, necə qızıdır?”.

Nəzakətli Sona bir saat güzgünün qabağında gah aya bənzər camalı ilə, gah donu ilə məşğul idi. Sona elə ki, geyinib hazır oldu, qapının arasından baxdı. Bahadırı görüb öz-özünə dedi: “Bu mənə tanış surətdir!”

Bir az keçəndən sonra Sona anası ilə bərabər içəri daxil oldular. Yusif tez yerindən qalxıb bunları adətə görə Bahadıyla dost etdi.

Bahadır bir özgə halətdə bulundu. Sona dəxi onun halını hiss etdi. Bahadır Sonanı meşədə, mərmər döşü açılmış, yaşıl otun üstündə sərilməmiş halını nəzərə gətirdi, gözlərindən od parıldadı...

Sonanın anası Maşo gülə-gülə Bahadıra dedi:

– Sizinlə dost olmağımıza nəhayətdə şadam.

– Bəli, bu saat ki, sizinlə oturmuşam, ömrümdə gözəl saatlardan biri hesab edirəm. – Bahadır deyib Sonaya nəzər yetirdi. Sonanın dəxi bu sözlərdən xoşu gəlib Bahadır tərəfə baş əydi. Söhbət bir az ara verəndən sonra Yusif üzünü Bahadıra tutub dedi:

– Allah-taala bizim dostluğumuzu həmişəlik etsin və təvəqqe edirəm ki, bun gündən bizə daşınıb bu üç yayı bizimlə olasınız.

Bahadır Yusifdən elə ki, bu sözləri eşitdi, nəhayətdə şad oldu. Və Yusifə kamal-ədəblə baş əyib dedi:

– Çox təşəkkür edirəm.

Saat ikidə stol nahara hazır oldu. Yusif durub Bahadırı nahar olunan otağa dəvət etdi. Hamısı nahar otağına getdilər. Yusif stolun başında, Bahadır sağ tərəfində və Maşo, Sona sol tərəfdən əyləşdilər. Xörək dörd rəng idi. Stolun üstündə nə ki, lazım idi, hamısı hazır olmuşdu. Nahar vaxtında millətlər barəsində bir neçə söhbət oldu. Erməni millətinin barəsində söhbət edəndə Sona ağzını açıb bülbül kimi ötürdü... Nahar xeylaq uzandı. Nahardan sonra Bahadıra bir otaq verdilər ki, orada bir az rahat olsun. Elə ki, saat altı oldu, Bahadıra qulluqçu su gətirib üzünü yudurtdu. Ondan sonra hamı balkona yığılıb çay aralığa gətirdilər. Yusif çay vaxtı vədə qoydu ki, Bahadır sabahdan daşınsın. Saat 8 olardı ki, çaylarını qurtardılar. Bahadır bunlarla görüşüb öz evinə getdi.

O biri günü saat 9-da Sonanın gədəsi Bahadırın qapısında hazır oldu. Bahadır ev yiyəsi ilə hesablaşib şeylərini gədəyə tapşırırdı və özü Sonagilə getdi. Bahadır uzaqdan Sonanı balkonda bunu gözləyən görüb ürəyi iti döyünürdü və Sonanın dəxi rəngi təğyir tapdı; elə ki, Bahadır Sonaya yavuqlaşdı, Sona gülümsünüb ağ əlləri ilə Bahadırın əlindən tutub çəkdi. Bahadır hamısını hiss edirdi. İkisində də məlum oldu ki, bunlarda məhəbbət əlamətləri vardır.

Sona və Bahadır zala varid oldular. Bu vaxt Maşo içəri daxil oldu və onun dalınca çay gətirdilər. Çaylarını içəndən sonra Maşo Bahadır ilə salamatlaşib özgə yerə getdi. Evdə ancaq Sona ilə Bahadır qaldı. Ev qulluqçuları işə və uşaqlarla oynamağa məşğul idilər. Söhbətləri bir az ara vermişdi ki, Sona kamal-ədəblə Bahadıra dedi: “Bu otağa buyurunuz”. Bahadır Sonanın dalınca gedib bir gözəl bəzənmiş otağa daxil oldular. Pəncərələrin qabağında cürbəcür güllər və üstündə bülbüllər cəh-cəh edib öz nəğmələrini oxuyurdular. Otağın bir tərəfindən kravat, balişları qu tükündən, bir tərəfində də miz, bir neçə stul və əlüzyuyan. Sona otağı göstərib dedi:

– Buranın sizə təəllüqü vardır.

Bahadır baş əyib dedi:

– Təşəkkür edirəm. – Bu vaxt gədə gəlib xəbər verdi ki, şeyləri gətiriblər. Sona həmin saat şeyləri otağa daşıtdırdı.

Sona ev işinə məşğul idi və Bahadır öz şeylərini yerbəyer edirdi. Xülasə, axşam aralığa gəldi. Bahadır adətə görə ruznaməsini götürüb bir neçə şey yazdı... Elə ki, sabah oldu, Sona fars dilini oxumağa başladı. Bahadır bir neçə həftə danışığıda çox işlənən sözləri ona öyrətdi və sonra kitabda az-az dərs verirdi. Sonanın söyi çox olmağa görə bir az müddətdə farsca Bahadırın suallarına dəxi cavab verirdi... Bir gün Bahadır millət sözünü bəyan edərək fikrə gedib ah çəkdi və yavaşca farsca bunu dedi: “Biçarə millətim!” Bunu deyib rəngi təgyir tapdı. Sona bunun sözünü yaxşı eşitməyib sual etdi:

– Nə üçün siz ah çəkdiniz və nə dediniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra dedi:

– Sizə dair bir söz demədim, ona görə təvəqqe edirəm ki, ürəyinizə bir şey gətirməyəsınız.

– Xeyr, sizin sözlərinizdən mən özgə bir şey hiss etdim, təvəqqe edirəm məndən heç bir şeyi gizlətməyəsınız.

– Həqiqət, sizə dair bir söz demədim.

– Bahadır bəy! Hərgah indi buyurduğunuz mətləbi mənə aşkar etməsəniz, onda dəxi könlüm sizdən dənər. Məlumdur ki, övrətin ürəyi kişininki kimi olmaz. Hərgah deməsəniz, öz canıma and verirəm.

– Sona xanım! Nə üçün öz canınıza and verirsiniz? Özünüz yaxşı bilirsiniz ki, hərgah lazımlı söz olsa, sizdən gizlətmərəm. O mətləb ki, dedim sizə əsla lüzumu yoxdur. Sizin üçün xeyirsizdir. Mən ancaq millət sözünü bəyan edirdim, hərgah mənim ah çəkməyim sizi şəkkə salır, təvəqqe edirəm ki, bu barədə özgə fikirlərə düşməyəsınız, çünki ah çəkmək mənim həmişə adətimdir.

– Bahadır bəy! Təvəqqe edirəm mətləbdən kənar olmayəsınız. Nə dediniz və nə üçün ah çəkdiniz, hamısını mənə bəyan ediniz, çünki bu pünhallıq məndə bir böyük dərd olar.

– Sona xanım! Sizdə dərd olunca qoyun məndə olsun!.. O ah ki, mən çəkdim, millətpərəstlik ahıdır ki, həmişə mən çəkirəm. Sizə məlum olsun ki, mən millət sözünü bəyan edirdim. O vaxt öz millətim yadıma düşdü...

Sona bu sözləri eşidib bir az fikrə getdi və dörd ətrafına baxıb gördü ki, heç kəs yoxdur, yavaşdan Bahadırın əlindən tutub dedi:

– Nəhayətdə şadam! Çox gözəl ki, iki birfikirli cavanlar bir yerə düşüblər!

– Təvəqqe edirəm bundan sonra bu babda məndən bir şey gizlətməyəsınız, çünki mən də siz fikirdəyəm... neçin bəs, ah çəkdiyiniz?

– Ondan ötəri ki, bizim millət qeyri millətlərdən dalda qalıbdır...

– Bəs buyurun görək, aya, sizin millət yəni necə dalda qalıbdır?

– Kitabı əlindən yerə qoyub Sona Bahadırın sual etdi.

– Əzizim Sona xanım! Dəxi necə dalda qalmasın bir millət ki, dünya elmlərindən qaçaq düşübdür? Və elmsiz millət qabağa gedərmi? Getdi zor dünyası!..

– Haqq buyurursunuz, amma bu barədə gərəkdir sizin ruhanilər çalışsalar, çünki xalq onlara inanır.

– Bəli, doğru buyurursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edər. İslamın və millətin evini yıxan bu deyilmə? Müsəlman filosoflarından biri deyir: “Məhəmməd peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yəqin qoyduğu dini tanımaz”.

Bahadır bu sözləri deyib papirosunu yandırdı.

Sona bu sözlərdən sonra bir az fikrə gedib dedi:

– Həqiqət, çox çətin məsələdir. Müsəlman millətinin və ya müsəlman dövlətlərinin hər yerdə tənəzzüldə yaşamaqlarına səbəb nə ola, əcəba? Məsələn, mən bir neçə filosof inşalarında oxumuşam, guya islam özü elmin intişar tapmağına manedir.

Bahadır bu sözlərdən sonra Sonaya diqqətlə baxıb gülümsündü.

– Sona xanım! Zahirde həqiqət belədir, görünür. Fəqət bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazım gəlir: hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünya elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər millətin üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian aləmi ilə müsəlman aləmində bir təfəvüt görünür. Xristian aləmində ruhanilər elmlərə düşmən olublarsa da, fəqət padşahlar və dövlət ruhanilərlə müdam müharibədə bulunublar. Ruhanilər əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyiblər.

Padşahlar – dövlət isə zəmanənin təqzasına görə təzə qanunlar meydana gətirməklə millətin tərəqqisinə çalışıblar. Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilər zəncirindən yavaş-yavaş xilas edibdir. Müsəlman aləminə diqqət edərsiniz isə bu müharibəni görməzsınız. Padşah həm xəlifə olub, həm dövlətin

yol göstərənı. Padşah – xəlifə, ya zəmanənin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu camaatın üzünə qəsdən, ya səhvən bağlayıbdır. İndi bu vaxtadək Osmanlı padşahının xəlifə adlanmağı böyük bir dəlildir... Daha açıq söyləyəlim: məxsus insanın məişətinə, dünyasına dair qanunlar, ibadətə dair olan qanunlarla bir küncdə saxlanıbdır. Xristian aləmi haman müharibənin zoruna bu qanunları bilmərrə ayırıbdır, yəni xristian ağılı müdam tərəqqi yolunda işlərkən, müsəlman ağılı əski qanunları kifayət edib paslanmışdır.

İslamın barəsində məzkur bədgüman olanlar demək olar ki, “lojiq”<sup>1</sup> aləmində öz səhvlərini düşünməyirlər. İslam, həqiqət tərəqqiyə, yəni elmə düşmən olsaydı, bəni-abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar; haman ərəblər və haman islam! Əcəba, nə səbəbə o vaxt islam onların elm yolunda tərəqqilərində mane olmurdu!.. Öz uşaqlarını həlak edən, murdar olmuş heyvanların ətinı yeyən, oğurluq, quldurluq ilə dolanan, bir Allahın yerinə min dörd yüz bütələrə səcdə edən, əxlaqı büsbütün pozulmuş ərəblərə, əcəba, nə üçün dini-islam gəldi. Əlbəttə, əxlaqı pozğun millətin əxlaqını düzəltmək üçün, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyəlim: bir camaat üçün müəyyən bir din ortalığa gəlırsə, haman camaat səbəb olur, deyilmi? Belə olan surətdə demək olurmu filan millətin tənəzzülü üçün gəlibdir? Buna bərəks gərək deyilə: hər din camaatın tərəqqisi üçün gəlir. Din gətirən, camaatın xeyrini, əlbəttə, nəzərdə tutur... Dini qəbul edib onun intişarına çalışanlar nazik bir nöqtəni anlamaq istəmirlər... Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcəək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağılı müəyyən həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz. Haman bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar deyibdir. Yəni hər bir işi ağıla həvalə et, ağılı nə buyurarsa, ona əməl et... Fəqət iki mənsəb bir vücudda olmaq, yəni zikr olunan müharibənin olmamağı bu gözəl və tamam düyünləri açan sözlərin gizlin qalmasına səbəb olubdur.

Sona Bahadırın bu sözlərindən sonra dedi:

– Bəli, haqdır. Günah din gətirəndə deyil, bəlkə din intişar edən-lərdədir...

<sup>1</sup> Məntiq

Bu minvalla Bahadır və Sona hər gün dərstdən sonra bu tövr söhbətlərə ciddi surətdə girişirdilər. Bu nazik mətləblər hər birisinin ürəyinin ən nazik hissli guşəsində yer edirdi. Gündən-günə bunların bir-birinə məhəbbətləri artırdı. Fəqət cürət edib aşkar edə bilmirdilər. Bir neçə saat bir-birini görməsəydilər, hər ikisi qəm dəryasına mübtəla olurdu...

Saat olardı dörd. Bahardan sonra Bahadır pəncərədə oturub qabağında meşəyə tamaşa edirdi. Bir tərəfdən otaqdakı bülbüllərin nəğməsi, o biri tərəfdən meşədə axan bulaqların səsi və gərdaşın comərdliyi Bahadıra böyük bir ləzzət verirdi. Nökər içəri daxil olub Bahadıra bir şəxs onu görmək istəyir, dedi. Bahadır dıışı çıxıb gördü ki, yoldaşı student Alekseydir. Bahadır Alekseyi evə dəvət etdi. Hər ikisi pəncərənin qabağında əyləşib ruzigara tamaşa edirdilər. Bir az fikirdən sonra Aleksey Bahadırdan sual etdi:

- Nə əcəb gəzməyə çıxmırsan?
- Kefim bir az nasazdır, – deyib cavab verdi.
- Səbəb?
- Neçə gündür başım ağrıyır.
- “Tərcüman” qəzetinin axıncı nömrəsini oxudunmu?
- Bəli, oxudum.
- Osmanlı dilinin barəsində yazdığı haqdırımı?
- Haqdır.
- Təəccübdür!
- Nə üçün təəccüb edirsən?
- Çünki hər millət bu zəmanədə çalışır ki, dilini asana çıxarsın, amma onlar gedə-gedə dillərini dəxi də çətin edirlər.
- Bəli, bu bir naxoşluqdur ki, bizlərə də keçibdir. Bizim əhli-qələm, fikirlərini bir yerə qoyublar ki, inşalarını həmişə fəsahe və bəlağətlə yazsınlar; çünki sadə türk dili ilə yazanları nadan hesab edirlər.

– Aya, görək bu inşaları hamı anlayırmı və camaata nəf gətirirmi?  
Bahadır təbəssüm edib cavab verdi:

– Sən elə fikir edirsən bizim əhli-qələmin əksəri bir şey inşa edəndə fikirləri o yerdə olur ki, onların əsərlərindən camaat mənfi-ətəbdar olsun? Xeyr! Yazanlarımızın əksəri ərəb və fars sözlərini bilməkdə hünərlərini göstərmək istəyirlər. Bundan savayı, bu cür

dəxi əhli-qələm vardır ki, özlərini xalqın nəzərində artıq göstərməkdən ötrü şeirlər düzəldirlər. Bu biçarələr gecədə bir qafiyə düzəldib gözəl vaxtlarını puç edirlər. Və dəxi bir parası vardır ki, bu xeyirsiz işlərə bəs etməyib müsəlman millətinə dair mədəniyyət və məişət xüsusində bir para lazım olan məsələləri rus qəzetələrində yazırlar, tainki qeyri millətdən də afərin eşitsinlər.

– Sənin sözünün qüvvəti, keçən il həmin bu söhbəti Tiflisdə eşitdim.

– Yəni necə?

– Keçən il Tiflisdə “Badkubə” adlanan qəstində oturub nahar edirdim. Mən əyləşdiyim otağa 9 nəfər cavan müsəlman gəlib nahar yeməyə məşğul oldular və mədəniyyətdən söhbət edirdilər. Onlardan biri o birisinə dedi: “De görüm, aya, nə məqsudla müsəlman çobanına rusca yazırsan ki, çobanlığı buraxıb elm dalınca getsin?”

Yoldaşları cavab verib dedi ki: “Nə eybi var, qoy qeyri millət də bilsin ki, bizdə də rusca yazanlar var...” Çünki bu tövr cavab onun ağlının naqisliyini göstərdi, ona görə də mən istədim biləm bu kim ola və hərçənd adını dedilər isə də amma heyfa ki, unutmuşam...

Bahadır dəxi fikir edib tapa bilmədi və bir az fikirdən sonra dedi:

– Bəli, necə ki, əvvəl dedim, müsəlman arasında bu tövr əhli-qələm nəhayətdə çoxdur... Xülasə, saf ürəklə millət yolunda zəhmət-çəkənlər çox azdır. – Bahadır bu sözləri deyib durub otaqda gəzindi.

Bir az fikirdən sonra Aleksey sual etdi:

– “Kəşkül” qəzetəsi alırsanmı?

– Bura gələndən “Kəşkül”ün üzünü görməmişəm...

– Onun həmişə adətidir: üç ayda bir, ya dörd ayda bir çıxar.

– Günah yalnız onda deyil. Günah bizim müsəlmanlardadır ki, biçarəyə kömək etmirlər...

Bu danışqda Yusif içəri daxil olub, “Məni bağışlayın” – deyib Bahadıra əl verdi. Sonra Alekseylə dost oldular və Alekseyə üzünü tutub dedi:

– Xoş gəlibsiz!

Aleksey ikramla baş əydi.

– Nə barədə söhbət edirsiniz? – deyib Yusif sual etdi.

– Söhbətimiz bunların “Kəşkül” qəzetəsinin barəsindədir. Bu qəzetə ayda bir, ya iki dəfə çıxır, – Aleksey cavab verib Yusifə diq-qətlə baxdı.

– Doğru buyurursunuz, – deyə Yusif cavab verdi. – Biz Tiflisdə olan vaxtlar mənim qızım türk dili oxuyan vaxt istərdi ki, haman qəzetəni alsın. Amma sonradan gördüm ki, həqiqət, gec-gec çıxır, ona görə almadım.

Aleksey cavab verdi:

– Bahadırın deməyinə görə günah tək qəzetəsinin mühərriində deyil və hətta millətdədir; çünki deyir, guya müsəlman camaatı qəzetə yazanlara kömək etmir.

– Bəli, haqdır, hərgah qəzetə işində millətin köməkliyi olmasa, iş qabağa getməz. – Yusif deyib ayağa durdu. – Fəqət onu da deməliyəm, qəzetə verənlərdə insaf gərəkdir ola...

– Millət necə kömək etsin ki, qəzetə onun nəzərində yalançı bir şey görünür və bir para mollalar qəzetə oxuyanları uşaq və nadan hesab edirlər. – Bahadır dəxi bu sözləri deyib qalxdı.

– Buyurunuz zala, – deyib Yusif əli ilə göstərdi. Hamısı zala daxil oldular. Bir az müddətdən sonra Maşo və Sona dəxi gəldilər. Aleksey ilə dost olub hər kəs öz yerində əyləşdi. Aralığa çay gətir-dilər.

Hamı xamuş olandan sonra Yusif dedi:

– Bəli, Bahadır bəy! Otaqdakı söhbətimiz nə yerdə qaldı?

Sona atasından bu sözləri eşidib Bahadırın üzünə baxdı və söhbət nə barədə olmağını sual etdi.

– Bizim qəzetələrə diqqət tuturlar. – Bahadır başını aşağı salıb cavab verdi.

– Bahadır bəy! Həqiqət, diqqət tutulasıdır. Amma biçarə mühərri-lər nə etsinlər ki, müsəlman millətində həmiyyət yoxdur. – Sona bu sözləri deyib Alekseyə baxdı:

– Necə yəni həmiyyət yoxdur? – Yusif təəccüblə Sonaya baxdı. Sona atasının cavabında dedi:

– Məsələn, millətin nəzəri qəzetəyə nəhayətdə həqirdir. Qəzetə onlar üçün artıq və lazımsız bir şeydir. Bir şey ki, lazımsız ola, ona pul verərlərmi? Və camaat qəzetəni almayanda biçarə mühərri nə ilə dolansın və kimin üçün yazsın. Hərgah müsəlman milləti bunu anlaya ki, qəzetə göz açar, insanı qaranlıqdan işıqlığa salar və bilmə-diyini bildirər, əlbəttə, onda qəzetəni alan da və kömək edən də çox olar. Və nəinki qəzetə, özgə işlər də bunun kimi. Müsəlman cavanla-rından hazırda yazanlar az deyil, mən, hətta bir neçəsini bilirəm ki,



biçarələr gözəl-gözəl kitabçalar yazıblar; lakin pulları olmadığına səbəb basdırı bilmirlər. Millətdə hümmət olsa, belə olmaz... Siz elə bilirsiniz ki, bu qədər erməni millətinin arasında ki, kitab var, inşa edənlər özləri basdırırlar?

– Bizim işimiz başqa. – Yusif təbəssüm edib dedi. – Biz evlə-nəndə hərgah uşağımız, qızımız da olmuş olsa yenə millətin işini unutmuruq: həmişə bir qədər pul, ya kitab basdırmağa, ya məktəblərə və ya kəlisalara bağışlayırıq.

– Bəs bunu müsəlmanlar edə bilməzlərmi? – Sona atasına baxıb dedi: – Məgər müsəlmandan azmı dövlətli var? Bu biçarələrin, hətta cəmiyyəti-xeyriyyələri də yoxdur. Xülasə, işləri çox çətindir, sözlə bunlara qandırmaq mümkün deyil, gərəkdir ki, bu millət arasında mədəniyyət yayılsın, onda özləri anlayarlar, millət nədir, hümmət nədir.

Bu minval çay qurtaranadək aralıqda çox söhbət oldu və Sona dəxi verilən suallara layiqincə cavab verirdi.

Aleksey Sonanın sözlərinə diqqətlə qulaq verib öz ürəyində deyirdi: “Xoş olsun, bizim millətin halına ki, bu qanacaqda övrətləri də vardır!”.

Bir az söhbətdən sonra Aleksey mürəxxəs olub öz evinə getdi və Bahadır dəxi öz otağına...

Bir azdan, Sona Bahadırın yanına gəlib adətə görə akoşkanın qabağında oturdular. Dərsdən sonra Bahadır bu şəri avazla oxudu:

“Morğə-səyyadə-toəm, oftadəəm bər dame-to,  
Ya bekoş, ya dane deh, ya əz qəfəs azad kon”<sup>1</sup>.

Sona bu sözləri anlayıb ürəkdən bir ah çəkib yanaqları od kimi parıldadı. Akoşkadan dışarı baxıb dedi:

– Bahadır, bir bax o biçarə bülbülə, gül üçün necə yanıqlı cəh-cəhlər vurur. Bir nəzər et gülə, necə qönçəsini açıb guya bülbülə deyir: “Bu can sənindir, əzizim!”

Bahadır Sonanın işarəsini başa düşdü və cavab verməyə imkan olmayıb əyləşdi, iki əli ilə başını tutub dərin-dərin fikrə getdi. Sona dəxi Bahadırın əlindən tutub dedi:

– Bahadır, o nə sirdir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdür?.. Bahadır Sonanın sualına cavab verməyib ancaq dedi:

<sup>1</sup> “Sənin ovladığın quşam, toruna düşmüşəm,  
Ya öldür, ya dən ver, ya qəfəsdən xilas et”. (*farsca*)

– Sona! Vaxt olar mənə verdiyin sualın barəsində söhbət edirik.

Bu sözlərdən sonra ikisi də ixtiyarsız bir-birinin əlindən tutdular. Sona yerə baxırdı, Bahadırısa onun üzünə. Bu halda bir neçə dəqiqə sözsüz qaldılar. Lakin əllərinin titrəməyini hər biri hiss edirdi...

Bu vaxt qapıdan qulluqçu Sonanı atasının yanına çağırırdı. Sona Bahadırın otağından çıxıb getdi. Bahadır dəxi Sonanın axırıncı sualını təkrar edib qəm dəryasına mübtəla oldu. “Həqiqət, səbəb nədir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdü”, sözləri Bahadırı tövrlü-tövrlü fikirlərə saldı...

Avqust ayı aralığa gəldi, hava soyuqlaşdı. Məngilisə gələn qonaqlar gündən-günə azaldı. Və Bahadır dəxi yavaş-yavaş hazırlaşdı gözəl Məngilisə ilə ayrılısın. Sona bunu hiss edirdi və öz-özünə deyirdi: “Kaş hər günümüz bir il olaydı!” Hərçənd Bahadır üçün Sona ilə ayrılmaq nəhayətdə çətin gəlirdi, fəqət nə etməli? Lazım idi ki, elmini tez tamam edib azad olsun.

Avqust ayının 15-i idi. Bahadır Tiflisdəki yoldaşı Sultandan kağız aldı. Kağızı oxuyub gördü ki, yoldaşları Tiflisdə bunu gözləyirlər, tainki Rusiyətə bir yerdə getsinlər. Otaqda heç kəs yox idi. Kağızı oxuyandan sonra Bahadır bir saat fikrə gedib bilmirdi ki, nə etsin. Axırda fikrini dağıdıb başladı yavaş-yavaş şeylərini yığışdırmağa. Sona qapının arasından bunu yığışan görüb tez içəri daxil oldu.

– Bu nədir? Nə edirsiniz? – deyib Bahadırın əlindən tutdu, Bahadır kağızı göstərdi. Sona bir az sakit oldu və ürəkdən bir ah çəkib dedi:

– Görəsən bizim ayrılığımız həmişəlikdir, ya ruzigar bizi bir-birimizlə görüşdürəcəkdir?

– Ümidvaram ki, gələn yay yenə bir-birimizin vüsəlinə yetişək!

Sona dıxarı çıxıb Bahadırın yığışmağını atasına və anasına söylədi. Maşo və Yusif bu əhvalatdan nəhayətdə qəmgin oldular. Bahadır üçün yola lazım olan şeyləri hazır etdilər.

Sabahı günü troyka<sup>1</sup> qapıda hazır oldu. Bahadırın şeylərini lazımınca yığışdırıb hazır etdilər. Hamı balkona Bahadırı ötürməyə çıxdı. Bəli, vaxt oldu ki, Bahadır hamısı ilə xudahafız edib sevgili Sonası ilə ayrıldı... Və Sona “kağızınızı gözləyirik” deyib atasını balkonda qoyub Bahadırın otağına tez gəldi və gözlərindən qanlı yaşlar töküb uşağ kimi ağladı.

1 Üçatlı minik arabası

## İKİNCİ HİSSƏ

Bahadır Sonadan ayrıldıktan sonra troyka çaparaq əyri-üyrü yollarla qalın meşəli dağın başında bulundu. Bahadır qeyri bir halətdə idi. Bahadır üç verst bihuş gedib ancaq troykaçı dağın başından atın cilovunu düzəltmək istərkən ayrıldı. Gördü ki, Sonadan xeyli iraq düşübdür. Onun fikrindən quş olmaq keçirdi ki, axırınıcı dəfə uçub həməfkarlı, ruhuna və ağına ləzzət verən Sonaya baxsın, amma nə fayda!..

Troykaçı atları sürmək istəyəndə Bahadır: “Yavaş bir az”, – deyib troykanı saxlatdı. Bahadırın nəzəri Sona olan evə sataşib bir neçə rüb gözlərini bir nöqtədən çəkmədi və sonra çarəsiz qalib troykanı sürdü.

Bahadırın başında min-min fikirlər, tövrbətövr xəyalat olarkən “Piryut” adlanan qalığa yetişdilər. Burada Novruz troykaçı atlara iki saat yorunuq vermək istədi; Novruz otuz yaşında, gödəkboy, canlı oğlan idi. Üzündə gözə sataşan bir eybi yox idi. Ancaq üzünün çopuru, gözlərinin pişik gözünə bənzəməyi, burnunun nəhayətdə böyük deşikləri, qulaqlarının qoz yarpağı tək sallanmağı insanın nəzərini bir az məşğul edirdi. Bahadır üzünü Məngilis olan tərəfə tutub ürəkdən bir ah çəkdi. Gördü Sona ilə bunun arasında uca dağlar, qalın meşələr vardır. Əlləri qoynunda iki saat qoz ağacının altında dərin fikirdə gah gəzirdi, gah otururdu. Qalıqda bunlardan və qalıq yiyəsindən başqa heç kəs yox idi. Gün yavaş-yavaş batmaqda idi və nazik yel əsirdi. Quşlar yuvalarında oturub dimdiklərini təmizləyirdilər, səs-səmir yox idi, ancaq hərdənbir zorba həyəət iti hürürdü. Troykaçının: “Ağa, əyləşin, vaxtdır” – səsi Bahadırın fikrini dağıtdı. Bahadır troykaya oturdu və troykaçı atlara “fişt” edib istəyirdi ki, sürsün, birdən qabaqlarına çapar çıxıb soruşdu:

- Hara gedirsiniz?
- Tiflisə. – Bahadır başını qaldırıb cavab verdi.
- Bu vaxt mən sizə məsləhət görmürəm gedəsiniz.
- Nə səbəbə? – Uca səslə Novruz xəbər aldı.
- Ondan ötəri ki, dünən axşam “Piryut”dan üç verst o yana qaçaqlar on nəfər adam soyublar.
- Bizə dəyməzlər. – İstər-istəməz Novruz cavab verdi.

– Özünüz bilərsiniz, ancaq bu axşam vaxtı sizə məsləhət görmürəm.

Novruz istəyirdi ki, atları sürsün. Bahadır bir az fikirdən sonra dedi ki, səbir etməli, bəlkə bir xəbər çıxa.

– Ağa, qorxma, hərgah qaçaqlar dünən adamları soyublar, bu gün bu yolda olmazlar. İndi görəsən qorxularından hansı cəhənnəmə itiblər. – Novruz deyib Bahadırdan cavab gözlədi.

– Yox, hər işdə səbir lazımdır. – Deyib Bahadır troykadan düşdü. – Bu gecə burada qalmağımız məsləhətdir. Səhər gecədən yola düşərlik. Atları aç!

Bu vaxt qalıq yiyəsi İvan bunların darvazada dayanmaqlarını görüb sual dedi: – Niyə getmirsiniz?

İvan səbəbini bilib Bahadıra dedi:

– Ağa, mən də məsləhət görmürəm ki, bu vaxt gedəsiniz. Yaxşı olar bu gecə qalasanız, sabah gecədən gedərsiniz. Bəlkə, səhərədək bir xəbər çıxa.

Novruz çarəsiz qalıb atları açdı. Bahadır yatmaq üçün İvandan yer istədi. İvan göygöz, saqqalı ağarmış, üzü çil, ucaboy, arıq, pula görə çox qonaqvesən qoca rus idi.

İvan Bahadırın təvəqqesinə görə bir balaca otaq açdı. Otaqcığın bir tərəfində su qabı, bir tərəfində balaca taxt, üstündə samandan döşəkçə, illərlə üzü yuyulmamış balış. Taxtın qabağında üçayaqlı miz, üstü bıçaq ilə cızmaqara çəkilmiş mizin yanında bir ayağı sınımış kürsü, taxtın üstündə yarım arşın hündürlüyü, bir qarış eni pəncərə. İkişüəli, qurum və toz basmış pəncərədə bir neçə hörümçək və milçək ölüsü və balaca çıraq, şişəsini qara his basmış və piltəsi neçə günlərlə kəsilməmiş. İvan otağı göstərib getdi. Bahadır taxtın üstünə yığılıb fikrə getdi. Qaçaqqların xəbəri, təzə otaqçanın təhər-tövrü Sonanın fikrini çəkməyə mane oldu. Bundan savayı Bahadırı incidən o oldu ki, vaxtında gedib Tiflisə çatmayacaqdır. Bahadır bu fikirdə ikən İvan qapını açıb əlində samovar, üstündə mis çaynıq, iki fincan, bir neçə qənd qırığı içəri daxil oldu və dedi:

– Ağa, yoldan gəlibsiniz, yorulubsunuz, durun bir çay için. Bu sözlər Bahadırın fikirlərini dağıtdı:

– Çox razıyam, – deyib Bahadır başını balışdan qaldırdı. Hərçənd yemək və içmək Bahadırın fikrindən keçmirdi. Amma samovara şad olub bir fincan çay içməyə razılıq verdi. İvan iki fincanı da çayla doldurdu: birisini Bahadırın qabağına, o birisini öz qabağına qoyub dedi:

– Ağa, buyurun için. Görürəm yorulubsunuz, çay yorğunuzu aparar.

Bu sözlərdən sonra İvan başladı hortuldatmağa. Bahadır bir fincan içənədək İvan beş fincan hortuldatdı. Bahadırsa iki fincan güclə içib İvana razılıq etdi. Bu vaxt İvan on birinci fincanı içirdi və tər üzündən yağış tək tökülürdü. İvan Bahadıra dillə cavab verə bilməyib baş əydi və başını əyən vaxt, çünki gözləri Bahadırdə idi, fincanın yarısı dizinə töküldü. İvan fincanın sanını unutdu. Samovardan su damcı-damcı gəlirdi ki, İvan çaydan əl çəkdi. Sonra cibindən trubkasını çıxarıb tüstülətdi və Bahadıra nəzər yetirib sual etdi.

– Siz nə millətsiniz?

– Mən müsəlmanam, – deyib Bahadır da papirosunu yandırdı. Bu vaxtədək İvan Bahadıyla rusca danışdı. İvan Bahadırın müsəlman olmağını bilib başladı türkcə söyləməyə. İvan türkcə çox yaxşı danışdı. Bahadır bunun danışmağına təəccüb edib sordu:

– Siz türkcə harda öyrənibsiniz?

– Bu yavuşda çox müsəlman kəndi var. Onlarla bizim işimiz çox olmağına görə türkcə öyrənmişəm. – İvan bunu deyib trubkasını boşaltdı və başını aşağı dikib dedi:

– Sizin müsəlmanlar yaxşı dolanmırlar.

– Necə? – Bahadır soruşub başını əli ilə tutdu.

– Dəxi necə olacaqdır: peşələri oğurluq, quldurluq olub, nə Allahdan qorxuları var, nə padşahdan.

– Bəli, gərəkdir bunlara tərbiyə verilə.

İvan, görükür, Bahadırın mətləbini anlamadı və ikinci dəfə trubkasını doldurmaq istərkən çöldə qilü qal düşdü. İvan tez dışarı çıxıb gördü ki, bir neçə çapar öz böyükləri ilə həyətdə danışirlar. Bahadır səbir etməyib otaqdan çıxdı. Bu vaxt çaparam böyüyü gülə-gülə İvana deyirdi:

– Qaçaqları qovduq Sarvan mahalına tərəf, sonra gözdən itdilər. Bahadırın:

– Yol qorxulu deyil ki? – sualına çaparbaşı cavab verdi:

– Xeyr, hərgah istəyirsiniz, bu aydınlıq gecədə gedə bilərsiniz və bir çapar sizə verə bilərəm.

Bahadır “çox sağ ol” deyib, Novruzu səslədi. Novruz səs vermədi. Bahadır atlar bağlanan yerə gedib gördü ki, Novruz xoruldayır. Bahadır və İvan Novruzu çətinlik ilə yuxudan oyatdılar. Novruz gözlərini ovuşdura-ovuşdura açdı:

– Nə var? Nə istəyirsiniz? – deyib sual etdi.

Bahadırın:

– Dur troykanı qoş, – sözünə Novruz göyə baxıb dedi:

– Ağa, hələ tezdir. Səhərə çox qalıbdır.

İvanın: “Novruz! Novruz!” səsi Novruzu yuxudan ayıltıdı və əhvalatdan xəbərdar olub getdi atların yanına.

Bahadır İvanın qulluğuna layiq ona pul bağışlayıb çox razılıq etdi. Yarım saatdan sonra troyka hazır oldu. Novruz:

– Ağa, buyurun, hazırım, – deyib Bahadırı səslədi.

Bahadır İvanla və çaparbaşı ilə salamatlaşıb troykaya əyləşdi. Novruz çaparı troykanın yanında görüb ürəkləndi və atlara bərkdən, öz qaydası ilə “fişt” edib yola düşdülər. Yolun iki tərəfində meşə, aydınlıq gecə! Təkərlərin səsi, atların ayaqlarının tappıltısı meşələrə səs salırdı. Bahadır dərin-dərin fikirdə ikən Novruz dodağının altında oxuyurdu. Çünki yol başı yuxarıydı, ona görə Novruz atları yavaş-yavaş sürüb özünə xoş gələn nəğmələrdən oxuyurdu. Bunun bayatıları Bahadırın dərini dəxi də artırırdu. Novruz Bahadırı qəmgin görüb dedi:

– Ağa, nə üçün fikir edirsən, yoxsa qaçaqlardan qorxursan? Qorxma, indi bu yolda olmazlar və bir də qalığa yaxınlaşmışıq.

– Qaçaqlardan qorxmuram. Ancaq fikir edirəm ki, bu evi yıxılmışlar nə peşədir ki, özlərinə qəbul ediblər.

– Ay ağa, elə demə. Mən bunları heç qınamıram, bunların qaçaq olmalarına çox səbəb var...

– Görünür, çoxusu aclıqdan qaçaqlıq edir.

– Xeyr, ağa, hamısının evində bir parça çörəyi var. Ancaq bunları bu yola qoyan bizim böyüklərimizdir...<sup>1</sup> Və hamıdan baş səbəb arvaddır, arvad!

– Necə arvad?

– Belə ki, bu evləri yıxılmışlar bir-birinin nişanlısını qaçırdılar. Bu bir adətdir düşüb aramıza, yenə qızın kəbini kəsilməmiş olsa bir şeydir. Amma bu evləri yıxılmışlar kəbinli-kəbinli qızları qaçırdılar... Əlbəttə, bu tövr işlərdən sonra əvvəlki nişanlısı dəli olub dağa-daşa düşür və başlayır düşmənindən əvəz almağa. Bu yazığa yemək lazımdır, ona görə görürsən sənin-mənin kimi adamları soyub onunla dolanacaq edir.

<sup>1</sup> Din xadimlərinə işarədir (*red.*)

– A kişi, nə deyirsən? Kəbinli qızı da qaçıрмаq olarmı? Nə üçün şikayət etmirlər? Bəs qazı və qeyri mollalar nədən ötrü təyin olublar?

– Ah, ağa, kim-kimədir! Mollalarımızın da xarabı çıxıbdır... Odur, bir ay bundan qabaq bizim kənddən biri kəbinli qızı qaçırdıb apardı özgə kəndə, burada mollaya pul basıb kəbini kəsdirdi. Sonra molla eşidəndə dedi ki, mən bilmirdim qız özgəyə kəbinliyi, ya yox... Deyir qız özü razılıq verdi. Sonra iş getdi Tiflisə, oğlanın atası Tiflisə gedib-gəlməkdən həlak oldu.

– Nə üçün?

– Nə bilim, deyir gedirsən qazının yanına, deyir “Sabah”. Sabah gedirsən deyir: “Yazmışam yuxarı”. Yuxarı gedirsən, deyir: “Nə ki, lazımdır edərək”. Axırda yazıq bizar olub gəldi kəndə. Sənin canın üçün, yazığı Tiflisdə necə incitmişdilər, hamı mollalara – böyük axunddan başlamış kiçiyinədək ağzından gələn deyirdi...

– Heç şey edə bilməzlər. Onların borcudur şəriətlə iş görələr.

– Axı onlar yazı-pozu edənədək iş-işdən keçir. Odur, keçən yaz mənim başıma da bu iş gəldi. Ancaq mən tək olduğuma görə və bir də dava sevməyən olduğuma, düz getdim Tiflisə, böyük axundun yanına. Ağzımı açıb dərdimi demək istəyirdim, qoymadı söyləməyə, dedi ki: “O, qazının işidir. Əvvəl qoy oradan yazsınlar”. Getdim, yerini də məlum etdim indi bir ildən çoxdur arvadımı əlimdən alıblar, bu vaxtadək bir xəbər yoxdur. Mən də sonra gördüm ki, düşmənimlə bacarmayacağam, arvadın kəbinini geri edib işdən əl çəkdim. Amma düşmənim dörd ay Tiflisə getdi-gəldi. Özü də pullu adamın oğlu idi... Mən də işi duydum, bilmərrə ən çəkdim... Ah, ağa, azmı belə iş olur? Azmı belə dərdlərə yanan var? Hərgah mənim də arxam olsaydı, indi mən də bir fəstay<sup>1</sup> çıxarmışdım. İndi o tərəfdən də, bu tərəfdən də bir neçəsi qızıl gülləyə qurban olmuşdu...

Novruz bu sözləri deyib ürəkdən ah çəkdi və atları sürdü. Novruzun “ah” sözü biçarə Novruzun gücsüz, pulsuz olmağına və qeyrilərinin biinsaf, bimüfət, biqeyrət və bihəya olmaqlarına, və mən-səblərinə layiq olmayan, dünya mənfəətindən ötrü şəriəti satanlara işarə idi...

Bahadır bu fikirləri başından keçirərkən “Biliduxan” adlanan qalığa yetişdilər.

<sup>1</sup> Pestah

Bahadırın təvəqqesinə görə Novruz bu qalıqla atları açmadı. Saat 6-da “Qocur” adlanan qalığa çatdılar. Qocurda bir saat yorunuq almaq üçün düşdülər. Çapar bunları Qocurda qoyub geri qayıtdı. Bahadır salamat gəlmələrinə və qaçaqların üzünü görmədiyinə nəhayətdə şad oldu. Qocurdan Tiflisi görəndə Bahadırın ürəyi qısıldı; çünki getdikcə sevgili dostundan iraq düşürdü.

Novruz troykanı hazırlayıb yola düşdülər; saat 10-da Tiflisə varid oldular. Bahadır “Bakı” adlanan qəstinə düşdü. Novruz öz haqqını alıb bir çox razılıq edib Bahadırdan ayrıldı. Bahadır paltarını dəyişib qəstindən çıxdı ki, yoldaşlarını axtarsın. Tiflisdə gəzdiyin adamı tapmaq istəsən gərək “Qolovinskiy prospekt” adlanan küçəyə çıxasan. Bahadır bu fikirdə oraya üz qoydu. Bir az Qolovinskidə dolanarkən yoldaşı student Sultana rast gəldi. İki yoldaş üç ay bir-birini görmüyüb rast gəlməklərinə çox şad oldular. Bunlar bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra hər ikisi “Bakı” qəstininə gəldilər. Bahadır papiros yandırır Sultandan soruşdu:

- Rəfiqim, de görüm bu yayı necə keçirtdin?
- Pis keçmədi! İyun ayını burada keçirtdim. – Deyib Sultan divanın üstünə uzandı.
- Yəqin çox isti idi?
- Mən bir elə isti hiss etmədim. Ondan ötəri ki, səhərdən axşamədək evdə otururdum, ancaq axşamları çıxıb bağlara gedirdim və hərdənbir təzə aşımlarım çay içməyə aparırdılar.
- Təzə dostlardan kimdir? Yoxsa... Elə dost oldun? Hə?
- Bəs necə! Bir dəfə evlərində nahar dəxi etmişəm.
- Qızını gördünmü?
- Əsil məqsudum o deyildimi?
- Nə tövrdür? Yaxşıdırımı?
- Zahirde burnundan savayı bir eybi yoxdur, amma...
- Hə, necə amma de görüm sən mənim canım.
- Doğrusu Bahadır, mən qızdan bir şey anlamadım. Heyif o yeddi ilə ki, institutda zəhmət çəkib dərs oxuyubdur.
- Sultanın söhbəti Bahadıra xoş gəldi. Və yavuşa gəlib əlini Sultanın çiyinə qoydu və dedi:
  - Söylə, söylə görüm, səndə xəbər çoxdur.
  - Sən Məngilisə gedəndə dedimmi, o qızı mən gərək görəəm.



– Hə.

– De qulaq ver: bir məclisdə rast gəlib atası ilə dost oldum. Bununla bir az mədəniyyətdən söhbət edəndən sonra görünür xoşuna gəlmişəm. Özü mədəniyyət dadmayıbsa da, ancaq müsəlmana mədəniyyət vacib söylədi.

Bir az söhbətdən sonra mən ona dedim:

– Mən çox şadam ki, siz nəinki bu fikirdəsiniz və hətta eşitmişəm qızınıza da lazım olan tərbiyəni veribsiniz.

Bunu deyəndə dostumun ağzı açıldı. Başladı qızımı tərif etməyə. Xülasə, axırda ürəyindən bu keçdi ki, qızımı görməsən onun tərbiyəsini nəzərə gətirə bilməzsən. Bu fikrini mənə bildirib, məni öz evinə çay içməyə dəvət etdi. Mən buna çox şad olub söz verdim ki, sabah qulluğunda hazır olam. O biri gün dostumgilə getdim.

– Evləri hardadır?

– A kişi nəyinə lazımdır?

– Sən mənim canım, de.

– Aşağa “Ortaçala”dan bu tərəfə.

– Hə, yaxşı, söylə.

– Dəxi nə? O biri günü getdim. Kişi qabağıma çıxıb məni zala apardı. Bir az söhbətdən sonra məni nahar otağına dəvət etdi. Bir övrət qabağıma çıxdı. – Bu mənim övrətimdir, dedi, aşna oldum. Evinin səliqəsinə söz yoxdur. Hər şey Avropa qaydası ilə... Bəli, bir az söhbətdən sonra çay ortalığa gəldi. Mən başladım dostumun övrətini tərif etməyə ki, bizim müsəlman övrətlərindən belə övrət az tapılar ki, qızına lazım olan tərbiyəni verə. Bunu demişdim övrətin ağzı köpüklənmiş açıldı, nə açıldı. Başladı: mən belə, atam belə, qızım belə!

– Doğrudur, – dedi, – Tiflisdə bir neçə adamın qızları oxuyub qurtarıbdır, amma mənim qızım kimi hələ qurtaran olmayıbdır, – bunu deyib əli ilə divarda asılmış kağızı göstərdi və dedi:

– Bunu yaxşı qurtarmağına görə veriblər və bir də...

Burada kişi övrətin sözünü kəsib dedi:

– Xeyr, bu şəhadətnaməni hamıdan yaxşı qurtarmağına görə veriblər.

Övrəti kişinin sözünü təsdiq edib başladı:

– Heç bilirsiniz, oxumağına o qədər səy etməmişik ki, nə qədər musiqiyə və tansa. Bizim bir dostumuz var, famili də yadımdan çıxdı...

Kişi:

– Aleksandr İvaniç – deyib övrətinin yadına saldı.

– Hə, bax. Aleksandr İvaniçin qonaqlığı var idi, bizi də çağırmışdılar. Beşədek kurs qurtarmış qız var idi. Amma elə ki, bizim qız başlayırdı tansı, hamısının ağızları açıla qalırdı...

Kişi yenə övrətinin sözünü ağzında qoyub dedi:

– Bəs onu deyirsən, neçə kərə “Brava! Brava!” dedilər.

Bu sözlərdən sonra qapı açılıb tərifi asimana çıxmış nazənin daxil oldu. Mən ayağa durub baş əydim və sonra bir-birimizə əl verdik. Qız mənə məğruluqla baxdı, bununla belə mən dedim:

– Çox şadam ki, müsəlmanda da sizin kimi qızlar var.

Mənim bu sözlərimə “mersi” deyib başladı mənimlə rusca danışmağa.

– Bəs burnunda nə eybi var? – Bahadır soruşub papirosunu yandırdı.

– Burnu bir az ortadan qalxmışdır.

– Yaxşı, sonra.

– Dəxi nə sonra. Bəli, bununla söhbəti başladıq. Mən türkcə sual edirdim, qız mənə rusca cavab verirdi. Qız mənimlə danışdıqca ər-övrət bir-birinə baxıb ləzzət aparırdılar. Mənim: “Elmlərdən hansı xoşunuza gəlir?” sualıma qız “Firəng dili” deyib məndən soruşdu: “Siz firəngcə bilirsinizmi?” Cavab verdim ki, bəli. Qız başladı söhbəti firəngcə. Bir az söhbətdən sonra zarafatca firəng dilində soruşdum ki, ərə getmək istəyirmi və nə mənə sahibinə getmək istəyir? Cavab verdi ki, “Hamıdan artıq əfsərə...” Bu sözdən sonra başımda od parıldadı. Çünki bunlar ilə dost olmamışdan müqəddəm oxumuş Tiflis qızlarının barəsində çox şey eşitmişdim və qız bu sözləri deyəndən sonra dəxi şəkkim qalmadı. Mənim sözümə:

– Doğrudur, bizim qızlar oxuyurlar, amma gələcək zindəganlığa da görə hazırlaşsınlar, yəni uşaqlara tərbiyə vermək, ev işlərini görmək gələcək ananın borcudur.

Anası cavab verdi ki, “Xeyr, bizim qız əlini isti sudan soyuq suya vurmaz. Ərə verəndə elə adama verəcəyəm ki, evdə heç şey etməsin. Uşaqlardan ötəri ayrı qulluqçu saxlasın, ev işlərindən ötəri də bir ayrısını”. Qız da anasının sözlərini təsdiq edəndə doğrusu mən səbir etmədim, hazırlaşdım getməyə, ancaq gah övrətin və gah ərinin tərifi məni biixtiyar saxlayırdı. Axırda fürsət tapıb dedim: “Siz görək çalışsınız ki, qeyrilər də qızlarını oxumağa versinlər, ona görə

lazımdır ki, onlarla əlaqəniz ola, ta qızınızın tərbiyəsini görüb onlar da qızlarını qoyalar oxumağa”. Gör övrət mənə nə cavab verdi: “Biz, – dedi, – doğrusu, hər adamla durub-otura bilmirik. Qızım da bu vaxtadək Tiflisdə heç bir qızla dostluq edə bilmir. Ondan ötəri ki, onlar nə oturmaqlarını bilirlər və nə durmaqlarını. Və bir də layiq deyil ki, belə mədəniyyətli qız elə adamlarla durub-otursun...”

Axırda mənim: – “türkcə yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?” sualıma qız cavab verdi ki, “Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdəm və nəyə lazımdır...” Bu sözlər mənim qanımı dəxi də xarab edib davam gətirə bilmədim, xudahafiz, deyib çıxdım.

Sultan bu sözlərdən sonra Bahadıra baxıb onun bu barədə sözünü gözlədi.

– Bəs belə, – Bahadır fikrə gedib dedi: – Gör bir, sən özün türk qızı olasan, öz dilini bəyənməyəsən! Özün türk övrəti olasan, 20 il bundan müqəddəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi... Türk qızları ancaq əfsərə getməkdən və firəng dilini bilməkdən ötəri və öz dilini, millətini düşmən tutmaqdan ötəri mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır... – Bahadır fikrə gedib durdu otaqda gəzməyə.

– Belə fikirdə, – Sultan başladı – bir bu qız deyil, Tiflisdə və qeyri yerlərdə oxumuş qızların əksəri məişətə və zindəganlığa bu tövr baxırlar. Sultan sözünü qurtarıb Bahadıra nəzər yetirdi. Bahadırı isə Sultanın sözləri dərin-dərin fikrə apardı. Bahadır öz Sonasını yadına salıb: – Afərin, millət! – dedi. Sultan bunun sözlərini yaxşı başa düşməyib dedi:

– Ah! Millətin evi yıxılıbdır! Hər millətin qabağa getməyinə bais əvvəl övrətdir. İndi bu tövr nəzərli qızlardan biz nə gözləyək? Bunlar gələcəkdə ana olacaqlar... Biçarə türk balalarına nə tərbiyə verəcəklər?.. Əlbəttə, uşaqlar təmiz olacaqlar, hər bir ədəbi öyrə-nəcəklər, biləcəklər, tans öyrənəcəklər, firəngcə donquldanacaqlar, amma öz dillərini nəinki bilməyəcəklər və hətta istəməyəcəklər bil-sinlər. Çünki türk “madonnaları” tərbiyəni elə verəcəklər.

– Bəli, – Bahadır cavab verdi. Bir dilin qədrini millət o vaxt bilir ki, haman dildə yazılan inşalar millətin həm bədəninə və həm ruhuna tərbiyə verə. Və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrət, insaf ola. Məktəblərimizə baxırsan: yüz ildən qalma qayda-qanunla dərs verirlər... İnşa yazanlarımıza baxırsan: “əlfazlar” o qədər gözlərini kor edib ki, əsil məqsudi yaddan unudublar... Və bir

neçəsi dəxi öz hissiyyatını qeyri dildə qələmə gətirir. Bunlardan sual etməli ki, ey ağılı nə yerə sərf etmək bilməyən biçarələr! “Xitayi millət üçün türk dilində yazmağın nə mənfəəti?” “Həkim azara görə görə davə versin”. Yoxsa bu meymun əməlini sevənlər fikir edirlər öz bıməna, puç yazdıqları inşalar üçün hər iki tərəfdən afərin alsınlar. Naxoşun ruhunu təmizləməkdənsə, qarnını təmizləyirlər... Yazdığınız inşalara bu yazıq millətdən afərin gözləməyin! Çünki millət nə qədər kor olmuş olsa, başına dəyən toppuzu hiss edər...

Bu sözdən sonra Bahadır ah edib fikrə getdi. Sultan Bahadıra yavuş gedib dedi:

– Bu bərədə söhbətimiz çox olacaqdır, hələ qulaq as, gör ruhanilərimiz nə edirlər...

– Onlar iləmi dost oldun?

– Bəs nə!

– Sən “hüzuri-şəriflərinə” gedib onları tanıyıbsan. Amma mən o “müqəddəs” cənabların üzlərini görməmiş tanıyışam. Bahadır bunu deyib cibindən dəftərçəsini çıxarıb Sultana göstərdi və dedi:

– Yolda yazmışam, pis xətt düşübdür, inşallah, Peterburqa gedəndə bir neçə yerin düzəldib verərəm oxuyarsan.

– Burada yaxşı oldu ki, bir oğlanla dost oldum. – Deyib Sultan dəftərçəni Bahadıra qayıtdı. – Haman oğlan söz verdi ki, Tiflisdə hər nə əhvalat olsa yazsın. Sözündən belə görükür özü də türkcə yazır və hətta deyirdi. Tiflis müsəlmanlarının bərəsində bir əhvalat yazıbdır. Hər halda, bu oğlan bizə lazım olacaqdır.

– Əlbəttə. – Bahadır deyib oğlanın adını soruşdu.

– S... – deyib Sultan cavab verdi.

Bu vaxt qapı açıldı, qəstlin qulluqçusu samovar gətirdi. Bahadır çaynikə çay salıb qoydu samovarin üstə və sonra Sultana və özünə çay tökə-tökə sual etdi:

– Görükür vaxtını boş yerə keçirtməyibsən.

– Mən haçan vaxtını boş yerə keçirmişəm.

– Sultan, öz aramızdır, keçən il millətin söhbətini edəndə qulaqlarını tuturdun. Amma indi görürəm millətə bir növ nisbətləri olan adamları özün axtarıb tapırsan.

– Bahadır! Sən məni başdan tənbel hesab edib mənə qeyri nəzərlə baxırdın. Sən fikir edirdin mən əsla öz millətimlə əlaqəmi kəsmişəm. Səhvən!

– Yadından unudubsan: bir gün türkcə yazmaq barəsində söhbət oldu, sən az qaldı mənimlə dalaşasan.

– Doğrudur, o vaxt sən mənə deyirdin, vaxtını əbəs yerə keçirmə, bir şey yaz. Amma mən fikir edirdim ki, bir mənim yazmağımdan nə olacaqdır və mənim inşalarına kim diqqət edəcəkdir. Fikir edirdim: çox yaxşı, yazdım, kim oxuyacaqdır? Amma indi fikrimi dəyişdirmişəm, düşmüşəm sən düşən dərdə...

– Necə?

– İndi ancaq anlamışam: millətin fikrini biz çəkməyəndə bəs kim çəkəcəkdir? Biz yazmayanda, kim yazacaqdır?

– Bəs belə! – Bahadır deyib Sultanın boynundan qucaqladı, – indi bildim ki, qeyrət meydanında tək deyiləm. Birfikirli qardaşım. Millətimiz bir haldadır ki, bir balaca nağıl da yazsan böyük iş etmiş kimisən! Ancaq yazan şəxs gərək xalqın diqqətindən qorxmasın... Mərdanə, hər sözü açıq desin, qardaşı olmuş olsa da. O ki, qaldı bir para adamlara ki, əllərindən bir şey gəlməyib arada söz gəzdirən övrətlər kimi həsədlərindən partlayıb zurnalarını bəm edirlər, onlara qulaq asmamalı. Bu tövr şəxslər hər millətdə var. Onlar axırda özlərinə layiq olan mərtəbəni tapırlar... İnanıram səni, çoxu bu misal adamlardan qorxub öz məlumatlarını gizlədir. Budur! Tiflis? Azmı burada mədəniyyətli müsəlman cavanları var, nə üçün bir iş görmürlər?

– Mənim nəzərimə burada mədəniyyətli müsəlman azdır. Mən bir neçəsiylə aşna oldum. Hərgah bunların fikirlərini və zindəganlığa nəzərlərini bilsən, qanın xarab olar. Bunların barəsində vaxtında danışarıq. Ancaq sənə xəbər verim Gəncədən.

– Həqiqət, kağız yazmışdın, Hacıkəndə gedəcəyəm, getdinmi?

– Getdim, bir həftədən çox orada qaldım. Ondan sonra gəlib Gəncədə bir həftə qalıb getdim Şirvana. Gəncədə “Avropa” qəstininə düşüb Ə... bəyin barəsində əhvalpürsən oldum, mənə dedilər ki, şəhərdədir. Bu xəbərə çox şad oldum. Ondan ötrə ki, Gəncədə ondan savayı yavuş dostum yoxdur. Əlimi yumuşdum, qarışçı gəldi ki, sizi xəbər alırlar, buna təəccüb etdim, fikir etdim ki, məni burada Ə. bəydən başqa heç kəs tanımır, o da tezliklə hardan biləcəkdir. Xülasə, qarışçıya dedim: buyursun. Mən bunu deməkdə qarışçı açıldı. Ə. bəy daxil oldu. Mən, həqiqət, belə rast gəlməyimizə inanmırdım. Ancaq sonradan məlum oldu ki, özgə adam axtarırmış, taxtada mənim adımla görüş tapıbdır... Bir az söhbətdən sonra rəfiqim mənə dedi ki,

“A.F. şəhərdədir, gərək onun yanına gedək”. Bu xəbərə mən şad oldum: çünki eşitmişdim ki, A.F. çox qeyrətli müsəlman hesab olunur. Çayımızı içib qəstindən çıxdıq, fayton götürüb getdik. Zəngi çəkdik, qulluqçu çıxıb dedi ki, “ağa, bu saat gələcəkdir, buyurun, əyləşin”. Getdik otağa. Otağı hələ nəzərdən keçirməmişdim, rəfiqim dedi: “Ariq gəlir”. Mən əvvəl bunun sözlərini anlamadım. Amma sonra elə ki, gözlədiyimiz evin sahibi gəldi, bildim ki, Ə. bəy zarafatla deyirmiş ariq. Bəli, necə ariq? Üç sən köklükdə!

Xülasə, bununla görüşdük. Sözümdən belə görünür ki, mənim Gəncəyə gəlməyimə çox şad olubdur.

A.F.-nin sözümdən belə məlum oldu ki, Gəncənin mərifətli müsəlmanları hələ qəflət yuxusundadırlar. Amma camaatı tərbiyədən qaçaq deyil və mərifətli cavanların yatmaqları və ruhanilərin bir neçəsinin millət işinə qarışmaqları ümumi işləri ləngidir. Sonra bildim ki, keçən il orada böyük məscidin yanında müsəlmanlar bir məktəb binasını qoymuşlar, üsuli-cədidlə həm türkcə və həm də rusca dərs deyirmişlər. Ancaq sonradan bir neçə avamın korluğuna görə və qeyri məktəbdarların həsədi ilə məktəb pozulur, əsil səbəb bu olubdur ki, türk müəllimi sünni imiş... Sonra bir məclisdə həqiqət, türk müəlliminin müəllimlikdə mahir olduğunu eşitdim. Görünür, çox zəhmət çəkirmiş, hətta iki-üç ay məvacibsiz dərs deyirmiş; çünki məktəb adına yığılan pulu udurmuşlar... Xülasə, A.F. türk müəllimindən çox razılıq etdi. A.F. dedi: “Nə etmək, avamla hələ çətindir dava etmək. Allah insaf versin bizim ruhanilərə, onlar da avamlarla bir olublar. Beş ya altı qanacaqlı adam bunların qabağında nə edəcəkdir. Yenə qəzetəmiz olsa, bunlarla dava mümkündür, amma nə fayda...” Doğrusu, A.F.-nin bu sözləri mənim xoşuma gəldi, çünki bu sözləri ürəkdən deyirdi. Sözlərindən və üzündən məlum olurdu ki, qeyrət təzə rəfiqimi boğur. Axırda mənə söz verdi ki, hərgah qışda Gəncədə qalmalı olsa, Gəncə müsəlmanlarının barəsində bir neçə əhvalat yazsın. Söhbətimiz çox çəkdi. Axırda A.F. vədimizi nahara alıb mənə məsləhət gördü ki, böyük axundun yanına gedim. Mən razı oldum. Naharadək xahiş etdim ki, axundu ziyarət edim. Ə. bəy axundun hücrəsini göstərüb dedi ki, axundla söhbət edəndə qiraətxananın da barəsində danışın. Yolda bildim ki, iki ildir istəyirlər qiraətxana açmağa, ancaq axundun iltifat nəzəri olmadığına görə iş düz gətirmir. Bəli-bəli, getdim cənabi-axundun hüzuri-şərifinə, çəkmələrimi çıxartdım

və salam verib ədəblə, “dəvə kimi” qapının ağzında dizi üstə çökdüm. Əmmaməli üç nəfər adam oturmuşdu. Ona görə əvvəl bilmədim onların hansı “cənab axund”dur. İsmi sual edib, əmmaməsi balaca olan böyük, ağ əmmaməliyə işarə etdim. Bəli, cənab axund xoşüzlü, qırmızısaqqal, unutmuşam sarısaqqal, yəni qırmızı... Axund əlində kağız yazırdı və çünki əlindən yerə qoymaq istəmirdi, ona görə bildim ki, çox lazımlı kağız yazır. Mən başladım ki, Peterburqdan gəlmişəm, özümə vacib bildim ki, cənabınızın hüzeni-şərifinə gələm. “Zəhmət çekibsiniz”, – deyib axund gözünün biri ilə mənə nəzər etdi və sonra yenə başladı yazmağa. Qeyri mollalar da əllərində hərə bir kağız yazırdı, söhbəti mən başladım məktəbdən. Hər mətləbdən sonra cənab axundun tənbelliyi tutmayıb “bəli” deyirdi. Görünür biçərə o qədər ərəb sözlərini məxrəcdən işlədir ki, yazıq “bəli” kəlməsini də ərəb sözü edib boğazına əbəs yerə zəhmət verirdi. Məktəb barəsində mənə cavab vermədi, ancaq “bəli” və “xeyr”lə mənim suallarımı rədd edirdi. Doğrusu, axundun bu tövr hərəkəti mənə xoş gəlmədi, çünki fikir etdim ki, ya cənab axund mənim sözlərimi anlamır, yəni istəyir ki, mən başından tez rədd olam. Həqiqət, dizlərim də ağrıyırdı. Xülasə, kor-peşman axunda ədəblə “xudahafiz” deyib çıxdım. Dizlərimin ağrısından bir neçə addım axsadam.

– Bəs axunda bir şey demədin? Mən olsaydım, axunda balaca nəsihət edərdim. – Bahadır deyib durdu hirsli gəzməyə.

– Nə deyəydiniz? Xülasə, gəldim qəstinə, gördüm Ə. bəy oturub məni gözləyir, macəranı ona nəql etdim. O, az qaldı gülməkdən qəşş etsin və sonra fikrə gedib dedi: “Bunlarda nəinki millət qeyrəti yoxdur, hətta din qeyrəti də. Nəzərinizə çatdım, məscidin minarələri neçə ildir dağılıb tökülübdür, amma bu vaxtadək qayırmayırlar... Məscidin azmı pulu var? Nəyə məsrəf olunur? Ancaq özləri bilirlər...” Bir az söhbətdən sonra Ə. bəy dedi ki, nahara getməyin vaxtıdır.

Bəli, gəldik A.F-gilə. Əhvalatı ona nəql etdim. Sözlərim, görürkür, ona çox əsər etdi.

Sultan sözləri qurtarmamışdı, qəstin qulluqçusu içəri daxil olub Bahadırdan başburt istədi. Bahadır çamadanını açıb başburt verdi. Sonra Bahadırın fikrinə düşdü ki, Sonaya kağız yazsın. Tez açıq kart gətirtdirib yazdı.

– Kimə yazırsan? – deyib Sultan Bahadırdan soruşdu. Bahadır kağızı yazıb qurtarandan sonra dedi:

– Bu kağızı bir qıza yazıram ki, yayda mənim ruhuma ləzzət veribdir, bədənimə yox, ruhuma! “Ruh” sözünü diqqətlə deməkdə məqsədim odur ki, özgə fikirlərə düşməyəsən.

– Kim ola? – Təəccüblə Sultan soruşdu.

– Kim ola! Məgər dillə vəsf etmək mümkündürmü? Ala, dəftərçəni oxu, gör necə qızıdır! Gör heç yarım saat bundan müqəddəm söylədiyən oxumuş qızlara oxşayışı varmı? Gör bunun dırnağını bayaq söylədiyən qızlara dəyişərsənmi? Millət qeyrəti istəyirsən onda, əsil-kamal istəyirsən onda, bizimkilər?! Necə ki, dedin, yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan ötəri ki, tans öyrənsinlər, öz dillərini unutsunlar və ərə də gedəndə ancaq əfsərə... “Tfu!” – deyib Bahadır papirosunu yandırdı və sonra Sultandan sual etdi:

– Bəs Badkubəyə gedə bilmədin?

– Nə qədər çalışdımsa, mümkün olmadı. Amma Allah qoysa, gələnlən il nə tövr olsa gedəcəyəm. Çünki yaxşı xəbərlər gərək orada olsun.

– Bəli, hər bir barədə Badkubənin əhvalatı qeyri şəhərlərdən artıqraqdır. Amma ümidim var ki, yayadək orada xəbər olsun. Çünki bayaq dediyim qız qışda oraya gedəcəkdir və öz hissiyyatını söz veribdir ki, yazsın.

– Tiflisdə Sarı paşanın barəsində bir neçə əhvalat eşitdim, görürkür, özünü Badkubədə yaxşı düzəldibdir.

– Hə, Sarı paşa bir özgə “paşa” deyirlər olubdur, mən də çox şey eşitmişəm, amma inandırırım səni, eşidilən əhvalatlara inanmıram. Çünki 14 il bundan müqəddəm Peterburqa gələndə eşitdim ki, nələr söyləyirdi? Mümkündürmü bu tövr mədəniyyətli şəxs dünya mənfəətindən ötrü məişətə və zindəganlığa olan təmiz nəzərini pula sat-sın, amma deyirlər...

Bahadır sözünü qurtarmamışdı, qulluqçu poçtxanadan gəlib xəbər gətirdi ki, poçt vardır. Bahadır və Sultan tez geyinib poçtxanaya getdilər. Sultan o gün getdiklərini qeyri yoldaşlarına məlum etdi. Axşam saat 8-də, o biri günü ikisi də poçtxanada hazır oldular. Saat doqquzda Tiflisdən Qafqaz yolu ilə Peterburqa üz qoydular...

Bahadır gedəndən sonra Sona heç yerə çıxmırdı. Atası, anası bir yerə qonaq gedən vaxt Sonanı da istəyirdilər aparsınlar. Lakin Sona “kefim yoxdur” deyib həmişə evdə yalqız qalırdı. Sona Bahadırdan sonra yalqızlığı çox sevirdi... Vaxtını kitablar arasında keçirirdi. İki



saat oxumağa məşğul olurdusa, bir saat da oxuduğu şeyi öz-özünə təhlil edirdi: “Bu məsələdə Bahadırın fikri nə ola? Bu əqidə Bahadırın əqidəsinə müvafiqmi, ya yox?” Bu tövr sualları verib Bahadırın əvəzinə özü cavab verirdi. Hər bir işində Bahadırın əksindən bir balaca əks çəkdirib örtülü medalyonunun içində döşündən asdı, fəqət medalyonun içində nə olduğunu evdə heç kim bilmirdi.

Sonanın atası və anası Bahadır ilə Sonanın arasında olan məhəbbətə qeyri bir nəzərlə baxırdılar. Bunlar fikir edirdilər: Bahadır Sonanı sevir, çünki Sonanın əxlaq-ətvarı, əqli, əqidəsi Bahadıra xoş gəlir. Sona Bahadırı sevir, çünki Bahadır nəhayətdə, mülayim, ağıllı, qeyrətli, insafli, ürəyi təmiz bir cavandır. Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olmağı Yusifi və Maşonu təşvişə salmırdı. Ata və ana qeyri bir şey fikirlərinə gətirməzdilər... Və qeyri-bir fikirdə olmağa da bir bəhanə yox idi. İki növcavan həməvaxt bir-biri ilə qardaş-bacı kimi rəftar edirdilər.

Əcəba! Qardaş və bacı arasında olan təmiz məhəbbət iki növcavanın arasında ola bilməzdimi? İnsanda insanı sevmək, bir-birinə məhəbbət bağlamaq təbiidir. Bir qızın bir oğlana olan “ruhani məhəbbətinə” təəccüb etməlimi?

Həqiqət, axır vaxtadək Bahadırın Sonaya və Sonanın Bahadıra olan ruhani məhəbbətlərinə şəkk yox idi. Hətta ikisi də çoxluca romanlar oxuyarkən öz-özlərinə deyirdilər: bizim məhəbbətimiz qeyri bir məhəbbətdir! Haman romanlarda özlərini görmürdülər, bir növ sevinirdilər, şadlanırdılar...

“Yox, belə bir təmiz, saf məhəbbət heç kimdə görünür!” fikrində olarkən hər ikisi öz aləmində qeyrilərinə məğrurluqla baxırdılar və hər adama elə bir ali məhəbbətin barəsində nəql etmək istəyirdilər... Fəqət belə bir fikirdə olarkən təklikdə hər biri öz aləmində bir “sual”dan xilas ola bilmirdilər.

Bahadır fikir edirdi: “Mən Sona kimi bir vücuda ehtiyacım olmağımı düşünürəm. Mən həmişə istərdim mənə bir adam təmiz məhəbbətlə, var qüvvətlə sevsin, mənə anlasın. Mənim əqidəmdə mənə yoldaş olsun. Sözsüz, felsiz mənim ruhum nə hiss etməyini düşünsün; belə bir vücuda mən tapdım. Sona haman aradığım vücut. Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?”

Sona da təklikdə həmin bu fikirləri başından keçirərkən “Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?” sualını öz-özünə verərdi. Fəqət

hər ikisi “xoşbəxtəm, deyilmə?” sözlərini deyib də bir az fikrə gedirdilər... Başlarına ixtiyarsız qeyri bir fikir də gəlirdi... “Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm” sözlərindən sonra “Daha bizə bir şey də gərəkmi?” sualı bunları rahat qoymurdu.

Bu “sualı” hər ikisi özündən kənar etmək istəyirdi, var qüvvətləri ilə “daha bir şey də gərəkmi?” sözlərini özlərindən qovurdular. Lakin ixtiyarsız bu sözlər yenə də fikirlərinə gəlirdi... Hətta bir gün Bahadır “bu sözləri” bilmərrə özündən rədd etmək üçün istədi bir bəhanə ilə mənzilini dəyişsin, ancaq gündə gəlib dərslərini versin, getsin. Sonra öz-özünə dedi: “Əcaba! Məndə o qədər qüvvəti-qəlb olmadımı ki, belə fikirləri özümdən kənar edəm?!”

Sona isə “belə bu sözləri” meydana gətirən romanları daha oxumurdu, roman əvəzinə filosofiya kitabları oxuyurdu.

Bu minval Bahadır və Sona öz nəfslərini boğmağa çalışdılar. Hərdən bir yenə belə fikirlərə düşüb gah qızarırdılar, gah bir-birini görəndə yerə baxardılar...

Heç bir şeyi bir-birindən pünhan saxlaya bilmirdilər. Fəqət nə isə bu “məsələni” açma bilmirdilər, bununla belə, təklidə bu “fikirlər” bunları rahat qoymurdu. Bahadırın ixtiyarsız dilinə gələn məzkur şəri, Sonanın ixtiyarsız dediyi “nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər” sözləri bunların pünhan fikirlərini bir-birinə aşkar etdi...

“Daha bizə bir şey də gərəkmi?” sözləri ayrıldıqdan sonra daha artıq bunları narahat edirdi. Bahadır Sonanın əksini həmişə qoynunda gəzdirib onunla təsəlli taparkən, Sona da Bahadırın əksini ufacıq çəkdirib medalyonunda döşündən asırdı. Bir gecə Sona Bahadırın barəsində çox fikirdə ikən yerində uzandığı yerdə medalyonu açıb əksə baxırdı. Başına dürlü-dürlü fikirlər gəlib sonra yuxuya getdi. Medalyon isə açıq qaldı.

Anası Maşo adətə görə Sonanın otağına gecədə neçə dəfə gəlirdi, baxardı. Sonanı üstüaçıq yatmış görsə idi, üstünü örtərdi. Bu gecə də Maşo Sonanın yatacaq otağına gəlib onu döşü açıq yatmış gördü... Döşündə isə medalyonu açıq görüb içindəki əksin kimin olmağını istədi bilsin. Lampanı yavuuq gətirib Bahadırın əksi olmağını gördü... Maşo tez Sonanın otağından çıxıb pərişan halda, iki əlləri üzündə Yusif olan otağa getdi və Yusifin taxtında əyləşib ixtiyarsız ağladı... – “Nə oldu sənə?” – Yusif taxtından sıçrayıb Maşonun əlindən tutdu.

Maşo gözlərini silə-silə gördüyünü nəql etdi. Bir az sükutdan sonra Yusif dedi:

– Cavanlıqdır, zərər yoxdur. Onlar bir-birini çox sevirilər. Mən onların barəsində heç vaxt bədgüman olmaram ki, ikisi də ağıllı, kamallı cavandırlar.

– Mən də bədgüman olmuram, fəqət işin aqibəti məni təşvişə salıbdir, – Maşo deyib fikrə getdi.

– Qorxma! – Yusif deyib uzandı – hər halda sabah açıq-açığına Sona ilə söhbət etmək olar.

Maşo bu sözlərdən sonra bir az rahat oldu, uzandı və bir az fikrindən sonra yuxuya getdi.

Səhər Sona yuxudan ayılıb medalyonu açıq gördü. Tez bağladı. “Anam gördümü, ya yox” fikri bunu narahat edirdi. Bununla belə, özünə söz verdi ki, hərgah bu barədə söz açılsa, Bahadıra olan məhəbbətini açıq-açığına söyləsin. Səhər Sona çay vaxtı adəti üzrə anasını öpdü. Ancaq anası tərəfdən bir növ soyuqluq hiss etdi. Bu soyuqluq Sonanı şübhəyə saldı. Fəqət bir söz söyləməyib çayını içdi və sonra öz otağına getdi. Anası isə onun dalınca gedib bilməyirdi nə tövr söhbət açsın. Sona bunun halətini görüb soruşdu:

– Anacığım, sənin ürəyində bir söz olmasını düşünürəm. Nə istəyirsən soruş, deyərəm.

Maşo Sonanın boynundan qucaqlayıb dedi:

– Sevgili qızım! Sən bilirsən ki, mən və atan səni nəhayət dərəcə sevirik. Sən ali oxumuş bir qız, əlbəttə, çox şeyi bizdən yaxşı bilirsən, biz sənin uğrunda can verməyə hazır olduğumuz halda sənin ürəyində olan dərdi, başındakı fikirləri bilmək istəyirik. İxtiyarın var: deyə də bilərsən, deməyə də.

– Anacığım, açıq söylə. Mən hamı suallarına cavab verərəm. Yoxsa gecə medalyonun içindəki əksi gördün hə?

– Doğrudur, qızım, gördüm və bu əhvalat məni bir az təşvişə salıbdir...

Sona bu sözləri eşitcək ucadan ağladı və anasının boynunu qucaqlayıb dedi:

– Nə edim, sevirəm... Mən Bahadırı sevirəm. Anacığım, bu yolda mənim elmim, qanacağım iş görmür, məhəbbətin müqabilində ağlım çəşir. Ah, sevgili anacığım! Bir yol göstər... Mən bu vaxtadək məhəbbətimi pünhan bəsləyirdim. Fəqət indi söz açıldı: Mən şadam!

Ürəyimdəki sözlərə deməyə yol açıldı... Bahadır isə bu vaxtadək ona nə dərəcədə məhəbbət bağladığımı bilmir. Burada ikən bu hissiyyatımı ondan gizlədirdim. İndi bu ayrılıq məhəbbətimi birə on artırıbdır. Ah, sevgili anacığım, bağışla məni. Nə edim?

Sona bu sözləri deyib anasının qucağına yığıldı və uca səslə ağladı.

– Sevgili qızım! Rahat ol, ağlama. Mən səni anlayıram... Mən özüm məhəbbətin odunda yanıbmışam, fəqət mənim atana olan məhəbbətimin çarəsi tapıldı. Mən atana getdim... Sizin məhəbbətinizin çarəsini görməyirəm. Qızım! Sən ağıllı-kamallı, millətini, dinini sevən bir qız. Bahadır isə millətini nəhayət dərəcədə sevən bir oğlan... Nə tövr etməli? Mən özüm də çaşıram.

– Məni də çaşdıran bu məsələdir – deyib Sona gözlərini sildi.  
– Bəs nə tövr etmək! Ah, sevgili anacığım, bu məsələdə analığı unut, mənimlə yoldaş ol, mənə yol göstər, məni başımdakı qara fikirlərdən xilas et...

Maşo: “Odur atan gəlir”, – deyib dışarı çıxdı və Sona iki əlləri ilə üzünü tutub taxtın üstə yığıldı.

Yusif Maşodan hamı əhvalatı bilib dərin fikirlərə düşərkən öz cavanlığını yadına saldı. Sonanın bu hərəkətinə heç təəccüb etmədi, fəqət bunu da çaşdıran Bahadırın müsəlman və Sonanın xristian olmaq məsələsi idi. Yusif əvvəllər, hətta fikir edərdi: “Nə yaxşı olardı ki, Sonanın gələcək yoldaşı Bahadır kimi ağıllı, təmiz, safürekli bir cavan olaydı”. Həqiqət, ər və övrət Bahadırdə nəinki bir eyib tapmırdılar, hətta onu sevirdilər. Ancaq Bahadırın müsəlman olmağı bunlarla Bahadırın arasında uçurum dərə kimi bir şey meydana gətirirdi. Ata və ana gecə-gündüz fikir edib müəyyən bir nöqtəyə gələ bilmirdilər. Ona görə də Sonaya bir yol göstərə bilmirdilər.

Bununla belə, Bahadırın Peterburqdan bir kağızı Sonaya gəlmişdi. Bahadır kağızda yazmışdı:

“Əzizim Sona xanım! Başımdakı min-min fikirlərin hansından başlamaq? Bu gündən gördüyüm adamlardanmı? Ya gəzdiyim yerlərdənmim? Və ya xeyr, ancaq öz hissiyyatımı söyləyim? Əvət xanım əfəndi! Ancaq öz hissiyyatımı söyləyim... Qərübə bir halətdir! Mən sizinlə bir yerdə, bir otaqda zindəganlıq edərkən başımda olan min-min fikirlərimi, bütün vücudumu iztiraba salan hissələrimi əcəba nə üçün söyləyə bilmirdim. Yox, xanım əfəndi. Səhv etdim, söyləyirdim,

fəqət dilsiz, hər bir hərəkətimlə sizə olan məhəbbətimi bildirirdim. Əlinizi əlimə alıb fikir edirdim. Qolumdakı minlərcə hiss damarları mənim məhəbbətimdən sizə xəbər verirdilər, deyilmi? Mən sizin əlinizi tutanda bu halətdə olurdum. Yəni, sizin qollarınızdakı hiss damarları sizin hissiyyatınızı mənə həzin-həzin söyləyirdi.

Əliniz əlimdə ikən tam fikirlərinizi, hisslərinizi oxuyurdum. Siz də mənim kimi, deyilmi? Biz bir-birimizin əlini gah sıxırdıq, gah tumar edirdik... Hər birinin ayrı bir mənası olmağını sözsüz düşünürdük... Ah, nə gözəl halət. Nə gözəl hissiyyat! Dilə ehtiyacımız yox idi, qələmə də həmçinin. İndi isə dilə və qələmə böyük ehtiyacımız olmağını hiss edirəm. Başımdakı min-min fikirləri nə vasitə ilə sizə bildirmək? Əliniz əlimdə olsa idi, əlinizi bir sıxmaqla hamı fikirlərimi, hissiyyatımı bildirərdim. Gözləriniz gözlərimə baxsa idi, hazır yazdığım sözləri oxuyardınız. İndi isə biri müyəssər deyil. Hazır bu kağızdan, mürəkkəbdən və qələmədən başqa bir əlacım yoxdur. Bunlar da gözlərimin və əllərimin əvəzini verməyəcəyini düşünürəm. O bir ayrı aləm, bu bir qeyri aləm! Nə isə ayrılığa tab gətirə bilmədiyimi hiss edirəm. Bir dəqiqə sizi fəramuş edə bilməyirəm. Hər gün, hər saat sizinlə söhbət edirəm. Bir iş edirəm, dərhal sizi gözümün qabağında görürəm, görüb də guya soruşuram: bu iş sizcə, nə tövr gərəkdir ola? Hər bir felim, qövlüm, hissiyyatım sizə bağlıdır. Mən tam vücudumla sizə təəllüq tapmağımı düşünürəm, bununla belə “nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?..” sözlərinizin mənə dəhşətli bir kölgə olmağını da hiss edirəm... Bu kölgədən mən qorxuram. Harada olsam, nə söyləsəm, bu sözlər fikrimə gəlicə, əhvalımı büsbütün dəyişir, başımdan od parlayır, ürəyim iztirabda döyünərkən istəyirəm tam vücudumla bu kölgəni özümdən rədd edəm. İstəyirəm açıq-açığına bağırım: bədir! Məni rahat qoy!.. Mən bağırmaq istərkən haman dəhşətli kölgə daha artıq qüvvətlə mənə yavuşlaşır: məni hər tərəfdən qara bulud alan kimi bürüyür, nəfəsimi tengləşdirir, ildırım çaxan kimi çaxır... “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözləri bir arşın boyunda qara taxtanın üstə təbaşirlə yazılmış nəzərimə gəlir. Mən hirsli haman yazıları o taxtanın üzündən silirəm, mən sildikcə daha zorba, daha aşkar xətlə yazılmış görünür. Mən taxtanı var qüvvətimlə yox etməyə çalışıram, sındırıram... “Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözləri havada yazılmış görünür... Nə üçün bu sözləri siz meydana gətirdiniz?

Nə üçün bu sözləri əllərimiz bir-birini tutan vaxt dediniz? Qeyri bir vaxtda, qeyri bir halətdə bu sözləri desə idiniz, ola bilsin ki, belə təsiri olmaya idi... Fəqət indi... İndi sözlər deyilibdir. İndi bu sözlər məndən, mən sözlərdən ayrılı bilmirəm. Nə üçün bu sözləri deyəndə əlimi sıxdınız və gözlərinizi yumdunuz? Sizin sözləriniz hərəkətinizə müvafiq olub, mənə, guya dediniz, mən tam vücudumla sizi sevirəm... Mən tam vücudumla sizinki olmaq istəyirəm. Fəqət bizi bir şey uzaqlaşdırır... Bizi bir-birimizdən təfriqə salır... Müsəlman-xristianlıq bizim aramızda uçurum bir dərə ixtira edir...

Sözlərinizə belə mənə verməkdə səhv etməmişəm, zənn edirəm. Səhv edə bilmərəm, çünki həmin dəqiqə mən də bu fikirdə idim. Mən istəyirdim deyəm, siz məndən cürətli olub məni qabaqladınız, qabaqlayıb da məni daha artıq məhəbbətə mübtəla etdiniz... Mənim bütün vücudum, bədənim, aqlım, ruhum hamısı sizə təəllük tapır: həyatım həyatınıza bağlıdır.

Xanım əfəndi! Mən ancaq camalınıza aşiq olsa idim, mənim üçün sübhə yeri qalardı. Yox! Camalınızı sevirəm də, ruhunuzu, aqlınızı daha artıq dərəcədə sevirəm. Mən özümü sizin bir hissəniz bilirəm. Əcəba! Necə ola bilər ki, bizi “uçurum dərələr” ayıra? Əcəba! Bu “uçurum dərələri” biz insanlar düzəldibsə, onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.. Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya büt-pərəst adlansınlar? Nə üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiimi? Yox! Təbii qanun hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə gərəkdir yerləş etsinlər. Bu nöqtə isə hürriyyət, məhəbbət aləmidir.

Mən sizi sevirəm, siz də məni, “Yox, sevmək olmaz!” qanunu varsa, mən tam vücudumla bu qanunu məhv etməyə çalışıram. Müsəlman, xristian, yəhudi və büt-pərəst nə olmağını anlamıram və istəmirəm də anlamaq! Ah, sevgili Sona xanım!

Mən millətini sevirəm; çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsil məqsudi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxarmaq olubdur. Hamı dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləş etmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəlirlər, heç vaxt deməyiblər: “Biz islam, xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik”. Hamısı: “Biz insanları düz yola dəvət edirik” deyiblər...

Məqsəd bir, yol bir, əcəba! Nə üçün insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər? Səbəb? Səbəb, aqlımızın naqisliyi. Biz əsil mətləbi əldən buraxıb cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir Allahı buraxır, min Allaha səcdə edirik. Fəqət əsil mətləbi anlayanlar birləşirlər, qovuşurlar və məhəbbət nə olmağını düşünürlər. İştə biz də bu dərəcədə bulunuruqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyik, deyilmi?..

*Bahadır”.*

Sona bu kağızın Bahadırdan olmağını dərhal bildi. Tez otağına gedib qapını örtüdü və əlləri titrəyə-titrəyə kağızı açdı, oxudu. Hər bir sözə, mətləbə diqqət edib yenə də oxudu. Bir az fikrə gedib üçüncü dəfə kağızı oxudu. Sonra “Ah, rəbbim!” deyib taxtın üstə yıxıldı. Bu vaxt Maşo içəri daxil oldu. Sona kağızı mizin üstünə qoymuşdu. Maşo Sonanın bu halını görüb bir az təşvişə düşdü. Sona tez ayağa durub mizə tərəf getmək istədi ki, kağızı götürsün. Kağız isə Maşonun əlində idi.

– Bu kağız Bahadırdandı? – Maşo sual etdi.

– Bəli Bahadırdandır – deyib Sona başını aşağı saldı və bir az fikirdən sonra dedi:

– Anacığım, sən də və atam da kağızı oxuyunuz... Məni bu vaxtdək rahatsız edən suallara mən bu kağızda cavab tapıram... Bəlkə siz də tapasınız. Mən sizdən heç bir şey gizlətmək istəmirəm; çünki sizi çox sevirəm, sizin ruhunuza əziyyət vermək istəmirəm. Fəqət nə edim, sevirəm... Mən Bahadırı sevirəm... Bu kağız mənim tamam şübhələrimi dağıtdı, gizli nöqtələri aşkar etdi. Açılmayan düyünləri açdı... Bundan əvvəl ikimizin arasında görükən “uçurum dərələr” indi mənim üçün görünməzlər. Mən insan, o insan. Bizi ölümdən savayı hansı bir qüvvə ayıra bilər?

– Qızım! Nə söyləyirsən? Mən düşünürəm.

– Ah, anacığım! Oxuyunuz kağızı, düşünərsiniz. Bəlkə mən səhv edirəm. Atamla bir yerdə oxuyunuz, məsləhət ediniz. Mən sizi çox istəyirəm, siz də məni. Siz hazır aqlınıza tabesiniz, mənə ürəyimə. Aqlım ürəyimlə bir çox zaman müharibədə bulundular: ürəyim aqlıma güc gətirdi. Hazır bu işdə aqlım iş görməyir.

– Yaxşı, qızım! Rahat ol! Atamla bu barədə söhbət edərim – deyib Maşo otaqdan çıxdı.

Sona yenə taxta yığılıb Bahadırın kağızını əzbər oxuyurdu. Yusif evə gəlib Maşonun halını xeyli pərişan gördü. Maşo kağızı Yusifə göstərib dedi:

– Daha yatmaq vaxtı deyil. Gərəkdir bir əncam çəkmək, yoxsa qız özünü həlak edər.

Yusif kağızı diqqətlə oxuyub dedi:

– Mən hərçi fikir edirəm, bir şey çıxmayı. Sonanı çağır buraya özü ilə söhbət edim. Bizim özümüz Bahadırı çox sevirik, nə eybi var. Bahadır ağıllı–kamallı bir oğlandır onun üçün hansı bir məzhəbdə olmağın təfavütü yoxdur. Bu əqiqədə olmaq kağızından məlum edir. Ona görə hərgah xristianlığı qəbul edərsə, biz böyük şadlıqla onu qəbul edərək.

– Ah, sevgili atacığım! Mən təvəqqe edirəm belə məsələni heç ortaya gətirməmək. Mən heç vaxt elə sözləri demərəm və razı olmaram Bahadıra deyilsin. Nə üçün Bahadır xristian olsun və yainki nə səbəbə mən müsəlman olam? Bizi xristianlıqımı və ya müsəlmanlıqımı bir–birimizə yavuş etdi? Yainki özgə bir şey?

– Yox, qızım, elə deyil. Hər halda, biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol və ya bir adət var. Biz haman adətlərə bərəks hərəkət edəriksə, bizə ayrı bir nəzərlə baxarlar. Bizi camaatımız özündən hesab etməz. Sən millətini sevirən, onun uğrunda can qoymağa hazırsan, razı olarsanmı haman millət səni özündən kənar etsin?

– Bəs, Bahadırın millətdən kənar olmağına necə razı olmaq?

– Qızım! Mənim sənə olan məhəbbətim hər şeyi qəbul etməyə vadar edərdi. Mən sizin məhəbbətinizə mane olmazdım, ixtiyarım da yoxdur və genə də olmuram. Fəqət bunu demək istəyirəm: Bahadırın və sənin fəlsəfənizdən millətin xəbəri yoxdur. Təklidə fəlsəfəniz gözəl də olmuş olsa, camaat haman fəlsəfənizə nifrətlə baxacaqdır. Camaatın fəlsəfəsi müəyyən qanunlar və ata–babalarımızın adətləridir, qızım!

– Atacığım, sözləriniz haqdır. Millət, camaat ümumiyyətlə, bizim fəlsəfəyə nifrət nəzəri ilə baxacaqdır. Bunu yaxşı düşünürəm... Bəs nə etməli? Mən çalışıram... Millətimdən uzaq düşmək istəmirəm. Mən ömrümü millət yolunda sərf etməyə hazıram, onu sevirəm. Bahadırı da sevirəm. Bahadır burada ikən belə şeylər fikrimdən keçməyirdi... Bəlkə bu ayrılıq səmərəsidir. Bəlkə bir yerdə olsaq



və yainki birlikdə məsləhət etsək, özgə bir nöqtəyə gələrik, bilmirəm... Başım işləməyir, fikrim dağınıqdır... Əhvalım pərişandır. Bahadırın sözləri və əqidəsi haqdır. Camaata, millətə dair dediyiniz sözləri də diqqətsiz qoymaq olmaz... Özgə bir yol, qeyri bir çarə yoxmu, sevgili atacağım?

Yusif xeyli fikirdən sonra dedi:

– Qızım! Mənim başıma bir fikir gəlir: səninlə bir yerdə Peterburqa gedək, Bahadırla bir yerdə sözləşək, bəlkə birlikdə çarə tapdıq.

Bu sözləri Yusif hələ qurtarmamışdı, Sonanın qara buluda bənzər üzü açıldı. Ucadan güldü və atasının boynunu qucaqlayıb öpdü.

– Ah, sevgili atacağım! Nə yaxşı və gözəl fikirdir! Mən razıyam!

– Bu sözlərdən sonra “sevgili anacağım”, deyib Maşonun qucağına düşdü: – Siz də atamın fikrinə şəriksinizmi?

– Bu fikir mənim başımda var idi. Mən Bahadırın nəcibliyinə, kamalına ümid bağlayıb, yəqin edirdim birlikdə çarə tapılar...

– Yaxşı, hazırlaşaq, iki gündən sonra gedərik. – Yusif deyib yerindən durdu.

Sona şadlığından gah atasını, gah anasını öpürdü. Balaca uşaqlar kimi atılıb-düşürdü. Peterburqa getmək məsələsi Sonanın əhvalını büsbütün dəyişdi. Sevindiyindən bilməyirdi nə etsin. Gah anası ilə zarafat edirdi, gah qulluqçularla, gah şaq-şaq gülürdü, gah güldüyü zaman gözlərindən şadlıq yaş gəlirdi. İşin aqibəti nə olmağını fikir etməzdi... Bir Bahadırı görmək, onunla söhbət etmək, onunla bir yerdə oturub dərin-dərin fikrə getmək, – ancaq belə fikirlər Sonanı məşğul edirdi.

Yusif isə ancaq bu görüşməyin bərsində fikir edirdi. Nə tövr iş görmək? Bahadıra nə demək? Nə məsləhət etmək? Bahadır filan söz deyərsə, nə cavab vermək?

Maşonun müəyyən bir fikri yox idi. Ümidini Allaha bağlayıb ürəkdən hər iki növcəvanın halına yanırıdı...

Getmək vaxtı araya gəldi. Sona və Yusif yola lazım olan şeyləri hazır edib troykaya mindilər. Maşo bunlar ilə öpüşüb ağladı.

– Anacağım, ağlama! – Sona deyib anasının boynundan qucaqladı. Tez əhvalatı yazaram.

Troyka yola düşdü. Fəqət troykanın zıncırovu qəmgin bir səs verirdi...

Bahadır kağızına cavab gözləyirdi. “Sona bunun sözlərinə şərik olacaqmı? Bunun əqidəsinə rəy verəcəkmı? Yoxsa “uçurum dərələr” ortalığa gələcəkdir?” Bu fikirləri başından keçirərkən Bahadır hərdənbir belə bir atəşli kağız göndərməyindən peşman olardı. “Sona millətini nəhayətdə sevən bir cavan, Sona ata və anasına artıq dərəcədə məhəbbət bağlamış bir qız... Bu “uçurum dərələri” keçə biləcəkmı? Keçərsə, atasına, anasına əziyyət olmazmı? Bunlar məni öz övladları kimi sevirdilər, mənə hər dürlü yaxşılıqlar ediblər. Məni təmiz, safürəkli, əmin adam bilib qızlarını mənə tapşırırdılar... Öz hissiyatımı, məhəbbətimi açıq-açığına Sonaya yazmaq Sonanı rahatsız edəcəkdir, qeyri bir fikirlərə salacaqdır...

Mənim bir kimsəm yox. Atam-anam qəbirdə, mənim halıma yanan, mənim dərdimə qalan, yox. Mənə nə olursa olsun heç kimə əziyyət olmayacaqdır... Sona isə atasının, anasının əziz pərvəriş edilmiş qızı. Sona belə bir yaxşı, gözəl külfətin işığı... Sonanın qəmi, ümumi külfət qəmi, Sonanın bədbəxtliyi, ata-anasının bədbəxtliyi... yəqin ki, Sona məhəbbətini pünhan saxlaya bilməyəcəkdir. Bu məhəbbətin aşkar olmağı atasının və anasının rahatsız olmağına şəksiz səbəb olacaqdır.

Ah, nə üçün mən belə bir atəşli kağız yazdım? Nə üçün belə bir ali təbiətli validələrin ruhlarına əziyyət verməli oldum? Nə üçün?”

Bu fikirləri Bahadır başından keçirərkən halı büsbütün təğyir tapırdı. Ürəyi tez-tez döyünürdü, qayıbanə Yusifdən və Maşodan xəcalət çəkirdi.

Bir gün yenə başından belə fikirlər keçirərkən artıq dərəcədə qəmgin oldu. Gözləri mizin üstdəki tapançaya sataşib əlinə götürdü. Bir az əlində tutub: “Ah, bu nə halətdir!” dedi və əlindən tapançanı buraxıb taxtın üstə yıxıldı və üzünü əlləri ilə tutub uca səslə dedi: “Ah, Sona! Ah, mənim məhəbbətim!”

Bu vaxt qapını döydülər, “giriniz” deyib, Bahadır cavab verdi. Qapı açılıb Yusifi və yanında Sonanı gördü, əvvəl özünü itirib bilmirdi nə etsin. Sonra ixtiyarsız Yusifi qucaqladı və sonra Sonanın əllərini tutub kərratla öpdü.

– Bizi gözləməyirdinizmi, deyilmi? – deyib Sona pəncərənin qabağında oturdu.

– Xeyr, xanım əfəndi, heç fikrimə gəlməzdi.

Bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra Bahadır çay tədarük etdi.

– Çay hazır olanadək mən özümə əlcəklər alım, – deyib Sona otaqdan çıxdı.

Yusiflə Bahadır keçmiş günlərdən söhbət etdilər və Maşonun əhvalını xəbər alıb Bahadır dedi:

– Əcəba! Maşo xanımı nə üçün gətirmədiniz?

Yusif başını aşağı salıb bir az fikirdən sonra cavab verdi.

– Bahadır bəy! Bizim gəlməyimizə səbəb mühüm bir məsələ olubdur...

Bahadır təəccüblə Yusifə baxıb soruşdu:

– Əcəba! Nə üz veribdir?

– Sizin Sonaya və Sonanın sizə olan məhəbbəti məni və Maşonu böyük təşvişə salıbdir. Siz özünüz bilirsiniz: dünyanın işığına Sonanın gözləri ilə baxırıq. Biz Sonanın uğrunda can verməyə hazırıq. İndi bu təmiz, safürəkli qız sizə aşiq olub, gecə-gündüz aramı yoxdur. İndi ikimiz də gəlmişik üçlükdə bu işə sərəncam verək. Sonanın öz millətinə olan məhəbbəti sizə məlum. Bizim və yainki sizin millətin belə işlərdə qeyri bir nəzərdə olmağı da sizdən gizli deyil... Özünüz, əlbəttə, düşünürsünüz...

Sizin kağızınızı mən oxudum. Fikirləriniz düz, əqidəniz təmiz, müqəddəs bir əqidə, fəqət camaat... Millət...

– Bəli, bəli... – Bahadır deyib fikrə getdi. – Düz buyurursunuz... Mən... Səhv etmişəm... Mənim məhəbbətim sizə əziyyət veribdir... Bağışlayınız... Bağışlayınız... Əfv ediniz məni... Mən... Mən...

Bahadır özünü saxlaya bilməyib uşaq kimi ağladı. Yusif də buna baxıb ağladı... Bu vaxt qapı açılıb, Sona tələsmiş içəri daxil oldu. Bunları bu halda görüb heyran qaldı və sonra bir söz söyləməyib oturdu və üzünü əlləri ilə tutub bir nöqtəyə baxdı. Yusif və Bahadır gözlərini silib bir xeyli vaxt səssiz oturdular, bir azdan sonra Bahadır: “Çay içiniz” deyib Sonaya yavuq oturdu.

– Mən sizdən təvəqqe edirəm nahara bizə buyurasınız. Bir yerdə söyləşib məsləhət edərik... Ümidvaram hamı düyünlər açılınsın...

Yusif və Sona söz verdilər ki, nahara Bahadırın mənzilinə gəlsinlər. Bir neçə dost adamları görmək qəsdilə Yusif və Sona Bahadrla salamatlaşib getdilər.

Bahadır Sonanın dalınca diqqətlə baxdı. Sonra xeyli vaxt otaqda gəzinib birdən oturdu və bu kağızı yazdı:

“Təvəqqe edirəm mənim ölməyimə heç kimi müqəssir etməyəsini. Mən özüm öz əlimlə özümü öldürdüm. Ah, insanları bir-birindən ayıran “uçurum dərələr!”. Mən sizi məhv etmək istərkən, siz məni məhv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız...

*Bahadır”.*

\* \* \*

Bu sözləri yazandan sonra tapançanı gicgahına sıxdı...

Bir dəqiqə bundan müqəddəm döyünən ürək, bir dəqiqə bundan müqəddəm hamı insanları birləşdirmək istəyən beyin həmişəlik rahat oldu...

Yusif və Sona nahar vaxtı Bahadırın mənzilinə gəldilər. Bu dəhşətli xəbəri eşidib Sona qəşş etdi və sonra özünə gəlib yaman bir halətdə bulundu... Yusif Maşoya teleqram göndərdi ki, tez gəlsin.

Maşo gəlib qızını dəlilə azarxanasında gördü.

# SULTANMƏCİD QƏNİZADƏ

(1866-1937)

*Maarifpərvər yazıçı Sultanməcid Qənizadənin həcmcə ən böyük əsəri “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”dir. Dilogiya kimi yazılmış bu əsərin birinci hissəsi ilk dəfə 1898, ikinci hissəsi 1900-cü ildə Bakıda çap olunmuşdur. XX yüzildə əsər müxtəlif illərdə yenidən üç dəfə (1965, 1986, 1990) çapdan çıxmış və oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Bu kitabdakı mətn yazıçının 1986-cı ildə Bakıda çıxmış “Gəlinlər həmaili” kitabından götürülmüşdür.*

## MƏKTUBATİ-ŞEYDA BƏY ŞİRVANİ

CÜZVİ-ƏVVƏL

### MÜƏLLİMLƏR İFTİXARI

Mayıs ayının əvvəlləri idi. Vaxt hərçənd bahar fəslı idisə də, lakin Badkubənin istisi otuz üçümcü dərəcəyə çatmışdı. Məktəb qanunilə yay fəsillərində dərş movquf olunmaq adətincə müəllimlər və mütəəllimlər tətıl vaxtının yavuqlaşmasına şad olub, baharın axır günlərin səbirsizlik ilə keçirirlər idi. Ələzzahir hamı oxuyanlar və oxudanlar il zəhmətindən dincəlmək üçün yaylaqlara və ya öz vətənlərinə köç tedarükün hazırladıqlarından daha dərşə candan məhəlgüzar deyil idilər. Amma cavan müəllim Şeyda bəy Məsihzadə bəzi səbəblərə görə vətənə getmək tedarükün mühəyya eləmədikdə yayın şiddətli sıcağın Badkubədə keçirməyi göz altına alıb, seyr və səfa varlığın bilmərrə xəyala gətirməzdi və bu naümidlikdə axırını gün-lərəcə mötad qayda üzrə dərşə məşğul idi.

Saat ikini vurdu. Şeyda bəy saat səkkizdən imdiyəcə müttəsilən dərşə məşğul olduqda həm dərşin zəhmətindən və həm məktəb havasının kəsafətindən nəhayətdə yorulmuşdu. Zərürən istirahətə möhtac ikən vaxt tamamında şagirdləri dərşdən azad edib öz otağına qayıtdı.

Xəstə və yorğun olduğu halətdə ağır-ağır qədəm götürərək otağa girərkən, süst və bitaqət şivə ilə özünü divanın üstə yıxdı və mütəkkəni başının altına çəkib arxası üstə uzandı. Otağın xunuk və xamuş havası içrə Şeyda bəyin var əzası dərsin zəhmətindən guya zəbanihal ilə təərrüzə gəlib gizillərdi və hətta qulaqları məktəb qilü-qalınə adət etdiklərindən guya “tərki-adət bemovcibi-mərəz-əst” məsələnin təsdiqi üçün yarım dəqiqə miqdarı öz-özlərindən cingillədilər.

Bir neçə nəfəs sovuşdu. Cavan müəllim məktəb qeydlərindən azadə ikən arxayınlıqda fikrin öz məxsus işlərinə verərək, otağın səqfində gözlərin məhz bir nöqtəyə zilləyib aram baxar idi və növbənöv xəyalat bir-birinin əqəbincə ariz olduqda hər bir xəyalatın məxsusiyyət asarından ürəyi gah sıxılıb, gah açılır idi. Nə etmək olur? Xəyalatın ariz olması və olanda rəf edilməsi insanın ixtiyarında olmamağa görə ürəyimizdə bürüz edən nişat və ya qüssənin rəf olunması həm özümüzə deyil.

Bir rüb saat çağlı Şeyda bəy haman qərar ilə arxası üstə bihərəkət qaldıqda nagh eşikdə adam hənirtisi peyda oldu və bu hənirtidən hərçənd Şeyda bəy bir qədər cümbüşə gəldisə də, lakin çəkmənin cırılısından məktəb mülazimi olduğun anlar ikən daha qalxınmağı lazım bilməyib, ancaq gözlərin qapı tərəfə çöndərdi. Qapı açıldı. Məktəb mülazimi Bəşir əlində bir paket nökeranə ədəb ilə Şeyda bəy tərəfə yan aldıqda, o isə bivüqarlıq ilə qalxınaraq: “A gədə, Bəşir, haradandır?” – deyib sual etdi. Amma Bəşir öz ağasının belə bimövqə sualına dil ilə cavab verməyib, guya onun bitəmkən olmasının ziddinə öz adəti vüqarı ilə irəli yeriyərək, dinməz-söyləməz paketi mizin üstünə qoyub, yenə haman nökeranə ədəb ilə otaqdan çıxdı. Şeyda bəy paketi mizin üstündən alıb ünvanında rusca və farsca yazılmış öz adın və familiyasın oxudu və dərhal paketi cırıb içindəki məktubu oxumağa şüru etdi. Kağızın məzmunundan oxuyanları mütələ etmək üçün eynən dərc edirəm:

*“Fərzəndi-ərcüməndi və qürrətül-üyunim Şeyda, zidə ömrə*

Hərgah əhvalatımızı xəbər alsan, lillahül-həmd, səlamət olub ömrünə duagu varıq. Xudayi-taala bir vəsileyi-xeyir edə ki, didarını görüm, amin! Bədə məlum ola ki, Allah qoysa, Qurban bayramından sonra Ağabəhram ilə Diləfruz xanımın toyun edəcəyik. Əlhəmdülillah, hər bir mayehtacımız hazırdır, ancaq sənin gəlməyüvün intiza-

rında varıq. Ona binaən xahiş edirəm ki, uşkola (məktəb) qurtaran kimi daha dayanmayıb Şamaxıya gələsən, yoxsa toyumuz təxirə düşər, çünki qabaq məhərrəm ayına gedir, sonra səfər ayıdır ki, onda toy eləmək mənim sınağım deyil. Ondan sonra da mövlud ayıdır, toy eləməyi yaxşı deməzlər. Əlbəttə, əlif-əlbəttə, tezliklə gələsən, hərəgah mümkün olsa özünü bayramadək yetirəsən. Bacıların, xalaların və hamı qohum-əqrəbanın sənə çox-çox salam-duası var və mən özüm həmişə sənə duaçı varam. Vəssalam!

*Madəri-mehribanın Fatma xanım  
Şəhri-Şamaxı, fi 5-də zilhəccətül-həram 1314”.*

Şeyda bəy kağızı oxuyubən bir sovuq ah çəkdi və kağızı mizin üstündə tullarkən bitağət xəstələr kimi arxasın divanın kömrəsinə söykəyib miskinlər heyətində sərnigun dayandı. Həmin dəqiqədə onun rəngi-ruyindən və tərkibi-qiyafəsindən kəmtalelik əlamətləri aşikarə görünür idi. Bu minval bir neçə dəqiqə mütəfəkkir dayanan-dan sonra kağızı dübarə mizin üstündən alıb yenə bir dəfə təkrar oxudu və oxucaq, yerindən qalxıbən qolların sinəsinə bərk qıfıllayıb otaqda gərmiş etməyə başladı.

Şeydanın bu halətini kənardan müşahidə edən olsaydı, böyük bir qüssə arız olmasına həml edərdi və bu qüssənin səbəbi ələzzahir Fatma xanımın məktubu, yəni Ağabəhram ilə Diləfruzun toy xəbəri olduğu anlanırdı. Hala bu mətləbin ləmin bəyan edəyim.

Ağabəhram Şeyda bəyin bacısı oğlu və Diləfruz qardaşı qızıdır. Ağabəhram 20 yaşında xoşsima, əhli-təməddün bir oğlandır. Tacir oğlu olduqda Şamaxının məktəbi-ədəbiyyəsində kurs qurtarmağa kifayət edib, imdi öz atasının dəstəüləmələ ilə hər il Məkarə sərgisinə və Tiflis bazarlarına ticarət üçün səfər ediyor. Bu alitəb, xoşəxlaq cavan ümumən tacirlər arasında mütədavil olan rəsmlər ilə rəftar etməyi cəhətə hamı əbnayi-cins və həməsnaflar nəzərində əziz bir vücuddur. Məktəbi-ədəbiyyədə, filcümlə ülumi-mədəniyyətdən xəbərdar olduqda indiyəcən kəsb etdiyi bilikləri mütalie yolu ilə təkmilə çatdırıb, əql və ruhın günbəgün mərifət zivəri ilə sərvətləndirir. Öz ana dilindən savay rus və fars dillərin təkmilən yad etdikdə, qəzetlər və ruznamələr oxumağa artıcaq hərisdir. Ticarətdən asudə vaxtları təzə kitablar mütaliesinə sərf edibən, oxuduğu mətləbləri özgələrə həm qandırır.

Mütaliə və mübahisə vasitəsilə əfkar hasil etmiş bu cavan ticarət yolu ilə səfər etdiyi şəhərlərdə əcnəbi əhalinin əfkar və adətlərinə təcrübə nəzəri ilə diqqət edərək, hər görüb eşitdiyindən ibrət və mərifət istifadə ediyor. Ağabəhram az müddətdə dünya məktəbxanasında çox şeylər kəsb etmişkən, imdi öz əql və kiyasəti ilə yaxşı-yamana doğruluqla tərcih verməyə qadirdir.

Ağabəhramın adaxlısı Diləfruz xanım ən tufuliyyətdən göz açıb öz ata-anasın işə məşğul gördükdə zati-insanidə sirişt olan mütəqəllidlik təqazası ilə həmişə zəhmətə mail, çalışqan bir qızıdır.

İnsanın ömrü, sinni cəhətinə yeddi dərəcəyə təqsim olunduqda, hər dərəcənin öz təqazasına münhəsir bir dövrəni və o dövrəyə nəzər bir şüglü vardır. Diləfruz xanım hala körpəlikdə müqəvvə çimləmə gəlinlər ilə oynadığı vaxtlar gəlin otağın silib-süpürməsi və səliqə ilə evcik saxlaması şayani-diqqət idi. Diləfruzun anası cavanəzən Nigar xanım öz balalarının tərbiyəsinə analıq ürəyi ilə səy edərəkən, Şeyda bəydən eşitdiyi təlimə dair söhbətləri özü üçün dəstürül-əməl edib onlara müvafiq əməl edərdi.

Hədis vardır: “Əl-vələd sirrü əbihi, vəl-bint sirrü ümmihi”, yəni oğul öz atasının və qız anasının şəbihidir. Sibyan göz açıb ibtida öz ata-anasından ibrət götürərəkən əksər övqat onlar əxlaqda olurlar. Nazənin Nigar bu mətləbi fəhm edərəkən öz balalarına ibrət göstərmək niyyəti ilə evdə-eşikdə hamı böyük-kiçik ilə nəcibənə rəftar ediyor. Nigar xanımın xoşəxlaqlığı və səliqə ilə ev saxlamağı balaca Diləfruzun ürəyi aynasında əks saldıqda, hamısının təşbihi Diləfruzun uşaqlıq işlərində biruz edir idi: oyun-oyuncaq vaxtı əlinə düşən parlaq və işləqc saxsı və qumaş parça-paraların silib süpürüb gəlin otağında səliqə ilə dərc etdiyi əsnada cansız gəlinlər ilə şirin-şirin nəsihətamiz söhbətlər edər idi. Ev banusu Nigar xanım nöker, qulluqçu üstündə mürəbbi olan kibi, balaca Diləfruz eynən öz evciyindəki müqəvvə gəlinlərin anası kibi idi. Zati-insanidə gizlin sirlərdən birisi də budur ki, zahiri aləmdə gördüyümüz yaxşı və yaman işlər hamısı ruh aynasına əks saldıqda ziyalı işlər asarından ruh lövhəsi seyqəl tapıb işıqlanırsa, yaman ibrətlərdən ləkələnib təbah oluyor. Zətən elmi-təbiidə işıq cismi-lətif, lakin ləkə cismi-kəşif isbat olunan kibi, elmi-məcəzidə həm əfal, həm də ruhun lətafəti, lakin əfali-zəməmə kəsafəti hesab olunur və bu səbəbədir ki, çirkin işlərin təsiri ruh lövhəsində dərin-raq nəqş bağlayıb, tərək olunması həm çətinraq olur.



Körpə Diləfruz öz anasının əməli-həmidəsinə təqlid edərəkən səhv və xətalılarına həm müdriklik edirdi. Bir gün Nigar xanım ev qulluqçusu Güləndama qəhr edib bir-iki nalayiq söz ilə söymüşdü. Türklər məsəl deyirlər: “Anası çıxan ağacı qızı budaq-budaq gəzər”. Bir-iki saat çəkmədi ki, balaca Diləfruz öz oyuncaq müqəvvalarından birisini bir qədər əyri dayanmış görcək anasından eşitdiyi ləfz ilə onu söyüb bir-iki sillə də vurdu.

Nigar xanım bu əhvalatı müşahidə etcək, nəhayət, nədamətlə öz felindən xəcalət çəkib peşman oldu. Diləfruzun bu hərəkəti Nigar xanıma tənbih olduqda o nazənin o saatda tövbə edib nalayiq ləfz-lərdən etiraz etməyi özünə söz verdi.

Diləfruz altı yaşına çatanda Quran və əqaid təlimi lazım gəlirdi. Şeyda bəyin təsəvvürünə müvafiq qız uşağın şəhərin binizam məktəblərinə verməklik məsləhət görülmədikdə Nigar xanım özü də qartca qayınanası Diləfruzun təliminə gərdəngir oldular.<sup>1</sup>

Zəhinli Diləfruz öz nənələri nəzarətində sühulətlə təlim qəbul edərək iki-üç ilin ərzində övrətlərə lazım olan qədər şüru-ti-din və adabi-namaz və hakəza qıraəti-Quran yad edib, filcümlə yazmaq həm öyrəndi. Bunlardan əlavə, ev xanımlarına və analara dahaca vacibraq fənlər, yəni xörəkpezlilik, xəyyatlıq, nəqşkarlıq və külfətə dair qeyri-qeyri işlər təkmlən öyrənib ciddi-cəhd ilə işləyir.

İş ruhun seyqəli və cismin cövhəridir. Nəcabətdən ibarət ruhun nəzakətidir ki, məhz iş və zəhmət ilə hasil olur. Diləfruz qüfuliyyə-tindən zəhmətə mötad ikən daha bəzi avara bütün qızlar kimi dərvazə ağzından küçəyə baxmağı və ya pəncərə çatlağından qonşu pusmağı özü üçün eyib və rüsvayçılıq bilib, bunca ədna hərəkətlərdən həzər ilə etiraz ediyor.

Məşhur adamlardan birisi deyibdir ki, bikaçılıq hər bir fitnə-fəsadin anasıdır. Bu sözün tənbihi ələxüsus qızlar üçündür. İş işləyən

<sup>1</sup> Məxsusən məktəb nizami barəsində Şeyda bəyin əlahiddə bir cüzv məktubatı vardır, hal-hazırda mövcud olan məktəblərimizin uyub və qüsurları xüsusunda qeyrilər çox yazmışlarsa, amma Şeyda bəy bu barədə əsla bir kəlmə söyləməyir. Şeyda bəyin təsəvvürünə görə, köhnə qərinələrdən qalma eybləri yox edib xalqın üzünə çırpmaqdan isə əsrimizdəki qaidəyi-məmdühəni qalxan edib xəlqin üzünə çırpmaqdan isə əsrimizdəki qaidəyi-məmdühəni qalxan edib xəlqi cəhalətdən mühafizət etmək əfzəlrəqdır. Şeyda bəyin ləfzən dediyi sözdür: “Qaranlıqda gəzmək ilə heç nə görüb göstərmək olmaz... İşiq gətirməlidir! İşiq gələndə zülmət öz-özündən məhv olar və onunla belə hər şey öz rəngində görünər”.

qız bəzi şeytaniyyət fikirlərdən məhfuz olarkən məməfi külfət qayğısı çəkməyə adət edib istiqaməti-məzəc hasil edir.

Nəzakətli Diləfruz həmin məhbubə və məhcubə qızlardandır ki, özünün hər bir hərəkət və səkənatinə diqqət nəzərilə baxıb zahiri və batini gözəllik təhsilinə səy ediyor. Hər gün sübh namazından sonra ayna qabağında zülflərin kərrat darayıb hər bir libas və zinətinə diqqət veriyor.

Dünyada hər bir şeyin kamalı məhz məşqə münhəsir olmaqlıq məlumi-ümumidir. Diləfruz xanım öz cisim və canına tərbiyə vermək ilə xoş şivələr kəsb edib, öz cəmal və qiyafətinin tərəqqisinə gün-bəgün rəvnəq verir.

Elm ilə sübut olunubdur ki, zahirdəki cisim aləmi ilə batini ruh aləminin bir-birinə təsirləri çoxdur. Bədənin və libasın təmiz və nəzifliyi ruhun və qanın səf və səfəli olmasına mütəəssirdir və bərəks, zahirin xüsunət və kəsələri qanın kəsafətinə və ruhun qəsavətinə səbəb olur. Diləfruz xanımın libası həmişə pakizə və habelə zülf, birçəyi daranmış olduqda ruhu həm səfa və sədaqət ilə gözəldir. On beş yaşında bu cəvanənin gözəlliyi məhz batini ruh gözəlliyidir ki, qiyafə və əfəlinə müşahidə olunur. Diləfruzun qanında insana məxsus bir istilik hiss olunur ki, onun asarından nəfsi-əmmarə gözü yumulduqda baxanlara gözüne firiştə surətində görünür.

Tərbiyə elmində qəvaiddü təcərüb ilə məlumat təhsil etmiş Şeyda bəy öz qardaşı qızı Diləfruzu qeyri qızlara münasib əxlaq dərəcələrində fəvq gördükdə daima onun xoşbəxt olmasını arzu edirdi. Fəqir müəllim öz həqirənə məvacibindən hər il bir hissə qənaət edib, Diləfruz üçün hədiyyə almağa sərf edirdisə də, lakin yenə özünü ona borclu bilib əhd etmişdi ki, Diləfruzun toyu olanda adətə müvafiq ona bir qızıl həmail hədiyyə etsin. İndi Fatma xanımın fəvqə oxunduğu kağıza həmin əhdi Şeyda bəyin yadına salıb, vəfa etməyini aşikarə tələb edirdi. Az icrətə qulluq edən müəllim illər uzununu iflas yükünün altında cana gəldikdə indi üç-dörd yüz manatlıq hədiyyəni ələ gətirməyə əsla qadir deyil idi və bu səbəbə Diləfruzun nəzərində şərmsar olacağını fikrə gətirərək ah-vay çəkirdi. Ənduhnək halət ilə bir neçə dəqiqə keçirəndən sonra yenə ayağa qalxıb ahəstə-ahəstə qədəm götürərək, otağın başından-başına laənsüür gərdiş etməyə şüru etdi. Bu minval bir neçə dəqiqədən sonra öz adətinin təqzasınca sağ ayağın bir az boşaldıb, sol ayağının üstündə sakit dayandı. Otağın sadərəng, təmizənə müxəlləfatı rիştəbəriştə Şeyda bəyin öz əli ilə

mühafizət olunduqlarında, indi dərin xamuşluq içrə guya qulluq etmək intizarın çəkirlər idi. Küçəyə baxan pəncərələr içrə sürəhi güldanlarda Şeydanın öz əli ilə əkilmiş çiçəklər hər birisi bir rəng və bir tərkib ilə bahar havasının asarından nübüvvə gəlib şükufət etməkdə idilər. Şeyda bəy şairanə bir vücud olduqda musiqi və gül-giyahı çox dost dutar idi. Qərib ölkədə qövm və əqrəbə ülfətindən məhrum ikən isti-rahət olunması dəqiqələrdə öz əli ilə güldanlara su və bülbüllərə yem verməyi özü üçün həvəs edib əmələ gətirməsindən həzz aparar idi.

Güldanların bəzilərində qönçələr baş əyib dayandıqları halda guya zəbani-hal ilə öz mürəbbiləri Şeyda bəyə mütəbiət edərək, onun diqqətin özləri tərəfə cəlb etmək istəyirlər idi və elə də oldu. Şeyda bəy hərçənd mütəfəkkir var idisə də, lakin zatən əhli-zövq olduğuna görə həmin xəyalat qaranlığının arasında qönçələrə mülətifit olub tamaşaya başladı və bu tamaşa içrə batini nəzər ilə bir neçə mətləblərə həm tamaşa edib hisslər ifadə etdi.

Bəli, insan üçün dəqiqələr vardır ki, hissi-müştərəkəsinin lətafəti o payəyə çatır ki, qeyri natiq ziruh şeylər və hətta cəmadat onun nəzərində zəbanihal ilə göftarə gəlib nitqə sığılmayan bəzi mətləbləri bəyan edirlər. Habelə indi güldanlardakı güllər və qəfəsdəki kana-reyka adlanan sarıca quş öz şivə və nəğmələri ilə Şeyda bəyin nəzərindən mətləb açib məxluqluq həqqi ilə xaliqə zikr edirlər idi. Cavan müəllim kəşf aləmində seyr etdiyi əsnadə ilham ilə nitqə gəlib züm-zümə ilə bu fərdi oxudu:

Bərgi dirəxtani-səbz dər nəzəri-huşyar,  
Hər vərəqi dəftərist mərifəti-kirdgar.

Ah, ah! Mərifəti-kirdgar üçün nə çox isbatlar vardır!

Bəlkə, isbatların ən mühümraqı mərifət özüdür ki, cənabibari insana əta buyurubdur. Şükür xudaya ki, mən aciz bəndəsinə rəhm edib, mərifət xəzinəsinin astanasına yol vermiş və müəllimlik sənəti ilə məni mümtaz edib, müəllimlər zümresində mərifət gəncinəsinin kiliddarlarından birisi imiş. Yenə şükür olsun xudaya ki, mənim sөy və iradətim ilə qeyri bəndələr həm mərifət nemətinə nail olurlar.

Cavan müəllim özünün bunca bəkr sözlərinə fikir hicləsində zinət verdiyi əsnadə, naghə həmail məsələsi bir əcuzə surətində qəflətən qüssə pərdəsinə onun üzünə salıb, bir türfətül-eyndə xatirini təbah etdi. İki dəqiqənin fasiləsində gah fəqirlikdən şikayət və gah elm ilə fəxarət edən cavan, zülmət ilə nur arasında çaşqın qalarkən, axır guya

rahi-səvab axtarmaq üçün yenə gərdisə şüru edib fikrə qərq oldu. Amma indiki fikir naümidlik fikri deyil idi, bəlkə təskinlik məşələsindən doğmuş bəşarət şöləsinin işığında aləmi-batiniyə maraqlı bir tamaşa idi ki, onda bəzi məstur mətləblər cümləsində cavan müəllim öz sənətinə mərifət nəzəri ilə təftiş edərkən, tədris və təlim fəzilətlərini bir-bir müşahidə edib öz-özünə cəhrən dedi: “Bəli, dünyadə dövlət təkcə mal və qızıl varlığı ilə deyil, bəlkə hər bir övsafi-Həsənə dövlət hesab olunur: səxavət, şücaət, dəyanət və hakəza qeyri sifəti-məmduhə və əxlaqi-Həsən hamısı Allah-taalanın nemət və ətələri olduqda insan üçün zətən böyük dövlət və bəlkə dövləti-əslidirlər... Aləmi-cismanidə kəsb olunan filizat hərçənd dövlət hesab olunurlarsa, lakin arizi olduqlarına görə dövləti-ariyə adlanırlar, çünki şəxs dünya mülkünə sahib olmaqlığı müvəqqəten fani şərtlərə bağlı olduğuna görə, ağılıq ixtiyarı müdavimətlə baqi ola bilməz, amma ruh dövləti, yəni din qüvvələri zati-insanidə təbii olduqlarına görə, dövləti-əbədi və ya dövləti-əslidirlər, çünki ruh kəsb edən qüvvələrə şəxsin özündən savay əlahiddə bir məxluq malik ola bilməz və olmağa təsəllütü yoxdur. Ruha məxsus dövlət xudadadadi gözəllik misalındadır ki, şürutə ehtiyacı yoxdur. Amma qondarma hüquq ilə kəsb olunan əmlak qoyma xal kimidirlər ki, arizi-həvadis ilə zail olur. Bundan savay gözəl vücudlar xalsız həm gözəldirlər, amma çirkin cəsədlər məşşatə varlığında həm çirkindirlər. Mərifət varlısı mal yoxluğunda həm qənidir, amma mal qənisi mərifət yoxluğunda yoxsuldur. Şükür xudaya ki, mən Şeydanı mərifət dövlətindən məhrum etməyibdir. Hala əcnas və müxəlləfat qismi dövlətim yox isə də, lakin mərifət cəhətinə filcümlə varımdır.”

Şeyda bəy bunca təskinavər xəyalat yağmurundan bəhrəvər olduğu halda, naghə həmail məsələsi qəflətən ildırım kibi yenə yadında parladi və filfövr təfəkkür buludu qaşının üstə çökdükdə pozğun payız havası kimi qiyafəsi məxşuş oldu. Bir an sükutdan sonra kərrat gərdisə şüru etdikdə öz-özü ilə qəlbində sual-cavaba gəlib guya özgə bir kəsə xitab edən kibi cəhrən sordu. “Xub, bunlar hamısı çox əcəb, çox gözəl. Bəs, Diləfruzun həmaili necə olsun?..”

Yazıq cavan özünün bu sualına əlahiddə bir cavab tapamadıqda istehza ilə başın silkələyərək: “Səd heyif ki, mərifət kimyası ilə qızıl həmail kəsb etmək olmur” – deyibən biixtiyar yenə özün təxt üstünə yıxdı. Bu halda peydərpəy sadir olan müxtəlif fikirlər ağırlığından daha bir məqul fikrə qabil olmadıqda bir neçə dəqiqə böht ilə sakit

dayandı. Bəli, sahibxanə qeybət edəndə qapılar bağlamaq adətdir, ayıqlıq müvəkkili yorğun başdan qiybət etdiyi halda Şeyda bəyin gözləri yavaş-yavaş xumarlaşıb axır kirpik hicabı ilə qapandılar. Bu halət içrə, demək olur ki, Şeyda bəy nə yatmış idi və nə oyaq idi. Fələyin kəcmədarlığı onun cavan ürəyində tərs-avand ləpirlər qoyduqda, nimxablıq huşu ilə o ləpirləri tutub gah azğın, gah doğru yol ilə aləmi-vaqiədə seyr edir idi və bu seyr yolunda növbənöv xarü xəslərə düşər olduqda axır icz ilə niyaza gəlib, guya yerdən iraq bir məqamda şikayət dili ilə ilticayə başladı: “Xudavənda, bu nə sirdir, bu nə ecazdır? Biz hamımız sənin bəndələrinik, hamımızı bir cövhərdən xəlq edibsən... Bəzilərə baxırsan fəqirlik oduna yanib mənim kimi ürəyi yüz yerdən dağlı, möhtaclıqla ömür keçirirlər... Hala neçə illərdir ki, mən biçarə sənin müəllimlik təklifinə gərdəngir olub camaata qulluq edirəm. Axır özüm üçün kəsb etdiyim dövlət budur ki, indi ömrümdə arzu etdiyim toy məqamında ciyərguşəm Diləfruzaya layiq bir həmail bahasından məəttəl varam... Öz dərdim az deyil, harada bir fələkzadə var isə üstümə yüyürüb məndən imdad tələb ediyor! Çarə nə! Özüm eyn fəqir içrə olduğumda həqirənə nəfəqəmdən hissəciklər ayırıb düşkünlərə qismət edirəm, çünki saili məhrum qaytarmaq özgələr üçün məzmun ikən müəllimlər üçün küfrdür. Bular bəhər tərəf, fəqir mütəəllimlər, miskin tələbələr məni müqtədir bir zat hesab edərəkən: “Müəllimsən, əl tut” – deyib üstümə namələr yazırlar... Ax, xudavənda, mənim boynuma bu qədər din borcları qoyduğun da neçin məni belə fəqir və belə bitəvanə yaradıbsan? Neçin ağa kimi məni də dövlətmənd etməyibsən? Bəzilərə baxırsan, zəhmətsiz mal, xunabəsiz dövlət sel kimi axıb başlarından aşır. Qatar-qatar uşxunlar, qəvi-heykəl vaporlar dəryanın üzün tutmuşlar. Yerin təhtindən neft adlı “qara qızıl” məhabətli gurultu ilə fəvvarə vurub, sel kimi axır... Babadanqalma rasta-rasta evlər, bağlar, dükanlar saatda yüz-yüz mədaxil verirlər. Axır, baxalım bu sərvət ağalarının şüglü nədir?! Bu miknət sahiblərinin təklifi hansıdır? Heç nə! Əksər övqat əzəmətli imarətlərdə nəzif məhluqat içrə yorğunsuz istirahət və intəhasız işrət!.. Qul, qarabaş, at, araba və qeyri-qeyri həşəmət dəstgahları buərbabların həvəs xoşluğu üçün bilkülliyə mühəyyətdirlər. Gecələr teatrlarda, klublarda kef, işrət ilə sübh açib, gündüzləri zöhrədək xabi-istirahətdə keçirirlər”.

Bunca vadiyi-xəyalatda Şeyda bəy sərgərdan dolanarkən axırıncı mətələb çatıb dayandı, guya yol üstündə qəflətən qələ divarına düşər

olan kibi yenə geri qayıtmağı lazım bilib, həmin nöqtədən özgə dövr ilə fikir dairəsinə qədəm qoydu. Bir dövr fikirdən sonra xəyalat dairəsinə daha bağlı gördükdə fikir pərgarın geri çöndərüb əvvəlki yol ilə yenə öz halı tərəfə qayıtdı. Məktəb qaidəsi ilə hər gün səhər saat səkkizdə zəng döydürüb dərs başlamaq Şeyda bəyə adət olduqda, indi öz içərisindən bir sədəyi-batini məktəb zəngi kibi qulaqlarında cingilləyib çağırmağa başladı: “Ey Şeyda, ey Şeyda nə yatıbsan, ayıl! Saat səkkizdir, iki yüz şagird dərs otaqlarında müntəzir dayanıb səni gözləyirlər!.. Zöhrədək istirahətdə uyumaq sənənin şənini layiq deyil, qafil olma, dur ayağa, dur!!!”

Şeyda bəy sillə döymüş adam kibi sərəsimə diksinib ayıldı. Aləmi-xəyalatda seyr etdiyi vüquati dübarə və həm də təkrar edərək, özgələrin sərvəti xüsusda təsəvvürə gətirdiyi biməni fikirləri həsəd rəngi ilə boyanmış görüb, qəlbində sadir olan süflə məhsusatdan nəhayətdə xəcil oldu. Bu vaxtacə cavan müəllim öz təbiətində əsla tənqəçməlik görməmiş ikən, indi bu məzmun hiss ariz olmasını özü üçün küfr və məsiyyəət hesab edib, kəffarəsi üçün sidqi-könüldən töhvid və istiğfar zikrinə şüru etdi.

...İman lövhəsində təcrübə qələmi ilə səbt olunubdur ki, hər bir ürək nəgüvarlığının müalicəsi məhz dua və istiğfar davasına münhəsirdir. Filhəqiqə, dillərdə zikr olunan Allah kəlməsi bir türfətül-eyndə ürək məxrubəsin təmir edərəkən pozğun dünya işlərimizi də abad ediyor.

Bəla daşı ilə vurulub, qəm zərbi ilə sərniqun olan bir şəxs ürək ağrısından zinharə gəldiyi halda, əgər sidq ilə Allah çağırarsa, bişəkk ki, o padşahlar padşahi xudavəndkar dərgahında bəndələr cümləsinə qəbul olub, nicat ümidi ilə kəmərbəst və kərəm xəzinəsindən hissə-bərdar oluyor.

Şeyda bəy ən tufüliyyətdən fars kitablarına aşina olduğu surətdə asudə vaxtlar tövhidə dair fars qəsidələri əzbərdən oxumaq adəti idi. İndi ürəyi iman nuru ilə işıqlanarkən Sədi və Cami qəsidələrindən bir neçə bənd nitqə gətirib axırda:

An ki həft iqlimi-ələmra nəhad,  
Hər kəsira hər çi layiq bud, dad,

– oxuyuban dayandı. Bu fərđi oxuyandan sonra özünün övza və əhvalına əqli-salimi ilə təftiş edibən nəkarə olduğun və nə işə qabil

olmaqlığın öz-özünə tanıtdı: “Dünyanın gərdişi əlزام-məlzum ilədir. Bağbansız aləm dolanmadıqda müəllimsiz həm dolana bilməz. Xəllaqi-aləm dünyanı xəlq edəndə hikmət üzrə yapmış, hala mən Şeydanı müəllimliyə qabil bilib, müəllimlik təklifi ilə mükəlləf və müəllimlik fəziləti ilə mümtaz edibdir. İndi başmaqçılıq peşəsin mən özümə rəva görmədiyimdə tacirlər dövlətin arzu etməyə həm haqqım yoxdur... Dükən, hamam, vapor, firma, fabrik və bu fəqərə mülk və əmlak sövdası tacirlər sənətidir. Dünya müəllimsiz dolanmadıqda müəllimlər təsəllütündə neft zavodları ola bilməz, çünki mütəmövvil firma sahibi hərgiz müəllimliyə yaramaz... Tacir ticarətdə və ya sənətkar sənətində müəllimlik sevdasına düşər olsa, qəbahət görünür, hakəza müəllim məktəb lövhəsinin müqabilində hərgah mürəkkəb şüşəsinə baxıb vapor və ya neft quyusunun qayğusun çəkər olsa, lənət aparar. Müəllimin evi məktəbxanadır, müəllimin nökeri məktəb müəllimidir, müəllimin təvabe və ətbari çocuq-şagirdlərdir, müəllimin müxəlləfatı qara-qura məktəb mizləridir, müəllimin saz və nəğməsi məktəb şagirdlərinin sədasıdır, müəllimin istirahəti dəftərlər təshihidir. Müəllimin mal və mətaə dərş və təlimdir, müəllimin kəsb və icrəti öz millətinin məhəbbət və iradətidir... Ax, xudavənda, tədris nə girənməyə mətaə, millət iradəti nə pürəyar bəhadır! Tila və nüqrə ilə tədris və təlim məbəynində nə böyük təfavütlər var! Xudavənda, təkrarən sənə şükür olsun ki, mən aciz bəndəyə süni müəllimliyi tərbiyə verib, məktəbdarlıq peşəsi nəsib edibsən! Hər sübh və şam qapıma gələn çocuqlar tila nüqvə əvəzinə məndən elm və tərbiyə istəməkləri mənim üçün səadətdir. Zəhiniyyətlə!.. Səval əhli, yəni dünya xitamı üçün saillik edən miskinlər ah və zarlıq ilə dövlətməndlilər qapısında əl açıb sual etdiklərini görəndə, o turşru bədbəxtlərin zəlalət və həqarətin xəyalə gətirib ölümlər xeyratına bir həbbə cəmad və ya bir loğma məvad ovuclarına basarlar... Bəli, hümmətdir! Amma müəllimlərin astanasına toplanan elm dilənçiləri, yəni dəbistan şagirdləri şövq və zövq ilə elm tələbinə gəldiklərini müşahidə etdiyimizdə o xoşbəxtlik çavuşlarının başları üstə səadət baydaqların ciltvəgər görüb dirilər sağlığına elm şərbətindən sirab edərik... Bu da hümmətdir! Amma təfavütdə in küca və an küca? Əhli-səvəllər səməndərlər kibi həqarət odunda vurnuxub axır zəlalət xakistlərilə yeksan olurlarsa, elm talibləri izzət dəryasında gözəl bütlər kibi üzgünüb izzət övcünə pərvaz edərlər...

Dil bədəst avər ki, həcci-əkber əst,  
Əz həzaran Kəbə yek dil behtər əst,  
Kəbə bünyadi-Xəlili-azər əst,  
Dil nəzərgahi-cəlili-davər əst.

Müəllimlik sənətinə fəxr edirəm, elm dövlətinə şükür edirəm...”

Müəllimlik fəxri Şeyda bəyə qələbə etdikdə o növcəvan öz sənətinə batini nəzər ilə təftiş edib gördü ki, filhəqiqət mal və əcnas yoxluğunda çox dövlətlidir. Cavan müəllimin rəngi-ruyi qələbindəki iftixar rəngi ilə həmrələşdikdə heyət və qiyafəsi təkəbbür hasil etmiş kibi görünürdü. Öz adətinə bərəks əllərin şalvarın cibinə qoyuban məğrur baybəççələr kibi lovğa şivə ilə qədəm götürərək, gərmiş etməyə başladı. Validəsindən gələn məktub mizin üstündə üzüaçıq qalmışdı. Bir-iki baş gərmişdən sonra laəşüür mizin yanında dayanıb yenə kağıza baxdı və “Diləfruz” kəlməsini gözü görəni kibi dərhal başında və xatirində həmail məsələsi südur etdi.

Həmail üstündə nübüvv edən əfkar toxumu cavan müəllimin hədiqeyi-ruhunda təkrar bir neçə dəfə şükufə açdıqda, axır şaxeyi-kəmalda belə bir mətləb səmərəsi hüsula gətirdi ki, əhli-maariflər nəzərində töhfəliyə yaraşar idi. Şeyda bəy bu mətləb səmərəsin təsərrüfə aldıqda, bir vaxtda Diləfruzla təqdim edəcək mənzərəni xəyala gətirib səbzə təberrük edən dərvişlər şivəsi ilə sağ əlin havaya qaldırıban cəhrən dedi: “Buyur, Diləfruz xanım... Bərgi-səbzist töhfeyi-dərviş”.

Bu söz zimmində Şeyda bəyin xatirindən keçən mətləblər bunlar idi: “Hər kəs öz mal və dövlətindən zəkat verər, əhli-maarif zümrəsinə hesab olunan müəllimin hədiyyəsi kitabdan səvay əlahiddə şey ola bilməz. Müəllimin ağ və qızılı bəyaz üstündə qələm qarasıdır...”

Bu axırkı sözləri Şeyda bəy öz dilində cari etməklə guya girənməyə bir şey tapdı və tapqıntı şeyə kərrat tamaşa edilən kibi bu sözü bir neçə dəfə təkrar edib, öz-özünə müdəlləl nitq ilə dedi: “Bəli, Diləfruzun həmaili mərifət mirvaridindən düzülmüş yazı sətirləridir.

Ədiyeyi-tərbiyə bir təvizdir ki, analar boynuna həmail olarsa, xəta pəriləri onlara yavuuq düşə bilməzlər.

Hala əlimə qələm alıban, tərbiyə xüsusunda bir nəsihətnamə yazıb, Diləfruzla göndərəm, ümilvaram ki, qızıl həmaildən və mirvarid gələndən mənə nəsihətnamə nafe ola, çünki onlar sine



və gərdən zinəti ikən, bu, ruh və can nicatı olur. Ehtimalən hərgah bu hədiyyəm həqir olmuş olsa da eybi yoxdur...

Payi-məlix bepişi-Süleyman zi muri-ləng!

Həşmətli Süleyman hüzurunda axsacaq qarıncanın bir qıçacıq hədiyyəsi çox nemətlərdən əfzələq hesab olundu. Yusif bazarına hər kəs öz mətain aparar: müəllimin mətai tədris ikən, hədiyyəsi kitab olur”.

Bu fikirlər ara Şeyda bəyin üzünə guya günəş doğdu, batındəki mərifət təcəllisi üzündə və gözündə məayinə görünürdü və qəlbindəki nişat ziyayı zahiri qiyafəsində bəhcət səfəsi ilə parlayırdı, ayağa qalxaraq jiletinin cibindən bir balaca açar (anaxtar) çıxarıb, divara söykənmiş şüşə qapılı şkof tərəfə yönəldi və dıxarıdan şkofin içərisinə zənn edərək kilidi açdı. Şkofin ən üstü mərtəbəsində bir neçə cüzv dəftərcələr görünürdü. Bu dəftərlər türk və rus dillərində karandaş (qurğuşun qələm) ilə yazılma övraqdan ibarət olduqda, Şeyda bəyin həzərdə və səfərdə hasil etdiyi təcrübələrin məcmuəsi idi. Şeyda bəy bu məcmuə məzmunundan öz töhfəsi üçün əfkar maddəsi istinbat etmək niyyətilə dəftərləri şkofdan alıb dərhal yazı mizinin yanına əyləşdi və dəftərin yarpaqların tez-tez vərəqləyərək, bəzi yerlərin keçərək də, gözucu ilə mütali edirdi. Ələzzahir cavan müəllim üreyindəki niyyəti qüvvədən fələ gətirmək üçün yeddi həftə təhrirata məşğul olmağı özünə əhd edib, xanənişinliyə istiqamət bağladı. Təmuz ayının ibtidasından yazıya şüru etdikdə, ancaq axşamlar iki saat miqdarı şəhər bağına gəzməyə çıxıb, baqi ayıqlıq saatlar zikr olunan dəftərlərin mütaliəsinə məşğul olur idi. Dəftər üzündən bəzi qitələri özgə bir dəftərə səbt edibən, bir neçə cüzv mərqumat hazırladı. Yazdığı müsvəddələri kitabçalar heykəlində cüzv-cüzv toplayarkən hər birisini bir ünvan ilə dibaçələyib, dübarə öz əli ilə mübəyyəz etməyə başladı.

Tətil vaxtı yavuşlaşmaqda idi. Badkubənin müəllimləri bir-bir yığışmağa başladılar. Mən həm müəllimlər zümrəsində olduğumda öz vətənim Şamaxıdan Badkubəyə qayıtdım. Tiflis şəməndəferi (dəmir yolu) ilə öz mənzilimə gedirdim. Ənqəsdən yolumu Şeyda bəyin nəzarətində olan məktəbin qənşərindən saldım ki, ta yol üstüçə o əziz yoldaşdan əhvalpürsanlıq edib, anası mənə tapşırıldığı məktubu da özünə verəm. Faytonum Şeyda bəyin küçəsi tərəfə döndü. Hərçənd faytonçunun arxasından küçənin o biri başı görünür idisə də,

lakin məhəllə mənə aşına olmağa görə, yandan baxmağı özüm üçün lazım bilməyib, ancaq bir neçə söz ürəyimdə vird edirdim ki, ta didar vaxtında müştəq olduğum yoldaşa o sözlərlə nəvaziş edim. Axır, faytonum Şeyda bəyin qapısına yetişdi. Faytonçu mənim buyurmama görə atları saxlayıb təhəyyür ilə mənə sarı baxdı. Mən fələkzədə nə müsibətə düçar olduğumdan xəbərim olmadıqda səbirsizlik ilə faytondan düşüb darvaza tərəfə yan almaq istərdim ki, nagh qapı ağzında bir tabut, qara örtük ilə örtülmüş və həvalisində bir neçə aşına və yad adamlar dayanmış gördüm. Bunca hüznəvər mənərə ehzarından ürəyim nəli-ahənərbə milçəsi kibi lərzişə gəldikdə bir nəfəs qədəm saxlayıb, rubəruyimdə dayanan oğlandan kim vəfat etməsin sordum. Həman bu əsnədə həmsiniflərimdən birisi qapıdan gözüyaşlı çıxaraq: “Ax, qardaş, Şeyda ölüb!” – deyibən məni qucaqladı. Sonra nə olub bilməmişəm...

Günorta azanı oxunurdu, mən huşə gəlib özümü Şeyda bəyin rəxtabında uzanmış gördüm. Yoldaşlar Şeydanın meyitin dəfn edib qayıtmışdılar. Bir neçəsi mənim yanımda və bir neçəsi o biri otaqlarda idilər. Həvalimdə olan adamları görür idim, lakin nə üçün cəm olduqların dürüst fəhm edəmiyordum. Axır, Şeydanın vəfatı yuxu kimi yadıma düşdü və dərhal sinəm içinə guya bir bərk boğanaq əsdi, nəfəsim yolu tutuldu. Sinəmdə əsən küləyi rədd etmək üçün ürəyim qışırmaqlığa talib olduqda biixtiyar bir-iki ağız bərkdən çağırıdım və onunla belə, guya nəfəsim yolu açılıb huşum özümə gəldi.

Şeydanın ölməyi mənə çox məhal gəlməyə görə, doğru olmasına inana bilmirdim. Ələlxüsus ki, mənim gözlədiyimə bərəks tamam Bakıda hər bir iş öz köhnə qaidəsi ilə keçir idi: bağda musiqi, teatrlarda tamaşa, küçə-bazarlarda seyrü səfa, hamısı həmişəki adət üzrə icra olunurlar idi. Şeydanın vəfatı ilə bu işlərin pozulmaması mənə giran gəldikdə adamlardan kərahət edirdim. Kənari adamlar bir tərəf, Şeydanın vəfatı biz yoldaşların da əhvalına candan təğyir vermədi, məgər ki, mənşəb cəhətinə kiçik yoldaşlardan birisi Şeydanın əvəzinə nazirliyə nəsb olub, bircə pillə iqbəl nərdivanına yuxarı qalxarkən öz həmcinsləri nəzərində həsəd daşı ilə səngsar olub, on pillə gərahət dərəkəsinə yıxıldı.

Şeyda bəyin vəfatından on gün keçmişdi, mərhumun təhti-nəzərində olmuş məktəbin əcnas və müxəlləfatını canişin yoldaşa təhvil vermək üçün müvəqqəti bir komissiya təsis olduqda mən də mün-

siflər cümləsində ehzar olunmuş idim. Şeydanın özünə məxsus olan şeyləri məktəb əmlakından ayırdıq. Yüz manatlığaca sair əmlakimütəhərrikə siyahı olunub əmanət təriqi ilə bir küncə dərc olundu. Əşyayı siyahı etdiyimiz əsnadə balışın altından bir dəftərçə nəzərə gəldi. Ələzzahir bank dəftərçəsi olduqda padşahlıq möhrü ilə damğalanıb, amillər imzası ilə üzərində iyirmi dörd rüblə yetmiş iki qəpik nəqd səbt olunmuşdu. Məlum oldu ki, biçərə müəllim yeddi il zəhmətin səmərəsindən bu məbləği qənaət edib qara günü üçün saxlayıbmiş. Amma çifayda, bu məbləğ həm qara günün sərfinə qismət olmadı, çünki meyiti dəfn etmək üçün Şeydanın yoldaşları yığva ilə on dörd rüblə cəm edib xərc etmişdilər. İndiki fəqirənə məbləği həqirənə bir daş sandıqçası alıb Şeyda bəyin qəbri üstə nişangah qoyulmağa qərardad olundu.

Dəftərçədən əlavə balışın altından bir paket və əlavə kağız lifafə ilə sarıqlı bir neçə cüzv dəftərlər nəzərə gəldilər. Paketin və bağlamasının üstündə rus və türkcə yazılmışdı: “Əziz qardaşım S.M.Qəniyəvə vüsul ola”. Hüzurda olan yoldaşların əli ilə bu girənməyə kağızlar mənə tapşırıldı və mən onları alıb, təcilən öz mənzilimə qayıtdım və dərhal otağımın qapısını içəridən qıfıllayıb, ürəyimdə həzaran hüzn və ənduh ilə paketi açdım. Paketin içində iki təbəqə poçta kağızı qaidəsi ilə mənim adıma ünvan olmuşdu, məzmunu budur ki, nəql edirəm:

*Fi 22 səfərül-müzzəffər 1314*

Bəradərim Məcid! Bu gün üç gündür ki, naçaqlayıb yatıram. Validəmin təkidinə görə istərdim ki, bu günlərdə Şamaxıya gəlib, tətillərinin axırınəcə orada qalım, amma çifayda ki, əhd etdiyim şüğldən fariq olduğum əsnadə bərk naxoşlayıb yıxılmışam. Dünən əhvalım nəhayətdə məxşuş idi, bu gün, əlhəmdülillah, bir az yaxşıyam. Hərçənd əql və huşum özümdədir, lakin bu üç günün ərzində o payədə bitab olmuşam ki, daha yazmağa da təqətim yoxdur. Bu səbəbə kənari mətalibdən sərf-nəzər edib, məktubumu müxtəsər edirəm.

Bəradərim, deyirlər, vəsiyyəət yüngüllükdür, yəni vəsiyyəət ruh zəhmətinə xiffət verər... Hala fürsət var ikən ən mühüm vəsiyyəetimi bəyan edim: məlum ola ki, bu yay fəslində bir neçə cüzv “Məktubat” hazırlamışdım... inşallah, nəzərinə yetişər. Oxuyub biləcəksən ki, öz qardaşım qızı Diləfruzun adına yazmışam amma indi həyatım

xonçası tarac olduqda daha töhfəbazlıqdan danışıb yazdıqlarımı ümumən əbnayi-millətə bəzl edirəm. Ümidvarəm ki, özünə cəfa qəbul edib, yazdıqlarımı təshin edəndən sonra çap olunmasına çalışasan...<sup>1</sup> Təvəqqemin səbəbinə bəzi mətləblər vardır, amma yazmağa ehtiyat edirəm ki, bəlkə sərsəm əsəri vücuduma təsəllüt etmək səbəb qiyasa gətirəcəyim söz təhyələri məntiq əndazələrinə sinə müxalif olub məhəlli-diqqətdə qalsınlar.

*Fi 24 səfərül-müzəffər*

Bəradərim! Dünən həmin kağızın yarısını yazmışdım, amma əhvalım qəflətən pozulduğuna görə tamam edəmədim. Dünəndən bəri məzacım çox məxşusdur. Həkim yazdığı davanı hərçənd vaxt-vaxtında içirəmsə də, lakin halıma əsla təfavüt etməyir...

Çün müxəbbət şüdə etiləli-məzac,  
Nə əzimet əsər konəd, nə əlac.

Zəhmətim çoxdur, yenə Allah razı olsun Bəşirdən ki, yardımlıq ediyor, yoxsa bu naxoşluqda qürbət eyni cəhənnəmdir... Bəradərim, fəvqədə yazdığım təvəqqei əmələ gətirmək üçün, yəni "Məktubatı"nı nəşr etmək üçün yəqin ki, səndə təvanə olmayacaq. Bəs özva və əhvalını bilibən, bu qulluğu sənə sifariş etməyimdə ümid tuturam ki, maarifpərvər əşxasdan ianə diləyib çapa sərif edəcəksən... İltimas edirəm ki, boynuna dilənçilik təklifi qoymağında mənə töhmət etməyəsən. Doğrudur, sual rəzalət gətirər, lakin bu yolda yox; ariflər nəzərində əməlin yaxşı-yamanlığı niyyətə münhəsirdir. Maarif tərəqqisi üçün dilənçilik eyni izzətdir. Mənfəəti-ümumi üçün nökrəçilik eyni ağılıqdır. Bu mətləbi müdəlləl etməyə söz çox isə də, heyif ki, yazmağa taqətim yoxdur.

*Fi 28 səfərül-müzəffər*

Bu gecə azarım bir az da şədiddə idi. Yediyim davalardan əsla bir mənfəət görmədiyimdə daha isteməlin tərək edəcəyəm, çünki həyat bağçasından qönçəyi-ümidim kəsildikdə, əməli yol ilə daha bir neçə nəfəs bərgi-eyş saxlamağı biməna görürəm. Amma təəc-

<sup>1</sup> Mərhum Şeyda bəy hərçənd öz "Məktubatı"nın təshihin xahiş edibse də, lakin inşa cəhətdən hamı yazdıqları bitəbdil çap olunacaqdır.

cüb budur ki, hərçənd deyirlər ki, guya səhhətsiz cəsəddə salim ruh ola bilməz, lakin bu hədisə bərəks indiki nasaz cisim zəifliyində öz təbiətində əlahiddə bir ruh qüvvəsi hiss edirəm ki, onun təsirindən laqırtıya nəhayətdə mail varam.

Bəradərim, yenə sənə bir vəsiyyətim budur ki, cisim və canını millət yolunda vəqf edibən iş məqamında süstlük etməyəsən ki, ta can boğazına yığılan dəmdə mənim kimi nədamət oduna yanıb, cəhənnəm əzabına düşər olmayasan. Ax, vay, mənim üçün! Müəllim oluban millət xidmətinə mütəhavin olduğum günlər indi yadıma düşəndə cəhənnəm odu ilə yanırım!..

Bəradərim, hala fürsət var ikən, hansı işlərə mükəlləf olduğunu dürüst fəhm et və öz təkliflərinə mütəbiq çalış... Məbadə bu əməldə kahallıq edəsən! Mənim rəy və təsəvvürümə görə, müəllim dediyimiz zat mərifət külbəsinin dərbanı və nicat yolunun rəhbəridir. Elə rəhbər ki, məktəbxana astanasında hidayət məşələsi sancıb əbnayi-ruzigar xidmətinə gecə və gündüz amadə dayanarkən, hər bir təvəllayə gələn körpə üçün səngin təlim qapısını iradə zoru ilə açıb nicat yolunu nişan verir.

Tərđiyə arzusu ilə məktəbə qədəm qoyan şagirdlər əksərən cəhalət yolunun xarə xəsi ilə nişzədə olduqlarında çolaqlar kibidirlər, amma tərbiyə yolunun saliki, yəni müəllim səbir yolunda sabitqədəm olduqda öz peyrövləri ayaqlarından gümrahlıq tikanların bir-bir qoparıb nicati-xanədana keçirsə gərəkdir. Müəllim peşəsi süni-əla ikən, məvadi-təlim, yəni insan balaları qabili-feyz cövhərlər kibidirlər. Onca süni-əla vasitəsilə bunca qabil cövhərdən kəlam-i-əqdəsdə zikr olunan əşrəfi-məxluqat, yəni kamil insan əmələ gəlir ki, fəziləti:

“Nə fələkrast müsəlləm, nə mələkra hasil!”

Məktəbə gələn körpə, qorxacıq balalar cümləsində aslanürəkli qəzənfərlər çox vardır. Sokrat, Ərəstu, İskəndər, Qeysər, Musa, Süleyman və hakəza qeyri-qeyri kübarlar hamısı xırdaca danədən əzim ağaclar baş vuran kibi, körpəcə balalardan bəslənib əmələ gəliblər.

Bizlər üçün əgər bir çırağ yanacaqsa, məktəb ocağının şöləsindən yansın gərəkdir. Cəhalət mülkünə əgər bir məhtab doğacaq isə, yenə məktəb divarından tülü edəcəkdir... Əgər sultanlıq istərsən, dəriməktəbdə xadim ol!..

Bu mətləbin şərhini uzun çəkər, amma imkanım olmadığına görə, “Əlarifü yekfil işarə”<sup>1</sup> zərbülməsəlilə sözü qət edib, bu qədər danışmağa özüm də kifayət edirəm.

*Fi 29 səfərül-müzəffər 1314, şəhri-Badkubə*

Bəradərim, dünyada arzular çox vardır, amma hər bir arzuya nail olmaq üçün tədris nizamının gözləmək lazımdır. Qışda fərzəndinə çörək arzu edən rusta bahar vaxtı kotan dəstəsinə yapışar. Əqsayıləmdə baş qaldıran mədəniyyət tərəqqisi görübən arzusun diləyən bir millət o tərəqqinin tərtiblərinə də bilmək borcudur. Hər iş öz vaxtından qabaq iqdām etmək – Qırata minib hava seyri diləmək kibi əfsanədir. Şöhrət təmənnası ilə tərtibsiz iş başlayan şəxs axırda şəbədəbazlar kimi məsxərə yerində qalar. Şəbədəbazlıq ilə kəsb olunan isim havaya buraxılan sabun üfürdəyi kimi partlayanda nə səsi olur, nə əlaməti qalır. Bu sözlərdən muradım tərəqqi tərtibinin mülahizəsidir ki, binası məktəbxana üstündə bərqərar olsa gərəkdir. Bəli, tərəqqiyi-səlmiyyənin əvvəlinci pilləsi məktəbxana astanasından başlanır. Əsrimizin təqazası buna olduqda, o təqazaya müvafiq əməl lazımdır...

Xoşa o şəxslərə ki, təqazayı-əsrə mütabiq öz təkliflərinə qanıb, ümumi insaniyyətə və xüsusi öz millətlərinə xidmət edələr!

*Fi 29 səfərül-müzəffər 1314, şəhri Badkubə*

Bəradərim, bizim əqidəmizlə sədəqə və nəzir bəla qaytarar və hər kəsən öz kəsb və varından sədəqə verər. Müəllimin sədəqəsi zəmirindəki nicat kasasının şərbətidir ki, əbnayi-millət ona müstəhəqqdirlər...

Mərhəba, mərhəba o səqqayə ki, yay gününün hərərətində susuzları sirab edə!

Maşallah, o müəllimə ki, bu əsrimizdə əbnayi-millətin cəhələt atəşində yanar gördükdə ürək qanı ilə bu yanmış mərifət kasasının saqiliyin edə! Ağacları cümləsində bibəhrə çinar və azadə sərv ağacları vardır ki, onlardan heç kəs səməərə ümid tutmayaraq da, ancaq sayəbanlıq üçün bəslənirlər, amma nar və ya alma ağacı adlanan bir nihāl hərəgah bir il bar verməsə odun deyilib baltalanarlar.

<sup>1</sup> Arifə bir işarə də bəsdır.

Öz təklifin bilməyən müəllim müddəidir ki, müəllimlər züm-rəsindən nəf olunsa gərəkdir.

Millətin cəhalətindən həzər edən müəllim öz balasına nifrin edən ata kibidir. Hünərli ustad xam dəmirdən səbirlə Misri qılınc yapa bilərsə, yaxşı müəllim kəctəb millətdən xoşəxlaq cəmiyyət hazırlaya bilər!

Bəni-növi-bəşərə məxsus hər qisim həvas və əxlaq var isə, hamısı bizim millətdə parlaq mövcuddur... Bu yerdə əxlaqi-zəminlərimizi zikr etməyəcəyəm, çünki yoxluqdan arız olan şey zətən layiqi-zikr ola bilməz. Qanuni-təbiətə müvafiq nur məhv olanda zülmət çökən kibi, xeyir ədəm olanda şər bürüz edər. Zülmət və şər hər ikisi hər-çənd ləfzən mövcudat hesab olunurlarsa da, lakin vücudi-səbli olduqlarına görə ədəm payəsindədirlər. Çünki işıq gələndə zülmət məhv olan kimi, xeyir gələndə şər öz-özündən zayıf olur. Hal-hazırda millətimizdə gördüyümüz eyiblər keçmiş hünərlərin varlığın isbat edər, çünki gülüstan xərabə qalanda bülbül yerin çügd tutan kimi hünər zəif olanda əvəzinə eyib bürüz edər. Hər nə olmuş olsa, millətin eyiblərin əgmez edib gələcəkdəki hünərlərin nəzərə alınmalıdır. Çünki hünər cəvhəri parlayanda eyib zəngi öz-özündən puçalar. Himmət, qeyrət, dəyanət, əmanət, səxavət, şücaət və qeyri-qeyri qüvvəyi-mühasinə bilikliliyyə bizim millətimizdə bürüz edirlər. Ruh xəzinəsinin bunca giranməyə gövhərləri zətən bizlərə əta olunduqda səd heyif ki, bazari-insaniyyətdə bunların rəvacı üçün layiqlicə bir seyqəlgah, yəni mədrəsə yoxumuzdur və bu qüsurlara səbəb zətən biz müəllimlərimiz, çünki məscidlər, körpülər, xəstəxanalar və qeyri-təmirati-cəmiyyə əvəmənnas həmiyyəti ilə yapıldıqlarında, məktəb, mədrəsə və dəbistan müəllimlər hümməti ilə tənzim olsalar gərəkdir.

Qafil olma, qardaş! Hər kəsə hər nə versələr, verdiklərindən hesab alırlar. Müəllimliyə təklif olan şəxs həcc və zəkətə müstəti olmadıqda “kimləri öyrətdin və nə öyrətdin?” sorub bazxast ola-cəqdır.

İnsafən müəllimlik təklifi ağır təklifdirsə, müəllimlik şəni həm uca şəndir. Müəllimlik hər bir əsrdə ağır olubsa, bu əsrimizdə dahaca ağırraqdır! Əsrimiz bir əsrdir ki, gündüzlər qıraət, gecələr kitabət müəllimlər üçün din borcudur.

Bəradərim Məcid, hala neçə illərdir ki, məşq yolu ilə əcnəbi müsənniflərdən tərəcəmə edərək filcümle yazıçılıq istedadı hasil

edibsən. İndi hərgah yazıçılığa haqqın varsa, yaz, amma ağzına gələnı yazma!

Yazıçı təmsilən bir təbibdir ki, öz millətinin və ya ümumi insanın din illətlərin təhqiş edib, müalicəsi üçün ədəbiyyat nüsxəsi yazsa gərəkdir. Təbib əgər illəti təhqiş etməmiş nüsxə yazar olsa, can fəvte gedər və hakəza bitəb və kündhəvas şəxs əfsanə üçün qələm çırtsa, təşbihən kağızın qəlbin yarıb mürəkkəbin qanın təkən kibidir.

İllətin təhqişi üçün, elm və nüsxənin yazılması üçün hünər lazım olan kibi müsənniflik iddəası edən şəxs üçün qüvveyi-dindən səvay qüvveyi-təb və sürəti-fəhm lazımdır!

Bəti təb və kündkəlam əzi ilə şöhrət arzu edən müsənnif Hatəm Tainin oğluna bənzər... Belə şəxs əgər şöhrət taparsa da, əcəb deyil: yaman müsənniflik töhmətilə şöhrət tapmış adlar tarixi-ədəbiyyatda çox zikr olunubdur.

Müsənnifə borcudur öz-özünə hərfgirlik edərək, nəqqaşlar kibi hər bir şeyi öz rəng və surətində təsvirə gətirsin və illa axşamçağı badi-səba əsdirən əyyar öküz arxasına yəhər qoyan və ya halvaya duz təkən binəməki təlxəklərə bənzər ki, muzdu rişxənd və nifrət olur. Bu silk müsənniflərin tərifi qızıl rəng ilə əcnəbi qəzetlərində parələrlə bu gün nəşr olunursa, sabahı günü filfilsatanlar əllərində rüqə-rüqə həşr olunur.

Bəradərim, bu sözləri sənə tənbiş üçün yazıram ki, yazıçılıqda sərvəqt olasan.

Başında mətləb qaynaşır, amma həmsöhbət yoxdur, tənha otaqda səni qaibənə həmsöhbət ixtiyar edib danışıram. Ayıtdığım sözlər frumayə olmuş olsa da, eyib etməyəsən: adətən azarlı başdan səhih mətləb çıxmağı inkar edirlər... Amma yenə səni inandırırım ki, səlamətliyimdə axtardığım bəzi qaranlıq mətləbləri, arxamızdakı şeyləri ayna içində görəni kibi, indi bir-bir aydın-aşkar görürəm.

... Hala gözlərimin üstündən qəflət eynəyi götürülübüdür. Bədən səlamətliyində dərk edəmədiyim əsrar üstündən bilmərrə pərdə soyulubdur... Ruhum ilə kəşf aləminin arasında daha hicab yoxdur... Əgər sağalsam, mənə kəşf olunan sirlı mətləbləri sənə də söylərəm, indi halal eylə, qardaşım!.. Xudahafız!.. Tamam...

*Millət xadimi Şeyda Məsihzadə*



\* \* \*

Şeyda bəyin “Məktubat”ı çoxdur, əksəri tərbiyə və təlim xüsusda yazılıbdır. İntişar olması hərçənd arzumdursa da, lakin hamısının birdə-fəlikdə çap etməyə təvanam yoxdur və təvanalı qardaşlarımız bihümmət olublar...

Kərimanra bə dəst əndər dirəm nist,  
Xudavəndani-nemətra kərəm nist.

Cənab Şeyxə xuda rəhmət edə! İndiki qara günlərimiz üçün yeddi yüz il qabaq mərsiyə yazıb möhür basıbdır.

Axırda Şeyda bəyin vəsiyyətin əmələ gətirmək üçün məktubatin həmin cüzvün “Müəllimlər iftixarı” ünvanı ilə öz xərcimlən çap edirəm.

Cüzv üstündə fiyət yazmaqdan muradım dünya mənfəəti deyil, ancaq vüsul olan məbləği (əgər ömür vəfa versə) cəm edib tədris ilə baqi cüzlərin nəşrinə sərf edəcəyəm.

*S.Qənizadə*

\* \* \*

P.S. Qeyri şəhərli həmfikir və həmsinif qardaşlarımızdan iltimas olunur ki, öz aralarında cəmiyyəti-xas ibraz edib nafe risalələr nəşrinə geniş edələr. Hümmətli qonşularımız “Cəmiyyəti-təbii nəşrlər” təsis edib ildə neçə-neçə kitablar və kitabçalar təb və nəşr ediyolar. Hərçənd məzbur “Cəmiyyət” təsisi bizlərə rüxsət olmasa, lakin zatən hər bir cəmiyyət əfradi-təfərrüqədən mücəssəm olmaq iqtizasınca hər bir fərd öz-özlüyündə işə həmiyyət edər olsa, axırda işin nəticəsi mütəmm cəmiyyət əmalına bərabər olur.

# MƏKTUBATI-ŞEYDA BƏY ŞİRVANİ

## İKİNCİ CÜZV

### GƏLİNLƏR HƏMAYİLİ İFFƏT və yaxud əşari-nəsryyə

*Gözüm işığı Diləfruz! Bu yavuşda sənin üçün toy olunacaq xəbərin eşitdiyimdən, bildir sənə vəd etdiyim həmaili indi əda etmək lazım gəlir idi, amma bu günlərdə işimin övzai bərəks surətlə üz göstərdiyinə görə, həmin vəd etdiyim həmaildən naçar boyun qaçırıb, həmin cüzv məktubati “Gəlinlər həmaili” adı ilə məxsusən sənə adına yazdım. Ümidvaram ki, mənim müəllimlik peşəmi mənzurə alısan, həmin övraqı tıla həmail əvəzinə qəbul edəsən.*

*Şeyda*

## I

### QAFQAZ – MERKURİ

*Admiral Kornilov. Bayıl və Zığ burunları.  
Qəmzənak bir gəlin*

Ogünkü gün hava artıcaq sərin idi. Badkubə istilahi ilə “xəzri” adlanan şimal yeli üç gün-üç gecə tozanaqlayıb usanmışdı. Çəşt vaxtı idi. Qafqaz Merkuri iskelesində nökerim Bəşir ilə faytondan düşdük. Bəşir filfövr çamadanımı qoltuğuna vurub darvazadan içəri yüyürdükdə, mən özüm həmin darvaza ağzına sənişinlik bileti alıb təcilən körpü üstə vardım. Qafqaz-Merkuri vaporlarından ən zorbası “Admiral Kornilov” özünün qara gövdəsin körpü qabırğasına söykəyibən, yuxudan kal ayılmış nərrə div kibi ağır-ağır fisıldayırdı. Körpü ilə vapor arasında müxtəlif millətlər, müxtəlif libaslarda gəzinib, müxtəlif dillər ilə danışdıqları əsnada xirqəpuş seyidlər, sitizəruy saillər, suxçəşm kisəbərlər və qeyri kərəhətmənzər həriflər onların arasında biaram vurnuxurlar idi. Bu izdiham içrə tabaqçıların qışqırığı, seyid-

lərin müzakirəsi, hambalların hay-küyü, matrosların komandası, piyanların mübahisəsi və axırda xanımların qəhqəhəsi bir-birinə qarışmışdı.

Vapor ətrafında bir ənbuh cəmiyyət qara qarınca kimi vurnuxduqda, o nərrə divin arxasına çıxıb-düşürlər idi. Mən həm taxta körpü vasitəsilə vapor arxasına qədəm qoydum.

Tərəddüd daha artıcaq idi; tənbelit qayğısından arxayın olduğumda kayuta girməyi daha lazım bilməyib, təfrihi-damaq üçün dik söykənmiş taxta pilləkən ilə vaporun ən yuxarı eyvanına qalxdım. Eyvan üstündə bir neçə para arvad-uşaq dəstə-dəstə toplanıb oturmuşlar idi. Əz on cümlə üç nəfər kavalər bir nəfər qəmzənək müsafirə ilə məxsusi məclis qurub pivə (buza) içməyə məşğul idilər. Əvvəl əldə xanım gözaltı mənə baxdığın duyduğumda onun diqqətin dahaca artıq cəlb etmək üçün cavanlıq qüruru ilə vapor uzunu gərdiş etməyə şüru etdim. Rus qızı öz növbəsində mənim biaramlığımı anladığında məni dahaca artıq yandırmaq üçün kavalərlərlə qədəh-qədəh vurub cürələr içdiyi əsnalarda mənim tərəfə nəzər atıb təbəssüm edirdi. Xanımın biperdə təbəssümü və mənim sitizə hərəkətim kavalərlərə nəgüvara olduğu aşikarə göründükdə axır özüm öz qəbahətimə düşü-nüşüb məşcər səndəlilərindən birində oyləndim.

Tamam Bakı və ətrafdakı Zığ və Bayıl burunları sakit və samit dururlar idi. Üfüq kənarında ağ buludlar atılmış pambıq kibi çin-çin yığılıb dayanmışlar idi. Havada oynayan yüngülcə nəsim zavodlardan<sup>1</sup> qalxan qeliz tüstünü dərya tərəfə qovduğu halda, göyün üzü saf ayna kimi gömgöy görünürdü. Bu şəlakət içrə bargahda bağlanmış vaporlar, qayıqlar və sahildə görünən atlar, arabalar, hamısı sümmün-bükmün görünürdü. Ancaq üzərində dayandığımız körpü izdihami-kəsrət ilə dolu olduqda hürkmüş arı kəndisi kibi fısqırıqda idi.

Budur, qaraqaş Təbriz uşağı arxasınca dağ boyda yük alıb göygöz matuşqa (qarı) qabağınca “xəbərda” bağıra-bağıra gəlir... Odur, bir onun kibisi bir əlində bağlaması, bir əlində zənbil sarısaqqal malakan əqəbincə yortur... Ha bir neçələri növbənöv ağır-yüngül ilə yüklənmiş ikən niyrəngküləh müsyö, madamlar yanlarınca yüyürürlər. Körpünün bir qulağında şələpapaq türkmən müsafirələri və ya əlvan çapan Buxara tacirləri dizlərin qucuqub nas<sup>2</sup> atırlar. Bir yanda keçisaqqal

<sup>1</sup> Zavod rus sözüdür ki, Bakıda neft karxanaları bu mənada istemal olunurlar.

<sup>2</sup> Nas narın ovulub yağda qovrulmuş tənəkəkdir ki, türkmənlər və Türküstan özbəkləri ağızlarına alıb bir-iki dəqiqədən sonra tufürürlər.

rus mujiki (kəndçi) köhnə samovarin qoltuğuna vurub tum çırtlayır... O yanda bir əlahiddəsi çittuman devka (qız) ilə aləmdən bixəbər mazaqlaşır... Bir tərəfdə nəzakətli madmazel şivəkərlıq ilə gimnazistə naz satır... O biri tərəfdə frans<sup>1</sup> kavalər nazlı madama məhəbbət izhar ediyor. Axır, bir guşədə qara çadırşəb İran xanımları eynən cansız löbətlər heyətində qara kağızlı qənd kəllələri kibi cərgə vurub oturlar... Bunca müxtəlif heyətlər, gunagun qiyafələr, namövzun səslər, binizam hərəkətlər vapordan qalxan qətran üfunəti ilə qomşulub başımı gicəldirlər idi.

Vaporumuz daha hazır idi və indi sudan, oddan doymuş ikən yəhərli at kibi şihə çəkib bərkdən çığırdı. Həzərdə olan damalar bu dürrüş çığırtıdan fəvrən qulaqların qapayıb naziganə eyhamlar üçün dodaq açdılar. Məsəl vardır, göz görməz, üz utanmaz və habelə demək olur: qulaq eşitməz, dil usanmaz... Zahirdə utancaq görünən xanımlar vaporun dürrüş bağırtısında fürsət tapıb kavalərlər qulağına müxtəsər hekayələr pıçıldayırdılar ki: ay ha...y, daha nə deyim! O pünhani pıçılıtların sızığı qiyafələrdə aşıkara göründükdə nəşəsindən ürəyim başı sızıldamağa başladı. Mənim bu halıma mütabiq “Kornilov” guya həsrət odunun yangısında dudi-ah ilə təkrarən iki dəfə nərə vurub dayandı. Həzərdə olan məxluq əvvəlkindən də bir az odluca vurnuxmağa başladılar. Şədid basqıntıda müsafirlər öz tən-bəlitrənin vapora daşayıb hay-küy ilə bucaqlarda yer tutdular. Bir neçə dəqiqə çəkmədi ki, vapor yenə üç dəfə təkrarən şihə çəkibən ləhləməyə başladı. Çarxlar yavaş-yavaş hərəkətə gəldikdə vapor-dakılardan bəzisi dışarı və dışarıdakılardan bəzisi vapora yerləş etdilər. Vapor əhli ilə körpü əhli bir-birindən aralandıqlarında təxtə körpücük aralıqdan götürüldü və onunla belə biz kəştinişəstəkanlar qara torpaqdan qəti-əlaqə olub, su ünsürünə tapşırıldıq...

\* \* \*

Qarada qalanlar körpü uzununu səf vurub dayanmışlardı və mənim Bəşirim onların arasında görünürdü. İbrazitəvazə və izhari-məhəbbət odlu şivələrlə su ilə torpaq üstündən nəzərə verildikdə həvai öpüşlərin bazarın çox odlu gördüm. Amma heyif ki, bu müft müamilədə nə

<sup>1</sup> Frans, yəni mütəkəbbir, lovğa

bir bus almağa haqqım və nə əvəz verməyə bir mətəm yox idi... Bəli, binəsbəlin nəsibi tamaşa olur. Qabaqca pıvəxorluq şivəsi ilə mənə eşq cürəsi içirən xanım indi eyvan başında sərxoşluq xumarı ilə məstanə gözlərin nərgis tək süzdürür idi. İndi çar ətrafımdakı rəngarəng tamaşalar içrə həsrət gözüm o türfəcəməldə qərar taparkən peyvəstə qaş-göz arasında rəmzlər gördüm ki, hər nöqtəsi min nuktə söylərdi! Amma yenə əfsus ki, mən kəmtalə eşq müşhəfində heç bir vaxt sureyi-fatihəni yad etmədiyimdə, indi bu pürməna ayyətlərin məzmunun fəhm edəməzdim...

Hər nə isə, o dəqiqələrdə eşq odundan hər bir şey cüşdə idi, hətta “Kornilov” körpüdən aralandığı əsnada yüngülcə təkənlər ilə sinəsin körpünün çiyinə vuruban taqqıltı ilə “əlvida” deyərək səfərə çıxan damad kibi bir neçə dəfə körpü ilə öpüşdü. Bu anda hər iki tərəfdən min avazla “xudahafiz” sədasi yelkən başına qalxarkən damaların ağ dəstmalları (məndil) göyərçin qanadları kibi havada uçmağa başladılar və onların arasında ləzgi Bəşirin yağlı daqqası (papaq) göyərçinlər arasında şahin kibi hücum ilə havaya qalxıb düşür idi.

Vapor ahəstə-ahəstə cəlvəyə gəlib dəniz içinə üzgünməyə başladı. Körpü qoltuğunda sərkəşlik edən nahəmvar vapor indi su ağışında rəqqaslar şivəsi ilə nazikanə sağrı buladması şayani-tamaşa idi. Bu dəstgaha körpü üstündəki camaat ittifaqən “mərhəba, mərhəba!” çağırış, təvazö etməyi həm şayani-diqqət idi.

*Əlvida. Qız qələsi. Aleksandr kəlisəsi.*

*Qaraca şəhər. Bibiheybət xanımı*

Vapor şərqə doğru üz çöndərərkən nəfəsbenəfəs sürət artırıb bir-iki dəqiqənin ərzində bir çağırım qədər körpüdən uzaşdı. Vapor uzaşdıqca qarada görünən ziruh və qeyri-ziruh şeylər sahiranə minval ilə yavaş-yavaş kiçilib, xırdaca nüsxələr şəklində nəzərə gəlirlər idi. Məxluti-təmirat arasında qədim Qız qələsi və hala natamam qalmış Aleksandr kəlisəsi fəxarətlə baş qovzayıb baxırlar idi. Bir az macaldan sonra tamam Bakı və hamı Bakıdakılar gözümdən nəpədid olacaqlarını xəyala gətirdiyimdə, hala fürsət varım idikən onlar ilə vidalaşmağı xatirim rica etdi. Bu halda ürəyim pərdəsi rəqiqlənmiş tar telləri kimi məhbus ahənglərə mail ikən nitqimə gələn “əlvida” kəlmələri

bəhri-təvil<sup>1</sup> intizamı ilə dilim ucunda bu günə cari olurlar idi. “Əlvida, ey bisəfa şəhri-Səba<sup>2</sup>. Sənsən ol vadiyi-qeyri-zizər ki, min illər ticarət və sənəətdən məhrum qalmış ikən həqarət mənziləsində hər bir kəsin nəzərinə gəlməyirdin... Amma indi altındakı qaraca neft sayəsində durbin gözlü firəngilər uzaq ölkələrdən göz dikmişlər! Bəli, indiki təriqqilər keçmişdəki tənəzzülün əcridir. Mərhəba!.. Keçmişlərdə əsil Səba olduğuna şübhə çox isə də, amma bu günlərdə Süleymanlar nəzərgahı olmağına heç söz yoxdur. Xudahafiz! Şayəd ruhum hüdhüdü həlakət sərsərisində azğın düşsə, daha səndən xəbər ala bilməyəm...

Əlvida, ey bürci-səngin düş!...<sup>3</sup> Kim bilsin, neçə pəhləvanlar, neçə həramilər daş qabırğalarında qılınclar sındırıb zəbun qayıtmışlar!.. Kim bilsin neçə yavuz pəhləvanlar xətərnək pillələrində qətlə yetişib qan içində yatmışlar!.. Hanı o zamanlar ki, dəmir oxdan, fulad qılıncdan qaya ürəyin əsla xətər etməz idi?.. Hanı o zamanlar ki, covşənpuş mübarizlər kibi meydani-karzarda mərdanə dayanıb, oddan, sudan qorxmaz idin? Bəli, o zaman bir zaman idi ki, keçdi, bu da bir zamandır ki, keçəcəkdir... İndi fulad yerin qurğuşun tutduqda ağbaş qarılar sənə “Qız qələsi” adı qoyub damənində tuman qurudurlar!.. Ar olsun sənə, bu nə halətdir?.. Sənin indiki məsxərəmənzər tərkibin xatun libası geyinmiş xacələərə bənzər... Vay olsun sənə, bu nə qeyrətdir?! Başındakı qəbahətli qəziyyə halə qədim əyyamda Bakı torpağı bivə-falıq suyu ilə yoğrulmasını isbat edər...<sup>4</sup> İndi xudahafiz!

... Bəlkə qəza yeli həyatın səfinəsin ədəm dəryasına tullayacaq, daha sənin damənində ləngər salmayacağam! Əlvida!

Əlvida, ey ağdaşlı, qızıl başlı Aleksandr kəlisası, əlvida! Əzəmətdə cəstaniyan<sup>5</sup> təmiratına təşbih ikən bu əsrimizdə Bakının ən gözəl zinətisen!.. Xudahafiz! Bəlkə həvadis buludu ömrüm günəşin təbah edəcəkdir, təmirin hilalı başa gəlməsi, görməyəcəyəm... Əlvida...

<sup>1</sup> Bəhri-təvil – sərbəst şeir

<sup>2</sup> Süleyman və Bilqeyis qissəsində zikr olunan “Şəhri-Səba” guya indiki Bakıdan ibarət imiş! Hal bu zamanda Bayıl burnunun müqabilində su içində nəzərə gələn məxrubə əlaməti guya şəhri-Səbadan qalma təmiratdır.

<sup>3</sup> Dərya kənarındakı “Qız qələsi” adlanan bürc rəvayətlə İskəndər Zülqərnəynin təmiratındandır, amma zahiri görkəmindən qədim olması çəndən görünmədiyində İskəndər zamanında təmir olunmasını əql bəvər etməyir.

<sup>4</sup> Nəql edirlər ki, Badkubə əmirələrindən birisi öz kəriməsi ilə fəzilətli felə mürtəkib olmaq istədikdə miskin səbyə atasının belə nabəkərliyiindən ihtizərə gəlib həmin zikr olunan bürcdən özünü dənizə salmış, guya indi o cəhətə “Qız qələsi” adlanır.

<sup>5</sup> Cəstaniyan təmiri – İstanbuldakı Ayasofiya cameindən kinayədir.

Mərhəba, ey küreyi-ərzi işıqlandıran Qaraca şəhər, mərhəba!  
Zatən qəza özü belə qədərlemiş ki, əgər bəndə işləməsə xacə işrət  
edəməz.<sup>1</sup> Üzüqaralığı özünə qəbul edib dünyaya işıq salmağın şayani-  
təhəyyür olduqda, guya məhz sənin şənində deyilibdir:

Özgənin etmək üçün gözlərin aydın, Nabi,  
Rusiyah olmadayız sürmə ilə mil kibi!

Əvət, sənin qara-qura məhsulatından çox şəhərlər üzü ağarıbdır...  
Cəhənnəm kəlisasına bənzər ocaqlarından cənnət misalı çox köşklər  
yapılıbdır... Ürək qarışdıran qətranlarından eyş ətri ilə çox damaqlar  
qoqanıbdır... Sənin dudman bacaların kəhli-mirvarid milçəsi kibi  
hərislər nəzərində çox dolanıbdır... Mərhəba, mərhəba!!! Amma  
heyif ki, heç bir vaxt sənə yetişməyə imkanım olmadıqda, indi xuda-  
hafizə haqqım yoxdur.

Vapor dənizə girdikcə sahilə görünən təmirat bir-bir gözdən  
napədid oldular. Madamların dəstmalından daha əsər-ələmət görün-  
məzdi, məgər qabaqda Zirə cəzirəsinin mayakları və sağ tərəfdə  
Bibiheybət qəryəsinin bacarları görünürldi. Çılpaq qayalar qoltu-  
ğunda, məxrubəmənzer evciklər arasında həzrət Hökumə xatunun  
göy qübbəsi torpaq içində firuzə parəsi kimi görünür idi. Nuri-  
mütəhhəreyi-islamiyyə qəlbim məhtabınə şüa saldıqda əl üzə qaldı-  
rıb sureyi-fatihəyi üç dəfə oxudum və səfərimdə mənə qəziyyələr  
düçar olacağı nəzərimə alıb Bibi həzrətlərindən yardımlıq istigəsə  
etdim. Bu anda qəlbimdəki din təcəllisi gözüm evində işıqlanarkən  
əfkar pərdəsinin dalısından əxbardə gəlmiş bir mətləb hifzim xazə-  
ninə üz göstərdi. Ürfən yer altındakı mədəniyyət Fatimeyi-Zəhra  
möhrünə yazılmaq bir növ əqidəmiz olduqda hala neft mədəngahında  
məqami-ixtiyar edən Bətul qızı yadlardan unudulmuş... Vaveyla,  
bu nə qəflətdir! Bibiheybət neftinin şöləsindən gədəzadələr evi elekt-  
rik qəndilləri ilə çıraqban ikən şahzadə xanımın mübarək künbədi  
qaranlıq qalmış... Vay olsun bizə, bu nə qeyrətdir!.. Əlvida, ey şah-  
Xorasan bacısı, əlvida! Qəza yeli səfıneyi-bəxtini Səba torpağına  
gətirməkdə nə sirlər var isə bilməm, amma zahirən torpağımızın  
abadanlığı qədumi-mübarək bərəkətindəndir... Amma heyif ki, bu

<sup>1</sup> Badkubə həmcivarında məxsusən neft zavodları üçün təsis olunmuş mövze “Qara  
şəhər” istilahi ilə adlanır.

nemətlər əvəzinə şəninə səzavar nə bir əsasi-xeyriyyəimiz var və nə bir övzai-Həsənəimiz... Ar olsun bizlərə, bu nə himmətdir?!<sup>1</sup> İki yetim balalar ilə dərya kənarında mənasız qalan xanımın yolunda aya bir yetim təkyəsi varımızdır mı?.. Su üzündə naxudalardan naümid olub bir həsir üstündə nicat tapan xanım eşqinə aya bir nicat səfinəsi varımızdır mı? Vaveyla, yoxdur, yox!.. Haradasız, ey neft gəmilərinə “Bibiheybət” ismi qoyan mazutçular, haradasız?.. Bəs hanı Hatəmlük iddiası edən kişilərimiz!.. Bəs hanı xanımlıq sevdasına düşən övrətlərimiz!.. Vahəsrətə, heç birisi yoxdur, yox... Ar olsun bizlərə, bu nə millətdir?!

\* \* \*

Bunca təəssüfanə işəkləri nəzərimdən keçirdiyimdə gözlərim yaşla biixtiyari doluxdu. Qeyrilər cümləsində millətimiz dala qalıb yazıq olduğuna ürəyim dağlanarkən dudi-ahlarım nəfəsim yolun tutmuşdu. Belə müztərlik halətimdə ürək odun gözyaşı ilə söndürə bilərdimsə də, lakin əğyar yanında ağlamağı ar bilib, cuş ilə özümü kayuta saldım. Kayut qaranlığında ürəyim darısqallığın əsla yazmayacağam.

## II

### GÜNDÜZ DƏNİZ İÇİNDƏ

*Vapor dəniz ortasında. Pavel Petroviç. Sofya Mixaylovna.  
Madmazel Katerina. Fırtına, Kayut zəhmətləri*

Təxminən zöhr vaxtı idi. Vaporun eyvanında çar ətrafa təftiş nəzəri ilə baxıb, su ilə səmadən səvay əlahiddə bir şey görmədim. Günəşin qursu qızıl tabaq şəklində vəsəti-səmada dayandığı halda, üfük ətrafın əsla tərcih edə bilməzdim. Çar ətrafda mətməhi-əzər üçün yekrəng su ilə havadan masəva daha özgə şey görünmədikdə

<sup>1</sup> Bibiheybət türbəsinin həvalisində nə bir mədrəsə və ya bir şəfaxanə olmaması Bakı əhlinin kəmhümmət olduğunun dərəkəyi-əsfəlini göstərir.



vapor su içrəmi və ya su vapor üzrəmi hərəkət etməsin gözlərim dürüst dərk edəməzlər idi.

“Kornilov” gözü yaşlı timsah kibi od üfürə-üfürə dəryanı tapdı-layırdı və o halda çarxların altında pamal olan acı su guya ünsürlük yanğısından cuş ilə keflənib paqqıldaıyrdı. Göyün qübbəsi sərnigun cam tərkibində dərya üzünə qablandıqda guya suyu axardan saxlamaq üçün üfük dairəsin hər bir tərəfdən bərk qapamışdı. Bu aləm mənim üçün təzə bir aləm ikən həvəs və xəyalatım özgə bir xəvaslar ilə südur edirlərdi. Od ilə su arasında torpaqdan qəti-əlaqə olduğumda əsrari-asimani əqlim evin təsəllüt etməyə başladı. Yuxarıda ərşin əzəməti, aşağıda suyun sitvəti, vapor içində odun qüvvəti... Bu üç sərkeş ünsürlərə baxdıqca batini-vəasim xakilik nikbətindən safalıb yuxarılara üruc etməyə başlayırdı. Vaporun eyvanlarında Tanrının qüdrətinə tamaşaçı olduğum halda ərşin tağları mənə yavuş görünür-lərdi. Bilməm, su aləmində nə əsrar vardır ki, vaporda əylənmiş insan bir azacıq macalda hər bir əxlaq ixlatından tənqiyələşib su kibi duru-lur... və habelə, demək olur ki, qara torpaq üstündə xudbinlik ilqasılə möhkəmlənmiş kibr binaları su üzündə hübab kimi puç olduqda vapor içində daha büğz satmağa rəvacib-bazar qalmır. Yəqin bu səbəbə idi ki, qonşuluğumda əyləşən müsafirlərnən bir vapor arxa-sında həyat və məmata müştərək olduğumda insaniyyət rəsmi ilə bitəkəllüf əşnaləşib ixtilata girdim.

\* \* \*

Aşna olduğum əşxas cümləsində ancaq bir nəfəri şayani-tövşifdir: tamojna (gömrük) amili Pavel Petroviç İvanov otuz iki və ya otuz dörd yaşında, tənümənd, qırmızıyanaq, əhli-xibrə, amma sadələvh bir şəxs idi. Şirin söhbətlər ilə Pavel Petroviç məni özünə pabənd edibən, başqaları ilə aşna olmağa daha macal vermədi. Əzcümləyi-əxbar Pavel Petroviçin söhbətindən məlum oldu ki, ürəyi yanmış bu kişi iki il imiş ki, məhəbbət yanğısı ilə dağlanıb, eşq odu ilə alışırmış, amma indi bəxti yardımlıq etdikdə iki həftə imiş sevdiyi qızı təzvic kəməndi ilə əqd edib, Rusiya qarlarından Kaspi qumsallarına apar-maqda imiş. Təzvic və məhəbbət xüsusunda söhbət açıldıqda Pavel Petroviç öz təsəvvürün kəmahu mənim üçün söylədi. Söhbət axırında

sadədil İvanov öz sevdiyinə fəxr və özü sevildiyinə şükür etdiyi əsnada nagh rəngin-küləh bir övrət pilləkən ağzından baş qovzayaraq, yerdən doğulan pərilər şivəsi ilə yavaş-yavaş yuxarı qalxınmağa başladı. Faxir libaslı, naz-qəmzəli, ertədən kavalerlərlə pivə içən bu gözəl Pavel Petroviçin gəlini imiş... Amma gəlin, nazlı gəlin! Təqrirə sığmayan ünəslıq işvəsilə şeyflərin (balaq) daldan yüngülcə qovzuyuban yeriməyə başladıqda həzərdəki kişilər hamısı onun tamaşasına göz döndərüb baxır idi. Hala bu gəlin gəlməmişkən gözəllik iddiasına hüququ olan müsafirlər indi bu fitnəkar rəqibəni görcək günəş müqabilində məşəl kibi həsəd dudəsində təğyir tapıb bəni-zişdilər. Pavel Petroviçin üzü qərb tərəfə ikən o bədrin doğmasından xəbəri yox idi. Amma mən... mən yazıq ki, həmişə tamaşa dəlisiyəm, indi o xəttü xalə, o qəddü qamətə valeh olduğumda gözlərim mərdüməkin xal kibi onun arizinə salıb böht ilə baxırdım. Həm söhbətim olan Pavel Petroviç söhbət şərti ilə gözlərimə baxarkən hal ilə halımı anlayıb başın dal tərəfə çöndərdi. Mətməhi-tamaşamız olan xanım gülçin təbəssüm ilə dodaqların qönçələyib məst tovuz tək çətir vura-vura bizim tərəfə gəlir idi. Pavel Petroviç onu görcək fəvrən yerindən qalxıban cumdu və onun qolundan yapışdığı halda, mənə sarı yeriyib rəsmi qayda üzrə “zövcəm Sofya Mixaylovna”, – deyərək onunla məni tanış etdi. Bəli, mütəəffin vapor qoltuğunda daha bundan artıcaq gülçinlik olmazdı. İki saat ondan əqdəm uzaqdan-uzağa qəmzələrinədən həzz apardığım sənəm indi mənimlə həmməclis olub, bir sən-dəlidə oturduqda da fürsəti fəvt etməyib, dil ilə mülainə etməyə başladım. Amma zəhi, xəyali-xam!.. Kavalerlik şivəsi ilə izhar etdiyim hər bir mehribançılıqlarımıza Sofya xanım zərrəcə məhəlgüzar olmayıb, ancaq öz şövheri Pavluşaya məşğul idi! Xanımın belə soyuqluğu əvvəlcə məni dondurub dayandırarkən, sonra öylə bir od ilə yandırdı ki, acığımın acısından daha öz yerimdə aram oturamayırdım. Sofya ox atıb yayın gizlətməsi ürəyimi yaraladıqda hər bir nəhv olsaydı, intiqam üçün özümü ona göstərmək istərdim.

Təəccüblüdür: özgənin arvadından nəvaziş ummağa heç bir cəhətcə haqqım olmadıqda, indi mənə etina etməyib öz kişisilə mehribanlaşmasından od tutub aşkar yanır idim! Bu xüsusda özüm də sitizəliyimi hərçənd yaxşıca anlayıb iqrar edirdimsə də, lakin bununla belə, yenə həmin iddiadan əl çəkməyib, cavanlıq inadı ilə xanımı yandırmaq sevdasında var idim. Bu xəyal ilə əğərçi bir neçə

tədbirlər fikrinə düşdümse də, amma o halda heç bir bəd havalıqla o lətafət çırağına bir kədər filəyi yetirməyə yol tapmayıb, axır qanadı yanmış pərvanə tək ürək dağı ilə pərişan düşübən qaldım. Mənim məxsusluğum Pavel Petroviçə sirayət etməyə bilmədi. O sadələvh kişi həmməclislik adabı ilə mənim üçün həzllər söyləyib mülatifətlə xitab etdiklərinə mən pərişanə cavab verib, yenə tutulmuş payız buludu kimi məxsus oturdum.

\* \* \*

Bir neçə dəqiqə belə keçdi; amma boş-boş bügzdən bir kar aşmadı. Sofya guya mənim acığıma altındakı səndəlini bir az da Pavluşaya yavuş verib, məhəbbətəməz kəlmələr ilə söhbəti qızısdırmağa başladı. Çarəm daha hər bir tərəfdən kəsilmişdi. Axır bu zəifənin ürəyini alışdırmaq üçün rəqabət odundan kəskin daha əlahiddə çarə tapmadığımda kibr ilə qıçımı qıçımın üstə aşırıb, rubəruyimdə əyləşən bir qızın tamaşasına təkəllüflə məşğul oldum. Pavel Petroviçin fikri məndə imiş, zahirən məni fərəhləndirmək üçün “Müsyö Şeyda bəy, olmaya madmazel sizə xoş gəlir”, – deyib şuxanə qəhqəhə ilə sual etdi.

– Bəli, əfəndim, o gözəlin hərəkətində özgə bir məlahət görünür, – deyibən tanışlıq arzusunu ibraz etdim! Pavel Petroviç sadəlik ilə qəhqəhə etdiyində Sofya Mixaylovna madmazel tərəfə gözəlti nəzər atıb, rişxəndanə ləhn ilə “bəli, bəli” deyərək oturduğu yerində balaca hərəkət etdi.

Tamaşa etdiyim qız 17 və ya 18 yaşında, yeni yetişmiş, ağbəniz, nəziflibas, nazikbədən bir can idi. Yanındakı çalbaş, qırxıqüz, piyanqöz atası; köhnərüsüm, alçaqboy, çoxdanışan, şuxəndam anası; on yaşar-on bir yaşar həsirşlyapa, çitpaltar iki kiçik bacısı və sarıbaş, yaşılqöz, yeddiyaşar bir qardaşı cəmən bir mizin başında dövrə vurub iki saat idi ki, bir düjün xərçəng ilə iki şüşə pivəni içib qurtaramırlardı: Qocanın zahiri qiyafəsindən keçmişdə dava qulluğunda olması görünürdü. Alnının açıqlığı və qaşının hündürlüyü nəcib və xoşəxlaq olduğuna dəlalət edirkən həqiqətdə öz balaları ilə çox məhəbbətlə rəftar edirdi. Üzü açıq qoca mənim dostluğumdan mükəddər olmayacağını hiss ilə yəqin etdiyimdə Sofyanın “bəli,

bəli”sindən sonra fövrən yerimdən qalxıb onlar tərəfə yeridim. Kişi mənim niyyətini duyduqda hala uzaqdan küşadə ruyluqla təbəssüm edirdi. Mən familiyamı deyibən ona əl uzatdım, o da öz növbəsində nəhayət, sürur ilə “Nikolay Filippoviç Filippov” – deyib, əlimi bərk sıxdı və sonra öz qarısı Marya İvanovna və qızı Katerina Nikolayevna ilə məni tanış etdi. Kiçik bərişnalar (səbyələr): Nataşa və Anyuta və habelə əziz-xələf Kostya özləri-özlərindən reverans<sup>1</sup> edərək bir-bir mənimlə aşna oldular.

Nikolay Filippoviç məni pıvəyə qonaq etmək istədikdə mən fürsət bilib məhəmmədi olduğumu andırdım. Madmazel Katerina zahirən məhəmmədilərdən heç bir kəs ilə həmməclis olmayıbmiş. Şirinzəban qız artıcaq rəğbətlə tatar qızlarının adət və güzəranlarından peydərpey sorğular soruşub, söhbət meydanın o qədər qızışdırdı ki, daha anası iki dəfə cihaz xüsusunda sorduğu suala təfsilən cavab verməyə macal tapamadım. Katerina Nikolayevna mənimlə belə məhraban olması ürəyimin əsil arzusu idi və bu arzu qeyri-mətləb üçün deyil idi. Məgər ki, bimürvət Sofyanı yandırmaq üçün idi. Dilli Katya söhbət silsiləsin bir an kəsmədikdə, məni öz məclislərinə oyla pabənd etdi ki, daha bir də İvanovların yanına qayıtmağa fürsətim olmadı.

Saat üç tamam idi. Barometrə müvafiq ruzigar qəflətən pörtləşib təlatüm etməyə başladı. Dəryayı-qülzüm dediyimiz acı su mehman-nəvazlıq şərtin unuduban namehraban hərəkətilə vaporumuzu təkənləməyə üz qoydu. Ağpapaq mövclər əcinə fəvcləri kibi şimal tərəfdən dərya üzün sərasər tutuban səhmək nərələr vura-vura üstümüzə yerləşməyə başladılar. Həmlə edən mövclər hərbi qoçlar tərkibində hücum ilə “Kornilov”un sol böyrünə peydərpey kəllələr vurub qaçırırlar idi. Suyun qələbəsi dəqiqəbədeqiqə şiddət etdikdə, miskin vapor var əzası ilə lərzişə gəlib zərbət dəymiş əjdaha kibi baş və quyruq oynadır idi. Vapor arxasındakı nazpərvərdə xanımlar torpaq ağışında nazlı kirişmələrə adət etdiklərində indi üzü soyuq ünsürün dürüş təpiklərinə tab gətirməyib vəhşət ilə qalxışdılar. Adətən igidlər xatunlar nəfəsindən zor alırlar... Xanımlar qalxışandan sonra biz kavalərlər əmvaci-ləşgərin müqabilində daha tab gətirməyib əcz ilə xanımlar ətəyinə yapışdıq. İndi mən yalnız Filippovların külfətinə daxil olduğumda onlara qoşulub, getməli idim.

<sup>1</sup> Reverans duşizə qızlara məxsus təzimidir ki, ayaq üstündə dayandıqları halda sağ qıçlarını yavaşca əyib baş vururlar.

Nikolay Filippoviç öz qarısının qoluna girib, sol qıçı ilə yüngülcə axsaya-axsaya qabaqca gedirdi. Nadinc Kostya pişik balası kibi öz məməsinin yubkasın (tuman) qamarlayıb tans (rəqs) vura-vura tullaqlanırdı. Anyuta və Nataşa əvvəlcə ən dalda ikən sonra ceyran quzuları kibi vaz atıban cılvə ilə hamıdan qabaq keçdilər. Madmazel Katerina hala mən təklif edincə qolun qoluma keçirib püxtə damalar kibi naz ilə başın çiyinə söykəmişdi və mən öz növbəmdə kavalərlik şərti ilə nazıkbədən damoçkanın səfərişal və zontikin (çətir) bu biri qoltuğuma vurub ahəstərək-ahəstərək dədə, məməsi dalınca yeriməyə başlamışdım. Eyvandakı cəmiyyət darısqal pilləkəndən təmkin ilə bir-bir aşağı düşməsi bir-iki dəqiqə çəkdi. Pavel Petroviç və Sofya Mixaylovna ər-arvadlıq təklifi ilə qol-qola verib bizimlə bərabər pilləkən başında növbə gözləyirlər idi. İndi Sofyanın gül üzündə riş-xənd rəngi müşahidə olunduqda ona daha da artıcaq acıq vermək üçün qolumdakı madmazelə komplimentlər söyləyib qəhqəhə ilə gülür idim. Rəqabət zəhəri xanımın şirin canına sirayət etməsi aşkara məlum edirdi. Axır, pilləkəndən düşüb kayutlara yetişdik. Pavel Petroviç mənim üçün papaq açıb xudahafiz etdiyi əsnada Sofya Mixaylovna mənə tərəf acıqlı nəzər atıb fırlıtı ilə kayuta girdi.

\* \* \*

Hər bir külfət öz kayutlarına cəmləndilər. Mən yazıqcaq Filipovlardan xudahafiz edəndən sonra bayquş viranəyə qayıdan kibi xaraba qalmış ikinci klasa gəldim. Klassların bucaqları hər bir növ kişilər ilə dolu idi. İndi tutildəndən ayrılıb zağü-zəğən örüşünə düşmüş qərib quş kimi dörd bir tərəfə boyluyub-boyluyub axır bir bucağa qondum.

Ruzigar dəqiqəbədəqiqə şiddətdə idi. Axır, dənizin tüğyanı nəhayət dərəcəyə çatdı. Körpü qoltuğunda köhnə istilahlı ilə “Əzrail kəşkülü” adlanan vapor indi səbükbar qan çanağı kibi mövclər başında gicəlib qalmışdı. Səhmək təlatüm vətəsində biçarə vaporun haləti kəənnəhu biyaban içində ac qurd örüşünə düşmüş mal kibi idi. Yandakı və başdakı mənfəzlərdən qəliz dud və buxar fısqıra-fısqıra hücum gətirən ləpələrdən gah kəllə və gah dünbə ilə vuruşub axır yorğun düşmüş çərəndə kibi zar-zar anqırmağa başladı, onunla belə, dilsiz

anqırtılar sədasından vapor əhli dəhşətə düşüb, səfra acısından turşumuş qiyafələrlə şuriş etməyə başladılar. Bunca ah-zarlıq arasında müxtəlif istiləhlətlə “ah” ləfzi qulağıma dəydikdə nəgəh bu ayəyi-pürayə xətirimə düşdü: “İzə rəkibü filfülki daəü Allahə müxlisinə ləhü əddin”.

Bəli, insan müxtəss-iman bir zətdır. İmanın məsdəri ürək nöqtəsində bərqərar olduğuna görə, belə məqamlarda baş və ya əql kar görməyir. Bu halda əfkəri-diniyyə qələbəsində qunüdə gəldiyimdə sidqi-dil ilə “amənnə, amənnə”, – zikr edərək təzərrö ilə təslim oldum. Gəminin məxşuşluğunda əhvalım nəhayətdə aşüftə ikən daha bundan artıq əfkarə qabil deyil idim.

Gecə qaralmışdı. İndi məhməllik girdabında nəfəs-bənəfəs qütələr yediyimdə axır xəbəhlərdən birisinin üstə bihuş düşüb qaldım. “Kornilov” ləpələr ağzında qayət biaram çırpınaraq, cəzə-fəzə ilə dəmbədəm çıxırırdı. Bu çıxırtılar səsindən ürəyim tez-tez diksinirkən, hərçənd sərəsimə ayılırdımsa da, lakin başım hərgiz balışdan qalxmırdı.

### III

#### SÜBHİ-KAZİB VƏ SÜBHİ SADIQ

*Gecə qarənliğında. Gəldi, gördü, öldürdü getdi.  
Ulduzlar. Təəssüf. Dan ulduzu*

Sübh saat üç idi, yuxudanmı və ya bihuşluqdanmı, bilməm, gözümü açdım. Vaporumuz öz adəti yerışı ilə yol getməsi hiss olunurdu. Başımı balışdan ahəstərək qaldırıb huşumu özümə yığdım. Kayut içində hava nəhayət, kəsif olduğuna görə, nəfəs almağa sinəmdə daha güc görmədim. Çar-naçar ayağa qalxıban divarlara yapışa-yapışa özümü rəhrulər tərəfə verdim. İvanovların kayutuna çatdığında nəgəh qapı açıldı. Pavel Petroviç divan üstündə tirişəhab kibi uzanıb xorultu ilə yatırdı. Amma Sofya ağ, nazik köynək içində döşü-başı açıq ayaq üstündə dayanmışdı. Gecənin vaxtında ala qarənliq otaqça içində şəhla gözlü bu gözəl qalın saçların çiyinlərində pərişan edib məhbut dayandığı halda, eynən yuxuya girən pəri şəklində görünürdü və onu görəcəyim halda guya ürəyim şüşəsinə bir bərk sədəmə yetdi... Yəni:

Dər xəmi-zülfəş dili-şeyda şikəst,  
Cami-Cəm əndər şəbi-yelda şikəst...

Bunca türfə tamaşaya valeh olduğumda biixtiyar qədəm saxlayıb dayandım. Sofya məni görcək nazlı hərəkət ilə şux məmələrini titrədə-titrədə qapı ağzına gəldi və belə birləpərdəlik içrə şəstlə gər-dənin çəkib eynən mərmərdən yonulmuş sənəm heyətində sakit və samit dayandı. Xanımın nimxumar gözləri aşinalıq ilə mənə baxdıqları halda, kirpiklərindən saçılan qüvvəyi-miqnatis kəonnəhu fuladdan yonulmuş mıxçalar kibi ürəyim nəlinə soxulub sinəm başın əhzar<sup>1</sup> butəsi tək odlayırdı. Təəşşüq qızğısından qana dönmüş könlüm həsrəti-piçtab ilə əzildikdə daha ürək suzişnə tab gətirməyib, bitablıq şivəsi ilə arxamı divara söykədim. Sofya hala həmin qərar ilə gözlərin mənə dikib baxırdı. Bir neçə an sükutdan sonra zahirən ehtiyat təriqi ilə qəflətdə yatmış kişiyə bir oğru nəzər atıban ahəstərək qapı ağzına gəldi... İndi rahrularda yanan elektrik çiraqlarının işığında bu gözəlin siması, həqqa ki, göydən enmiş firistə şəkliində görünür idi. Bu mahliqanın surəti qəlbim güzgüsünə əks salarkən, ayinə içində aya baxanlar kibi heyran qalib qurumuşdum və bu halət içrə cadugər xanım sual nəzəri ilə mənə baxdığım gördüyümdə dilindən eşidəcəyim bir avaz həsrəti ilə könlüm quşu çapalayırdı... Axır, axır qönçə dodaqlar qönçədəki “ğeyn” kibi aralandı və aralanarkən fövrən mərcan təsbih danəsi kibi zikr üçün “mim”ə dönüb “müsyö Şeyda bəy, sizə nə olub?” – kəlmələrin inci dişləri arasından siftə etdi. Sofyanın bu sualı mənim üçün oyla bir vəqiə idi ki, onun müşahidəsinə məhbut qaldığım halda, daha bir kəlmə söz atmağa qadir deyil idim. Axır dilim, dodağım lərziş etdiklərində daha əlahiddə bir söz tapmayıb, biməqam şikayət yolu ilə:

– Ax, Sofya Mixaylovna... əhvalım çox məxşuşdur, – deyibən dərindən bir ah çəkdim.

Sofya bir nəfəs ara veribən atəşli pıçılıtlı ilə hər bir kəlməyə fasilə verərək dedi:

– Həqqində!.. Sizin kibilərə bir az da bədtər lazımdır, biinsaf! Bimürvət!..

<sup>1</sup> Əhzar – hüsr kəlməsindən məxəzdir ki, mənada cadugərlik sirlərindən birisi hesab olunur. Əhzardan ibarə odur ki, dəmir nəl üstündə tilsim yazıb gecə yarısı odlu butədə qızdırırlar və həmin nəl qızdıqca guya məhbubənin ürəyi alışmağa başlayır və bu halət içrə biixtiyar baş götürüb “əhzar” məclisinə gəlir.

Bu məkkarə bu söz ilə mənə ümid verib, əvəzinə canımı alarkən daha dayanmayıb dik məmələrin yuxarı qovzayaraq, çiyinlərinə tökülmüş qalın zülflərin hər iki əli ilə arxasına tullayıb təbəssümlə qapını örtüdü... və onun getməsilə kəənnəhu mənim üçün:

Qursi-xurşid dər siyahi şüdü!..

Daha nə deyim?! Məşhur Qeysərin fütuhətindən bu zəifənin çarqıntısı bir dərəcə də artıq oldu: yəni gəldi, gördü, öldürdü və getdi!

On dəqiqə kimi sovuşmuşdu, amma mən hala xatircəmlik hasil edəməyib, didar ümidi ilə həmin divara söykəniib dayanmışdım. Axır, eşq odundan ürəyimə çatmış zərbətləri ümid tiryəki ilə sığallayıb, filcümlə özümü düzəltdim, lakin o halda xəfə ruhrularda sərgərdan dolanmaqdan daha bir fayda görməyib, çar-naçar yenə eyvana çıxmağa qədəm qoydum.

\* \* \*

Müsafirlər hamısı yatmışdı. Eşikdə bir-iki nəfər süst və yorğun mülazimlərdən savay əlahiddə bir kəs görünməzdi. Dənizin xünək havası damaxıma dəydikcə həvəsim yavaş-yavaş özümə gəldi. Ləpə döyüşündən çıxmış “Kornilov” tərləmiş aygır kibi çıpaçır su içində hökrüm gedirdi. Havada hərçənd soyuqluq hiss olunurdusa da, lakin arxamdakı yapıncıya arxayın olduğumdan ən yuxarı eyvana çıxdım. Vəhşətəngiz ləpələrdən əsla əsər-əlamət yox idi. Gecənin şökəsində dənizin həmvar üzü qara neft rəngində, yamyaşıl görünürdü. Yay gecəsinin bihədd və bihesab ulduzları parlaq dürdanələr kibi göyün nüqreyi-ətləsin bəzəmişdi. Ulduzlar cümləsində üç bacı Bənatülnəş qəm tabutuna yerikləşibən babaları matəmində məhzun dayandıqları halda, ortancıl qızın qoltuğundakı kəmcüssə Süheyl ulduzu<sup>1</sup> kəənnəhu ənbar içində dürri-yetim tək həqiranə görünürdü. Pürtəçəmmül kəh-kəşan inçi-mirvaridən düzülmuş kəməşək şəklinə fələkin qoca belinə qurşanıb əzəmət övçində dayanmışdı. Belə calal və həşəmət içrə zil-qədənin səlxü gümüş das (çin) şəklinə Sünbülə bürcündə təsadüf etməsi pək qəribə tamaşa idi! Bu and rəf-rəfi-övhamım tamaşa yolundan sıçrayıb əşar üzərində çapdı:



Məzrəi-səbz-i-fələk didəmə dəsi-məhi-növ  
Yadəm əz kəşteyi-xiş amədü hənkami-derou...

Xacənin bu fərdi münasibətlə nitqimə gəldiyi əsnada öz həyatında başıma gələn qəziyyələrdən bir neçə fəqərələr övham sürəti ilə fikrimə düşüb, halımı təğyir etdi. Reyani-cavanlığımda işrət tüğyanı ilə zəvalə verdiyim günlər və habelə insaniyyət və millət məzrələrində əməl toxumlarının puç etdiyim mövsümlər daha bir də geri qayıtmayacaqlarını yadıma salıb anladım ki, ax, va...y! İşrət əcuzələri ömrün baharın tarac etmişlər... Yenə ax, vay ki, həyatım şeydası qəflət içrə hər xarü-xəs budaqlarına əfsanələr oxuyub tərəqqi feyzlərindən kor olmuş!.. İndi dünya bazarında din tənqahların fürumayə mətalara sərf edib, müflis olduğumda zindənamlıq sərvətin-dən daha ümidim kəsilmişdi və bu dəmdə nədamət xəzanı könlüm butəsin lərzişə gətirərkən, məyusluq zəmhəriri var vücudumu çulğadı. Bu halət içrə bir neçə dəqiqələr böht qızdırması ilə uyğunub qaldığımda nagəhan məkkarə Zöhrə üfük kənarından üz göstərib, divar başından baxan gəlin kibi peyvəstə qaş-göz oynadaraq, əyyaranə qəmzələrlə üz göstərdi...

Ay dövrəsində halə görüb düşdü yadıma,  
Ağuşə çəkdiyim gecələr mahruləri.<sup>2</sup>

Zöhrəni görcək indi özgə hekayələr xəyalıma düşməyə başladılar, amma... heyif ki, onları danışa bilməm!.. Ancaq təbim sultanı zətən zövqü şövq xəttinə mail olduqda həvəsim vəkilləri daha müsəddi fikirlərə yol verməyib, vəcdəngiz ulduzlar hekayəsinə rövzən açdılar. Hal Zöhrə dediyimiz ulduz öz vaxtında gözəl bir nazənin olduğu xatirimə düşərkən, fövrən könlüm qaranlığı nişat rəngi ilə işıqlandı. Nə etmək olur? Əsrimizin təqazası boylədir. Biz əbnayi-ruzigar ləhvü ləəb vüfurundan süstməcəzliq mərəzinə mübtəla olduğumuzda salim qüvvələrdən məhrum qalmışıq... Əfsus ki, Harut-Marut qışsəsi

<sup>1</sup> Xırdaca Süheyl ulduzu ümumən Şərq şüərasının nəzərində şayani-diqqət bir zat olunub, qəribə həvas ilə məcazi şeir rıştəsinə çəkilibdir. Məktubatin bu cüzvündə Şeyda bəy bir neçə ulduzlar xüsusda nəcazi söhbətə kifayət edibsə də, lakin səbeyi-səyyarə və həkəza şayani-diqqət olan qeyri nücum və bürc xüsusda elmi-nücumə dair bir cüzv məktubat cəm edibdir ki, vaxtında məxsus bir kitab zımnında çap olunacaqdır.

<sup>2</sup> Seyid Şirvani

üfən bizim üçün ibrətnamə isə də, lakin əksər övqat çox belə ibrət dəftərləri qüllabi parçalar kibi Zöhrələr ayağında paydar, pamal edəriz!..

Hal indi Zöhrə ulduzunun bir tamaşası ilə canımda olan nədamət lərzişi rəf olmağa başlamışdı. Bu ulduzlara məşğul olduğum dəqiqələr nə Karvankeşin xürcundan xəbərim və nə sübhi-kazibin zühurundan məlumum olmamışdı. Görünür qara torpağa yaraşan gizb və nifaqlar dərya üzündə daha nəzərə gəlmirlər.

Axır sübhi-sadiqin əlamətləri nümayan oldular: sitarələr gözəli, göylər bəzəyi, türfəcəmal Dan ulduzu bu əcibə gecənin intəhasında kəənnəhu toy axırında gəlin oynayan kibi şərq tərəfdən naz ilə cilvəyə gəlib təhəyyür gətirici şüa ilə parlamağa başladı! Xudaya, bu nə calal, bu nə həşəmətdir?!

Sübhənə mən təhəyyərə fi sənətil-fühüm  
Sübhənə mən biqüdrətihi yərifun-nücum.

Şükür sənə, ya rəbb! Kainatı gözəl yaratdıqında, Dan ulduzun kainat içrə hamıdan gözəl yaradıbsan!

#### IV

#### SƏHƏR VAXTI

*Günəş doğuşu. Əmanət. Sofya xanımın nömrəsi.  
Əşari-Mənsurə və əşari mənzumə. Nəfsi-əmmarə və  
nəfsi-mütməinə. Ümid*

Sübhün şüası görkəndi. Səbahın şöləsi çöhreyi-şəfəqlə məşriq üzünü anladığıda tülü vaxtının yavuşlaşmasın həm anladı. Günəşin qursu əvvəl doğuşda bir qövs göstərəkən sonra qızıl qalxan kibi su içində büsbütün parlayıb çıxdı. “Kornilov” ən beydəqdən tutmuş sükanadək əcibə buqələmun tək rəngarəng şüa ilə ziyalanarkən tizpa hürəba kibi günəşə doğru yüyürdü. Yüngülcə səbah yeli xəfifanə ətir qoxusu kibi havanı aldıqda suyun səriniyi o lətif qoxuya özgə bir tərəvət verirdi.

Saat altı idi. Vapor əhli bir-bir yuxudan ayılıb bəzək-düzəyə şüru etdilər. Damalar yüngülcə tualetlənilib (məşşatə) çay içmək üçün eyvanlara toplandılar. Filippovlar həm dünənki kibi miz başında dövrə vurub çay içməyə məşğul idilər. Amma mən İvanovların gəlməsin, nəhayət, intizarlıqla gözlədiyimdə, gözümün pərdəsin pilləkən qapısına açıb nəzərimi qıfıl tək onlara dikmişdim. Axır, qospadin İvanovun cəsim heykəli qapıdan görkəndi, amma Sofya onunla yox idi. Pavel Petroviç həzərdəki tanışlarla müsafihə edəndən sonra azacıq mehribançılıqla: “Sabahınız xeyir”, deyərək mənimlə əl-ələ verdi və dünənki yeganəliklə yanımdakı baş kürsüdə əylənib bufet mülazimindən özü üçün bir stəkan çay tələb etdi. Pavel Petroviçin gəlməsi mənə bir növ təsəlli verdisə də, lakin Sofyanın burada olmaması xar-xar ilə ürəyimi ovxalayır. Xanımın fikri ilə xatirim pərakəndə ikən kişinin söhbətinə əsla qulaq asmayıb, ancaq ədəb tərifi ilə “bəli, bəli” deyirdim. İndi xatirimdəki xəyal ilə Sofya barəsində söhbət açmağa macal gözlədiyimdə, nahaq Pavel Petroviç öz-özündən iltimas yolu ilə üzün mənə çöndərüb dedi:

– Müsyö Şeyda bəy, güman edirəm ki, mənim Sofyam indi tualetin qurtarmış ola... Hərgah sizə zəhmət olmasa, onun qoluna yapışb çay içməyə gətirəsiniz.

İvanovun bu sözü nə dərəcədə məni şad etməsi daha hər bir tövsiyədən fəvq idi. Fövrən səndəlidən qalxıban kayutlar tərəfə cumdum. Mənim təsəvvürümə görə “zəhmət olmasa” ləfzi Pavel Petroviçin məqamnaşınaslığına bəlkə həmaqətinə dəlalət edirdi. Rahrulardan keçdiyim əsnada bu ləvzi qəlbimdə vird edərək, sadələvh kişiyə qaibanə xitab edib deyirdim: “Əfəndim, bu təklif mənim üçün hərgiz zəhmət ola bilməz, bəlkə böyük səadətdir ki, ömrüm olduqca şükürünün öhdəsindən gəlməyəcəyəm”.

Sofyanın nömrəsinə çatdığımda ürəyim rıştəsi tar telləri kibi növbənöv havalarla lərziş etməkdə idi. Sinəm pərdəsi bəhcət havası ilə dolu ikən kayutun dəriçəsin dəf çalğısı kibi ahəstərək taqqıldatdım. Sofya bir əlində daraq, bir əlində ətir şüşəsi dekolte<sup>1</sup> qara əbrişim donda xışılıtlı ilə qapı ağzına gəldi və məni görçək nərgis gözlərin xumar-xumar süzdürüb lələ tək qızardı. Mən özümü piş əz vəxt bu tamaşaya hazırladığım daq aşıftəliyə boyun qoymayıb, cürət ilə:

<sup>1</sup> Dekolte, yəni sinəçək, cavane xanımlara məxsus libasdır ki, sinəsi və bəzi vaxt çiyini və qolları açıq olur.

“Səbahınız xeyir, Sofya Mixaylovna” deyərək müsafihə üçün əl uzatdım.

Sofya məhz ünaslara məxsus dəmövimezaclıq çuşu ilə ətir sürə-hısın daraqlı əlinə alıb ətirli əli ilə əlimi bərk sıxdı və fövrən məni içəri cəlb etdikdə: “Astanada müsafihə yaramaz, cidal törənər”, – deyərək öz əli ilə məni kürsü üstündə əyləşdirdi. Adətən qəfəs çuşu çox oxur; indi mən özümü eşqbazlıq daminə ilişmiş gördüyümdə laq-qırtıya çox talib idim. Danışığ qanununa müvafiq söhbət silsiləsin axırıncı sözdən cümbüşə gətirmək üçün: “xanım əfəndim, cidaldan çox qorxursunuzmu?” – deyibən sordum.

– Xeyr, əfəndim, səhv edirsiniz, nəinki cidaldan, bəlkə cəngdən həm qorxmam, lakin sizlə hələ yaxşıca aşnalaşmamış, cidal etməyə meylim yoxdur, – dedi.

Xanım bu sözləri küstaxlıqda gözüm içinə oxuyarkən həmin küs-tax şivə ilə üzün aynaya və arxasın mənə çöndərrib, zülflərin dara-mağa başladı... Yəni:

Şanə çu məşşatə bər an zülf zəd,  
Xeyr nəbinəd ki, dili-ma şikəst!..

Gəlin məşşatəkarlığı artıcaq səliqə üzrə olduqda başa gəlməsi həm də öz zülfü tək çox uzun çəkir idi, amma mən divanə bu çək-haçəklərə şahid olduğumda o müşkəfşan türrelərin daraq dillərində yalanmasın görüb, rəqabət piçtabı ilə ürəyim qanın sorurdum. Sofya zahirən eşqbazlıq yolu ilə tez-tez üzün mənə çöndərribən:

– Mənim tualetimdən darıxmırsınız ki... tualetim sizə xoş gəlirmi? – deyib cavab sorur idi. Xanımın nəfəsindən qoxunan eşq ətri könlüm quşun tərənnümə gətirdikdə məst şeyda kibi o qönçədəhənin dilbil-məzliyin unudub, cavabında şurişlə oxudum:

Məşşatə nə lazım sənə, ey afəti-dövrən  
Kim, eyləyəsən ayinəni hüsnünə heyran.  
Nazik üzünə qazə nigah etsə düşər qan,  
Çəşmi-siyəhin kim ala hər işvədə yüz çan.  
Təpsin gözünə sürməsinə əhli-Sifahan,  
Dahi nə bəzənmək, dahi nə düzənmək?<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Bu müxəmməs Şeyda bəyin babası “Məsih” təxəllüslü Ağa Məsihin kəlamla-rındandır.

Türk-türkiyanə söylənən bu müxəmməsi mən oxuduqca keşiş qızı keşiş oylə çəm-xəm ilə qulaq asırdı ki, guya şerin batini zövqün tamam anlayırmiş! Odur ki, mən müxəmməsi qurtaracaq əlindəki darağı kamodun üstünə tullayıban “oxuduğun mənim üçün tərcümə et”, – deyərək pəhlumdakı kreslodə əyləndi. Daha buyuruqdan hərgiz qaçmaq olmazdı, amma hala qabaqdakı misralar dursun, axırımcı misranın mühəssənəti, yəni sürməni gözə təpməyin hüsnü zövqün özgə dilə tərcümə etməyi müşkül gördüyümdə, əyyarlıq ilə bu tərcümədən sərfi-nəzər edib Mixayil Lermontovun dilsuz şeirlərindən – “Demon” bir qitə, guya müxəmməsin məzmunudur”, – deyib oxudum:

Клянусь полночной звездой,  
Лучом заката и восхода,  
Властители Персин золотой,  
И ни единый царь земной  
Не целовал такого ока;  
Гарема брызжащий фонтан  
Ни разу, жаркою порою,  
Своей жемчужною росой  
Не осенял подобный стан,<sup>1</sup>  
Еще ничья рука земная,  
По милому челу блуждая,  
Таких волос не расплела.  
С тех пор, как мир лишился рая,  
Клянусь, красавица такая  
Под солнцем юга не цвела.<sup>2</sup>

Sofya naz və təbəssüm ilə başını silkələyib dedi:

– Yox, əfəndim, .. bu məzmununda kəlam və bu suzişdə şeir tatar şüərasında hərgiz ola bilməz.

<sup>1</sup> Не обрызгал на подобный стан.

<sup>2</sup> Olsun qəsəm o məşriqü məğrib şüaana,  
Sübhün sitarəsi o gözəl iltimama,  
Görmübdü kimsə göz, ol şux gözün kibi,  
Bu etməyibdi arizi ol arizin kibi.  
Dürdanə hövz qətrəsi heç bir hərəm ara,  
Əfşan olub sərinləməyib boylə bir mərə.  
Heç bir kimin əli daramıb boylə telləri,  
Heç kimsə hörməmiş belə sünbül hörükləri,  
Ol gün ki, cənnət içrə solub eyş sünbülü,  
Dünya yetirməyibdi, and içirəm, sən kimi gülü.

Mən yenə söhbət qızıdırmaq üçün yalandan-doğrudan söz söyləmək istərdim ki, Sofya odlu girişmələrlə hər iki əlimi birdən qamarladı və çapıqlıq ilə hər iki şəhadət barmağımı sol əlinin ovcunda bərk-bərk tutub: “Yenə yalan söyləyirsənmi?” – deyərək nəşq şivəsi ilə sağ əlin mənə göstərdi. Amma mən eyni nişat içrə vəsf üçün nitq açmaq istədiyimdə Sofya mənə macal verməyib şəkkərşikən qəhqəhə ilə təkrar üç dəfə “yalan, yalan, yalan”, – deyərək üç dadlı sillə dodaqlarıma vurub, həmin qəhqəhə ilə yenə məşşətəkarlığa qaçdı, yəni:

Ləb bəşəkər xəndə güşad an sənəm,  
Rövnəqi-bazari-məsiha şikəst.

Rus qızının bunca məhrəmanə rəftarı məni eşq məcmərəsinin silsiləcünbanı etdikdə ixtiyar rıştəsin əlimyandı ilə buraxıb keysuləri sevdasına düşdüm. İndi zülf şurişi başımda ikən zəncirləmə divanələr kibi ürək piçtabı ilə biaram qovrulurdum. Axır, səbr edəmədim: əyləndiyim kürsüdən qalxıban məşşətə mizinin dəhnəsinə söykəndim. Sofya təqirə gəlməyən işvələr ilə çiyinlərinə tökülmüş qəliz saçları türre-türre dəstələyib, məftil milçəklərlə fərq dövrəsində toplayırdı. İndi başı daraqlı gəlin təşbihən Səba hüd-hüdü kibi zülf mərğulələrin gah yığıb, gah açarkən, hörüklərinin ucun əməli çiçəklərlə bəzədirdi... Yəni:

Dəstəyi-gül bər səri-xud tac kərd,  
Xari-həzaran həma bərpa şikəst!

Mən biçərə başım əlimdə, əlim üzümdə dirsəyimi kamodun kənarına söykəyibən o fitnənin məşşətəkarlığına tamaşa edirdim. Sofya bədənnüma ayna qabağında yüngülcə rəqs şivəsi ilə dövr edərək, daldan və qabaqdan öz libas və qiyafəsinə təftiş edirdi. Bitəbliğ deyirəm: ömrüm olanı nə bu gözəllikdə cisim və nə bu nəzakətdə can əsla görməmişdim! O məlahətə və o hüsni-camala valeh olduğum əsnada o məkkarə guya ən qəsddən sinəsini irəli verib, işvələr satır idi və bununla belə, dekolte köynək altından baş vermiş, ağ yumru məmələr daha birdəfəlik səbrü qərarımı kəsdilər... Yəni şux məmələr həliməsi, hətta ki:

Pirəhəni-isməti-Yusif dərid,  
Pərdeyi-namusi-Züleyxa şikəst!

İndi boğazıxaçlı bu imansızın kəməndinə boynum bağlı ikən daha rəhbənliq zünnarinə gərdəngir olmağım heç vəchi yox idi. Bunca şuriş içrə təqva qüvvəsində daha istiqamət bulamadığımda əcz ilə dizlərim üstə düşüb o növərusun pəyəndazı olmaq arzusunda idim. Sofya mənim xahişim nə olduğun ünəslıq huşu ilə anlamışdı. Eyni müvafiqətdə zahirən müxalifət göstərmək üçün “ayağa qalx”, – deyibən iki əli çiyinlərimdən yapışib məni qalxıtdı. İndi bu sərvqamət qolları boynumda, boynu qollarımda dinməz-söyləməz biddiməcnun tək biarama titrəyirdi. Nəzif libasdan qalxan ətir qoxusu və lətif cəsəddən alınan ünəslıq iyisi məni sərxoş etdiklərində ixtiyarımın axırımcı rıştəsin əldən buraxıb o ağ, pambıq əndamı od kibi büsbütün qucadım... Sofya öz növbəsində tamam cüssəsin mənim ağışuma salıb təslimlik halətində dayanmışdı... Amma indi əsil mət-ləbə yavuşlaşdığımız halda, xanım nagəhan rəngi-ruyin bəzədib, iztirab göstərməyə başladı və bu iztirab içrə dodaqların qulağıma gətiribən:

– Sənin burada olduğunu Pavluşa bilirmi? – deyib pıçıldı ilə sordu.

Mən həm öz növbəmdə o nazəninə itminan vermək üçün təski-navər nəfəs ilə səsimi əsdirərək pıçıldıyıb dedim:

– Bəli, bilir... həтта o özü məni buraya göndərmiş... və sənin kibi girənməyə canı mənə əmanət tapşırmış...

Təəccübdür, ağızımdan çıxan “əmanət” kəlməsi dilim qələmindən qorpaq fəvrən qəlbim lövhəsində səbt oldu. Bilməm səbəb nə idisə “əmanət tapşırmış” ləfzinin dalısınca “əmanətə xəyanət yoxdur” təmsili inadlıqla nitqimə gəlir idi və hərçənd bu təmsili deməyib dilim ucunda saxladım isə də, lakin bunun məzmunu xəyali-səru ilə batınım də parlalıqda qurd gözünə od görünən kibi canım evində qorxulu bir şey görünürdü. Bu hökmlə hala Sofya ilə qol-boyun dayandığım halda dərin-dərin fikirlərə batıb qalmışdım. Amma Sofya mənim hansı aləmdə seyr etdiyimi bilmədikdə:

– İndi mən səninkiyəm! – deyərək əlimi tarım məmələri başına şövq ilə sürtüdü və boyla odlu qucuşmaq arasında gül dodaqların təbəssüm ilə açıb qaş-gözlə özgə girişmələr üçün işarə vurmaqda idi...

Bəli, “əmanətə xəyanət yoxdur!”. Bu hədis əyyami-tüfuliyyətdə bəşarət avazı ilə ana dilindən qulağıma çağırılmış ikən indi nəzarət sədası ilə ürəyim evinə səs salıb, din müvəkkillərin qəflət uyğusundan oyandırdı. İndi təfəkkür aləmində insaf aynasına rubəru dayanıqda özüm-özümü xainlik libasında, pəlidmənzər iblis surətində görürdüm. Pavel Petroviçin nəcabət asarı-şəxsiyyəsi kibi gecə qarası gözüm önündə dayanmış ikən qardaşlıq yolu ilə mənə söylədiyi kəlmələr bayquş ulantısı kibi qulaqlarımda vayılıyır. Əstəğfürullah, bu nə xəyanətdir! Saf ürəklə Pavel Petroviç məni mötəmid bir zat sanıban öz əyalın mənə əmanət tapşırılmış, amma mən... Mən nabəkar indi onun hüsni-zənnin fəsadə verib irz və namusuna qəsd edirəm... Yox, yox, boylə bidadlıq haşa Məsih övladından baş verəməz...

Bu halət mənim üçün böyük din cihadi idi ki, bir tərəfdən nəfsi-əmmarənin hökmü, bir tərəfdən mütmənnənin nəzəri məni yerdənyerə vurub, axır əqlimin gözün açdılar. İnsaf nəzəri ilə özüm-özümə təftiş etdiyimdə var bəşəriyyəmi nabəkarlıq çirkabı ilə ləkələnmiş görürdüm. Sofya hələ şəhvət şərbətindən sərxoş ikən mənim halımdan xəbərdar deyildi və bu sərxoşluq içrə ərbədə ilə oynayıb məni yatanacaq tərəfə cəlb etmək istədi. Amma mən ədəb tərqi ilə qolumu onun qoluna veribən: “Gədəlim, Sofya Mixaylovna”, – deyərək qapıdan dışarı çıxarmağa niyyət qoydum. Sofya bu hərəkəti məndən gözləmədikdə əvvəl şuxluq, sonra təhəyyür ilə: “Nə var, nə oldu?” – deyib əlimi bərk-bərk sıxırdı. Mən bu halətdə öz felimə bir bəhanə tapamadığımda guya xətərə varlığın andırmaq üçün dübarə: “Gədəlim, Sofya Mixaylovna”, – deyibən əcələtən qapıdan eşiyə çıxartdım. Sofya hərçənd dinməz-söyləməz qolun qoluma keçirib mənimlə qədəmbəqədəm gedir idisə də, lakin nəhayət, mükəddər olduğun izhar edirdi. Xanımın dilgirliyindən mən özüm də aşıftə olduğumda təzə dəğdəğələr ilə çalışırdım. İndi ürəyimdəki ifaf səsi bir tərəfdən şivən edirdisə, amma o biri tərəfdən məğlub nəfsin zınqıltısı əldən çıxmış arvad ilə dübarə kayuta qayıtmağı tələb edirdi.

Rahrulərdən keçib pilləkənə çatdığımızda Sofya qolun qolumdan rədd edərək, məlamətəngiz nəzərlə üzümə baxdı. Bu nəzərin mənasını kəmahu anladığımda daha ona mütəhəmmil olmayıb, qəzavət hüzurunda müqəssirlər kibi başımı aşağı və gözlərimi yerə dikdim.



Sofya öz adət şivəkarlığı ilə yenə daldan şleyflərin qalxızıb ayağın-  
daki zərif başmaqlar burnun pilləkən ağzına ahəstərək basa-basa  
çətir vurmuş tovus kibi vüqar ilə yuxarı çıxmağa başladı. Mən həm  
onun dalısınca qalxırdım. Bu fitnənin yerışı ünəslıq naz və qəmzələri  
ilə o payədə odlı idi ki, ona baxdıqca nədamət yangısında alışıb  
zəbanə çəkdiyimdə: “Aman, daha getmə, qayıt”, – deyib çağırmaq  
istəyirdim... Yəni, təəssüf suzişi ilə öz-özümə deyirdim:

Sədiyi-bıçarə ki, dər rahi-eşq,  
Ömri-giranmaye bəbica şikəst!

Eyvanda sübhün səfası içrə vapor cəmaəti çay və çəşt tənəvülünə  
məşğul idilər. Həzərat nəzərində Sofyanın zühuru səimlər üçün bay-  
ram ayı doğan kibi idi. Ünəsən və züən hamı həzərdəkilər xanım  
gəldisin bir-birinə xəbər verib bizim tərəfə baxışdılar. Cavan kava-  
lrlər rəqabət nəzəri ilə mənə baxıban həsəd apardıqlarını biixtiyari  
andırirlər idi. Hətta birisi həsrət nəzəri ilə mənə baxıb: “Ah! ah! Bu  
tatar oğlu rus arvadın necə özünə ram etmiş?” – söylədiyin aşkara  
eşitdim.

Pavel Petroviç hala uzaqdan:

– Sabahlar xeyir! – deyərək təbəssümlə Sofyanı istiqbal etdi.  
Sofya öz zövcü ilə yanaşı və mənimlə rubəru oturduğı halda əsla  
gözlərin yuxarı qaldırmırdı. Pavluşanın təftiş nəzəri xoşbəxtlik şölə-  
sində əhvəl ikən indi arvad hansı rəng ilə təğyir olduğun anlamayıb,  
zahirdəki nəqahəti vapor zəhmətinə həml edirdi və bu hökm ilə  
bəşşəşliq üçün həzllər söyləyib, tez-tez xanımın əhvalın sorurdu.  
Amma xanım kişinin mülətifəsinə məhəlgüzar olmayıb darıxmış tonla  
üz döndərdi. Mən öz nəcibanə hərəkətimdən bir növ cəsərət bəhmə  
gətirdiyimdə Sofyanı çəşt yeməyə təkid etdim. Öz zövcünün iltimas-  
ların rədd edən arvad indi mənim təkidimi mütəbiətlə qəbul edib  
çay istədi. Pavel Petroviç fərəhdən daha nə etsin bilməzdi: axır öz  
adəti porsiyasından (qəbalə) əlavə yenə üç qədəh konyak gətirdib,  
min cürə mütayibə və mülayimələr ilə boğazı yoluna axıtdı. Sofya çay  
içə-içə səba gülü kibi yavaş-yavaş açılmağa başladıqda, nərgizlərin  
naz ilə mənə tərəf süzdürüb hala məndən ümidin kəsməməyi izhar  
edirdi.

## UZUNATƏ BARGAHI

*Dərya və torpaq tamaşası. “Kornilov”un əzi.  
Xanımın təsəllütü*

Saat səkkizin yarısı idi. Türkmən çölünün qum təpələri su kənarında sarı bulud kimi görünürdü. Qumsal sahil dəqiqədəqiqə aydıraq nəzərə gəldikdə dərya əhli torpaq tamaşasına qalxışib dəhnələrə toplandılar. Sofya cilvələnmiş uşaq kimi bir qolun mənim qoluma və o birisini Pavel Petroviçin qoluna keçirib, zövq və zövq ilə hər ikimizi vapor burnuna çəkdi. Bugünkü gün dərya üzündə gördüyüm sübhün tülui təbiət möcüzələrindən birisi idi: göyün nüqreyi-ətlası səhab xallarından bilmərrə xali ikən günəşin zərrələri eynən tila rizələri kibi üzərimizə saçılırdı, dəryanın xəzinəsi zərəfşan zərrələrlə dolu olduqda suyun ləmələri gümüş təştlər kibi parlaq qalxıb düşürdü.

\* \* \*

Sahil daha lap yavuqda idi. Uzunatə bargahı xırdaca evciklərlə aşkara görünürdü... Amma tizpa “Kornilov” indiki mənzil başında nagehan öz yerişin dəyişib guya yorğun barkəşlər kibi gahgirləməyə başladı. Qanlı dəniz içində bu qəviheykəl ləbədin hünərlərin gördüyümlə indiki azacıq suda aciz qalmasına hərgiz güman etməzdim, amma heyif! Dərin girdablar keçmiş qaraca nəhəng həmin hazırda sarı yerlərdən keçdiyi əsnadə milçək ayağı bala batan kibi boş qumlara ilişib qaldı və indi bizim zənnimizi biarlıqla fəsada verdikdə palçığa batmış uşaq kibi dudi-ah ilə nalə çəkib zar-zar ağlamağa başladı. “Kornilov”un belə qaragözlüyünə bargahda bağlanmış köhnə, yırtacaq bir barj çapüklük ilə qol-qanadın səfləyibən nazik fişdılıqla, yəni: “Qorxma, gəldim” – deyərək beş-altı dəqiqədə özünü bizə yetirdi və dərhal qəviheykəl “Kornilov”u yedəyinə alıb, baldırcaq nökr çəkməli ağanı arxdan keçirən kibi kəşanbərkəşan bargahə yetirdi.

Yorulmuş “Kornilov” doqqaz ağzında yorğun qaramal kibi indi axırımcı dəfə anqırıb öz örüşündə istirahət üçün bağlanmışdı.

Yol qanununa müvafiq hala o birisi gün axşam saat altıda Səmər-qənd vaqonu (od arabası) yola düşəcək idi. Müsafirərdən bəzisi istirahət üçün “Medved” adlanan müsafirxanaya getdilər. Sofyanın xahişinə müvafiq səfər vaxtınacan mən də onlar ilə vaporda müttəfiq qalmalı idim, qaldım. Ər-arvad hər ikisi nəhayət mehribançılıqla mənə gözlərindən iraq qoymazlar idi. Amma mən Kaspi torpağında əvvəlincə dəfə olduğumda türkmənlər tamaşasına nəhayət müştəq idim və bu mətləb üçün vapordan şəhərə qaçmağa fürsət axtarırdım.

Saat bir tamamda vapordakı qonaqlar nahar yeyib istirahət üçün kayutlara getdilər. Pavel Petroviç üç tas araq və bir şüşə şərəbdən sonra oturduğu yerdə xumarlaşıb yatır idi. Mən həm xərəkdən sonra ağırlaşıb, bekar oturmaqdan darıxmışdım. Amma Sofya özgə bir vəcd ilə qövlən və felən sərxoşluq başlayıb, bizi süfrədən qalxmağa qoy-mayırdı. Bu gün səhərdən, kayutdakı əhvalatdan sonra Sofyanın indiki şuxluqları bir şər idi ki, onun ləmi nə olduğun dürüst fəhm edəməyirdim. Bu küstaxlıqlar, ələlxusus Pavel Petroviçin rubəruluğunda biməhabə olduğu təəccüb idi.

Şiə üdulları və sünni sufiləri. Əlilər və  
Ömərlər. Yalan şəhadət. İxtilaf və ittifaq.

Axır, istirahət üçün xanımdan rüsxət oldu. Mən xudahafiz edib ikimci klasa gəldim. Klas içində bir neçə nəfər Qafqaz müsəlmanları əksərən qabırğaların yerə verib müəttər<sup>1</sup> çubuğu çəkirlərdi. Tünd ətir qoxusuna müxalif bir mütəəffin çubuğun tütünü başımı gicəllətdikdə çar-naçar buradan rədd olmalı idim. İndi türkmənləri görmək həvəsi ilə şəhəri seyr etməyə fürsət tapdığımında ehtiyat yolu ilə şəmisiyyə və revolver götürmək lazım idi. Hal mən çamadanı açıb bağlayanacan müsəlmanların söhbəti müəttər qoxusundan artıcaq başımı ağrıtdılar. Bulardan iki nəfəri qırmızısaqqal qocaman möminlər bir ilə iki arasında şəkk edəndə kəffarəsi nə olduğu xüsusda neçə bir müctəhidlərin qövlün yad edirlərdi. Baqi – yerdə qalan iki firqəyə bölünüb, xilafət üstündə mübahisə edirlərdi. Söhbətin məzmunundan filcümle

<sup>1</sup> Nəhayət, mütəəffin qara tənəkə çubuğu zahirən rişxənd üçün Bakıda “müəttər” adlanır.

məlum oldu ki, xilafət nədən ibarət olduğun bu bədbəxtlər əsla anlamayırlar. Belə mütənnəffir söhbətdən etiraz ilə üz döndərüb eşiyə çıxmaq istərdim ki, qalmaqalçılardan birisi “A bəy! Zəhmət olmasa, bir az dayan”, – deyib mənə xitab etdi. Mən dayandım. Məni çağıran kişi saqqalının çallığından sünni olduğun məlum edirdi. Könlündəki cavabı alacağa piş əz vaxt ümid bağlamış ikən sufi kişi mənə qəsəm verib dedi:

– Cənab bəy! Səni and verirəm övliyalara... şəkk yoxdur ki, sən ya şişəsən, ya sünni. Amma indi burada heç bir tərəfə üz görməyib, buyurunuz görək, Əli Ömərən damadı idi, yoxsa yox? Mən ənqəsdə özümü bir qədər mütəfəkkir göstərüb dedim:

– Hansı Əlini və hansı Öməri soruşursan, a kişi?

– Belə ikimci xəlifə, həzrət Ömərül-Faruq və dördümcü xəlifə həzrət Əliyül-Mürteza...

Bu anda o biri fırqədən bir nəfər kərbəlayı barmaqlarının ucu həna ilə fındıqçalanmış, ağızındakı mütəəffin bəlğəmi bucağa tükürübən sufinin üstünə çımxırdı:

– A kişi, Öməri kim xəlifə elədi ki, ikimci və ya üçümcü də olsun?

Sufi öz növbəsində kərbəlayıdan bir azca da acıqlı çığırib dedi:

– Bah kişi, istiğfar eləsən... a... Məgər həzrət Ömər xəlifə deyil idi?

– Yox, deyil idi!.. Onu siz deyirsiniz ki, guya xəlifə idi. Amma görək biz də deyirikmi?

Kərbəlayının belə cəhlinə sünnilərdən bir özgəsi: “Ay məlun” – deyibən cavab vermək istədikdə mən buları aram etmək üçün “hıss” deyərək əlimlə işarə etdim, amma bu sufi çox acıqlı imiş, mənim işarəmə əsla məhəlgüzar olmayıb dürüşt kəlmələr ilə kərbəlayıya bir-iki hayqırdı və bununla belə hər iki tərəfdən rəcəzəxanlar dizləri üstə qalxdıqda sufinin təsbihi ilə kərbəlayının çubuğu yüngülcə silahşurluq göstərdilər. İşin aqibəti nə yerdə qurtaracaq idi, bilməm, amma hər nə isə ilhamla “matros, matros” çağırduğumda qardaşlar hamısı qorxuşub fəvrən ram oldular.

Bəli, qorxaqlıq bizlərə təbiət olmuş... Ana qoynunda “xortdan” adından qorxduğumuza görə, sonralar yad şeylərdən qorxmaya bilmərik. Bizlərin əqidəmizcə, igidlik və ya mərdanəlik qardaş qarnına xəncər soxmaqdır... Əgər filvaqə cəsərət varlığında bizdə can qorxusu olmazsa, məhz qardaş xəncərindən qorxmamaqdır.

Güzəran yollarında bizim rəftarımıza əgər təftiş nəzəri ilə baxan olursa, müayinə görə bilər ki, igidlik iddiası edən kişi ən bihudə iş ixtilafında öz qardaşına xəncər vurmağı dilavərlik bilərkən, ən əhəmiyyətli mətləb ziddində özgəyə iynə batırmağa cəsarət edə bilməz və bununla belə, kibr məqamında qardaş qılıncına sinə sipər etməyi mərdanəlik hesab etdiyində, yağı həmləsindən qaçmağı özü üçün ar bilməz...

Müxləs, indi möminlər, yəni din mübarizləri bir-birinə hücum edib matros adından qorxduqların gördüyümdə pərişan olaraq baxıb dayanırdım... Axır öz qiyafəmə bir növ vüqar rəngi verib başladım:

– Ərbablar! Həzrət Ömər və ya həzrət Əli barəsində mən çox oxumuşam və onların xilafət əhvalatın kəmahı bilirəm... Hala siz mənə söyləyiniz görüm ki, indiki mübahisədən muradınız nədir?

Mən bu sualı qurtaracaq həmin ağzında sözü qalmış sünni kişisi uzun, ipək saqqalını yırğalayaraq səbirsizliklə dedi:

– Ağrın alım, bəy! Əsil höcət munun üstündədir ki, biz əhl əl-sünnə vələməət etiqad edirik ki, həzrət Əli xəlifə olan kibi, həzrət Ömər də həqqi xəlifədir, amma bular deyirlər ki, yox, olmaz, dünyada Ömər adlı heç xəlifə olmayıb və olubsa da yalandan olub.

Sufinin acıqlı sözünə şiələrdən iki nəfər qırmızısaqqal, əqiqü-züklü, udul mömin qürurilə ağız-ağıza verib dedilər:

– Əlbəttə... Yəni sünnilərin könlü xoş olacaq deyibən, həqqi batil edib, öz imanımızı yandıra bilmərik ki!

Mən yenə bir az dayandım. İmanlılar öz aralarında bir-iki kəlmə bisərü pa sözlər söyləşib usandıqlarında mən başladım:

– Xub, hala mən görürəm ki, belə-belə söhbətlərdən sizin muradınız məhz həqqaniyyətdir...

– Bəli, həqqaniyyətdir, bəy, həqqaniyyətdir.

– Xub, turalım ki, Ömər nahəq idi. Əli həqq idi və ya ikisi də həqq idi və ya hər ikisi də nahəq idi... keçən keçdi. İndi özünüzü rüsvay etməkdən nə mənfəət?

Mənim guya belə nasəza sualıma mömin qardaşlar, xah şiəsi, xah sünnisi, istiğfar deyərək zil, bəmli avazlar ilə bir-birinə qarışib dedilər:

– Necə nə mənfəət, a kişi!.. Həqq ilə nahəqqi bilmək bizlərə din borcudur və hər bir kəsə vacibdir ki, dünya evində həqq üçün çalışsın və bacarsa candan-başdan, maldan, puldan və hətta əhli-əyaldan keçsin ki, ta axirət üçün bir gün qazansın.

– Çox əcəb, çox gözəl! Afərin sizlərə!.. Filhəqiqət dünyada əsil kişilik budur ki, siz buyurursunuz, yəni hər bir kişiyə borcudur ki, həqq üçün canından və malından keçib, özü üçün səvab qazansın... Xub, indi sizlərdən bəzisi deyir ki, Əli də həqqdir, Ömər də, bəzisi deyir ki, yox, fəqət Əli həqqdir. Amma mən sizi inandırırım ki, mənim məzhəbimin banisi həzrət Qriqor onların hər ikisindən də həqqdir...

Müsəlmanlar təhəyyür ilə bir-birisinə baxışib sonra kimisi söz ilə, kimisi qiyafə ilə həzrət Qriqorun kimi olduğun sorduqlarında mən kibr və iftixar ilə əlimi döşümə qoyub təkrarən dedim:

– Ərz edirəm ki, mənim məzhəbimin banisi həzrət Qriqor... Əli-dən də həqqdir, Ömərdən də!

– Sən hansı millətdənsən və məzhəbin nədir?

– Mənim millətim erməni və məzhəbim qriqoryan.

Söhbət bu yerə çəkəcəyin qardaşlarım əsla gözləmədiklərinə şirkətən ehtiraz göstərüb dedilər:

– Bəs onda bizimki səninkilə tutmaz, canım... Get, xoş gəldin, zəhmət vermişik, bağışlayasan...

– Neçün tutmaz, ağalar? Əlhəmdülillah, sizlər həqq axtaran bəxtiyar kişilərsiniz və sizlər üçün din borcudur ki, hər bir təbliğ edənlərə iradətlə qulaq asıban, həqqi nahəqdən insafla tərcih edəsiniz... Sizlər öz vəlilərinizin həqqaniyyətinə əgər bir sübut söylərsinizsə, mən öz vəlimin həqqaniyyətinə on o qədər söylərəm... Buyurunuz, söyləşəlim, bismillah!

Möminlər mənim bu təklifimə o mərtəbədə kəmətinə idilər ki, hətta cavab da vermədilər. Ancaq bir nəfər üdul hala müəttər çubuğun əmziyin dimdiyindən almamış ağzındakı tütünü dodağının kün-cündən eşiyə verərək, kəmetinalıqla dedi:

– Xeyr, canım... ərz elədik ki, səninki ilə bizimki tutmaz: sən erməni, biz müsəlman... yaramaz!

– Siz müsəlman?

– Əlhəmdülillah, hamımız müsəlmanıq!

Möminlərdən, ələlxüsus iki nəfəri artıca ciddi ilə “əlhəmdülillah” ləfzin dedikdə gözlərin yuxarı axıdıb ixlas göstərdilər. Bu kişilərin zahiri qiyafələrindən, yəni birisinin alnındakı möhür yerindən və o birisinin saqqalındakı salavat asarından əsil Allah bəndəsi

olduqları aşkara görünürdü, mən yenə özümü bir az toxdadıb sonra dürüst səslə dedim:

– Yalan deyirsiniz, namüsəlmanlar!.. Sizlər müsəlman deyilsiniz, bəlkə sizlərdən bəzisi şiədir, bəzisi sünni!.. Və hər iki tərəf cəhl ilə başınızı doldurub nahaq yerə xalqın qulağın dəng edirsiniz. Mənə məlum olan budur ki, sizlərin Quranı birdir... Bəs hamı əhkami-şəri, fəqət bir kitabdən istinbat olduqda daha ixtilaf harada ola bilər, evinizə od düşsün!

Mənim bu məlamətimin müqabilində mütəəssiblərdən birisi uca səslə sözümlə kəsib dedi:

– A canım, biz sənə hacət dedik, höccət demədik ki! Yəni Quranımız birdir – sənə nə və ya ikidir – sənə nə?! Əgər müsəlmansan, buyur əyləş, ya şiənin tərəfin saxla, ya sünninin, yoxsa rədd ol başımızdan get o yana da... Qoymazsan yəni höccətimizi tamam edək?

Bununla belə, anlamazlığı qanıma başıma vurduqda hülqumuma yığılmış acı sözümlə təklif ilə udqunub dedim:

– Xub, tutalım ki, mən səhv gedirəm... Əgər filhəqiqə sizlər həqqi axtarırsınızsə, bəs buraya gəliniz...

Bu natamam mətləbi cüş ilə deyərək qaraboğazlardan bir nəfər şiə və bir nəfər sünni qurşaqlayıb klasın pəncərəsi tərəfə çəkdim. Eşikdə, yəni körpü üstündə beş-on nəfər İran hambalları, bir neçə nəfər türkmən fəhləsi və Anadolu qiyafəsində arvad-uşaqlyı bir neçə nəfər erməni mühacirləri meşoklar (torba) arasında yuva dağılmış xəzan quşları kibi məhzun və əfsürdə baş-başa verib oturmuşlardı və bulardan kimisi yatmışdı, kimisi mürgüləyirdi, kimisi bitləniirdi və kimisi yırtıq-yamaqlarını pinələyirdi. İndi həqqaniyyət axtaran tamaşaçılardan miskinlərə baxıb, lakin mətləbin vəchin yaxşı anlamadıqlarında çar-naçar tövzihi lazım gəlir idi, dedim:

– Ay eviniz yıxılısın, bir baxınız, görünüz nə qədər Ömərlər, nə qədər Əlilər və nə qədər Qriqorlar öz həqlərin baxtlayıb rəzil, sərgərdan qalmışlar, görürsünüzmü?

– Görürük, canım, görürük.

Buların “görürük” dediklərinə yerdə yatan möminlər uşaq həvəsi ilə qalxınıb Əlilər və Ömərlər tamaşası üçün pəncərə ağzına toplanıdılar. İstədiyim mətləbi əsil mənada qanmaqlarına etimad az idisə də, lakin mənim bu hərəkətimdən hamısı filcümlə mütəəssirləşib, ləfz

və işarə ilə ürək yangısını izhar edirlər idi. Axır, mətləbin tövzihi üçün sözü bu yerdə tamam edib dedim:

– Filhəqiqə, əgər sizlərdə həqq tərəfə həmayət varsa; gəliniz ittifaq ilə əl-ələ verib gedəlim və nerədə olsa məzlumların həqqın iddia edəlim!

Bu təklifi qəsdən bir də təkrar edib, təkidlə cavab istərdim, amma möminlər həmin bu macəradan bir-iki dəqiqə qabaq həqq yolunda candan, maldan və hətta əyaldan keçmək lafın vurduqlarında indi rəzalət ilə öz əczlərinə iqrar edib deyirlərdi:

– A canım, biz öz dərdimizə qalmışıq... A canım, bizdən nə yetər!..

Bir-iki dəqiqənin fasiləsində riyakar kişilərdən gah hünər lafi və gah rəzalət əzi müşahidə etdiyimdə ürək ağrısı ilə əlimdəki çətiri vaporun fərşinə döyüb istehza tonu ilə dedim:

– Ay cənnət hurilərin arzu edən bəxtəvərlər! Axır, etiqad ediniz ki, cəhl yolu ilə həqq evinə yetmək olmaz... Arxası üstündə tənbəki üfürüb cəhl ilə həqqaniyyət axtaran kəzzab zətən ləhd altda guya huri qızı ilə qolboyun yatmış ölüyə bənzər! Sizlərin söhbətiniz hamısı mütləq cəhl ikən iddialarınız həm mütləq batildir. Cəhldən hasil olan əcr mayəsi əgər huri qızının tələqinə yetirsə, bilməm, lakin batil iddiadan nə həqq üçün bir xeyir var və nə nahəq üçün bir zərər... hala cəhl sizlərə rüsum ikən qiyamətəcə kömürə ağ, südə qara deyib boğazınızı yırtacaqsınız... Səd heyif! Amma Allahı sevirsinizsə, Ömər ilə Əli həzrətlərin rüsvay etməyiniz. Öz zamanlarında o cənablardan baş verən əməllər indi xah islam və xah əcnəbi təvərixinin sərdəftəri olmuş ikən, sizin kibi cahillər bu kəsafəti-bəşəriyyə ilə onlar kibi alicənabları müixəzə etmək şayəstə deyil... Ələlxüsus ki, indi dörd yüz ildir ki, bu bihudə məsələ söylənilib-söylənib axır bir səmərə vermədiyi xud müzür olduğu isbat edir. Xülasə, nə isə, keçən keçdi, amma indi dərd gələcək dərdidir...

\* \* \*

Danışdığım sözlər öz-özümə hüzn gətirdikdə ax-vay ilə klasdan çıxdım... Təəccübdür, gicbəns kişilər öz qəbahətlərinə hərgiz düşünmədilər. Mən söylədiyim sözlərin həqq və ya nahəqliyi xüsusda heç birisi bir təsəvvür söyləməyib, ancaq hala mən klasdan uzaşmamış fəqət mənim öz barəmdə hərəsi bir söz söylədi. Şiələr hamısı itti-



faqən təsdiq etdilər ki, guya mən nə müsəlmanam, nə erməni; bəs yəqin ki, babiyəm və Əkkə rəislərindən məvacib alıb təbliğ üçün Türküstanə gedirəm. Sonra nə işə bu təsəvvürə çarə olunmadı. İmanın əziz tutan üdul mömin öz dədəsinin məzarına and içibən isbat etdi ki, guya mən (Şeyda bəy) Mirzənin qardaşı oğluyam! Möminin sözü doğru olmaq üçün ən dalda əylənən bir məşədi Şahi-Xorasana cidd ilə and içib şahid keçdi ki, guya bildir ziyarətdən qayıtdığında neçə dəfələr Aşxabadda mənimlə rast düşüb və hətta bir dəfə babilərdən məvacib aldığıma öz gözləri ilə görmüş... Amma sünnilərin insafına canım qurban!.. Ümumən sünni tayfasının zirəkliyi xüsusda mənim zənnim kəsad ikən, indi buların durbinliyinə lap mat qalmalı idim. Mənim babi olmağıma sufilər hamısı əvvəlcə şielərlə mütabiq olmuş ikən, sonra hər birisi bir yol ilə mənim övsafımı nəzmə çəkməyə başladılar. Hamıdan qabaq uzunsaqqal sufi övliyalara and içib dedi ki, kəşflə ona məlum olan budur ki, guya mən – Şeyda bəy əsil nəsraniyəm ki, nəsrani və münafıqlıqla islam cildinə girib şəriətə istehza edirəm.<sup>1</sup> Həmin kəşf doğruluğuna Qriqor ismi ilə həzrət ləfzin qoşalaşdığını dəlil gətirib istiğfar və sələvat ilə saqqalın tumarladı, yəni “aməna” deyərək öz sözünə özü də inandı. O biri çalsaqal sünninin ələzzahir politika və coğrafiya elmlərindən yədi-beyzası varmış: hər sözün başında və ayağında, “allahü-ələm” deyərək mən biçarəni gah qrek casuslarından birisi edib, Allah bilsin, nə mətləblər üçün dünyanı gəzdirirdi və gah cavan türklərə isnad verib, ingilis mələkəsinin qulluğuna göndərirdi... Xülasə, mənim barəmdə təəccüb-təəccüb söhbətlər çox oldu, amma buların hamısından təəccübüraq o idi ki, həzərdəki möminlərdən hər hansı ki, məni bir millətə və ya bir məzhəbə isnad verirdi, fəvrən hamı yerdə qalanlar (şielə, sünnili) onun sözünü ittifaqən təsdiq edib sonra növbələrində əlahiddə sifətlər isnad verirlər idi. İndi mən fələkzadə əcibə buqələmun kibi hər nəfəsdə bir rəngə düşüb, gah babi, gah nəsrani, gah qrek və gah türk olmaqlığım, hərçənd fəvqələdə bir sifət idisə də, lakin belə mahal iş nə ləfz və nə məna xüsusda zərrəcə diqqət olunmayıb, bəlkə möcüz kimi cərhətsiz inanılırdı.

Adətən sünni ilə şiə arasında, kişmiş qurudub və yarpızı yayxalayıb yemək üstündə fəqərələrlə ixtilaf söylənib, kitablar bağlandıqda, indi belə məhal əmrəddə ittifaq etməkləri, əgər fərəhim

<sup>1</sup> Şeyximizin kəramətinə necə təəccüb etməyəsən ki, pişiyi görüb dedi: – Qar yağdı.

idi, söylərəmsə, inanmalıdır... Lakin yenə əfsus, məntiq qaydasına müvafiq iki yoxdan bir var hasil olan kibi, indi şiə üdulları ilə sünni sufiləri yalan qövlədə yalançılıqla ittifaq etməkləri yenə doğrucu bir ixtilaf göstərirdi. Bu mətləbin tövsihə daha ehtiyacı yoxdur, oxuyanlar özləri təfəkkür ilə insaf versinlər...

## VI

### UZUNATƏ

*Kabaklar. Ləhvü ləəb bağçaları. Usta Poqos.  
Millət və məzhəb təəssübü. Ziyafət. Göz yaşı*

Vapordan çıxıb Uzunatəni seyr etməyə üz tutdum. Hava qayətdə sıcaq idi. Ayaq altındakı narın qum odlu kül kibi barmaqlarımı çəkmə içində yandırırdı. Nəbatat qismindən bir budaq ağac və ya bir yarpaq ot əsəri görünməzdi, cəmad qismi hakəza. Sarı qumdan səvay itə atmağa bir parça daş və ya dərmana qatmağa bir ovuc torpaq tapılmadıqda taxtadan yapılmış evciklər eynən əbabil yuvaları kibi birbirinə bənzərlər idi. Ancaq təmirat arasında qapısı qıfıllı bir kəlisə və hala qapı-pəncərəsi açılmamış bir məscid, yəni mərsiyəxan dükanı baqi təmiratdan bir azca tövfirli görünürlər idi.

Uzunatədə, demək olur ki, əsla ev yox idi, bəlkə təmirat hamısı başdan-başa meykədələr, restoranlar və ya pivəxanalar idi. Məkanıyyət cəhəticə Uzunatə çağırduğumuz badiyə cəhənnəm külbəsindən bir bucaq ikən ləhvü ləəb fücurlarından ötrü əcəb xələvətəcə bucaq imiş!

... Meyxanədə bir qabaq tapılmaz,  
Məsciddə dəyər qabaq qabağa!..

Bu lətifəyə bərəks, məscid və kəlisə bomboş ikən buradakı kabaklar (meyxanələr) nəhayətdə abadanlıq idi. Zətən abadanlıq olan yerdə xeyir-bərəkət həm çox olur. Uzunatə torpağında tanrı özü öz süni ilə bir yapracıq bitirmədikdə cühud bağbançələrin əməli ilə al-əlvan çiçəklər pəncərələrdən baş çıxarıb özlərin göstərilərdi. Hətta “Dəstəgül” (buket) adında əzəmətli bir bağça sorağın alıb

tamaşa və bəlkə gülçinlik üçün vardım, amma bağçadakı soluxmuş xar-xəslər köhnə ribat Badkubə şorəzarlarından dəstələnib gətirildikləri havanı tutmuş qətran üfunətindən məlum edirdi. Çiçəklərdən əlavə biperdə pivəxanalarda ürəyi yananların atəşin söndürmək üçün acıxmış pivələrlə bərabər, imtahandan çıxmış pivəzənlər çox vardı. Bu söylədiklərimdən maəda layiqi-tərif daha bir şey görmədim.

\* \* \*

Uzunatənin enin-uzunun yarım saatın ərzində üç-dörd dəfə seyr edib qum təpələr dibinə yetişdim. Uzunatə dükançıları əksərən bizim qafqazlı erməni və müsəlmanlar idi. Dükançılardan səvay dümbürəhnə bikaərəçilər çox vardı. Bikaərəçilər cümləsində həmişə piyan rus müjlikləri və Mazandarandan qaçmış Həmədan sərbazları hərçənd əcnəbi səyyahlar üçün şayani-diqqət ola bilərdisə də, amma mənəm nəzərimdə bular hamısı adəti şey ikən, tamaşaları da daha vecimə gəlməyirdi. İndiki seyrdən muradım məhz türkmənlərin vəzi-məişətin görmək idi və bu niyyət ilə şəhər içindəki qum təpə üstünə çıxıb hər bir tərəfə təftiş etdim, amma türkmən varlığından əsla bir əsər görəmədim. Axır buların məhəlləsi ha tərəfdə olduğun soraq etmək lazım gəlirdi. Təpə üstündən yenə bazara gəlib çəkməçi bir erməni tərəfə yan aldığımda, din ayrı qardaş mənə görcək dükan şagirdinə: “Ay dığa”, deyib öz dili ilə səs elədi. Şagird çapüklük ilə qalxıban dükan dibindən bir köhnə yeşik (qutu) çıxartdı və döşündəki döşlük ilə yeşiyin tozun təmizləyib, kürsü əvəzinə dükan ağzında mənəm üçün qoydu. Çəkməçi Usta Poqos nəhayətdə istiqanlı və şirinzəban bir can imiş. Özü şamaxılı ikən, mən həm şamaxılı olduğumu bilib həmsərilik həqqi ilə hər bir xitabıma “can” deyərək, məhrəmanə cavab verir idi. Poqos aperdən türkmənlərin məhəlləsi ha tərəfdə olduğunu sordum. Üzüaçıq həmsərim biriyə təbəssüm ilə mənəm sözümə gülüb dedi:

– Ax, ay bəy, ax, ay bəy! Sən nə pikirlər (fikir) edirsən, türkmənlər nə pikir edir! Türkmən hara, məhəllə hara, ev hara, eşik hara?.. Axır, o yazıqlar nə anlayırlar ki, nə də qayıra bilsinlər!.. Yenə bizim Şirvan tərəkəmələrinə şükür!.. Yox, buları Allah yaradıbdır ki, qumsal biyabanlar yiyəsiz qalmasınlar. A...y, vay!

Poğos aper türkmənlərin zindəganlığına artıcaq bələd imiş. Danışdığı söhbətdən məlum oldu ki, türkmənlər ümumən elm və mədəniyyətdən bixəbər, məişət yollarına nabələd və hüquqi-insaniyyətdən biganə bir məxluq imişlər. Poğos aper türkmənlərin dərindən danışdığı halda ürək yanğısı ilə onların halına ah-vay çəkib həqlərində nicat dilər idi. Ürəyi odlu çəkməçi yamaqlı çəkməyə ürək rıştəsindən bəxyə vura-vura türkmənlər barəsində o qədər məlumat verdi ki, kəənnəhu o mətləbləri eynülyəqinlik mərtəbəsində özüm görmüşdüm, bəli:

Xərabat əhlinin halın xərab olmuş gühəndən sor...

Poğosun söhbətlərinə qulaq asdıqca biixtiyar fikrə gedirdim, amma söhbət arasında bu fikirlərin öz tonlarına salıb təsəvvürə gətirmək üçün macal yox idi. Hal dükan qapısına iki müştəri gəldi. Poğos aper olar ilə alqı-satqıya məşğul olduqda, mən sual-cavabdan fəriq idim. Vapordakı müsəlmanların qəsavəti ilə çəkməçi Poğosun iradəti bir-birinin əqəbincə xatirimdə nəqş bağladıqlarında iki zidd arasında adət üzrə münsif tələb olunan kibi, indi əfkar müvəkkili insaf tərəfə ricət edər idi. Bu fikirlər içrə əvamünnas cümləsindən hesab olunan Poğosun şəxsiyyəti işıqlı ulduz kibi nəzərimdə görünürdü. Çəkməçi kişi elm və mərifət yoxluğunda cəhl və təkəbbürdən pak ikən indi məhz insaniyyət cazibəsi ilə öz ətrafındakı əcnəbilərə mülhəq və onların qəm və şadlıqlarına müştərək idi. Kaspi türkmənləri və ya Şirvan müsəlmanları erməni Poğos üçün xah millət və xah məzhəb cəhətlərincə əğyar idilərsə də, lakin Poğos özü həmin əğyarlığı nəzərə almayıb, məhz insaniyyət cəhətcinə hamısının dərдинə yanırı. Çörək qayğısı ilə qara tumac dərдинə aludə olmuş yamaqçıdan daha bu qəddərdən artıq hümmət diləmək olmazdı, zira ki, üxüvvət təbliği və ya məzlumlar qəmxarlığı əgər insanlara təklif gəlirsə, bəs fərz etməlidir ki, bu təklifin ədası məhz bizlər üçündür, yəni elm və ədəb iddiası edən müəllimlərə səzavardır.

\* \* \*

İnsan müxtəss qabili-üns bir zatdan ibarət ikən hər bir fərd baqi əfrad ilə ünsiyyət tutması müvafiqi-təbiətdir. Hər bir insan hala tūfuliyyətdə ən əvvəl öz əqrəbası ilə üns tutarkən, sonra tədric

ilə qonum-qonşularla dil-dilə, könül-könülə dəyib, yavaş-yavaş həmdərdliyə qoşulur. Hala səfər görməmiş bielm bir şəxs, yəni kəmal cəhəticə tufuliyət dərəcəsinə qalmış bir naqis əgər hamı aləmi öz vətəninə və ya hamı insanı öz millətində görərsə, əcəb deyil, çünki zəif göz uzaq görməz. Amma bu əmrə bərəks əhlibəsərət hesab olunan şəxslər elm halı ilə insaniyyət dövrəsinə tamamilə etdiklərində axır arif söyləmiş mətləb üstündə qərar tuturlar, yəni “küreyi-ərz vətənim və insaniyyət millətimdir”, deyibən farsdan tutmuş Çinəcə və Hinddən tutmuş Finəcə Hümmət Buraqın çaparaq, hamı insanları üxüvvət kəməndi ilə bir-birinə bağlamaq istərlər. Bərə-kallah belə şəxslərə! Amma nəzibillah, əgər təəssüb qəsavəti ürəkdə rəng tutmuş ola, elmlə şəxs əgər mütəəssib isə təşbihən kəskin qılıncı zalım kibidir ki, mərifət seyqəli ilə təəssüb qılıncın sula-dıqda daha həqq-nahaq gözləməyib, hamı insanı bir firqəyə qurban etmək istər!

Güman edirəm ki, millət və ya məzhəb ixtilafı hərgiz üxüvvətə mane ola bilməz, çünki üxüvvət üçün əgər bir şərt var isə, yəqin ki, həmməzhəbli və ya həmmilətlik deyil, bəlkə insaniyyət və ya həqqaniyyətdir. Zira ki, insan var ikən millət yox idi və həqqaniyyət var ikən məzhəb yox idi. Hər bir millət bəni-insandan bir cüvz ikən, millətpərəstlik həm ümumi insaniyyətdən bir cüvz kibidir və habelə hər bir məzhəb fər cəhəticə həqiqət yolunun bir qolu ikən məzhəbdarlıq həm həqşünaslığın bir cüvzünə mütabiət kibidir. Axır etiqad etməlidir ki, millət və ya məzhəb təəssübü xilqəti-adəmdə zati deyil, bəlkə arizidirlər və bərəks, insaniyyət və həqqaniyyət zat-bəşəridə xəvassi-əzəlidirlər. Bəs arizi-xəvass, yəni millət və ya məzhəb təəssübü əgər zati-xəvassə, yəni insaniyyət və həqqaniyyətə qələbə edərsə, yenə axırda zəfər təbiət tərəfində olsa gərəkdir... Necə ki, təşbihən əgər bir məvəd üstündə ariz rəng əsl rəngdən tünd və şəffaf olarsa, lakin axırda həmin arizi rəng zayıf, amma zati rəng baqi qalır. Bu əlزام ilə hökm etmək olur ki, indiki xudbinlik əsrimizdə əgər millətpərəstlik insaniyyət üzrə fayiq gəlirsə, bəs yəqin səbəbi təbiyemizin nasəvablığıdır ki, öz vaxtında yenə bərhəm olasıdır, zira ki, heç bir cüvz öz küllisinə fayiq olamaz. İnsaniyyəti atıb millətə yapışmaq və ya həqqaniyyəti atıb məzhəbi tutmaq eyni xüşunətdir. Millət təəssübü ilə insaniyyət təklifin ayağa salan mütəəssib, həqqa, o qissəyə bənzər ki, ismətkarlığı ilə ayağındakı zircaməni çəkib çadra əvəzinə başına örtər.

\* \* \*

Poğos aper alış-verişin qurtarmışdı. İndi aşnalığı möhkəmləndirmək üçün əvamünnas adətincə mənə qonaq etmək istərdi. Bu xüsusda mənim təkrarı iltimasıma qulaq asmayıb qonşu çayçıdan iki stəkan çay tələb etdi və mehmannəvazlıq təklifi ilə əlindəki işi kənara qoyub, mənim ilə çay içməyə məşğul oldu. Genürəkli kişi çayçıdan gəlmiş azacıq qəndə qane olmadıqda, o taxta sandıqçasından yenə bir-iki parça qəndə alıb, bir hissəsini əvvəl mənim stəkanıma və sonra baqışın öz stəkanına saldı. Həqq ilə iqrar edirəm ki, ömrüm olanı nə bu çay ləzzətdə ziyafət, nə Poğos sədaqətdə mizbən heç vaxt görməmişdim. İndi bu halıma dair qabaqda keçmiş bəzi fəqərələri vəhmdən keçirdiyimdə gördüm ki, indiyəcən heç bir kəs sədaqət şərbətini miskin Şeydayə hərgiz bimənzur içirməmiş... Vah, bihudə keçən ömür!

Poğosa rast gəldiyimə artıcaq təşəkkürlər edirdim. Vapordakı qardaşlarımdan ürəyimə toxunmuş küdurət zərbətləri indi Poğosdan aldığım üxüvvət tiryəki ilə bilmərrə məhv olmuşdu. Qolları çirməkli və sinəsi döşlüklü çəkməçi mənim üçün mütəyibələr söyləyib dilnəvazlıqlar etməsi hərçənd mənim üçün nəhayət xoş idi, amma onun işinə müxəll olmağı mənzurə aldığım da daha əylənmək istəməzdim.

Saat altını vurmuşdu. Poğos ilə vidalaşmağa hazırlaşırıdım ki, naghə iki nazik əl qəflətən dal tərəfdən gözlərimi örtüdü. Əbrişimin xışılıtsından və ətrin qoxusundan rus qızı Sofya olduğu aşıkara idi. Bu anda hiss etdiyim səadəti hərgiz təqrirə gətirməzəm... Bu halət içrə erməni oğlu Poğosun bəriya qəhqəhəsi ürəyim tarın dınqıldatdıqda, bu sədaqətlə o səadəti daha bir də görməyəcəyimi xəyala gətirib, talesiz yazıqlar kibi millətimin yazıqlığına batını suzişlə ağladım.

\* \* \*

... Tez-tez ağlamağıma oxuyanlar munkir olmasınlar. Ağlamaqlıq ürək boşaltmaqdır. Həvəs xəzinəsinin kilidi ürək rıştəsinə bağlı ikən gözyaşı həm məcazi can cövhəri kibidir. Giranbəha dürdənələr adətəcə eşq yolunda səvaş olan kibi göz yaşı həm bu yolda tökülsə gərəkdir. Məsəl vardır: “El üçün ağlayan gözsüz qalar (?)...” Bu nagüvara

məsələni xudbinlik ilqası ilə mənzurə alan nakəs, həqqə ki, bimürvət təbiblərə bənzər... Ürfən, el üçün ağlamayan göz əgər kor olursa, nə qəm? El dərđini əğməz edib, məhz öz dərđinə ağlayan hərif bihümmət müsriflərə bənzər.

## VII

### DƏMİR YOLU

*Pakizələr və aziatlar. Rəzalət. Qaçmaqda ittifaq edənlər.  
Od arabası. Sofya xanımın lay-lay nəğməsi.  
Sufi əmi və ağa kərbəlayı. Cəhl*

Zilhiccənin qürrəsi idi. Axşam saat yeddidə karvanımız Səmərqənd tərəfə yola düşəcək idi. Müsafirilər hamısı vağzal dıřarısında gərđiş edirlər idi. Vağzal qapısında çalınan zəng zınqıltısı səfər vaxtının yavuqlaşmasını xəbər verdi. Sofyanın sərəncamı ilə mənim haşpaşım “pakizələr” vaqonunda özlərinki ilə bir bölmədə dərc olunmuşdu.

Kaspi yolunda müsafirilər iki silkə təqsimi ikən birisi pakizə cəmiyyət və birisi aziatlar, yəni asiyalılar istilahi ilə adlanırlar. Firəngiqiyafə müsafirilər hamısı pakizələr cümləsindən hesab olunduqlarında, xələtputuş çalmalılar və ya ləbbadəli qarapapaqlar bilkülliyə napak mənasında aziat və bəzi vaxt “muxammadan” (məhəmmədililər) ləfzi ilə çağırılırlar. Zətən mən – Məsihzadə Şeyda bəy öz əbavü əcdadımla əsil Asiya məhəmmədilərindən olmaqlığımı bəlkə sicillilər gücü ilə isbat etməyə hazır olduğumda, indi müstəiqər ləfzlə aziat çağırılmaqdan daha etiraz etməyib, qarapapaqlara qoşulmaq istərdim. Amma tövfiq cəbri ilə pakizələr zümrəsinə daxil olduğumda Sofya xanımın mərhəməti ilə ən təmizənə bölmələrin birində özüm üçün rahat-farağət əyləşmişdim.

Pakizə müsafirilər hər kəs öz yerlərində cabəca oldular. Sofya öz bağlama-boğçaların taxta-mıxçalara sərbərah etməyə məşğul ikən, mən Pavel Petroviç ilə pəncərədən baş çıxarıb eşikdəkilərə tamaşa edirdik. Aziatlar hala öz tənbəlitləri ilə vurnuxubiüslub səs ilə çağır-

rışrılar idi. Bu qarmaqarıışıq içrə vaporda aşna olduğum qardaşların halın çox yaman göürdüm: rəvayətlərdə söylənən min üç yüz il il bundan irəli şübhəli mərəkə dərdin çəkən qoçaqlar indi öz baqajların çəkməyə qadir deyil idilər. Axır məfrəşlər altında bu rəzil üdullar sağa-sola vurnuxduqları əsnadə jandarmanın soldatları qəhrlə buların yolun kəsdirib: “Muxammadan o tərəfə!” hayqırırlar idi. Həmin muxammadan cümləsində qeyrətli kərbəlayım abi çadraya bağlanmış çit yorğanı çiyinə alıb iztirabla vurnuxurdu və indi gözü mənə sataşacaq mehribançılıqla: “Allah saxlasın, qonşu” – deyərək mənimlə qonuşmaq istədi, yəni yaman gündə muxammadanlardan əl çəkib, erməni və ya babi ilə aşnalaşmaq fikrində idi və bu niyyətlə bizim vaqona çıxmaq istədikdə “dilibilməz” soldat öz dili ilə iki dəfə ona hayqırıban, sonra “ax, filan, filan”, – deyərək iki yağlıca dürtmə kərbəlayının təzəcə qırılmış peysərinə yamadı!.. Dünən kayut içində tənbəki üfürüb “Neynəva çölündə hay belə vurardım... Hay Kərbəla yolunda belə yıxardım!” – lafın vuran kərbəlayı indi şəst ilə vurulan qafalara hal ilə afərin deyərək, yalançı təbəssümlə öz yoldaşları tərəfə dabırdı...

Bu əsnadə uzunsaqal sufi qolun-qoltuğun xurcun-cecim ilə doldurub yekə başmaqların asfalt üstə sürtə-sürtə gəlir idi və hala uzaqdan kərbəlayının halın gördükdə hövl ilə “lahövl” deyibən uşaq kibi çaşdı. Dünən təsbəh və çubuqla səlhəşurluq göstərən rəcəz-xanlar indiki karzardə bir-birinə rubəru düşdüklərində əcz ilə müvafiqət göstərib qaçmaqda ittifaq etdilər... Vay millət, vay məzhəb...

\* \* \*

İkimci zəng vurulmuşdu. Vaqonlar bir-birinə qatarlaşıb səfərə hazır idilər. Od arabası (lokomotiv) üçgözlü əjdaha heyətində səhmnak xışılıtlı ilə yüyürüb vaqonun ən baş əfsarına qoşuldu. Bu türfə löbətini tərkibi, hətta ki, rəvayətlərdə söylənən əcibə cənəvərə bənzer idi: bunun qara mütəəffin gövdəsi, məşəl kibi gözləri, od saçan ağzı, buxar üfürən burnu, xərçəngtəraz ayaqları, odlü nəfəsi, səhmlı nərəsi oylə bir hövl gətirir idi ki, onlara baxdıqca heyrət içrə həqiqəti unudub “teyyülərz” söylənən “Sfinks” həmin bu löbət özü olduğuydu.



vəhmə gəlirdi. Kusi rihlət əvəz olan zıncırov axırıncı rəs üç dəfə zıncıldayarkən, lokomotiv qulaqbatırıcı şihə ilə bərkdən bağırdı və bu bağırtya uzaq badiyədən eşidilən “hay-hay” sədası guya bir müsibət arız olduğu xəbər verir idi. Lokomotivin nərəsindən sonra konduktorun nazik fişdırığı teyyülərzin zühurunda çalınası Dəccal zurnası kibi xatirlərə xətrə saldı. Yerdəki müsafirlər təhdidlə pilləkənlərə dırmaşdılar. Lokomotiv guya imtahan üçün yavaşca hərəkət etdi və bir hərəkətlə hamı vaqonlar bir-birinə toqquşub sonra kakillərindən bağlanmış yesirlər kibi həmin ruıntən ifritənin dalısınca yüyürüşməyə başladılar. Acıqlı lokomotiv nəfəsbənəfəs sürət artırarkən qədəm-bəqədəm yorğalamaq sürətin həm artırır idi və bu sürət içrə qeyri-mütəhərrik təmirat və hakəza fənər və teleqraf ağacları nəzərdə hərəkətə gəlib, bir-birinin dalınca o biri tərəfə yüyürüşürlər idi. Çar ətrafdakı boş çöllər eynən dərya ləpələri kibi ləmələr vurub sərgərdan fırlanırlardı.

\* \* \*

İkimci iskolədə axşamlamağa başladı. Pavel Petroviç peymanələr nəşəsindən xəstə olduğu halda yorğun mürgüləyir idi. Şux Sofya dilbərlik işvəsi ilə kişinin başın bağına basıb Nekrasovun “Beşik nəğməsi”ndən bir-iki bənd laylalamaya başladı. Xoşavaz gəlin hər bəndin axırında “bayuşki bayu” kəlmələrin özgə bir işvə ilə qurtararaq peydərpey Pavluşanın üzündən və gözündən öpür idi. Bəxtəvər Pavluşa mənim hüzməndən əsla ürpəşməyib, arvad ilə şux müləimələr başlamaqda idi və hətta bu müləimələrə mən həm müştərək olmağımı təkid edirdi!.. Sübhanallah! Əyyami-tüfuliyyətdə mənim tərbiyəm Pavel Petroviçin indiki rəftarına bəid və bəlkə bərəks yol ilə başa gəlmiş ikən, indi bunun bu hərəkətləri mənim üçün xariqülədə bir şey idi. Axır, ixtilafa daxil olduğumda çar-naçar daha özümü o yerdə qoymayıb, məhrəmlik rəngi ilə ancaq xanımın əllərin öpməyə ayaq verir idim.

\* \* \*

Vaqonumuz yola düşəndən sonra sufi ilə kərbəlayının əhvalatı məni artıcaq cəzb edirdi. İkimci isklədə bunların vaqonun nişanlayıb oraya keçdim. Kayut əshabı hamısı bir vaqonda cəm idilər. Mən daha bunlara qarışmadığımdan ancaq uzaqdan-uzağa onların ixtilatına qulaq asır idim. Həmin dünənki kibi şiə ilə sünni arasında mübahisə və mücadilədən səvay əlahiddə bir söhbət yox idi və hər bir məsələdə və hətta suyu nə sayaq içmək xüsusda bir-birinə müxalifət göstərüb boğazların yırtırlar idi. Amma sufi ilə kərbəlayı arasında bir növ riyayi-əhtiram görünməsi əcəb idi. Vapor içində kərbəlayının ləqəbi “məlun” və sufininki “mürtəd” ikən indi vaqon bucağında bu fəhşlər əvəzinə “əmi” və “ağa” kəlmələri istemal olunurdu və hətta mübahisə arasında kərbəlayı sufiyə və ya sufi kərbəlayıya cərh etdiklərində təxminən bu ibarə ilə xitab edirlər idi. Məsələn: “Sufi əminin canı üçün ki, belə deyil...”, “Ağa kərbəlayının başı üçün ki, belədir...”, “Sufi əmi səhv edir...”, “Ağa kərbəlayı lap yanılır...”.

Bəli, bu mehribançılıqlar hamısı ağa soldatın yumruğundan saçıldığı fəhm etdiyimdə özüm-özümlə bu xüsusda batinən çox söyləşmişəm, bilzərurə ürəyim mətləbi oxuyanlara söyləməyi mümkün eləmədiyimdə həqqlə nahəqqi tərcih etməyi öz insaflarına qoyuram... Amma bəşərtiha ki, sufi ilə kərbəlayı arasındakı cəhl daha təkrar olunmaya.

\* \* \*

Dünyada hər bir mərəzə əlac varsa, cəhl mərəzi üçün hərgiz müalicə yoxdur. Hərçənd buyurmuşlar ki, cəhalət zəhərinin müslihi mərifət tiryəkidir, amma mənim rəyimlə cəhl edən kişi istifraqçı bir mərəzə bənzər ki, məzacı heç bir davanı qəbul etməz... Cəhl ruhun cununluğudur ki, mərifət təvizi onu qaytaramaz. Qəsavət ruhun korluğudur ki, hidayət təcəllisi onu sağaltmaz.

Elm və mədəniyyətdən məhrum qalmış yazıcaq qardaşlarımız özləri üçün cəhli adət etmişlər ikən qəsavət olar üçün təbiət olmuş. Hala köhnə mərəzlər qoca cəsəddən çıxmayan kibi onlar üçün daha nicat yoxdur...

Aləmi-digər bebayəd saxt vəz növ adəmi.

## VIII

### QIZILARVAD

*Ünas məsələsi. Mühakə və hüriyyət. Hərbi övrətlər və xanənişin ərlər. Məsələgüşa Sofya xanım. Kişinin saqqalı arvad əlində*

Uzunatədən üç saat sonra bərk niysan başladı. Yağmurun vüfurundan odlu maşına hərəkət eləməyib artıcaq təxirlər ilə yol gedirdi. Yağmurdan arız olmuş sel ilə yolun bəzi yerləri qumlanmış idi. Qazancıq iskələsində altı saat dayanıb, sonra yollarda yenə təxir edə-edə axır o birisi axşam saat doqquzda Qızılərvad iskələsinə yetişdik. İqrar edirəm ki, bu təxirlər mənə üçün nəhayət xoş idi. Hüriyyət və azadəlik içrə Sofyanın şux qəmzələri və Pavel Petroviçin nəməki söhbətləri mənə üçün toy-bayram kibi idi. O gecəni Qızılərvadda qalmalı idik. Sofya ən axşamdan rəxtxab salıb xabgah üstündə yatmışdı. Həmcivarımızdakı qonşular həm əksərən yatmışlardı. Pavel Petroviç dünənki sərxoşluğun kəsalətin rədd etmək üçün bu gecə araq içməyə məşğul idi. Şərabxor kişi o biri günlərə nisbət bu gecə ayıqraq ikən filosofanə mətləblər üstündə söhbət dürcün açıb fəsaht dülrlərin saçdı. Avropa və Amerikanın tərəqqiyyəti xüsusda laf vurulduqda ünas məsələsi araya gəldi və bu məsələ xüsusda Pavel Petroviçin təsəvvürün sorduğumda bəxtəvər kişi yenə arvadın təmsil gətirib dedi:

– Ünas məsələsinin həll olunması məhz Allah-taala özü qoyduğu qanuna, yəni insafa bağlıdır. İnsaf olan yerdə zülm ola bilməz, yəni bir nəfs o biri nəfsə qələbə edəməz və zülm olmayan yerdə azadəlik öz şöretin göstərir! Pəs ünas məsələsin həll etmək üçün əvvələn, bu məsələni iki fəqərəyə aralayıb, sonra hər fəqərəni ayrıca şərh etmək lazım gəlir. Əvvəlinci fəqərə hüriyyət, yəni azadəlik və ikimci mühakə, yəni bərabərlikdir. Hüriyyətdən murad odur ki, hər bir nəfs öz ixtiyaratına malik olsa gərəkdir. Amma mühakədən ibarə hamı insanlar hüquq cəhəticə bir-biri ilə müsəvi olmaqdır... Bu iki fəqərə, yəni hüriyyət və mühakə məram cəhəticə bir məsələ bətnində tüəman və əkiz ikən hər ikisi bir mənada həll olunurlar, yəni övrətlər insan ikən hamı insanlıq hüquq və ixtiyaratında ərlər ilə bərabər olsalar gərəkdir.

Bu söhbətin müxtəsər məzmunu bu idi ki, zükur ilə ünas və yaxud ərle övrət hər bir ixtiyarada bir-birinə musavi oluban, hər kəs öz əməl və xahişlərində faili-muxtar olsalar gərəkdir. Pavel Petroviç həmin söhbətlər arasında Şərqi millətlərin qanun və adətlərinə toxunub, ünasların übuddiyyət dərəcəsinə saxlanmalarından şiddətli ehtizarlar edir idi.

\* \* \*

Filhəqiqət bəzi millətlər arasında ünas tayfası hürriyyət səmərəsində binəsib ikən bəzi hüquqdan həm məhrum qalmışlar. Biz Qafqaziyyə müsəlmanlarının arasında ünas çağırduğumuz mehriban canlar, analar və bacılar übuddiyyət qeydlərində bağlanmaları zülm və fəzihətdir və bunca nagüvara adətlər şəri-Məhəmmədiyyə bərəks olduqda tədric ilə islam millətlərinin arasında tərək olacağına etimad çoxdur. Bu əsrimizdə avropalılar və ələxüsus amerikalılar arasında ünas məsələsi artıcaq şöhrət tapmış ikən hala mədəniyyət meydanının mübarizləri ünasların hüququ iddiası ilə sinələrin sipərleyib qələm nizəsi ilə çox kağızlar qaralamışlar. İnsafən, əgər təhris olmasa, hürriyyət iddiası çox gözəl iddiadır və ünas məsələsi artıcaq mətlubdur. Amma heyif ki, bu məsələnin sülbi tərəflərinə əsla təftiş olunmayı... Dünyada hər bir zatın tərəqqisi üçün bir şərt mövcud ikən həmin tərəqqinin təkmili üçün həm bir dərəcə müəyyəndir. Hakəza ünas məsələsi hürriyyət və insaf üstündə bina tutduqda mədəniyyət aləmində bir dərəcəyə çatacağına həm etimad çoxdur, amma amerikalılar istədiyi mühakəmə dərəcəsinə yox. Zira ki, ümumi insaniyyət üçün hürriyyət mütləqən mümkün olmadıqda, ünasla zükur arasında hər bir cəhətcə mühakəmə məhaldır.

Mənim bu mənada cərh etməyimi Pavel Petroviç rədd edib atəşli nitqlə dedi:

– Ax, Şeyda bəy, sizə təəccüb edirəm ki, bunca aşikarə mətləbi nə üçün dürüst fəhm edəməyirsiniz? Siz ələzzahir əhli təməddün bir zat göründükdə hala ünas məsələsi dursun, ümumi insaniyyət məsələsinə toxunursunuz, yəni hürriyyəti fəsx edirsiniz! Hürriyyətin bərəksi übuddiyyətdir və übuddiyyətə heç kəs təşviq etməz. Doğrudur, qədim əyyamda bunca vəhşətli sözləri danışmaq olurdu və hətta

Ərəstu kimi hikmət sitarəsi übudıyyət fəqərəsin lüzumatdan hesab edirdi, amma indiki əyyamda ki, hal iyirminci qərinəyə ayaq qoyuruq, belə vəhşətli sözlər qulaq pərdəsin yırtar!..

Pavel Petroviç vaizlik ləhcəsi ilə bu mələmətləri gözümə oxuduğu halda, öz qıyafəsinə habelə bir səffaklıq rəngi vermişdi ki, mən belə soyuqluğu ondan hərgiz gözləmədiyimdə biixtiyar mütəəssirləşib dedim:

– Qospodin, siz məni töhmət etməyiniz... Mən hərgiz hürriyyətə bərəks getmirəm və übudıyyətə tərəfdar deyiləm, ələlxüsus Ərəstu zamanının übudıyyətinə ki, insanları heyvanlar kimi satıb-alırlar idi. Bəlkə bu mübahisədə hürriyyət ləfzinə mən əlahiddə məna verirəm.

– Bəs təvəqqe edirəm ki, hürriyyət ləfzin nə mənada qandığınızı mənim üçün bəyan edəsiniz.

Pavel Petroviç zahirən təmkin göstərmək üçün qıçın-qıçının üstə aşırıb, qulaq açmağa hazırlaşdı. Mən həm öz növbəmdə nəfəsimi sazlamaq üçün əvvəl bir-iki qurtum abi-lumu içib vüqarla başladım:

– Pavel Petroviç! Siz özünüz çox yaxşıca bilirsiniz ki, dünyada çox şeylər və çox əmrlər vardır ki, hərçənd ürfdə onların övsaf və əşkalı təkmilən təsəvvürə gəlsə də, amma həqiqət ələmində qüvvədən feələ gəlməsi çox bəidraqdır. Əz an cümlə bu əmrə həm müqərrər olmalıdır ki, dünyada azadəlik mütləq, absalyutni dərəcədə yoxdur və ola bilməz!.. Məsələn, hal bu əsrimizdə Avropa və ya Amerikada hərgah azadəlik var isə yenə məişət vəzləri növbənöv şürotə və yaxud qanuna bağlıdır ki, onlarda həmişə übudıyyət surəti görünür və übudıyyətdən ibarə qəti-ixtiyarat deyil, bəlkə lazım olan məqamlarda təbiətə namüvafiq hüquq iddialarının rəddiyyəsidir.

Pavel Petroviç artıcaq təhəyyürlə üzümə baxıban təəssüflə başını yırğalayıb dedi:

– Xub, turalım ki, siz buyurduğunuza müvafiq ümumi insan üçün, yəni xah ünəs və xah zükur üçün hürriyyət şərbətində filcümlə übudıyyət zəhəri lazımdır, yəni absalyutni hürriyyət mövcud deyil! Bəs laməhalə zükura münhəsir olan ixtiyaratdan ünəsi məhrum etməyib, mühakə hökmü ilə öz hüquqların özlərinə veriniz!..

Pavel Petroviçin həmin töhmətli sözüəndən bir növ kədərlən-məyimdə səsime özge ton verib ciddlən dedim:

– Qospodin, sizi inandırırım ki, övrətin hüququn özünə verməyi mən bəlkə sizdən artıq istəyirəm... Hərgah biz asiyalılar ünəsi öz

həqqindən mərhum etmişiksə, zülmdür! Yenə sizi inandırırım ki, ünas məsələsinin əhkami-əslyyəsinə mən zidd deyiləm, məgər mühakə fəqərəsi qüvvədən felə gələcəyi xüsusda sizlərə bərəks gedirəm, zira ki, o tərkibdə yapılmış məsələ hərgiz surət tutamaz.

– Bəs sizin rəyinizlə ünas məsələsi nə surətdə yapılsa gərəkdir?

– Mənim rəyimlə ünas məsələsi, necə ki, sizlər buyurursunuz, iki fəqərədən mücəssəmdir: hürriyyət və mühakə. Hürriyyət bərəsində hal indicə mən öz təsəvvürümü söylədim ki, mütləq hürriyyət xah ünas və xah zükur üçün müyəssər deyil və iddiası da batildir... Amma mühakə xüsusda bir qədər ərz edirəm ki, zükurla ünas ancaq öz hüquqların tələb etməkdə bir-biri ilə müsavi olsalar gərəkdir, yəni zükur öz hüququn tələb edən kibi, ünaslar həm özlərinə məxsus həqqləri tələb etməkdə muxtar olsa gərəkdir...

– Axır, bu yerdə məxsusiyyət üçün bəhanə yoxdur, zira ki, ünasla zükur hər ikisi insanlıq cəhəticə bir-biri ilə həmcins olduqlarında, hər bir insanlıq hüququna həm müştərəkdirlər və həmin hüququ (azdan az, çoxdan çox) təsəllüt etməkdən bir-birindən təfavütləri ola bilməz.

– Yox, qospodin... Güman edirəm ki, təbiət cəhəticə zükur ilə ünas arasında qoyulmuş təfavütləri inkar etmək olmaz. Zükur ilə ünas arasında hikmət yolu ilə fərqlər qoyulduqda birisinə məxsus olan hüquq o birisinə müsəlləm ola bilməz, yəni ixtiyarat cəhəticə həm müsavi olamazlar. Bu mətləbdən fəhm etmək olur ki, ünasla zükur və ya ərle arvad arasında mühakə tələb etmək bifaydadır və qüvvədən felə gəlməsi həm mahaldır və əgər bir vaxtda və ya bir əsrdə ümumən bəni-ədəm üçün hürriyyət mütləqə müyəssər olursa da, amma mühakə hərgiz müyəssər olması çox mahal olacaqdır, zira ki, hər kəs və hər firqə ancaq özünə müvafiq hüquqa muxtar ola bilir...

– Haşa, haşa! Bu əmrə o payədə mahal deyil ki, necə siz xəyal edirsiniz. Hal bu əsrimizdə Amerika xanımları heç bur sün və peşədə ərldəndə dal qalmayıb, bəlkə bəzi işlərdə rəqabət yoluca onlardan baş gedirlər. Övrətlər cümləsində qazı, hakim, katib, təbib, mühəndis, tacir, sərraf, vaiz və qeyri-qeyri amilələr çox vardır ki, onlar hamısı günəş qabağında sübh sitarəsi kimi ünas məsələsinin şövkətini bəşarət edirlər.

– Bu sözlərə heç diqqətim yoxdur; ünasla zükur insaniyyət cəhəticə həmcins olduqlarında, təbiət cəhəticə həm çox fəqərələrdə müvafiqdirlər və indicə siz buyurduğunuz dəlillər bu əmrin doğru-

luğuna isbatdır. Amma ünasla zükur arasında “ünaslıq, zükurluq” fərqi qoyulduqda hər bir tərəfin özünə münhəsir məxsusiyətləri həm çoxdur və həmin məxsusiyətlər əgər bir tərəf üçün müvafiq olursa, əksər ovqat o biri tərəf üçün müxalif və bəlkə bərəks ola bilərlər. Məsələn, əgər mühakə hökmü ilə övrətlər hərbi qulluğa gedərlərsə, onda dünya dolanmaq əlzanı üçün ərlər evdə oturub uşaqlara qabilə olmaları lazım gəlir... Güman edirəm ki, övrətlər qədimdəki amazonlar kibi əmcəklərin kəsib zükurlar əvəzində nəhləvanlıq edəcəkləri və ya ərlər saxta əmzıklərlə övrətlər əvəzinə dayəlik yapacaqları dünyanın gərdisinə əsla xeyir verməyib; bəlkə külli zərər yetirər... Bunlar bəhər tərəf: dava meydanında övrətin vəzi-həml etməyi və ya heyz iddəsində əzmi-səfər qılmaqlığı kəən-nəhu şəxs özü öz canına qəsd edən kibidir. Qadın əfsər əgər yeni doğulmuş balanı süddən məhrum edib xəternək səfərlərə gedər isə, fəzihət və müsibətdir və habelə ikicanlı xanım əgər generallıq iddiası ilə top gülləsinə yeriklərsə, baqi insanlar ona mane olmaları borcudur. Zira ki, hamilə övrət əgər öz canına ixtiyarı çatar isə, hərgiz qarnındakı balanın fəvtinə ixtiyarı yetməz, bəs övrətin həqqi olmayan yerdə ixtiyaratın kəsmək vacibətdandır və həmin ixtiyar kəsmək hökmü yalqızca ünaslar üçün olmayıb, bəlkə onlarla bərabər zükur üçün həm hökmdür, yəni övrətlərə əgər hərbi qulluq qədəğən olursa, ərlərə həm dayəlik və ya qabiləlik sənəti qədəğən olsa gərəkdir... Mühakə məsələsi bivəç olduğun mən bu mənə və bu tonda fəhm edirəm.

Pavel Petroviç mənim indiki nitqimə daha cərh etməyib, guya məsləhət yolu ilə dedi:

– Bilirsiniz, Şeyda bəy, sizin kəlamda doğru nöqtələr çox vardır, amma bu qədər bilmək də lazımdır ki, dünyada çox mətləblər vardır ki, hərçənd onların təkmili heç bir vaxt qüvvədən fəle gəlməyəcək isə də, amma bəinhəmə biz özümüzü ona yetirmək üçün çalışmaq borcumuzdur. Hakəza ünas məsələsinə nəzər etdiyimizdə həml elə biliriz ki, ünasla zükurun ixtiyaratı hərçənd nöqtəbənöqtə müsavi olmaz isə də, lakin hürriyyət şöləsin göz qabağında saxlayıb mühakə tərəfə pərvaz etmək borcumuzdur və bu məsələləri absolyut dərəcədə qoyuban zükura məxsus hüququ ünaslara və hakəza ünaslara məxsus hüququ zükurlara müsəlləm etməlidir, zira ki, əgər hüquq namüvafiq olursa, şəxs özü həmin hüquqdan sərf-nəzər edib ixtiyarın nə qəbul edər və nə arzu.

– Komediya! Bu sözdən fəhm olunur ki, ünas məsələsi işin həqqaniyyət tərəfin iğmaz edib, məhz rəsmi tərəfin gözləyir. Təmsilən, sizin kisədəki nəqddə mənim həqqim olmadıqda siz o nəqdin ixtiyarın rəsmi qayda üzrə mənə öta edib, amma mənfəətindən bilmərrə sərfi-nəzər olmağımı umursunuz.

Bəli, bəli... hərgah sizdə insaf və idrak olursa, həqqiniz olmayan kisəyə, hərgah ixtiyar verilsə də, hərgiz əl uzatmazsınız...

– Turalım ki, uzatdım?

– Ərz edirəm ki, insaf olursa, özünüz ehtiraz edərsiniz.

– Mən də ərz edirəm ki, şayəd ehtiraz etmədim... Məsələn, amazonlar mübarizlik iddiası edən kibi?

– Onda öz insafınız müqabilində özünüz cəvabdəhəndəsiniz.

– Bəs kisə çində fitnə saxlamağın nə mənası? İndi özünüz müqərrər olunuz ki, ünasa məxsus hüququn ixtiyaratın zükura və ya zükura məxsus hüququn ixtiyaratın ünasa ərzani tutub zorla vermək əql deyil, bəlkə fitnədir!

– Zor üçün əsla ehtiyac yoxdur, əfəndim, ünaslar özləri artıcaq məmnuniyyətlə zükura məxsus ixtiyarata malik olmaq arzusundadırlar.

– Onda zükurlar həm ünasa məxsus hüququn ixtiyaratın tələb edərlər.

– Etsinlər... Mən indidən sizə söz verirəm ki, bu barədə hərgiz rədd olunmazlar.

– Axır, namüvafiq hüquq üçün ixtiyarat almaqdan nə fayda?

– Fayda olmasa, qəbul etməsin... cəbr yoxdur!

– Bəs yenə kisə timsalın açıb axır bu sözə bənd edirəm ki, bu iddialar bihudədirlər, çünki məişət bazarında bifayda alış-veriş üçün övqat sərf etmək xəsarət hesab olunur, bəs mühakəmə məsələsi bilmərrə nəsx olursa məsləhətdir.

Pavel Petroviç öz təsəvvüründə möhkəm dayanmışdı və mənim sözlərim onun nəzərində bir növ cəfəngiyat görüdükdə gah həzl və gah ciddi ilə cərh edib axırıncı sözümlə müqabilində dedi:

– Şeydə əfəndim, işlər ki, iki min il bundan əqdəm məhal görünürdü, indiki əsrimizdə adəti şeydir: bir vəqt var idi ki, adam adam əti yeyirdi və bu murdarçılıq hərgiz mütənəffir görünməzdi. Amma indi o hərəkətlər yad olunmasından bədəndə tüklər qalxışır! Xülasə, adət olunmayan işlər zahirdə təbiətə müvafiq görünməzlər və bərəks,



adət olunun işlər nəzərimizdə qanun kimi görünürlər. Tərbiyə ikimci təbiətdir... Bu əsrimizdə bizlərin tərbiyəmiz doğru yol ilə olmadıqda müqəddəs ünas məsələsi (jenskaya emansipasiya) nəzərimizdə məhal görünür. İndi Türkmən torpağında sizlərə namünasib görünən işlər bir zamandan sonra adi iş olacağına şəkk yoxdur. Hala gələcək dursun, indi, bu günlərdə Amerika arvadları göydəki ulduzlara müştəri olduqlarında siz məhəmmədilərin və yaxud Asiyadakı xristianların övrətləri çadra altından çıxarmazsınız?.. Daha müsəddi məsələni burada bəs edəlim, ancaq çox istərdim bilim ki, şəxsən siz Şeyda bəy Məsihzadə öz hərəminizlə nə yol ilə rəftar edərdiniz və ya edəcəksiniz?

Pavel Petroviç bu sualı mənə verdikdə məkkaranə təbessümlə gözün gözümə dikib cavab istərdi. Bu anda, nəgəhan Sofya xanım başın balıqdan qaldırıb nişatəngiz qəhqəhə ilə başladı:

– A... Şeyda bəy, Şeyda bəy! Hala sizi yaxşıca tutmuşam. Pavluşa ilə danışdığınız söhbətlərin hamısını eşidir idim. İndi söyləyiniz görüm ki, siz öz xanımınızla necə rəftar edəcəksiniz? Yoxsa sizin xatun meymun kimi qırmızı tuman, qırmızı çadra... xa, xa, xa! Yəqin ki, adam görəndə qaçıb gizlənək ...fuf, fuf, fuf!

Arvadın qəhqəhəsinə Pavel Petroviç də qoşulub həzlamiz riş-xəndlə deyirdi:

– Əlbəttə, əlbəttə, gərək gizlənsin, yoxsa Şeyda bəy onun qolqabırğasının sındırar. Xa, xa, xa!..

Bunların qəhqəhəsi mənə bir növ həzz gətirirdi, zira ki, bu qəhqəhə istehza deyildi, bəlkə həqiqətdə gördüyümüz adətlərə diqqət idi.

Sofya söhbətə qarışandan sonra daha ünas məsələsi nəsx olunmağa başladı, amma mənim ürəyimdə bu məsələdən bir üqdə qalmış ikən qəhqəhələr arasında fürsət tapıb dedim:

– Pavel Petroviç doğru buyurur, quşu qəfəsə salmasan, uçub qaçar və ya özgənin çiyinə qonar, amma bununla belə iqrar edirəm ki, quşu qəfəsdə saxlamaq, əgərçi məsləhət isə də, zülmdür...

Pavel Petroviç bu sözü mənim ağzımdan alıb dedi:

– Hala bu iqrar kifayətdir. Bir vəqt olur ki, özünüz insafa gəlib, miskin quşları qəfəsdən azad etməyə iqdam edərsiniz.

– Arzu yaxşı arzudur, amma o qədər ki, sizlər zükuru unudub ünasa hürriyyət verirsiniz, qorxuram ki, bir vəqtində biçarə örlər arvadlar əlində boynu bağlı qul olalar! Onda ünas məsələsinin əvəzinə bilzürurə zükur məsələsi bürüz edəcəkdir.

Sofya mənim bu sözümdən yenə qəhqəhə çəkib tərəbnak ləhcə ilə dedi:

– İnşallah heylə də olacaqdır. Biz arvadlar sizlərdən çəkdiyimiz cəfaların əvəzini gərək sizə yetirək. Qoy bircə Pavluşanın saqqalı düşsün mənim əlimə... Bax, sağa da çəkəcəyəm, sola da!

Bu mütaibə ilə sərkeş arvad yazıq kişinin saqqalın qarmalayıb bir-iki yol o yan bu yana çəkişirdi. Gəlinin bu şuxluğu kişi üçün səadət idi; saqqal ağrısından “oy, oy” qışqıraraq ruh ləzzəti ilə arvadı qucaqlayıb çiyindən öpdü. Sofyanın gözəl ləhcəsi sahiranə minval ilə bəşşəşliq gətirdikdə müsəddə ünəs məsələsi axır qəhqəhə ilə həll olundu və gələcəkdə bizim Sofya xanım mühakə hökmü ilə qılinc qurşanıb davaya gedəcəyi xüsusda indi laflar vurub ixtilata məşğul olduq.

## IX

### GÖYTƏPƏ

*Göytəpə qələsi. Madam Sofya və madmazel Katerina.  
Quşuçmaz məqamlarda əlvan-əlvan pərvanələr. Qanlı torpaq  
üstündə rus qızı ilə türk oğlu. İkinci dəfə əmanət*

Sübh saat altı idi. Karvanımız təzədən təyyarlaşıb Qızıllarvaddan çıxdı, amma ikimci mənzildə yenə yeddi saat təxir edibən, bu minval hər iskələdə və bəzi vaxt yol yarısında dörd saat, beş saat təxir edə-ədə axır dördümcü gün zöhr vaxtı idi ki, məşhur Göytəpə iskələsinə yetişdik. Əvvəlinci zəngdən sonra konduktor öz adəti dürüş səsə axşam saat doqquzaca təxir olacağımızı məlum etdi. Karvanımız yollarda qalmasından müsafirlərin çoxusu hərçənd darıxıb, bibəhrə şikayət edirlər idisə də, amma mən xud bu təxirlərə və ələlxüsus Göytəpə təxirinə nəhayət məmnun idim və habelə fərax təbiətli Pavel Petroviç insan ixtiyaratında olmayan təsadüfdən əsla təğyir-ləşməyib ancaq fürsət vaxtında yaxşı yeyib və yaxşıca içməyi özü üçün qənimət bilir idi.

Günün istisi sovuşmuşdu, Pavel Petroviç üç porsiya xörəkdən sonra altı şüşə pivəni boşaldıb yeddimciyə yerləş etməkdə idi. Sofya

bizdən aralanıb istirahət üçün zənanə bölməyə getmişdi. İndi mən də öz fürsətimi fəvri etməyib, Göytəpə qələsinin tamaşası niyyəti ilə vağzaldan çıxdım.

Öz vaxtında şayani-diqqət olan Göytəpə qələsi hərçənd uzaqdan candan müstəqim səngərlik göstərməzdisə, amma palçıqdan yapılmış hündür hasarları dörd bir tərəfdən dərin xəndəklərlə atılmış olduğunda yavuşdan baxanlara bir növ məhabət saçırırlar, indi məxrubə-mənzər qələnin pozğun yerlərindən içərisinə girmək üçün çətinlik yox idi. Qələnin hasarı əsil binadan təxminən yeddi arşın zəximlikdə başlandıqda, yuxarı qalxdıqca pillə-pillə nazikləşib axırı bir arşın qədər qalır. Qələnin içərisinə tamaşa etmək üçün hasar guşəsinə dırmaşdım. İçəridə əsla təmirat əsər-ələməti olmadıqda dörd divarın arası vəsi meydan şəklində dümdüz görünürdü. Doğrusu ki, Göytəpəni mən bu tərkibdə təsəvvürə gətirməyirdim, bəlkə məşəqqətli bir qələ hesab edirdim. Amma hərbiyyə elmindən xəbərdar olanların təsəvvürü ilə bunca düzəngah yerlərdə yapılan torpaq qələlər guya müharibə vaxtı düşməyə yavuş gəlməyin fürsət verməyib bomba müqabilində həm davamlı olurlarmış.

\* \* \*

Bir saat çağlı hasarın guşələrində cövlan etdiyimdə bərk yorulmuşdum. Viranə qalmış qələnin qanlı qübarı damağı həvəsin pozduqda uca dəhnələrin birisində təfəkkürlə əyləndim. Xunalud torpaq üstündə ətək salıb fikrə getdiyim halda nahaq “Şeyda bəy” səsi qulağıma dəyib halımı dəyişdirdi. Sofya və Pavluşa hər ikisi hasar dibində idilər; biri yelpic, o birisi şlyapa ilə işarə edərək məni çağırırlardı. Bunların bu mehribançılıqlarına cavab verməyə özümü məcbur etdiyimdə çar-naçar ayağa qalxıb, çapüklük ilə hasar başından aşağı endim. Pavel Petroviç pivə şüşələrin boşaldıdan öz başın doldurmuşkən, nəhayət zövq ilə qəhqəhələyirdi. Nazənin Sofya mehribançılıqla qolun mənim qoluma keçirib, həmin qətlgah içində güllüstan seyri kibi gərmiş etməyə başladı.

Biz hələ meydan başına çatmamışdıq ki, uşquntu barılar dalısından qarışıq nəğmələr səsi eşidildi və bununla belə, həmsəfərlərimiz cümləsindən bir neçə dəstə arvad-uşaq qələ içinə girdilər.

Bunların arasında madmazel Katerina iki kiçikanə bacıları ilə var idilər. Mən onlara papaq açıb təzim etdim. Katerina mənim cavabımda təbəssümlə reverans edib təkrar bir neçə dəfə bizə sarı baxdı. Həmin işvəli baxışların mənası nə olduğun Allah bilsin! Qızlar ürəyi tilsimdir, ona yol aparan geri qayıtmaz! Bu hikmətlə əvvəl gündən Katerinadan sərfi-nəzər etmişdimsə də, lakin indi yenə özümü saxlamayıb, cəvanə qızın məlahətli cəmalına biixtiyari baxmaq təəşşüqündə idim. Axır, mənim bu hərəkətim Sofya üçün nəgüvərə olduğun anladığımda təəssüflə Katerinadan göz çəkib, yenə öz ixtilatımıza məşğul oldum.

\* \* \*

Qələnin tən ortasında idik. Cəvanə səbyələr və növrəst oğlanlar nəğmə və qəhqəhə ilə qaçıb yürüşdükləri halda vəhşi qəzalələr kibi hasar başına dırmaşb cılıv ilə başaşağı hoppanırlar idi... Xudaya, gör əsrimiz nə mərtəbəyə çatmış ki, bir neçə il əqdəm həmin bu hasar başında nə qovğalar olub, nə qanlar tökülmüş ikən indi həmin divarlar ayağında türk oğlu ilə rus qızı bir-biri ilə qol-qola verib rəfaqətdən dəm vururlar. Bu yerlər həmin vəhşi badiyələrdir ki, alamançılar qorxusundan quş-quşluğu ilə bu yerlərdə uçamadıqda, indi nəzakətli xanımcılar əlvən pərvanələr kibi hasar başında pərvaz edir. Əhsən mədəniyyətə, elmə, fənnə və sənətə!

Qələ içində bir az dolaşb uçquntu dəhnələrin birisindən çölə çıxdıq. Hələ divar üstədən baxdığımız əsnada uzaqda bir qışla (kənd, köy) görmüş idik. İndi Sofya həmin qışla tamaşasına getməyi təmənnə edirdi. Pavel Petroviç tünd sərxoşluq xumarında istirahətə möhtac ikən özü bizimlə getməkdən baş qaçırıb, nəhayət iltimasla xanıma padruqa olmağımı məndən təvəqqe etdi. Əcibəəxlaq Pavel Petroviç can kimi sevdiyi gəlini mənə tapşırıldığı əsnadə həmişəki adəti ilə yenə zarafatyanə kinayələr söyləyib, xanıma müqəyyəd olmağımı təkrarən iltimas etdi. Bəxtəvər kişi bizdən aralandıqda dəfəatla papaq açıb təvəzülər göstərirdi və bunun cavabında vəfalı Sofya şuxluqla dəstmal saçıb hava elçisi ilə kişiyə öpüşlər göndərirdi.

*Türkmən qışlası. Cəmilə və Hafizə. Bağ gülü və  
çöl gülü. Türkmən evləri. Qaraca pul*

Qışlardan ibarə qara keçədən yapılmış on-on beş evlər idi. Əvvəl-  
limci evin sahibi qara, yumru qarınca qarı bizi görcək təbəssümlə  
“xoş-xaruş” ayıtaraq pişvazımıza gəlmişdi. Mən öz Azərbaycan istila-  
hımla və Sofya Moskva ləhcəsi ilə qarına sual verdiyimizdə nə o bizi  
və nə biz onu hərgiz düşünməyirdik. Amma ürək dili ilə bir-birimizə  
xoş olduğumuzu bəyan edəndən sonra həmin qarı ilə qonaqlaşmış  
astanada məxsusən bizim üçün salınan kilim üstündə əyləşdik.  
Astananın o biri ağzında bizimlə rubəru bir kosasaqqal qocaman türkmən  
çömbəltmə oturub, qucağındakı uşaqla tənbel-tənbel oynayırdı.  
Zahirən bu kişi qarının qocası, yəni ev sahibi ikən əsla bizə mültəfit  
olmayıb, kəmetinalıq nəzəri ilə gah-gah gözaltı bizə baxırdı... Qarının  
bir nəfər növrətse qızı kəndümgün, qaragöz Cəmilə və həmin Cəmilə  
qiyafədə bir nəfər gəlini Hafizə cəvanəzənlərə məxsus təbəssümlə  
bizə həmməclis olduqlarında eynən meymunlar şivəsilə Sofyanın  
pal-paltarın əlləşdirib, bir-birinə göstərirlər idi. Sofya öz növbəsində  
türkmənçələrin baş və sinələrindəki gümüş imarətlərə təhəyyürlə  
diqqət edib, libas və qiyafələrinə təftiş edirdi. Amma yazıq mən,  
Şeyda bəy! Bu üç cəvanənin hər üçünə tamaşaçı olduğum halda,  
hər birində bir növ ünəslıq ətri anlayıb, gül arasında bülbül kimi  
şövqlə həzzləndirdim.

\* \* \*

Zatən bağ gülləri çöl güllərindən xoşrəng və xoşterkib olurlarsa  
da, lakin çöl gülünün batini ətri bağ gülündən kəskinraq olur; indi  
habelə vəhşilər dərəcəsinə hesab olunan türkmən qızları nəzif libası  
Sofyanın müqabilində təmsilən şəmi-kafuri müqabilində ruğənənduz  
çıraq kibi görünürdülərsə də, amma... Bilməm nə isə türkmən qız-  
larında həylə bir ünəslıq qoxusu hiss olunurdu ki, onu daha təqirirə  
götürməyirəm.

\* \* \*

Sofya türkmənçələrlə doğrudan-doğru aşınlaşmışdı. Rus xanımı ilə türkmən qara qızları dil, məzhəb, adab və adət cəhətləricə bir-birindən əğyar ikən indi məhz ünəslıq şirkəti ilə bir-biri ilə bacılaşmış, əl və dil işarəsi ilə mehriban-mehriban alışır idilər. Bunların ixtilatı macalda mən bir neçə dəqiqə fürsət tapıb türkmənlərin vəziyyəti haqqında filcümlə xəbər tutdum.

Qara keçələrdən yapılmış evlər əksərən iki bölünməyə kəsilibən, bir bölmədə əlbəsə və əsləhə misalı məfruşat və o biri bölmədə qab-qacaq qismi müxəlləfat və məhsulət saxlanılır. Qonaqlaşdığımız qarının bölmələrində üç çuval buğda, iki məfrəş yun, bir küpə yağ, iki dənə sabuça, üç dənə boş küpə, qulpu qopuq bir aftafa, bir dənə qara güvəc, iki saxsı piyalə, bir dənə saxsı, çatlaq ibriq, bir dənə mis çaydan, bir sac, bir çömçə, iki çanaq, bir oxlov, şüşəsi sınıq çıraç və bu fəqərə bir neçə para hisli-paslı şeylərdən savay daha zad görünməzdi.

O birisi bölmədə yarar nəsnelər qismi ancaq bir qəbzə əyri qılınc, iki lay kilim, bir-iki top yorğan, bir tay at çulu, bir yəhər, bir-iki dənə qoyun dərisi, bir cüt çəkmə və bir neçə para zənənə əlbəsə görünürdü. Bölmənin ən ortasından kilim və xalı toxumaq üçün ərizə hana (xana) qurulmuşdu. Hananın üstündəki təzəcə başlanmış qalıçə növərus Hafizənin işi imiş. Sofyanın işarəsi ilə kilimbaf gözəllər hər ikisi xana üstə gəlib qayət mahirliklə öz hünərlərin dinayrı bacıya göstərdilər. Əvvəl görüşdə nəzərimdə nahəmvar görünən türkmənçələr indi kilimbafıq meydanında nəhayət nəzakətli görünür idilər və iş arasında gah-gah mənə baxıb həylə bir atəşli işvələr satırlar idilər ki, mənəim nəzərimdə onların bədəli ancaq rus qızı Sofyanın qəmzələri ola bilərdi.

\* \* \*

Axşam qaralmışdı. Vağzala qayıtmağa vəqt idi. Mizbanlarımızla vidalaşdığımız əsnada Sofyanın iltiması ilə hər cəvanəyə bir rublə peşkəş verdim. Mənəim belə böyük səxavətim Hatəmlik mənəzələsin teyy edib, cavanmərdlik meydanında firidunvar guysisəbqət aparmaq

dərəcəsinde idi! İndi Turan torpağında səxavət kusi mənim adıma çalındıqda qartca qarı və kosaca qoca cavanələrə qoşulub həylə bir nişat bürüz etdilər ki, onların qülqüləsinə hətta qonşu evlərdən arvad-uşaq tamaşaya çıxıb, həmin nişata şərək oldular. İndi bədəvi türkmənlər arasında da zalimçə pulun zorluca gücün gördüyümdə dədə-babadan eşitdiyimiz “pul nəğməsi” yadıma düşdü...

Bəli, axır etiqad etməlidir ki, dünyanı dolandıran çərx həmin nazirək girdə təkərdək ağçadır ki, dürüyləklə əldən-ələ, qoltuqdan-qoltuğa keçib, axır heç bir kimsəyə vəfat etməz...

İşıqda hər xeyrin binası, zülmətdə hər şərrin mayəsi həmin biməsrəf, qırmızısiyə, qızılsurət filiz ikən əql onun müqabilində acizdir!.. Səxavət və ya xəsasət, izzət və ya nıkbət, ismət və ya fəzihət, kürsət və ya işrət hamısı pul sikkəsi ilə möhürləndikdə insanı izzət əflakinə qalxızan və ya rəzalət əsfalinə endirən mənəcəliq yenə həmin dank çərxəsidir! Varlıqda rəzilləri əziz edən, yoxluqda əzizləri rəzil edən, verməkdə düşməni dost edən, almaqda dostu düşmən edən yenə həmin özüdür! Qırçaqda qırğız, Həbəşdə qara, Hicazda ərəb, İraqda əcəm, Rumda türk, Turanda türkmən, Qumuqda ləzgi, Kırmda tatar hamısı pula səcdəçi olduqlarında millət, məzhəb, insaf, mürvət, irz və namus hamısı həmin pula qurbandır!.. Ax, üzüqara pul!

## X

### QIŞLA İLƏ VAĞZAL ARASINDA BİYABAN

*Torpaq üstündə gəlinlə həmağuş. Dörd günlük həcc ayı.  
Xanımın dilgahı. Kametinalıq. İzhari-mətləb və iqrari-təqsir.  
Mələmət. Nədəmət və nicat. Gəlin həmaili. Rəddi əmanət*

Hava daha qaralır. Vağzala qayıtmaq lazım idi. Qışlardan qədəmbəqədəm uzaqlığımızda gecə evlər yavaş-yavaş qaralıb axır bilmərrə gözdən itdilər. Qənşərimizdə vağzalin işığı görünürdü. Sofya qolu qolumda, başı çiynimdə nazla qədəm götürərək, zövqlə eşq və məhəbbətdən dəm vururdu. Söhbətin əsil məzmunu nə olduğun yaxşıca duyduğumda rəviyyə ilə tez-tez söhbət rıştəsin qırıb, özümü vağzala yetirməyə tələsirdim. Mənim boylə təcili getməyimi

Sofya bir-iki dəfə mənə nəşəq edəndə sonra üçümcüdə: “Daha mən yoruldu”, – deyibən qəhrlə qolun qolumdan rədd etdi. Xanımın könlün almaq üçün özümü müqəssir qələminə verib üzrxahlıq təriqi ilə əlin öpdüm. Sofya əlini əlimdən buraxıb acıqlı işvə ilə: “Burada bir az oturunuz”, – deyib qumsal torpaq üstündə əyləndi. İndi mənim təklifim mütabiətdən savay əlahiddə şey ola bilmədikdə gəlin ilə çar-naçar həmzanu əyləndim.

\* \* \*

Havanın qaranlığı çökmüşdü, çölün həmvarca üzü qara məxmər rəngində birəng görünürdü. Amma göyün tağı hələ şüa zərrəsi ilə dolu ikən eynən Nişapur firuzəsi kibi cila verirdi və həmin tağ içrə təzə çıxmış ulduzlar kəənnəhu lacivərd ətlas üstündə gümüş filəklər kibi bərq vururlardı. Zilhəccənin dördgeçəlik məhparəsi Ütaridlə rubəru dayandığında guya onu qucamaq arzusu ilə ağışun pəhmən edib eşqlə dayanmışdı. Axşamın qaranlığında hər bir ziruh və qeyri-ziruh şeylər sümmün-bükmün dayandıqları halda, qumsal türkmən çöli o dərəcədə xamuşanlıq idi ki, hətta yanımdakı zəifənin nəbzlə-rində axan qan cuş ilə “qan-qan” çağırdığı aşikara eşidilirdi.

\* \* \*

Bir-iki dəqiqə kibi belə biaram keçdi. İndi yerə oturmağumuzdan sonra hər ikimiz samit əyləşib guya sual-cavab verməyə cürət etməz idik. Mən tam istiqamətlə gözlərimi aya dikib bərqərar baxar idimsə də, amma fikrim Sofyada idi. Sofya əlindəki yelpici nazla açiban təkəllüflə üzün yelləməyə başladı. Qızğın cəvanənin ürəyindəki xahiş nə olduğu aşikara məlum idi. Amma vapordakı əhvalatdan sonra məqamlar ilə özüm öz felimə şükürlər edib, asimlik fəxri ilə ürəyimi doldurduğumda daha şeytaniyyə dəğdəğələrə əsla yol verməyirdim. Hal yanımdakı gözəl ilə göydəki aya baxdığım növbələr qəlbimdəki şurişlərin cavabın batini dillə yuxarıdakı aya xitab edərək deyirdim: “Haşa, haşa, bu qəbih xəyanətə hərgiz mən boyun qoymayacağam! Safürəkli Pavluşanın irz-namusuna xəyanət etmək insaf yolunda öz



doğma qardaşımın namusuna qəsd etmək kibidir! İndi küreyi-ərzin bir nisfində hamı xeyir-şərlərə şahid olan həcc ayı mənim də indiki felimə şahid olacaqdır. Bu günlərdə Kəbə ətrafında toplanan həccəclər həmin ayı əgər mən görən kibi görülsə, bəs bu ay həm mənə görən kibi onları da görür. Həccdən murad nəfslə mücadilədir... Bəs həmin türkmən torpağında əgər mən də öz dinimi yerinə yetir-səm, həcc əvəzi olur..."

Hal mən bu fikirlərdə idim ki, Sofya əlindəki yelpici qəflətən mənim üzümə çırparaq: "Daha bəsdir göyə baxdığın!", – deyibən kəskin səslə çımxırdı. Mən kavalərlik rəsmi ilə xanıma komplimentlər söylədiyim əsnədə o, əvvəl mənə etiraz göstərib sonra küstax mülayimlərə şüru etdi. Sofyanın şəhvətəngiz işvələri yenə dinim evinə rəxnə salmaqda idi. Beş gün bundan əqdəm bu gözəlin vüsali üçün can verdiyimdə, indi təsərrüf etməyə heç bir cəhətcə məmaniət yox idi. Hal həmin ay aşığında Sofyanın aydın üzü xatirim məhtabına əks salırdısa da, amma kayut içində din qüvvəsilə qarət etdiyim ifaf şəhabları dəfəatla nəfsim şeytanın rəcmə kor etdiklərinə daha qəbahət küsufindən səvay özgə surət görməzdim və bunca din mayəsi ilə özümü möhkəmləndirdiyimdə daha o məkkarənin müalimələrinə süstləşməyib kəmetinalıq başlamışdım.

Təbiət qanunu ilə cəvanə arvadların cümə fütuhəti məhz dilbərlik zəfərinə münhəsirdir. Naziktəb xanımlar zatən ürək qarətinə həris olduqlarında həmişə şikar dalısınca qəddarlıq yolu ilə çapmaqdadırlar... Vay o düşkünlərin halına ki, bu bimürvət alamançılara yesir olalar! Bu əmrə bərəks, bibak zəiflərə zəfər tapmaq üçün heç bir iqtidar tapılmadıqda, məhz bir əlac var ki, əfsus o da hər kişiyyə müyəssər olmayıb – kəmetinalıq!

\* \* \*

Sofya mənim kəmetinalığımdan axır özünü məğlub gördüyündə məğlublar kibi nəgəhan səsin əsdirib dedi:

– Müsyö Şeyda bəy, sizin barədə mən özümü müqəssir hiss edib üzrxahlığa izn istəyirəm.

Bu sözü deyib qurtaranacan xanımın səsi o payədə dəyişdi ki, axırımcı kəlməni daha deyəmədi. Nazənin Sofyanı imdiyəcə heç

bir vaxt belə diləfkar görmədiyimdə, ürəyim biixtiyari səksənirdi və həmin biixtiyarlıq hökmü ilə onun ürəyin almaq üçün ahəstərək əlin öpüb dedim:

– Xanım əfəndim, bu nə müqəssirlikdir... bu nə üzrxahlıqdır, məgər nə olub?

– Yox, əfəndim, mən sizin barədə müqəssirəm. Bu bir neçə günlər qəzara sizinlə həmsəfər olduğumuzda əmdən və ya səhvən sizə çox müxill olmuşam.

– Nə barədə, xanım? ... Axır düşünməyirəm.

– Çox yaxşı düşünürsünüz, əfəndim... Madmazel Filippova... Katerina...

– Axır nə olmuş?

– Ax! Adam incitməyə sizin həvəsiniz gəlir!

Bu sözlə Sofya üzün məndən çevirib daha cavab vermək istəmədi. Amma mən təkidlə bir neçə dəfə mətləbin çəgunəsin sorduğumda axır üzün mənə çöndərməmiş təmkinlə dedi:

– Neçə gündür ki, siz Katerinadan ötrü biaramsınız, amma görüşməyə macal tapmadığınızda bu gün qələ içində sizin üçün yaxşıca fürsət idi... yəqin ki, siz onunla vədələşmişdiniz, amma mən yenə sizə müxill oldum, əfv edəsiniz.

Bəli, mətləb indi məlum idi. Səfərin əvvəlincisi günü başdan keçmiş macəranı kəmahü xəyalıma gətirdiyimdə bu xüsusda özüm öz nabəkərlığıma iqrar etdim. Vapor arxasında bu zəifəyə içirtdiyim rəqabət zəhəri şirin canına o qədər sirayət etmişmiş ki, indi əsildə olmayan şeyləri vəhmə gətirib cünunlar kibi bədhəvalıq edirdi. Keçən daha keçmişdi. İndi belə aşıftəlikdə bu bihudə mətləbi dövrə salmağı bivəch gördüyümdə, özgə mətləb üstə pərgarlıqla söz dolandırıb, xanımın xud özün iqrar dairəsinə çəkmək istərdim, dedim:

– Xanım əfəndi, səhv edirsiniz. Sizin kibi gözəlin bir telin Katerina kibi min madmazelə dəyişməzəm.

– Bəsidir, Allah xatirinə!.. Sizlər kompliment söyləməyi adət edibsiniz, amma komplimentə mənim hərgiz ehtiyacım yoxdur.

– Kompliment deyil, xanım... ürəyimin əsil mətləbidir ki, izhar edirəm.

– Doğru?

– Bəli, doğru.

– Amma bu sözlər o gün vapordakı və hal indiki felimizə hərgiz mütəbiq gəlmir, əfəndim!

– Felimin səbəbi hər nə olmuş olsa, axır nəticəsi yenə sizin səadətinizdir, xanım.

Sofya bir-iki an mütəfəkkir dayandı. Zahirən mən söylədiyim mətləbi xatirində təkrar edirdi, amma felimin səbəbi nə olduğun fəhm edəmədikdə təhəyyürlə çiyinlərin sıxıb dedi:

– Hərgiz fəhm edəməyirəm... Amma sizin kəmetinalığınız hər halda mənim üçün həqarətdir.

Mən hala həmin cavabı gözlədiyimdə daha dayanmayıb dedim:

– Xanım əfəndim, bəs indi daha küstax danışacağam... Məni məzur tutasınız.

Sofya bu sözlə yelpici açıb yavaş-yavaş özünü yelləməyə başladı. Mən öz növbəmdə filcümlə sözün tərhim düzəldib dürüş vüqarla dedim:

– Sofya Mixaylovna, hala siz bir ayın gəlini ikən, bu bir neçə günün arasında mən Şeyda bəyə arvad olmaqdan ictinab etməyirsiniz...

– Xa, xa, xa!.. Ondan ötrü ki, Şeydanın şux gözləri sehlə məni divanə etmiş... xa, xa, xa!

Sofya təzədən şuxluq başlamada idi, amma mən cidd ilə danışdığım sözlər indi həzl ilə fəsx olunmadan qayətdə ağrımaqda idim və bu ağrı içrə şirin tonla başladığım kəlamə bir az məlamət zəhəri qatıb dedim:

– Xub, əgər Şeydanın şux gözləri sizi belə cünun edirsə, bəs bundan sonra Kaspi torpağında daha çox şuxçəşm Şeydalar təsadüflə sizə rast gələcəkdirlər... Yəni növbələrlə hamısına arvad olacağınızı həml edirəm!

Sofya mənim bu sözümdən pul kimi qızarıb, cuşla cavab verdi:

– Möhtərəm əfəndim!.. Sizdən çox rica edirəm ki, öz sözlərinizdə ədəbli olub, bunca bişərm işləri mənə isnad verməyəsınız... Siz güman edən övrət mən deyiləm, səhv edirsiniz...

Xanım bu cavabla səsin ucaldıb məndən xamuşluq tələb edirdisə də, amma mən hala əvvəlki sözdən acıxdığımda tənqliklə üzümü turşudub dedim:

– Sofya Mixaylovna, doğru sözü danışmağı heç kəs qədəğən eləməz. Mənim yenə gümanım budur ki, mənimlə başladığınız müamiləni özgələrlə də...

– Əfv buyurasınız, əfəndim!.. Sizinlə başladığım müamilənin özgələrlə dəxli yoxdur.

– Bəs mənimlə başladığınız müamilə hansı hüquqla olduğun bilmək istəyəm.

– O mənim öz işimdir, özüm bilərəm və bu xüsusda heç bir kəsin məndən hesab almağa ixtiyarı yoxdur.

– Doğrudur, ixtiyarı yoxdur, amma hər kəs öz təsəvvürün söyləməyə ixtiyarı var.

– Sizin təsəvvürünüz nasəvabdır və nasəvablıq ondan ötrüdür ki, mətləbi gec anlayıbsınız.

– Mən anladığımı odur ki, sizin müamilə üçün şəhvət qələbə-sindən səvay əlahiddə bir səbəb yoxdur və hala bu saətdə həmin söhbətin açılmasından səbəb yenə şəhvət qələbəsidir.

– Xub, belədir, belə olsun!.. Təvəqqe edirəm ki, bu söhbəti burada qət edəsiniz; daha bundan sonra mən sizlə danışmaq istəmirəm!

Bu sözlə Sofya ayağa qalxıb getmək istədi. Amma mən onun əlin bərk-bərk tutub bir-iki dəqiqə tövqif etməsin yalvarmaqla iltimas etdim. Xanım dinməz-söyləməz əyləndi, amma əlindəki yelpici üzünə tutub büğzlə məndən üz çəkmişdi. İndi daha dayanmaq vaxtı deyildi. Sonra ürəyimin mətləbin izhar etməyə fürsət tapmayacağımı mənzurə aldığımda mehribançılıqla onun əlinə tutub başladım:

– Sofya Mixaylovna, etiqad edin ki, mənim hərəkətim və mənim indiki sözlərim məhz sədaqət üstədir və bunların nəticəsi sizin səadətinizə bais olacaqdır.

Sofya yelpici üzündən çəkib mütəəccib tonla dedi:

– Mən sizi qəribəməzac adam görürəm, əfəndim.

– Bəli, yaxşı qanıbsınız... həqiqətdə mən çox qəribəməzac adamam, o gün vaporda sizinlə mənim aramda keçən macərə və indi, həmin gecə vaxtı, xəlvəti biyaban içində səninlə dizbədiz oturub şəhvətdən əmin olduğum halət o dərəcədə əcibədir ki, hərgiz bəvər olunmaz və hərgah bir vaxtında bu həqiqət sərgüzəşti ən yavuş dostuma nəql edəməsə, yəqin ki, inanmayıb əfsanə hesab edəcəkdir...

– Xub, xub... Axır mətlubunuz nədir?

Gəlin bu sualı veribən təkəbbürlə gərdənin çəkdi və mənimlə doğru rubəruluqdan bir az yanakı oturduğu halda, sol tərəfdən mənə profil (xətti-surət) göstərilib, kəmetinalıqla üzünü yelpicləməyə başladı. İndi ürək dərdin həll etmək üçün həkim Sokrat rəviyyəsi ilə sual verib cavab almağa macal yox idi. Əsil mətləbi napüxtə kəlmələrlə xanıma yedirtməyi lazım bilib, dürüş səslə dedim:

– Əziz möhtərəm Sofya Mixaylovna, indi siz cənablar bir kişiyə arvad ikən, etimad çoxdur ki, bir neçə aylardan sonra bir kişiyə də ana olasınız...

Mənim bu sözümdən Sofya xanım hürkmüş ahu kimi qəflətən boyun qaçırıb çəpəki nəzərlə mənə baxdı. Əlindəki qara yelpinc ağ üzünün yarısını qapadıqda, ancaq alnı və iki qaş-gözü görünürdü. Bu işvə ilə o gözəlin surəti eynən göydəki həftəlik ay kibi görünürdü. İşvəli gəlin bu nəzərlə mənə valeh etdiyində, danışdığım sözü biix-tiyari unudub heyran qaldım, bu heyranlıqda nə qədər fasilə çəkmişdi – bilməm, ancaq hala Sofya həmin halətdə baxır idi, mən yenə söz rıftəsini ələ alıb dedim:

– Bəli, bir neçə aylardan sonra ana olacağımıza ehtimal çoxdur. Bəs, gözəlcə xanım, indi bu fəli təsəvvürə gətirib tamaşa ediniz ki, özgə kişilərə arvad olmuş bir ana əgər öz doğduğu uşağa “balam” deyib öpdüyü halda kimin nütfəsindən və kimin familiyasından olduğun bilməzsə – nə olar? Və hakəza həmin doğulmuş balanı zahirdəki şəri atası “oğlum” deyib qucadığı halda, yanındakı arvadının batinində südur edən səs ki, “ey yazıcaq kişi, qucadığın bala səninki deyil!” Aya meyit üstündə çağırılan mərsiyə avazı kibi deyilmi?.. Və həmin arvad öz xacəsin hər gündə on dəfə istehza zəhəri ilə ağılayan kibi deyilmi?.. Xanım əfəndi, güman edirəm ki, bu bidadlıq qanlılıq kibidir və qanlılıq qəzəb gətirər!..

\* \* \*

Mən hala sözümlü qurtarmamışdım ki, Sofya başın aşağı əyib, yelpiclə üzün örtüdü. Həmişə sərkeş görünən xanımın indiki sərnigunluğu mənim nəzərimdə çox müttəəssir mənzerə idi. Gəlinin gözəl üzünü qara yelpic altında gizləndikdə ancaq ağ, həmvar alnı, qalın zülf içində kəənnəhu bulud arasında ay parası kibi görünürdü. Ənduh qaraltısı ilə tutulmuş bu gözəlin indiki tərkiyi təşbihən küsuflanmış qəmərə bən-zədəkdə, ay tutulanda mis çalınan kibi zıncırov tək cingilləyib ağladı.

Zatən yaralanmış yerdən zəhər tez sirayət edər. İndi Sofyanın ürəyi ehtizar piçtabında rəqiqlənmiş ikən yenə bir-iki kəlmə kəskin sözlər söyləməyə mənim üçün yaxşıca fürsət idi, dedim:

– Xanım, əfəndim! Özünüz insaf ediniz... Bunca nəzif libas ki, örtübsünüz və bunca zərif zinət ki, geyibsiniz, hamısı məhz izzət və

hörmət üçün deyilmi? Bəs, özünüzü əzizə və möhtərəmə istəməklə belə, aya, rəvamıdır ki, dünya evində can rıftəsi ilə dərdlərinizi çəkən şəxs sizin öz nəzərinizdə xar olsun?.. Aya rəvamıdır ki, mal və mənala, irz və namusa şərik olduğunuz kişi buynuz çıxarmış məsxərələr kibi özgülər nəzərində gülünc olsun?..

Mən bu sözümü buraya çatdırdığımda Sofya lərzə ilə məruhəni üzündən çəkib, bulud dalısından tülu edən bədr kibi üzünü açdı. Gözəlin şəhla gözləri yaşla dolu idi və qızarmış arizi yaş qətrələri ilə islanmışdı. Qoynundan çıxardığı dəsmal ilə gözlərinin yaşın silərək hülqumuna yığılmış lüabi udqunuban dedi:

– Bəsdir, Allah xatirinə, bəsdir!.. Danışdığınız sözlər hamısı doğrudur və doğru olduğuna iqrar edib, öz təqsirimi boynuma alıram... Mənim qəbih niyyətlərim sərəsər murdarçılıqdır, ləimlikdir, idbarlıqdır... Ox! Bu hərəkətimin kəffarəsi üçün mənə tövbə lazımdır, tövbə!.. Ax, Pavluşa, Pavluşa! Sən mənim həqqimdə etdiyən səfalar... Ox, ox! Məni oda yandırmalıdır!..

Ehtizarə gəlmiş gəlin daha göz yaşın saxlaşdırmayıb hönkürtləmə ağladı. Zəlalətdən qurtardığım cəvanənin indiki haləti bir cəhətcə mənə din qürurluğu yetirirdisə də, amma əlahiddə cəhətcə ürəyimi dərhəm edirdi. Xanımın ürəyin mələmət neştəri ilə yaraladığımda, indi rəxzənlər işvəsi ilə həmin cərəhətə məlhəm qoymağı lazım bilib, dilnəvazlıqla təsəlli verməyə başladım. Sofya əlləri əlimdə, başı çiyənimdə uşaq kimi hiçqırıb ağlayırdı, yəni ürəyindəki qəbahət nikbətənin nədəmət qətrələri ilə yuyurdu... Zəhi səadət!

\* \* \*

Yanımdakı təzə gəlin nicat tapmış günahkarlar kibi ancaq mədhlər söyləyib deyirdi:

– Can, Şeyda bəy, can Şeyda bəy! Sən məni həlakətdən qurtarıb, təzədən həyat verdin... Allah sənə əcr versin! Şükür xudaya ki, əvvəlimgi gümrahlığımda sizin kibi nəcabətqirdar şəxsə rast gəlmişəm, yoxsa təzvic aləminə yeni ayaq qoyduğumda, qədən gümrahlıq vərəsinə yığılıb daha duramayacaqdım... Hala şükürlər ki, nicat tapdım! Mən bəd ömrüm olduqca sizi fəramuş edəməzəm və dinc cəhəticə özümü sizə borclu bildiyimdə, sizin şəklinizi həmail edib boğazımda asacağam.

\* \* \*

Sofya daha usanmışdı, ağ məndil ilə gözlərin silib başına vurmuş hərərəti soyutmaq üçün yenə yelpicə yapışdı. Səbahgülü jalə qətrəsi ilə xoşlanan kibi bu bimisl gözəlin camalı göz yaşından sonra daha da gözəlləşmişdi! İndiki səfa şöləsi gəlinin ürəyində sürətlə baş vurduqda xatirindəki küdurət qaranlığı bir-iki dəqiqənin fasiləsində bilmərrə məhv olmuşdu və xəzanasar kədərlərdən sonra təzə gəlinin gözəlcə üzü eynən bahar gülü kibi şüküft etməkdə idi. Qönçə dodaqlar təbəssüm havası ilə açıldığın gördüyümdə, ruhum şeydasını yenə tərənnümə gətiribən təzvic və ifafə dair bir neçə fəqərə hadisələr söyləyib axırda dedim:

– Can, Sofya! İndi əgər özünü din cəhəticə borclu bilirsənsə, bəs mənim təsvirim əvəzinə bircə kəlmə sözümü həmail etsən mətlubraq olur və o bir kəlmə “İffət” ləfzidir ki, ünaslara dair hər bir səadət hamısı həmin ləfzə məzmunurlar. İfaf bir təvizdir ki, hansı gəlinin gərdənində olursa, daha zəlalət əcinnəsi onun ürəyinə hərgiz yol aparamaz.

Mənim bu sözümün müqabilində Sofya ifaf gücü ilə məni qucu-yub alnımdan öpdü və bununla belə, sədaqət visaqın tamam edib ayağa qalxmışdıq.

\* \* \*

Çar ətrafda aləm və təbiət həmin qərarla gözəl idi. Sofya öz adəti-nazilə qolun qoluma verib vağzal tərəfə üz çöndərmişdi. Rubərumuzda işıqlanan ay guya təbrik üçün əvvəlki yerindən bir az aşağı enib, aydın-aydın üzümüzə baxırdı. Şuxəndam gəlin iki saat bundan irəli həmin bu yolu özgə ahənglə getmiş ikən indi maaş və təəhhül xüsusda azadə söhbətlər edirdi və təfriqə mətləblər arasında mənim əfəlimi məhd edib, aramızda keçmiş macəraları bir vəqtində Pavluşaya söyləyəcəyi niyyət edirdi.

Pavel Petroviç vağzal kənarında dayanıb bizi gözləyirmiş və uzaqdan bizi görcək səbirsizliklə istiqbala gəlib, iztirabda olduğun izhar etdi. Safürəkli kişi guya səfayi-batini ilə bizim aramızda keçən müamilədən filcümlə anlayıbmış. Sofya kişinin iztirabına guya diqqət göstərmək üçün bir növ zarafat, bir növ mələmət tonu ilə: “Yoxsa

bizim barəmizdə bədgüman oldun?” – deyib sorduğunda, bəxtəvər kişi əvvəl onun əlini öpüb sonra nəhayət, vüqar ilə dedi:

– Yox, gözəlim... Sənin ismətinə və Şeyda bəyin nəcabətinə xatircəm olduğumda bədgüman olmağıma hərgiz səbəb yoxdur.

Pavel Petroviç təsadüflə söylədiyi bu sözdən biintiha təşəkkürlər hasil etdiyimdə, özüm öz əməlimə bipayan fəxr edirdim və ürəyimdəki ismət səfası ilə Sofyanı öz sahibinə tapşırıb, onlarla müvafiq vəğzal qapısına girdik.

## XI

### CƏRÇO VƏ CEYHUN

*Pişvaz. Büxl və xəyanət. Sofya ilə xudahafiz.*

*İfaf ləzzəti*

Zilhəccənin beşinci günü idi. Zöhrdən üç saat keçmiş Cərcoya, yəni Pavel Petroviçin məhəlli-xidmətinə varid olduq. Pavel Petroviçin qulluq yoldaşları arvad-uşaqla, təzə gəlin Sofyanın pişvazına gəlmişlər idi. Öpüş-qucuşdan sonra vəğzalı baş zalında açılmış süfrəyə əyləşdilər. Pavel Petroviç həzərdəkilərlə məni aşnaladıb, sağlığımıza tostlar qaldırdı. Qədəh içənlər cümləsində iki nəfər Cərco bəyləri görünürdü. Başları çalmalı kavalərlər güləndam damalarla biperdə mazaqlaşmaları kübarlardan olmalarını anladırdı.

\* \* \*

Qayda üzrə karvanımız Cərco iskələsində bir saat çağlı tövqif edəcəkdə. Təzə aşnalarımıla filcümlə danışmağa macal tapıb, söhbət parələrindən axır bu məzmun məlum etdim ki, demişlər: “Bəhər küca ki, rəvi, asıman həmin rəng əst”, yəni büxl, həsəd, qeybət, böhtan, rıya və xəyanət necə ki, hər yerdə və hər cəmiyyətdə guya lazım olan kibidir, burada həm dostluğun şərti imiş. Sofya bu bir saati mənim ətrafımda dolandıqda nəhayət canfəşanlıqla nəvazişlər edirdi. Həzərdə olan damalar (ələlxüsus tacirlərlə mazaqlaşanlar) Sofyanın canfəşanlığını rəngi-röqənlə bəzəkleyib, rişxəndlə bir-birinin qulağına pıçıdayırlardı. Soluxmuş damalar Sofyanın gül camalına eybcu olduqları və hətta bəziləri özlərini Sofyadan gözəl



xəyal etdikləri qiyafələrindən aşikara məlum edirlərdi...Amma Sofya bu damaların arasında, insafən, hər bir cəhətcə əsil xanım idi. Cisim və surətlə bədiülcamal gəlin indi bir növ vüqar və təmkin hasil etdiyində, mənim nəzərimdə izzətə şayəstə bir vücud görünürdü. Etiqad edirəm ki, izzətə layiq dünyada əgər bir müqəddəs şey varsa, məhz xoşkirdar xanımlardır. Mənim nəzərimdə Sofya indi daha övrət deyil idi, bəlkə firuštə surətində bir vücud idi ki, ürəyimdəki üxüvvət cazibəsi ilə ona bənd olub daha ondan aralanmaq istəməzdim.

\* \* \*

Lokomotiv ikimci dəfə çığırmışdı. Süfrədəki həzərat təzə təzə viclərin xatirinə əziz qonaq üçün axırıncı dəfə tost qaldırıb, qədəhləri təmizənə boşaltdılar və sonra icmaən zaldan eşiyə çıxıb hay-huy, qəhqəhə və zümzümə ilə platformada toplandılar. Təzə dostlarımla qayda üzrə “xudahafız” edib axır Pavel Petroviçlə qardaşlıq ürəyi ilə öpüşdüm. Sofya Mixaylovna təqrirə gəlməyən çuş ilə “əlvida” deyərək, iki dəfə əlin dodaqlarıma qaldırdı, indi Sofyanın əlin öpdüyüm halda, ürəyimdəki iffət ziyayi-batini bəsərətimi o payədə aydın etmişdi ki, bir həftəlik macəranı mənşurluq gözü ilə müşahidə edib öz-özümü hala İblisə uymamış Adəm surətində görürdüm. Bu bir həftənin fasiləsində neçə dəfələr Sofyadan hasil edəcəyim qəbahət həzzləri indiki iffət ləzzətinin müqabilində kəənnəhu şüşə sınığı itirib ləl parçası tapan kibi idi.

## XII

### CEYHUN

*Körpü üstündə Ceyhuna bir nəzər. Əbülhəsən Rudəki.  
Va həsrətə, daha görməyəcəyəm. Xacənin bir qəzəli. Əfsuslarım*

Ceyhunun üstündə təzə təmir olunmuş taxta körpü candan mötəbər olmadığına görə, zəngin lokomotiv guya körpünün yükün yüngülləşdirmək üçün nəhayət ağır-ağır gedirdi. Lokomotivin yanınca sağdan və soldan iki nəfər soldat əllərində beydəqlərlə odu sudan keçirməkləri insan ənasirə qələbə etməsin zəbani-hal ilə bəyan edirdi. Qoca Ceyhun şeydasifət şuridələr kibi uca dağlardan baş götürüb

əfğan çağıra-çağıra şimala doğru üz qoyması yenə mənim nəzərimdə zəmanəmiz üçün məcazi kinayə görünürdü.

Söz məqamına çəkdiyinə görə, oxuyanlara təqdim edirəm ki, canəvərlər padşahı çağırılan aslan əgər ki, insana məxsus üç və təkəbbürdən ari isə də, lakin yenə boynu zəncirli aslan gördüyüm ittifaqlarda onun rəzil olduğuna biixtiyar ağlayıram və habelə indi əzəmətli Ceyhunun əriz cınaqlarında müsəlsəl cəsr qurulması məcazən mənim nəzərimdə vəhşi heyvan başına əfsar taxılan kibi görünürdü və bu cəsr altında sətvətli su kəənnəhu rəd kimi nərildəyib, guya zəbani-hal ilə deyirdi:

Ma nedarim əz rizai-həqq gile  
Ar nəyayəd şirra əz selsele.

Həmin Ceyhun barəsində dürlü-dürlü hekayələr və əcibə-əcibə qissələr oxuyub, əzəmət və şövkətinə inandığım aləmdə indi rəzalet kəf köpüyü ilə ayağım altında ilan kibi yalmanması insafən məni bərk ağrıtdı və onunla belə, uca körpü üstündən mübarək rudxanənin türfə tamaşası gözüm qabağında əxbar xəzinəsinə rövzən açıqda Əbülhəsən Rudəkinin<sup>1</sup> məşhur təzmini bərbət nəğməsi kibi qulaqlarımda cingildəyirdi.

Buyi-cuyi-Mövliyan ayəd həmi,  
Buyi-yari-mehriban ayəd həmi,  
Rigi-amulu dürüştihayi-u  
Ziri-payəm pürniyan ayəd həmi.

Ey Buxara, şad başü şad həmi,  
Şah suyət mehman ayəd həmi,  
Mir mah əstü Buxara asiman.

<sup>1</sup> Əbülhəsən Rudəki əl-Saman əsrində sahibi-divan bir şair idi. Elmi-müsiqidə yədi-beyzası olduqda Əmir Nəsir Samaninin məclisində müqərrəb nədimlərdən birisi imiş. Əmir Nəsir Xorasan mülkünü təsxir edəndən sonra Herat şəhərində müqavimət edib, daha Buxaraya qayıtmaq istəməmiş, amma Buxaranın kübari əmirin yenə Buxaraya qayıtmasını arzu etdiklərində onun təhrisini Əbülhəsəndən iltimas edərlərdi. Bir gün nişat məclisi imiş. Əbülhəsən əmirin hüzurunda bərbət çaldığı halda, həmin fəvqdəki qəsidəni bədahətən oxuyub əmiri o payədə mütəəssir etdi ki, əmir, hətta çökməsin ayağına geyməmiş həmin məclisdə ata səvar olub Buxaraya əzm etdi

Mah suyi-asiman ayəd həmi.  
Bər sərv əstü Buxara bustan,  
Sərv suyi-bustan ayəd həmi.

Karvanımız körpünü keçib qayım torpaq üstündə sürətlə çapırdı. Vaqonun pəncərəsindən başımı eşiyə çıxarıb, Cərco tərəfə təftiş etdim. Vağzalin təmiratı ağaclar arasında xal-xal görünürdü. Sofyanı görmək ümidi ilə əlimdəki binoklu (durbini) Ceyhunun o tərəfinə düzəldib artıcaq diqqətlə təftiş etdim. Va həsrətə! Zahirı gözlə xəyalımdakı surəti görmək mümkün deyildi... Axır naümidlik qaraltısı ilə kor olduğumda, batini nəzərlə Sofyanın bimisli tərkinə vəhmə gətirib, vaqon içində gözüyumu bir neçə dəqiqə mədhuş düşüb qaldım.

\* \* \*

Əsr vaxtı yavuqlaşmışdı, Ceyhunun üstündən əsən xunək nəsim günün sıcağın sərnidib havanın nəfəsin ətirli tutmuşdu. Məvadi-xəmirəm olan Türküstan torpağı doğma ana qoxusu kibi damağıma yetişdikdə təbişairanəm suzü güdazla tərənnümdə idi və Xacənin bu qəzəli münasibətən nitqimə gəlmiş ikən suzişli nəfəslə oxudum:

Sinə mala-mal dərd əst, ey dəriğa həmdəmi,  
Dil zi tənhai-becan aməd, xudara həmdəmi.  
Xiz, ta xatir bedan tərki-Səmərqəndi dəhim,  
Kəz nəsiməş buqi-cuyi-Mövliyan ayəd həmi.

... Xudaya, bu həmin Turanzəmindir ki, ən tüfuliyyət gəhvarəsində Hafiz qəzəlxanın ruhəfza nəfəsi ilə bu torpağın qoxusun qoxuyub, Firdovsi pakzadın möcüzanə fəsahtəi ilə vəsflərin yad etmişəm... İndi mindiyimiz teyyülərzin bağirtısı və həmin uca dağlardan gələn şihələr səsi görəsən, aya Rüstəm nərəsimidir?.. Ya üfüq intihasında qara xətlə çəkilməmiş dağ başları Rüstəm ayağın basdığı Büllur dağıdır! Ya da uzaqda görünən o qələçə Rüstəmlə sallaşan ağ divlər qələsimidir?.. Yox, yox, yox!!! Rüstəmlərdən daha əlamət yoxdur, İsfəndiyarlar daha doğulmayırlar, ağ divlər müharibəsin daha heç kəs etmir... Əfsus, əfsus, əfsus!!!

Süxtəm dər həsrəti öz bəhri-didarəş, vəli  
Şahi-türkan qafil əst əz hali-ma, ku Rüstəmi?  
Əhli-kamü nazra dər kuyi-zindan rah nist,  
Rəhbəri bayəd cəhansuzi, nə xami-biğəmi...

İndi daha əfsuslardan nə fayda?.. Kamanlar əyilib, oxlar sınıandan sonra Firdovsilərin həm nitqi yatmış, “Şahnamə”lər övrağı həm pozulmuş! Hal əsrimiz təşbihən xəzən mövsümü ikən Şeydalar dili həm bizzərurə lal olmaqdadırlar! Bu hökmlə nitqim batdıqda naçar mətləbi kutah edib qəzəlin axırına kifayə edəlim, ələlxüsus ki:

Gireyi-Hafiz çə sazəd pişi-istiğnayı-dust,  
Kandərin tufan nümayəd həft dərya, şəbnəmi.

Qızğın od arabası sürətlə getdikdə çarxların taqqa-tuqqu guya zəbani-hal ilə mənim bu əfsuslarımı təsdiq edib deyirdi: “Get, get! Get, get! Get, get!..”

Buxarayı-şərifə üz tutduğumda Cərco tərəfə təkrarən “əlvida” deyərək, binəhayət təəssüflə uzaşdım.

*Şeyda.*

\* \* \*

Şeyda bəyin bu cüzv məktubatı eşq dövrəsində dolanıban məcazi yol ilə başa gəldiyinə görə, oxuyanlardan rica olunur ki, məktubatin həzliyyat tərəflərin iğmaz edib ciddən söylənmiş mətləblərini nəzərə alalar.

## MÜNDƏRİCAT

*Ön söz* ..... 4

### **Abbasqulu ağa Bakıxanov**

Kitabi-Əsgəriyyə ..... 37

### **İsmayıl bəy Qutqaşınlı**

Rəşid bəy və Səadət xanım ..... 51

### **Mirzə Fətəli Axundzadə**

Aldanmış kəvakib ..... 74

### **Cəlil Məmmədquluzadə**

Danabaş kəndinin əhvalatları ..... 98

### **Nəriman Nərimanov**

Bahadır və Sona ..... 181

### **Sultanməcid Qənizadə**

Məktubati-Şeyda bəy Şirvani ..... 221

**AZƏRBAYCAN NƏSRİ  
ANTOLOGİYASI**

**BEŞ CİLDDƏ  
I CİLD**

**“ŞƏRQ-QƏRB”  
BAKI-2006**

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*

Kompyuter səhifələyicisi: *Aslan Almasov*

Korrektorlar: *Elnaz Xəlilqızı*  
*Tutu Məmmədova*

Yığılmağa verilmişdir 02.08.2006. Çapa imzalanmışdır 07.09.2006.  
Formatı 60x90  $\frac{1}{16}$ . Fiziki çap vərəqi 19,5. Ofset çap üsulu.  
Tirajı 25000. Sifariş 149.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.